

ગાંધીજીની કહાણી

લેખક: લુઈ ફિશર

અનુવાદ: સોમભાઈ પટેલ,
મગનભાઈ નાયક

ગાંધીજીની કહાણી

ભાગ પહેલો

૧. પ્રાર્થના પહેલાં મૃત્યુ

૨. ગાંધીજીની જીવનઝાંખી

૩. પુત્રને પત્ર

૪. ટોલ્સ્ટોય અને ગાંધીજી

પ. ભાવિનાં અેંધાણ

ક. વિજય

ભાગ બીજો

૧. પાછા દેશમાં

૨. ગાંધી, બેસી જાઓ !

૩. હરિજન

૪. ગળી

પ. પહેલા ઉપવાસ

ક. બકરીનું દૂધ

૭. ગાંધીજી રાજકારણમાં

૮. શસ્ત્રક્રિયા અને ઉપવાસ

૯. જર અને ઝપેરાત

૧૦. મૌનનું વર્ષ

૧૧. અથાક શ્રમ

૧૨. સત્યાગ્રહની તૈયારી

૧૩. સમુદ્રતટની સમરભૂમિ

૧૪. વિદ્રોહીઓ સાથે મંત્રણા

૧૫. પાછા

૧૬. અગ્નિપરીક્ષા

૧૭. રાજકારણમાંથી મુક્તિ

૧૮. મહાયુદ્ધનાં મંડાણ

૧૯. ચર્ચિત અને ગાંધી

૨૦. ગાંધીજીની સાથે એક
અઠવાડિયું

૨૧. અદમ્ય મનોબળ

૨૨. ઝીણા અને ગાંધી

ભાગ ત્રીજો

૧. સ્વાધીનતાને ઊંબરે

૨. ભારત હિંદામાં

૩. ગાંધીજી સાથેની બીજી
મુલાકાત

૪. નોઆખલીનું મહાપ્રયાણ

૫. પશ્ચિમને એશિયાનો સંદેશ

૬. કરુણ વિજય

૭. વેદનાની પરાકાષ્ટા

૮. ભારતનું ભાવિ

૯. આખરી ઉપવાસ

૧૦. છેલ્લો અધ્યાય

ભાગ પહેલો

અંત અને આરંભ

અનુક્રમણિકા

૧. પ્રાર્થના પહેલાં મૃત્યુ

સાંજે સાડા ચારે આભા ભોજન લઈને આવી. આ જ એમનું અંતિમ ભોજન બનવાનું હતું. ભોજનમાં બકરીનું દૂધ, બાફેલી અને કાચી ભાજીઓ, થોડાં સંતરાં, આદુનો રસ નાખેલો કુંવારપાઠાનો રસ, લીંબુ અને ઘીની રાબ – આટલી ચીજો હતી. નવી દિલ્હીમાં બિરલાભવનના પાછળના ભાગે જમીન પર બેસીને ગાંધીજી ખાઈ રહ્યા હતા અને સ્વતંત્ર ભારતની

નવી સરકારના નાયબ વડાપ્રધાન સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ સાથે વાતો કરતા હતા. સરદાર પટેલની પુત્રી અને તેમનાં મંત્રી મણિબહેન પણ ત્યાં હતાં. ચર્ચા ખૂબ અગત્યની હતી. સરદાર પટેલ અને વડાપ્રધાન નહેરુ વચ્ચેના મતભેદની અફવાઓ હતી અને અન્ય સમસ્યાઓની જેમ આ સમસ્યા પણ મહાત્માજી ઉપર નાખવામાં આવી હતી.

ગાંધીજી, સરદાર પટેલ અને મણિબહેનની પાસે એકલી બેઠેલી આભાને વચ્ચે બોલવાનો સંકોચ થતો હતો, પણ સમયપાલન અંગેનો ગાંધીજીનો આગ્રહ તે જાણતી હતી. એટલે આખરે તેણે મહાત્માજીનું ઘડિયાળ ઉપાડ્યું અને તેમને બતાવ્યું. ગાંધીજી કહે : 'હવે મારે જવું પડશે.' આટલું કહેતાં તેઓ ઊઠ્યા, બાથરૂમમાં

હાથ ધોયા અને બિરલાભવનની જ ડાબી બાજુના બગીચામાં આવેલ પ્રાર્થના સ્થળ તરફ ચાલવા માંડયા. મહાત્માજીના પિતરાઈ ભાઈના પૌત્ર કનુ ગાંધીની પત્ની આભા અને બીજી પિતરાઈ ભાઈની પૌત્રી મનુ બંને એમની સાથે ચાલ્યાં. ગાંધીજીએ તેમના ખભાનો આધાર લીધો. તેઓ આ બંનેને પોતાની 'લાકડીઓ' કહેતા હતા.

પ્રાર્થનાસ્થળના રસ્તે લાલ પથ્થરના સ્તંભોવાળી એક લાંબી ઓશરી હતી. એમાંથી થઈને દરરોજ બે મિનિટનો રસ્તો પસાર કરતાં ગાંધીજી હળવાશથી મજાક કરતા રહેતા. અત્યારે તેમણે ગાજરના રસની ચર્ચા કરી, જે સવારે આભાએ તેમને પિવડાવેલો.

એમણે કહ્યું, 'અરુણા, તું મને જનાવરોનું ખાવાનું આપે છે એમ !' અને આટલું કહીને હસી પડયા.

આભા કહે : 'પણ બા તો તેને ઘોડાનો ચારો કહેતાં હતાં !

ગાંધીજીએ મજાક કરતાં કહ્યું, 'શું મારા માટે એ ગૌરવની વાત નથી કે જેને કોઈ નથી ઈચ્છતું, તેને હું પસંદ કરું છું ?'

આભા કહેવા લાગી : 'બાપુ, આપની ઘડિયાળ પોતાને ખૂબ ઉપેક્ષિતા અનુભવી રહી હશે. આજ તો આપ તેના તરફ નજર જ નહોતા નાખતા !'

ગાંધીજીએ તરત ટોણો માર્યો : 'તમે જ મારી સમયપાલિકા છો તો મારે ઘડિયાળમાં જોવાની ક્યાં જરૂર રહી ?'

મનુ બોલી : 'પણ આપે તો આપની સમયપાલિકાઓની સામે પણ ક્યાં જોયું ?'

ગાંધીજી ફરી હસવા લાગ્યા.

હવે તેઓ પ્રાર્થનાસ્થાન પાસેના ઘાસ પર ચાલી રહ્યા હતા. દરરોજની આ સાચંપ્રાર્થના માટે અંદાજિત પાંચસો લોકો આવેલા હતા. ગાંધીજી કહેતા હતા : 'મને દસ મિનિટ મોડું થયું. મોડું થાય એ મને ગમતું નથી. મારે અહીં બરાબર પાંચ વાગે આવી જવું જોઈતું હતું.'

પ્રાર્થનાસ્થળ પર પહેંચતાં પહેલાં આવતાં પાંચ પગથિયાં એમણે વટાવ્યાં. પ્રાર્થના વખતે તેઓ જે પીઠ ઉપર બેસતા તે થોડા જ વાર દૂર રહી. મોટા ભાગના લોકો ઊઠીને ઊભા થયા. જે નજીકમાં હતા તે એમને પગે

પડવા લાગ્યા. આભા અને મનુને
ખભેથી હાથ ઉપાડી લઈને તે
જોડીને તેમણે સહુને વંદન કર્યા.

બરાબર એ જ વખતે
ભીડમાંથી રસ્તો કરીને એક
વ્યક્તિ આગળ ધસી આવી. એ
પણ ગાંધીજીને પગે પડવા આવ્યો
હશે એવું સહુને લાગ્યું. પરંતુ
પ્રાર્થનાને મોડું થતું હોવાથી મનુએ
એને રોક્યો, તેણે એનો હાથ
પકડી લીધો. આભાને એણે એવો
ધક્કો દીધો કે તે પડી ગઈ. બેએક
ફૂટને છેટેથી જ એણે ઉપરાઉપરી
ત્રણ ગોળી ચલાવી દીધી.

પહેલી ગોળી લાગતાં જ
ગાંધીજીનો જે પગ ઊંચો થયો હતો
તે નીચે પડી ગયો, પણ ગાંધીજી
ઊભેલા જ રહ્યા. બીજી ગોળી
લાગી ને ગાંધીજીનાં સફેદ વસ્ત્રો
પર લોહીના લાલ ડાઘ દેખાતા

થયા. એમનો ચહેરો સફેદ પડી ગયો. એમના જોડેલા હાથ છૂટા થઈ ગયા, ક્ષણેક વાર આભાની ડોક ઉપર અટકી રહ્યા.

એમના મોંમાંથી શબ્દ નીકળ્યા, 'હે રામ.' ત્રીજી ગોળીનો અવાજ સંભળાયો. શરીર લોચો થઈને ધરતી પર પડ્યું. ચશ્માં નીકળીને નીચે પડ્યાં. ચંપલ પગમાંથી નીકળી ગયાં.

આભા અને મનુએ ગાંધીજીનું માથું પોતાના હાથ પર ટેકવ્યું. એમણે પોતાના નાજુક હાથે ગાંધીજીને જમીન ઉપરથી ઉપાડી લીધા. તેઓ ગાંધીજીને બિરલા ભવનના તેમના ખંડમાં લઈ ગયાં. આંખો અડધી ખુલ્લી હતી. દેહમાં જીવ હોય એવું લાગતું હતું. મહાત્માજી પાસેથી ઊઠીને ગયેલા સરદાર તરત જ પાછા આવી ગયા.

એમણે નાડ જોઈ. ખૂબ મંદ ગતિએ નાડ ચાલી રહી હોય એવું તેમને લાગ્યું. કોઈએ ઉતાવળે ઉતાવળે — દવાપેટીમાં 'એડ્રિનેલીન' શોધી જોઈ, પણ દવા હાથ લાગી નહિ.

ત્યાં હાજર રહેલાઓમાંથી કોઈ ડો. બ્રારકાપ્રસાદ ભાર્ગવને બોલાવી લાવ્યું. ગોળી લાગ્યા પછી દસ જ મિનિટમાં એ આવી પહેંચ્યા. ડો. ભાર્ગવે કહ્યું, 'દુનિયાની કોઈ પણ વસ્તુ એમને બચાવી શકે એવું રહ્યું ન હતું. એમને આ દુનિયા છોડી ગયે દશ મિનિટ થઈ ગઈ હતી.'

પહેલી ગોળી શરીરનાં બંને અડધિયાંને જોડતી રેખાથી સાડાત્રણ ઇંચ જમણી બાજુ ને નાભિથી અઢી ઇંચ ઊંચે પેટમાં પેસીને પીઠ ફોડીને બહાર નીકળી

ગઈ હતી. બીજી ગોળી એ જ રેખાથી એક ઇંચ જમણી બાજુએ પાંસળીઓની વચ્ચે થઈને શરીરમાં પેસી ગઈ હતી ને પહેલી ગોળીની માફક પીઠ વીંધીને બહાર નીકળી ગઈ હતી. ત્રીજી ગોળી જમણી ઈંટીથી એક ઇંચ ઉપર મધ્યરેખાથી ચાર ઇંચ જમણી બાજુએ લાગી ને ફેફસાંમાં જ ભરાઈ રહી.

ડો. ભાર્ગવનું કહેવું એવું હતું કે એક ગોળી ઘણુંખરું હૃદયમાં થઈને નીકળી ગઈ હોવી જોઈએ ને બીજી ગોળીથી એકાદ મોટી નસ કપાઈ ગઈ હોવી જોઈએ. આંતરડામાં પણ જખમ થયો હોય એવું એમનું માનવું હતું, કારણ કે બીજે દિવસે એમણે પેટ ફૂલેલું જોયું હતું.

ગાંધીજીની કાયમની

તહેનાતમાં રહેનારાં જુવાન ભાઈબહેનો શબની પાસે બેસીને હીબકાં ભરવા લાગ્યાં. ડો. જીવરાજ મહેતા આવ્યા. એમણે પણ મૃત્યુ થઈ ગયું હોવાનું જણાવ્યું. ત્યાં હાજર રહેલાં ધૂજી ઊઠ્યાં. જવાહરલાલ નેહરુ કચેરીએથી દોડતા આવ્યા. ગાંધીજીની પાસે ઘૂંટણભર બેસી ગયા ને લોહીથી ખરડાયેલાં ગાંધીજીનાં કપડાંમાં માથું ઘાલીને રોવા લાગ્યા. તે પછી ગાંધીજીના સૌથી નાના પુત્ર દેવદાસ ગાંધી ને મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ આવ્યા. એમની પાછળ અનેક પ્રમુખ વ્યક્તિઓ આવવા લાગી.

દેવદાસે પિતાના શરીરને સ્પર્શ કર્યો, ધીરે હાથે પડખું દબાવ્યું. શરીરમાં હજી ઉષ્મા હતી. માથું હજીય આભાના ખોળામાં હતું. ગાંધીજીના મેં ઉપર શાંતિની

આછી રેખાઓ ફરફરી રહી હતી. જાણે સૂતા જ હોય એવા એ લાગતા હતા. પાછળથી દેવદાસે લખ્યું હતું તેમ બધાંએ આખી રાત જાગરણ કર્યું. એમનો ચહેરો એટલો સૌમ્ય લાગતો હતો, એમના દેહ ઉપર એવી આભા છવાઈ ગઈ હતી કે ત્યાં શોક દેખાડવો એ ત્યાંની પવિત્રતા નષ્ટ કરવા જેવું લાગતું હતું.

પરદેશી એલચીખાતાના સભ્યો શોક પ્રદર્શિત કરવા આવ્યા. કેટલાક તો રોઈ પણ પડ્યા.

બહાર ભારે ભીડ થવા લાગી. લોકો મહાત્માજીનાં અંતિમ દર્શનની માગણી કરવા લાગ્યા. બિરલા ભવનના ઉપલા માળે શબને ટેકવીને રાખવામાં આવ્યું, ઉપર પ્રકાશ પડતો રાખવામાં

આવ્યો. હજારો લોકો રોતાંરોતાં
પણ શાંતિથી શબની પાસેથી
પસાર થવા લાગ્યા.

મધરાતેકને સુમારે શબને નીચે
લાવવામાં આવ્યું. શોકગ્રસ્ત
આમજનો આખી રાત ઓરડામાં
બેઠાં રહ્યાં ને હીબકાં ભરતાંભરતાં
ગીતાપાઠ કરતાં રહ્યાં.

દેવદાસના શબ્દોમાં કહીએ તો
'પોહ ફાટતાં અમારે સૌને માટે
અસહ્ય એવા દુઃખની ઘડી આવી
પહેંચી.' પ્રાર્થના વખતે ઠંડી ન
લાગે એટલા માટે ગાંધીજીએ જે
શાલ ઓઢી હતી તે અને સૂતરની
ચાદર કાઢી લેવાનો પ્રસંગ આવ્યો.
એ શુદ્ધ સફેદ વસ્ત્રો ઉપર લોહીના
ડાઘા ડોકિયાં કરી રહ્યા હતા. શાલ
કાઢતાં જ એક ખાલી કારતૂસ
બહાર નીકળી પડી.

હવે સૌની સામે ઘૂંટણ સુધીની

ઘોતી પહેરેલા એવા જ ગાંધીજી રહ્યા. આખીય દુનિયા એમને એ ઘોતી પહેરેલા જોવા ટેવાઈ હતી. હાજર રહેલાઓમાંનાં ઘણાંની ધીરજ ખૂટી ગઈ, ઘણાં પોશ-પોશ આંસુએ રોઈ પડ્યાં. આ દ્રશ્ય જોઈને લોકોએ એવું સૂચન કર્યું કે દેહને મસાલા ભરીને થોડા દિવસ રહેવા દેવો, જેથી નવી દિલ્હીમાં ન હોય એવાં એમનાં મિત્રો, સાથીઓ ને આમજનો અગ્નિસંસ્કાર થાય તે પહેલાં એમનાં દર્શન કરી શકે. પરંતુ દેવદાસે, ગાંધીજીના રહસ્યમંત્રી પ્યારેલાલે ને બીજા કેટલાક લોકોએ એ વાતનો વિરોધ કર્યો. એ વસ્તુ હિંદુધર્મભાવનાથી વિરુદ્ધ હતી ને એવું કરવા જાય તો 'બાપુ અમને કદી પણ માફ નહિ કરે,' એવું એમનું માનવું હતું. ગાંધીજીના પંચમહાભૂતના બનેલા એ દેહને કોઈ પણ રીતે સાચવી રાખવાની વાતને એ લોકો

અનુમોદન આપે એમ હતું જ નહિ,
એટલે શબને એ જ દિવસે
અગ્નિદાહ દેવાનું નક્કી થયું.

સવાર થતાં જ ગાંધીજીના
અંતેવાસીઓએ મૃતદેહને
નવરાવ્યો, ગળામાં હાથે કાંતેલા
સૂતરની આંટી અને એક માળા
પહેરાવી. માથું, બંને હાથ અને
છાતીના ભાગ સિવાયના આખા
ભાગ ઉપર ઓઢાડેલી ઊંજની
ચાદરને ગુલાબનાં ફૂલ ને ફૂલની
પાંખડીઓથી ઢાંકી દેવામાં આવી.
દેવદાસે કહ્યું, 'બાપુની છાતી
ઉઘાડી જ રાખવામાં આવે.
બાપુની છાતી જેવી છાતી તો કોઈ
સિપાહીની પણ નહિ હોય.'
શબની બાજુમાં ધૂપ બળી રહ્યો
હતો.

જનતા દર્શન કરી શકે એ માટે
દેહને સવારે પાછો રવેશમાં લઈ

જવામાં આવ્યો.

સવારે ૧૧ વાગે ગાંધીજીના ત્રીજા પુત્ર રામદાસ નાગપુરથી વિમાનમાં આવી પહોંચ્યા. અગ્નિસંસ્કારની તૈયારી એમને ખાતર જ અટકી રહી હતી. શબને નીચે ઉતારવામાં આવ્યું. એને બહારના ઓટલા પર આણવામાં આવ્યું. ગાંધીજીના માથા ઉપર સૂતરની આંટી વીંટાળેલી હતી. ચહેરો શાંત છતાં વિષાદપૂર્ણ લાગતો હતો. નનામી ઉપર સ્વતંત્ર ભારતનો ત્રિરંગી રાષ્ટ્રધ્વજ ઓઢાડવામાં આવ્યો હતો.

રાત પૂરી થતાંમાં પંદર હંદ્રવેટની એક રણગાડીની ઉપર ઊંચો બાજઠ ગોઠવી દેવામાં આવ્યો હતો. એના ઉપર નનામી રાખી હોય તો શબને સહુ કોઈ જોઈ શકે. ભારતની ખુશકી, તરી

અને હવાઈ સેનાના બસો જવાનો ચાર મોટાં દોરડાં બાંધીને ગાડીને ખેંચતા હતા. એક સાધારણ અમલદાર મોટરનું સુકાન સંભાળતો બેઠો. જવાહરલાલ નેહરુ, વલ્લભભાઈ પટેલ, બીજા કેટલાક નેતાઓ ને ગાંધીજીના કેટલાક જુવાન અંતેવાસીઓ એ વાહન પર બેઠા.

નવી દિલ્હીના અલબુકર્ક રોડ પર અફાટ ભીડમાંથી રસ્તો કરતી એક-એક ઇંચ આગળ વધતી એ યાત્રા સાડાપાંચ માઈલનો પંથ કાપીને ચાર ઉપર વીસ મિનિટે જમુનાને કિનારે પહોંચી. પંદર લાખ જેટલા લોકોએ એ સ્મશાનયાત્રામાં ભાગ લીધો, બીજા દશ લાખ લોકોએ શબનાં દર્શન કર્યાં. સ્મશાનયાત્રા બરાબર જોઈ શકાય એ માટે લોકો ઝાડ ઉપર ચઢી ગયા હતા. મોટાંમોટાં

ઝાડોની ડાળીઓ પણ એમના ભારે નમી પડતી હતી. એક મોટા તળાવની વચમાં મૂકેલી શહેનશાહ પંચમ જ્યોર્જની સફેદ પ્રતિમાની ઓશરી સેંકડો લોકોથી ઢંકાઈ ગઈ હતી. એ લોકો પાણીમાં રહીને ત્યાં પહોંચી ગયા હતા.

હિંદુઓ, મુસલમાનો, પારસીઓ, શીખો અને ખ્રિસ્તીઓની 'મહાત્મા ગાંધીકી જય'ની ગર્જના વારેવારે થયા કરતી હતી. વળી ક્યારેક-ક્યારેક મેદનીમાંથી મંત્રોચ્ચાર કાને પડવા લાગતો હતો. ત્રણ ડેકોટા વિમાન સ્મશાનયાત્રાના માર્ગ ઉપર ઊડી રહ્યાં હતાં. સલામી આપવા સારુ એ વિમાનો નીચે ઝૂકી આવતાં હતાં ને ગુલાબની પાંખડીઓનો વરસાદ વરસાવતાં હતાં.

ચાર હજાર લશ્કરી સિપાઈઓ,

એક હજાર હવાઈ સૈનિકો, એક હજાર પોલીસના સિપાઈઓ તેમના પોતાના જાતજાતના પોશાકમાં શબવાહિનીની પાછળ લશ્કરી ઢબે ચાલતા હતા. ગવર્નર જનરલ લોર્ડ માઉન્ટબેટનના અંગરક્ષક ટુકડીના લાલ અને સફેદ ઝંડીઓ ફરકાવતા ભાલાધારી સવારોનો અહીં ખાસ ઉદ્દેખ કરવો જોઈએ. વ્યવસ્થા રાખવાને માટે બખ્તરગાડીઓ, પોલીસ અને સેના તૈયાર રાખવામાં આવી હતી. સ્મશાનયાત્રાના સંચાલક હતા મેજર જનરલ રોચ બુશર. તેઓ અંગ્રેજ હતા ને ભારત સરકારે પોતાની સેનાના પ્રથમ સેનાપતિ તરીકે એમની નિમણૂક કરી હતી.

ચમુનાના પવિત્ર પ્રવાહની ધારે છેક સવારથી દશેક લાખ જેટલાં સ્ત્રીપુરુષો શબ સ્મશાનભૂમિમાં આવી પહેાંચે તેની રાહ જોતાં બેઠાં

કે ઊભાં હતાં. સફેદ રંગ બધામાં આગળ તરી આવતો હતો — સ્ત્રીઓની સફેદ સાડીઓ, પુરુષોનાં સફેદ વસ્ત્રો ને ટોપીઓ.

નદીથી સોએક ફૂટ દૂર ઈંટ અને પથ્થરનો નવો ઓટલો બાંધી લેવામાં આવ્યો હતો. ઓટલો બેએક ફૂટ ઊંચો, આઠ ફૂટ લાંબો ને આઠ ફૂટ પહોળો હતો. એ ઉપર ધૂપ છાંટેલી ચંદનકાષ્ઠની ચિતા રચી હતી. ગાંધીજીના શબને ઉત્તર તરફ માથું અને દક્ષિણ તરફ પગ રહે એ રીતે ચિતા ઉપર ચઢાવવામાં આવ્યું, ભગવાન બુદ્ધે એવી જ અવસ્થામાં પ્રાણત્યાગ કર્યો હતો.

પોણાપાંચ વાગે રામદાસે ચિતામાં અગ્નિ મૂક્યો. ઈંધણામાંથી જ્વાળાઓ ઊઠવા લાગી. અફાટ મેદનીમાંથી આહ ઊઠવા લાગી.

મેદનીએ પાણીના પૂરની જેમ ચિતા તરફ ધસારો કર્યો, સૈનિકોની વાડ તૂટી ગઈ, પણ પોતે શું કરી રહ્યા છે તેનું લોકોને તરત જ ભાન થઈ ગયું. લોકો ઉઘાડા પગની આંગળીઓ જમીનમાં ખૂંચવીને ત્યાં જ અટકી ગયા. દુર્ઘટના થતી રહી ગઈ.

ઈંધણા પૂર જોશમાં બળવા લાગ્યાં, જ્વાલા વધતી ચાલી. જ્વાળાઓ ભયંકર અગ્નિરૂપ ધારણ કરતી ગઈ. સંપૂર્ણ શાંતિ ફેલાઈ ગઈ. ગાંધીજીનો દેહ ભસ્મીભૂત થતો ચાલ્યો.

ચિતા ચૌદ કલાક સુધી બળતી રહી. એ બધો વખત ભજનો ને ગીતાપાઠ ચાલુ રહ્યાં. સત્તાવીસ કલાક પછી ચિતાના અંગારા તદ્દન ઠંડા પડી ગયા; ત્યારે પંડિતો, સરકારી

અધિકારીઓ, મિત્રો અને સ્વજનોએ ચારે બાજુ મૂકી દીધેલા પહેરામાં થઈને ચિતાની આસપાસ બનાવી દીધેલા વાડામાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યાં પ્રાર્થના કરી ને ચિતાની રાખ તથા ચિતામાંનાં અસ્થિઓ એકત્ર કર્યાં. રાખને ખૂબ ભાવપૂર્વક ખાદીની થેલીઓમાં ભરી લીધી. રાખમાંથી એક ગોળી નીકળી. અસ્થિઓ ઉપર જમનાનું પાણી છાંટીને તેમને તાંબાના પાત્રમાં રાખવામાં આવ્યાં. રામદાસે પાત્રના ગળામાં ફૂલોની માળા પહેરાવી. એ પાત્રને ગુલાબની પાંખડીઓથી ભરેલી ટોપલીમાં મૂકીને બિરલા ભવનમાં લઈ જવામાં આવ્યું.

ગાંધીજીના નિકટના મિત્રોએ ચિતાભસ્મ આશકા લેખે માગી ને તે તેમને મળી. એકે તો ભસ્મના કણને વીંટીમાં ભરાવ્યા. ભસ્મ

માટે છયે ખંડમાંથી માગણી આવી, પણ તેનો ગાંધીજીના અંતેવાસીઓએ અને સ્વજનોને અસ્વીકાર કર્યો. ગાંધીજીની થોડી ભસ્મ તિબેટ, લંકા અને મલાયા મોકલવામાં આવી; પરંતુ મોટા ભાગની ચિતાભસ્મ હિંદુ રિવાજ પ્રમાણે એમના મૃત્યુના બરાબર ચૌદમા દિવસે ભારતભરની નદીઓમાં પધરાવવામાં આવી.

ભસ્મ પ્રાંતોના મુખ્ય પ્રધાનોને ને અન્ય ઉચ્ચ અધિકારીઓને સોંપવામાં આવી. પ્રાંતોનાં મુખ્ય મથકોએથી ભસ્મ બીજાં કેન્દ્રોમાં મોકલવામાં આવી ત્યાં-ત્યાં યાત્રાળુઓની માફક લોકો ઊમટયા. નદીઓમાં કે સમુદ્રમાં વિસર્જન કરતી વખતે પણ એવી જ માનવમેદની ઊમટી.

અસ્થિવિસર્જનનો જે મુખ્ય

સંસ્કાર તે પ્રયાગમાં ત્રિવેણીસંગમ
 આગળ કરવામાં આવ્યો. ૧૧મી
 ફેબ્રુઆરીએ સવારે ચાર વાગે
 દિલ્હીથી ત્રીજા વર્ગના પાંચ
 ડબ્બાની એક ખાસ ગાડી
 અઘાહાબાદ જવા રવાના થઈ.
 ગાંધીજી હંમેશાં ત્રીજા વર્ગના
 ડબ્બામાં જ મુસાફરી કરતા હતા.
 ગાડીના વચલા ડબ્બામાં ભસ્મ
 અને અસ્થિઓનું પાત્ર રાખવામાં
 આવ્યું. એ ડબ્બો આખો ફૂલોથી
 ભરી દીધો. આભા, મનુ,
 પ્યારેલાલ, ડો. સુશીલા નૈયર,
 પ્રભાવતીબહેન અને ગાંધીજીનાં
 બીજાં અંતેવાસીઓ એ પાત્રનું
 ધ્યાન રાખવા રહ્યાં. ગાડી રસ્તામાં
 અગિયાર જગાએ ઊભી રહી. દરેક
 જગાએ લાખો નરનારીઓએ
 શ્રદ્ધાપૂર્વક એ ભસ્મને વંદન કર્યા,
 પ્રાર્થના કરી, ફૂલો ચઢાવ્યાં, હાર
 ચઢાવ્યા.

૧૨મી તારીખે એ પાત્રને નાનીશી પાલખીમાં મૂકીને – પછી એક મોટરટ્રક ઉપર ગોઠવીને શહેર અને આજુબાજુનાં ગામડાંની પંદર લાખની વસ્તીની વચમાંથી ફેરવવામાં આવ્યું. સફેદ વસ્ત્ર પહેરેલાં નરનારીઓ ભજન ગાતાંગાતાં ટ્રકની આગળ ચાલતાં હતાં. ભજન સાથે વાદ્યો વાગતાં હતાં. ઉત્તર પ્રદેશનાં રાજ્યપાલ શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ, મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ, રામદાસ ગાંધી, સરદાર પટેલ વગેરે એ ગાડી પર બેઠાં હતાં. જેમનું માથું નમીને છાતી સુધી આવી પડ્યું હતું એવા પંડિત નેહરુ પગે ચાલતા હતા.

ધીમે-ધીમે ટ્રક નદીકિનારે પહોંચી, તેને એક અમેરિકન ડકગાડી – જમીન ઉપર અને પાણીમાં ચાલે એવી મોટરગાડી –

પર ચઢાવી લેવામાં આવી. બીજી ડકગાડીઓ ને હોડીઓ પણ પ્રવાહની દિશામાં એની સાથે ચાલવા લાગી. ગાંધીજીનાં અસ્થિની નજીકમાં નજીક પહેંચવા માટે લાખો ઘૂંટણપૂર પાણીમાં પણ આગળ વધ્યાં. ઘડો ઊંધો વાળવામાં આવ્યો. એમાંની ભસ્મ ને એમાંનાં અસ્થિ પાણીમાં પડ્યાં તે જ વખતે અલ્લાહાબાદના કિલ્લાઓમાંથી તોપોએ સલામી આપી. ભસ્મ પાણી ઉપર વેરાઈ ગઈ. અસ્થિના ટુકડા સમુદ્રની દિશામાં જવા લાગ્યા.

ગાંધીજીના મૃત્યુથી આખો દેશ શોકમાં ડૂબી ગયો. પેલી ત્રણ ગોળીઓ ગાંધીજીના દેહને જ નહિ, દેશનાં કરોડો નરનારીઓના મર્મને વીંધનારી નીવડી હતી. દુશ્મનોના ઉપર પણ પ્રેમ રાખે, એક નાનાશા જીવની પણ હિંસા

કરવાનો વિચાર ન કરે એવા એ શાંતિના દૂતના પોતાના જ દેશવાસી અને સહધર્મીની ગોળી પ્રાણ લે એ સાંભળીને જ દેશનાં ગાત્રો ઠરી ગયાં.

આજના યુગના ઇતિહાસમાં કોઈ વ્યક્તિને માટે આટલી ઊંડી, આટલી વ્યાપક શોકની લાગણી વ્યક્ત નથી થઈ.

૧૯૪૮ના જાન્યુઆરીની ૩૦મી તારીખે ને શુક્રવારે એમનું મૃત્યુ થયું તે દિવસે પણ એ સદાના સામાન્ય માનવી હતા — એ હતા એક સાધારણ નાગરિક. એમની પાસે ધન ન હતું, સંપત્તિ ન હતી, સરકારી ઉપાધિ ન હતી, એ કોઈ સરકારી પદ પર ન હતા, એમણે એવું ઉચ્ચ કોટિનું શિક્ષણ નોંતું મેળવ્યું, નોંતી મેળવી એવી વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધિ, નોંતી એમનામાં

કશી કલાત્મક પ્રતિભા, છતાં શાસનના ને સેનાના દોર હાથમાં રાખીને ફરનારા જગતભરના લોકોએ ૭૮ વર્ષના એ લંગોટીધારી માયકાંગલા આદમીને નિવાપાંજલિ અર્પી. ભારતના અધિકારીઓને પરદેશોમાંથી દિલસોજીના ૩૩૪૧ સંદેશા મળ્યા. આ સંદેશા વણમાગ્યા આવ્યા હતા, કારણ ગાંધીજી નીતિપરાયણ પુરુષ હતા. જ્યારે ગોળીઓએ એમના પ્રાણ લીધા ત્યારે નૈતિકતાની ખાસ મૂડી નથી એ સંસ્કૃતિ વધારે હીણી ઠરી. અમેરિકાના સંયુક્ત રાજ્યોના રાજ્યમંત્રી જનરલ જ્યોર્જ મારશાલે કહ્યું હતું : 'મહાત્મા ગાંધીએ સમગ્ર-માનવજાતના અંતરાત્માને વાણી સ્વરૂપે પ્રગટ કર્યો હતો.'

પોપે, દલાઈ લામાએ,
કેન્ટરબરીના આર્ચબિશપે,

લંડનના ધર્મગુરુએ, ઇંગ્લેંડના બાદશાહે, પ્રમુખ ટુમેને, ચાંગ કાઈ શેકે, ફ્રાન્સના પ્રમુખે – વાસ્તવમાં દુનિયાના લગભગ બધા જ મોટા દેશોએ ને મોટા ભાગના નાના દેશોના રાજકીય નેતાઓએ ગાંધીજીના મૃત્યુનો શોક વ્યક્ત કર્યો હતો.

ફ્રાન્સના સમાજવાદી નેતા લિયો બ્લમે જે કહ્યું તે તો હજારો લોકોના મનમાં રમી રહ્યું હતું : 'મેં ગાંધીજીનાં ક્યારેય દર્શન કર્યા નથી, મને એમની ભાષા આવડતી નથી. મેં એમના દેશમાં પગ મૂક્યો નથી, ને છતાં મને એવા શોકે ઘેરી લીધો છે કે જાણે મારું કોઈ વહાલું સ્વજન ગુમાવી બેઠો ન હોઉં ! એ અસામાન્ય વ્યક્તિના મૃત્યુથી આખું જગત શોકમાં ડૂબી ગયું છે.'

પ્રો. આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈને

ખૂબ નિર્ભયપણે કહી નાખ્યું :
 'ગાંધીજીએ બતાવી આપ્યું છે કે
 માત્ર પ્રચલિત રાજનૈતિક
 ચાલબાજીઓ, ધોખાબાજીઓ કે
 જૂઠાણાંથી જ નહિ, પરંતુ
 જીવનના નૈતિકતાપૂર્ણ શ્રેષ્ઠ
 આચરણોના પ્રબળ ઉદાહરણ
 દ્વારા પણ માનવીઓનું એક
 બળવાન અનુયાયી દળ રચી
 શકાય છે.'

સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંઘની સલામતી
 સમિતિની બેઠકનું કામકાજ મોકૂફ
 રાખવામાં આવ્યું. એના સભ્યોએ
 સફળતા આત્માને શ્રદ્ધાંજલિ
 અર્પી. બ્રિટિશ પ્રતિનિધિ ફિલિપ
 નોએલ-બેકરે નિવાપાંજલિ
 અર્પતાં ગાંધીજીનો ગરીબ,
 તરછોડાયેલા, માર્ગ ભૂલેલા
 લોકોના ઉદ્ધારક તરીકે ઉદ્દેખ
 કર્યો. સલામતી સમિતિના બીજા
 સભ્યોએ ગાંધીજીની

આધ્યાત્મિકતાનો ઉદ્દેશ કર્યો ને એમની શાંતિપ્રિયતા અને અહિંસાપરાયણતાનાં ભારોભાર વખાણ કર્યાં.

સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંસ્થાએ પોતાનો ધ્વજ નમાવ્યો.

માનવતાની પતાકા ગાંધીજી સામે ઝૂકી.

ગાંધીજીના મૃત્યુથી આખું જગત શોકથી છવાઈ ગયું એ જ એક મહત્વપૂર્ણ ઘટના હતી. એણે વ્યાપક માનસનો ને જગત જે કંઈ ઝંખી રહ્યું છે તેનો પડઘો પાડ્યો. આલ્બર્ટ ડ્યુત્સે ન્યૂયોર્કના એક પત્રમાં લખ્યું હતું : 'જે જગત ઉપર ગાંધીના મૃત્યુની આવી ઘેરી અસર થઈ એ જગત માટે હજી થોડી આશા બાંધી શકાય.'

જાણીતાં અમેરિકન લેખિકા

પર્લ એસ. બકે ગાંધીજીના મૃત્યુને ઈસુના વધ સમાન ગણાવ્યું.

જપાનમાંના મિત્રરાજ્યોના સરસેનાપતિ જનરલ ડગલાસ મેકઆર્થરે કહ્યું : 'સંસ્કૃતિએ ટકી જ રહેવું હોય તો સૌ પ્રજાઓએ ગાંધીજીના આ જીવનસિદ્ધાંતને અપનાવવો જ રહ્યો. તકરારના મુદ્દાઓનો તોડ લાવવા સામુદાયિક હિંસાત્મક બળનો પ્રયોગ મૂળે જ ખરાબ છે, પણ તે સાથે એમાં આત્મવિનાશનાં બીજ રહેલાં છે.'

ન્યૂયોર્કમાં બાર વર્ષની એક છોકરી નાસ્તા સારુ રસોડામાં ગઈ હતી. રેડિયો ચાલી રહ્યો હતો, એમાં ગાંધીજી ઉપર ગોળી ચાલ્યાના સમાચાર આવ્યા. છોકરી, ઘરની નોકર બાઈ અને માળીએ મળીને રસોઈઘરમાં

પ્રાર્થના શરૂ કરી. એમની આંખોમાંથી આંસુ વહ્યાં. એ રીતે દુનિયાના કરોડો લોકોએ પોતાનું જ સ્વજન ગુમાવ્યું હોય તેમ આંસુ સાર્યા.

સર સ્ટેફર્ડ ક્રિપ્સે લખ્યું હતું : 'મને કોઈ યુગની, ખાસ કરીને ઇતિહાસની એવી બીજી કોઈ વ્યક્તિનો પરિચય નથી જેણે ભૌતિક વસ્તુઓ ઉપર આટલી શ્રદ્ધાથી આટલું અતુલ આત્મબળ પ્રાપ્ત કરી બતાવ્યું હોય.'

ગાંધીજીના મૃત્યુથી વિષાદમાં પડેલા સૌ લોકોના મનમાં આવી જ લાગણી થઈ હશે. એમના મૃત્યુની આકસ્મિક આંધીથી આખા જગત ઉપર અંધકાર છવાઈ ગયો. એમના જમાનાની કોઈ પણ જીવિત વ્યક્તિએ મહા બળવાન પ્રતિપક્ષીઓ સામેની લાંબી ને

વિકટ લડતમાં પણ સચ્ચાઈ, દયા, ત્યાગ, વિનય, સેવાવૃત્તિ ને અહિંસાયુક્ત વ્યવહાર ચલાવવાનો આટલો કઠોર પ્રયત્ન નથી કર્યો, ને તે પણ આટલી સફળતાથી. તેઓ પોતાના દેશ પર પકડ જમાવી બેઠેલા બ્રિટિશ શાસન સામે ને પોતાના જ દેશવાસીઓની ક્ષતિઓ સામે અવિરતપણે લડત આપતા રહ્યા, પરંતુ એ લડતમાંય એમણે એમના ચારિત્ર્ય પર ડાઘ સરખો પડવા દીધો નહિ. એ લડયા વેર, કપટ કે દ્વેષ રાખ્યા વિના.

અનુક્રમણિકા

૨. ગાંધીજીની જીવનઝાંખી

ગાંધીજીનું નામ મોહનદાસ અને એમના પિતાનું નામ

કરમચંદ.

ગાંધીજી એમના પિતાના ચોથા અને અંતિમ લગ્નના ચોથા ને છેલ્લા ખોળે જન્મ્યા હતા. એમનો જન્મ ૧૮૬૯ના ઓક્ટોબર માસની ૨જી તારીખે પોરબંદરમાં થયો હતો. એ જ વર્ષમાં સુએજની નહેર ખુલ્લી મુકાઈ; ટોમસ આલ્વા એડિસને પોતાની પહેલી શોધના હકક સુરક્ષિત કરાવ્યા, ફ્રાન્સે નેપોલિયન બોનાપાર્ટની જન્મશતાબ્દી ઊજવી, ચાર્લ્સ ઈલિયટ હાર્વર્ડ વિદ્યાપીઠના અધ્યક્ષ નિમાયા. કાર્લ માર્ક્સનું 'કેપિટલ' બહાર પડી ચૂક્યું હતું. બિસ્માર્ક ફ્રાન્સ-જર્મન યુદ્ધ શરૂ કરવાની તૈયારીમાં હતો. ઇંગ્લેંડ અને ભારત ઉપર રાણી વિક્ટોરિયાનું રાજ ચાલતું હતું.

ગાંધીજીનો જન્મ શહેરની એક

કોરે આવેલા તદ્દન સાધારણ એવા દૂમજલી મકાનના ૧૧ ફૂટ પહોળા, ૧૮.૫ ફૂટ લાંબા ને ૧૦ ફૂટ ઊંચા ઓરડાના જમણી બાજુના અંધારા ખૂણામાં થયો હતો. એ ઘર આજે પણ મોજૂદ છે.

ગાંધીજીના મોટા ભાઈ લક્ષ્મીદાસ રાજકોટમાં વકીલાત કરતા હતા, પાછળથી તે રાજકોટ દરબારના ખજાનચી બન્યા હતા. એમણે ખૂબ છૂટે હાથે પૈસા ખચ્યા હતા, દીકરીઓને વરાવતાં રજવાડી ઠાઠ કર્યો હતો. બીજા ભાઈ કરસનદાસ પોરબંદરના નાયબ ફોજદાર હતા, પાછળથી તેમને રાણીવાસમાં એવા જ હોદ્દા પર મૂકવામાં આવ્યા હતા.

ગાંધીજીના જીવતાં જ એ બંને ભાઈઓનું મૃત્યુ થયું. એમનાં બહેન રળિયાતબહેન એમનાથી

ચાર વર્ષ મોટાં હતાં તે એમની પછી પણ રહ્યાં. તે રાજકોટમાં જ રહેતાં હતાં.

ગાંધીજી બાર વર્ષના હતા તે વખતે રાજકોટની આલ્ફ્રેડ હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થયા. તે વર્ષે મિ. ગાઈલ્સ નામના એક અંગ્રેજ શાળાધિકારી નિશાળ તપાસવા આવ્યા હતા. તેમણે વિદ્યાર્થીઓને પાંચ અંગ્રેજી શબ્દો લખવા આપ્યા. ગાંધીજીએ (Kettle 'કેટલ' – ચાદાની) શબ્દ બરાબર ન લખ્યો. વર્ગમાં ફરીને દેખરેખ રાખતા શિક્ષકે એમની ભૂલ જોઈ પાસેના છોકરાની પાટીમાંથી જોઈને સુધારી લેવા ઈશારો કર્યો. ગાંધીજીએ એ ન કર્યું. પાછળથી શિક્ષકે એમને એમની એ બેવકૂફી બદલ ઠપકો આપ્યો. એટલાથી એમના વર્ગનો શેરો ખરાબ મરાયો. બીજાઓના બધા શબ્દો સાચા

હતા.

મોહનદાસનો વિવાહ થયો ત્યારે તે હાઈસ્કૂલમાં ભણતા હતા. તેમની ઉંમર ૧૩ વર્ષની હતી, પત્નીનું નામ હતું કસ્તૂરબાઈ. કસ્તૂરબાઈ પોરબંદરના ગોકુળદાસ મકનજી નામના વેપારીનાં દીકરી હતાં.

૧૮૮૫માં કરમચંદ ગાંધીનું મૃત્યુ થયું તે પછી મોહનદાસનાં મા પૂતળીબાઈ બેચરજી સ્વામી નામના જૈન સાધુની સલાહ લઈને ઘરનો કારભાર ચલાવ્યા કરતાં હતાં. એ જ બેચરજી સ્વામીએ ગાંધીજીને ઇંગ્લેંડ જવાની મોકળાશ કરી આપી હતી. જુવાન દીકરો વિલાયત જઈને વંઠી જાય એવી માતાને દહેશત હતી. એ પરિસ્થિતિમાંથી બેચરજી સ્વામીએ માર્ગ કાઢી આપ્યો. એમણે

મોહનદાસ પાસે પ્રતિજ્ઞા લેવરાવી.
મોહનદાસે માંસ, મદિરા અને
સ્ત્રીસંગથી દૂર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા
કરી. માતાએ રાજી થઈને રજા
આપી.

૧૮૮૮ના જૂનમાં ગાંધીજી
પોતાના વડીલ ભાઈ સાથે મુંબઈ
પહોંચ્યા. ચોથી સપ્ટેમ્બરે તેઓ
આગબોટમાં બેસી ગયા. એ વખતે
એમની ઉંમર ૧૮ વર્ષની પણ ન
હતી. થોડા મહિના પહેલાં
કસ્તૂરબાએ એક પુત્રને જન્મ
આપ્યો હતો. તેનું નામ હરિલાલ
રાખવામાં આવ્યું હતું.

૧૮૮૮ના નવેમ્બર માસની
કચ્છી તારીખે ગાંધીજી ઈનર
ટેમ્પલમાં વિદ્યાર્થી તરીકે દાખલ
થયા. ૧૮૯૦ના જૂનમાં એમણે
લંડન યુનિવર્સિટીની મેટ્રિક
પરીક્ષા પાસ કરી. એમણે લેટિન

અને ગ્રીક ભાષાઓનો અભ્યાસ પણ કર્યો. ઇંગ્લેંડના અને રોમન ધારાઓ વાંચ્યા.

છેલ્લી પરીક્ષા પસાર કરવી એમને ખાસ અઘરી લાગી નહિ. ૧૮૯૧ની ૧૦મી જૂને તેઓ બેરિસ્ટર કહેવાયા. અગિયારમીએ હાઈ કોર્ટમાં નામ દાખલ કરાવ્યું, બારમી જૂને ઇંગ્લેન્ડથી હિંદુસ્તાન આવવા રવાના થયા.

શરૂઆતમાં ગાંધીજીને 'અંગ્રેજ' થવાના વિચારો આવતા હતા, એટલા માટે એમણે અંગ્રેજ બનવાનાં સાધનો - પોશાક, નાચ, વસ્તૃત્વકલા વગેરે - અપનાવી જોયાં. પછી એમને સમજાયું કે એમની આડે કેવડી મોટી દીવાલ ઊભી હતી. એમને થયું કે પોતે ભારતીય જ રહેશે અને તોય તેઓ ભારતીય જ રહ્યા.

ગાંધીજી ઇંગ્લેંડમાં બે વરસ ને આઠ માસ રહ્યા. એનાથી એમના વ્યક્તિત્વનું ઘડતર અવશ્ય થયું હશે, પણ ઇંગ્લેંડનો એમના ઉપર જોઈએ તેટલો પ્રભાવ પડી શક્યો નહિ, કારણ ગાંધીજી સાધારણ વિદ્યાર્થી જેવા ન હતા. તેઓ મહત્ત્વની વાતો ભણતરમાંથી નથી શીખ્યા. એ કર્મપરાયણ હતા ને કર્મ દ્વારા જ બુદ્ધિ અને જ્ઞાનનો વિકાસ કરતા હતા. પુસ્તકોથી, વ્યક્તિઓથી ને પરિસ્થિતિથી તેઓ પ્રભાવિત જરૂર થતા, પણ ખરા ગાંધી-ઈતિહાસના ગાંધી નિશાળના ભણતરમાંથી નથી પાક્યા; એટલે સુધી કે એ વાતનો કોઈને અણસાર સુધ્ધાં આવ્યો નહિ હોય.

ગાંધીજીએ મહત્તા પ્રાપ્ત કરી તે કર્મ દ્વારા. એથી જ ગીતા એ ગાંધીજીનો માન્ય ગ્રંથ બની ગયો.

ગીતામાં કર્મનો મહિમા ગાયેલો છે.

૬૬૧ ઓગસ્ટ, ૧૯૨૫ના 'યંગ ઈન્ડિયા'ના અંકમાં ગાંધીજીએ લખ્યું છે : 'જ્યારે શંકાઓ મને ઘેરી લે છે, જ્યારે નિરાશાઓ સામે આવીને ઊભી રહી જાય છે, આશાનું એક પણ કિરણ દેખાતું નથી ત્યારે હું ભગવદ્ગીતાનું શરણ ખોળું છું, એમાંથી ચિત્તને શાંતિ આપે એવા શ્લોક મળી જાય છે, ખૂબખૂબ વિષાદમાં પણ હું આનંદનો ઉદ્દેશ અનુભવું છું. મારા જીવનમાં બહારની અનેક ઉપાધિઓ આવતી રહી છે. એ ઉપાધિઓની મારા ઉપર પ્રગટ કે અપ્રગટ અસર રહેવા પામી ન હોય તો તે મારા ઉપર ભગવદ્ગીતાના અભ્યાસનું ઋણ છે તેથી.'

લંડનમાં ગાંધીજી બાઈબલના 'જૂના કરાર'નાં અમુક પ્રકરણોથી

આગળ વધી ન શક્યા. એનાં પ્રકરણોનો એમને કંટાળો જ આવ્યો. 'નવો કરાર' એમને ગમ્યો. એમાંનું ગિરિપ્રવચન તો હૃદય સોંસરવું ઊતરી ગયું. એમાં ને ગીતામાં એમને સામ્ય દેખાયું. કોઈ મિત્રે કાર્લાઈલનું 'વિભૂતિઓ અને વિભૂતિપૂજા' પુસ્તક વાંચવાની ભલામણ કરી. તેમાંથી તેઓ મહંમદ પયગમ્બર વિશે વાંચી ગયા. થિયોસોફી વિશે પણ એમણે વાંચ્યું. ગાંધીજીનો ધર્મનો પરિચય આકસ્મિક અને તૂટકતૂટક હતો, છતાં એનાથી એમને લાભ તો થયો જ.

૧૮૯૧ના ઉનાળામાં ગાંધીજીએ હિંદુસ્તાનને કિનારે પગ મૂક્યો. જહાજમાંથી ઊતરતાં ભાઈએ માતાના મૃત્યુના સમાચાર આપ્યા. આ સમાચારની એમને આગળથી જાણ કરવામાં નો'તી

આવી, કારણ કે કુટુંબના સહુ કોઈને એમના માતા માટેના પ્રેમની ખબર હતી. એમને ખૂબ આઘાત પહોંચ્યો. પિતાના મૃત્યુથી એમને જે આઘાત પહોંચ્યો હતો તેના કરતાં માતાના મૃત્યુના ખબરથી વધારે પહોંચ્યો, પણ એમણે આંસુ ખાળી રાખ્યાં.

મોટા ભાઈ લક્ષ્મીદાસે એમના ઉપર મોટીમોટી આશાઓ બાંધી રાખી હતી, પરંતુ રાજકોટમાં અને મુંબઈમાં ગાંધીજીને તદ્દન નિષ્ફળતા જ સાંપડી. મુંબઈની અદાલતમાં એક નાના અમસ્તા કેસમાં પણ એમનાથી એક પણ શબ્દ બોલી શકાયો ન હતો.

દરમિયાન પોરબંદરની એક મેમણ પેઢીનું કહેણ આવ્યું. તેઓ ગાંધીજીને એક વર્ષ માટે દક્ષિણ આફ્રિકા મોકલવા માગતા હતા.

કંઈક નવો દેશ જોવાનો મળશે,
 નવા અનુભવો મળશે એમ વિચારી
 ગાંધીજીએ એ તક ઝડપી લીધી.
 બે વર્ષથી કાંઈક જ ઓછો એટલો
 વખત પોતાના દેશમાં નિરાશામાં
 ગાબ્યો ને એ જ દેશના એ ભાવિ
 નેતા ઝાંઝીબાર, મોઝામ્બિક અને
 નાતાલ માટે આગબોટમાં રવાના
 થઈ ગયા. એ પહેલાં ૧૮૯૨ના
 ઓક્ટોબર માસમાં બીજા પુત્ર
 મણિલાલનો જન્મ થઈ ચૂક્યો
 હતો. પત્ની અને બાળકોને દેશમાં
 જ રહેવા દીધાં.

૧૮૯૩ના મે માસમાં તેઓ
 ડરબનને કિનારે ઊતર્યા તે વખતે
 તો તેમની મુરાદ હતી માત્ર
 મુકદ્દમો જીતવાની, કંઈક કમાઈ
 લેવાની ને જીવિકા મેળવી
 લેવાની. બંદર ઉપર ઊતરીને દાદા
 અબ્દુલ્લા શેઠને મળવા સારુ તે
 વખતની ફેશનનો ફોક કોટ પહેરી

લીધો, ઈસ્તરીદાર પાટલૂન ચઢાવી
લીધું, ચમકદાર બૂટ ને પાઘડી
પહેરી લીધાં.

મુકદ્દમાને સારુ ગાંધીજીને
પ્રિટોરિયા જવાનું થયું. ડરબનથી
એમને માટે પહેલા વર્ગની ટિકિટ
કઢાવવામાં આવી, તેઓ ગાડીમાં
બેઠા. ટ્રાન્સવાલની રાજધાની
મારિત્સબર્ગમાં એક ગોરો એમના
ડબ્બામાં ચઢ્યો. કાળા આદમીને
ડબ્બામાં બેઠેલો જોઈ એ મૂંઝાયો,
એ રેલવેના અમલદારને બોલાવી
લાવ્યો. તેણે ગાંધીજીને ત્રીજા
વર્ગના ડબ્બામાં ચાલ્યા જવા
જણાવ્યું. ગાંધીજીએ ઊતરવાની
ના પાડી દીધી, એટલે એ લોકો
સિપાઈને લઈ આવ્યા. તેણે ધકકો
મારીને ગાંધીજીને નીચે ઉતાર્યા,
સામાન નીચે ઉતારી લીધો.

ગાંધીજીએ ધાર્યું હોત તો તે

त्रीजा वर्गमां जई शक्या होत,
परंतु अेमणे तो वेष्टिंग रुममां ज
रात काढी नाजवानुं पसंद कर्युं.
रियाणना लागोनो सभत
शियाणो हतो, गांधीजी आजी
रात हूंठपाता बेसी रह्या, विचार
करता रह्या.

मारित्सजर्गनी अे कडकडती
ठंडी रातमां गांधीजीना हृदयमां
सामाजिक अन्यायनो विरोध
करपानी वृत्तिना अंकुर जन्म्या.
अेमणे त्यारे तो कशुं कर्युं नहि. अे
पोताना कामे प्रिटोरिया चाली
गया. रस्तामां बीजा पण
अपमानना जनापो जन्म्या.

प्रिटोरिया पहेंच्या पछी अेक
ज अठवाडियामां गांधीजीअे
त्यांना हिंटीओनी अेक सभा
जोलापी. सभामां मुसलमान
वेपारीओ आव्या हता. थोडा

હિંદુઓ પણ નજરે ચઢતા હતા. ગાંધીજીએ ચાર બાબતો તેમના મન ઉપર ઠસાવી : વેપારમાં પણ પ્રામાણિક આચરણ રાખો, રહેણીકરણી સુધારો, નાતજાત ને ધર્મના ભેદ ભૂલી જાઓ, અંગ્રેજી શીખી લો.

તે પછી તો વારંવાર સભાઓ થઈ. ગાંધીજી પ્રિટોરિયાના હિંદીઓથી પરિચિત થવા લાગ્યા. પ્રિટોરિયાના હિંદીઓએ પોતાનું એક કાયમનું મંડળ જ સ્થાપી દીધું.

મુકદ્દમો પૂરો થતાં ગાંધીજી પાછા ડરબન આવી ગયા. ત્યાં જઈ હિંદુસ્તાન પાછા જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. રવાના થતાં પહેલાં મિત્રોએ એમને સારું ખાનપાનનો મેળાવડો કર્યો. એમની પાસે કેટલાંક છાપાં પડયાં

હતાં. તેમાં 'નાતાલ મરક્યુરી' નામના એક છાપાને ખૂણે એમણે એક નાનકડો ફકરો જોયો. તેની મતલબ એ હતી કે હિંદીઓને નાતાલની ધારાસભામાં સભ્યો ચૂંટવાના જે હકકો હતા તે લઈ લેવા. સરકાર એ બાબતમાં એક ખરડો રજૂ કરવા માગતી હતી. આ પગલું લેવાતું અટકવું જોઈએ એવું ગાંધીજીએ સહુના મન પર ઠસાવ્યું. એ માટે મિત્રોએ તૈયારી બતાવી, પણ એમણે ગાંધીજીને કહ્યું, 'તમારા વિના તો અમારાથી કશું થઈ નહિ શકે.' ગાંધીજીએ એક મહિનો રોકાઈ જવાની તૈયારી બતાવી. પણ હિંદીઓના હકકની લડત લડતાં તેમને વીસ વરસ આફ્રિકામાં રોકાઈ રહેવું પડ્યું. એમને વિજય પણ મળ્યો.

ત્રણ વરસમાં ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકાના એક આગળ પડતા

વકીલ ને હિંદીઓના અગ્રણી રાજકીય નેતા બની ગયા. તેઓ ગિરમીટિયા મજૂરોના હિમાયતી બન્યા.

દક્ષિણ આફ્રિકાની ગાંધીજીની લડતનો ઉદ્દેશ એટલો જ ન હતો કે હિંદીઓ સાથે ગોરાઓ સલુકાઈથી વર્તે. એ તો એક સિદ્ધાંત સ્થાપવા માગતા હતા કે હિંદીઓ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના પ્રજાજનો છે, માટે એ સામ્રાજ્યના કાનૂનો અનુસાર એમનો સમાનતાનો અધિકાર સિદ્ધ જ થઈ ચૂકેલો છે.

જોકે હજી સુધી એમનામાં ઇતિહાસપુરુષ ગાંધીની બહુ ઓછી ઝાંખી થવા આવી હતી, છતાં તેઓ પ્રભાવશાળી નેતા તરીકે, સર્વોત્તમ સંગઠક તરીકે આગળ આવવા માંડ્યા. એમના હિંદી સાથીદારોએ તો એ વસ્તુ

જોઈ જ લીધી, પણ પોતે ન હોય તો હિંદીઓની હક્ક માટેની લડત ખતમ થઈ ન જાય તો ઢીલી તો પડી જ જાય એવું એ જાતે પણ સમજતા હતા.

આથી દેશમાંથી પોતાના કુટુંબને આફ્રિકા લઈ જવા છ મહિનાનો વાચદો કરીને ગાંધીજી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા.

૧૮૯૬ના વર્ષની અધવચમાં એ પોતાની જન્મભૂમિમાં પહેંચ્યા. ત્યાં એક ભગીરથ કાર્ય પૂરું કરવાનું બીડું ઝડપીને બેઠેલા સત્તાવીસ વર્ષના એ જુવાન આદમીએ જબરદસ્ત ચળવળ શરૂ કરી. એક મહિનો કુટુંબની હૂંફમાં ને દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓને પડતી હાડમારીનું બ્યાન કરતી એક પુસ્તિકા લખવામાં નીકળી ગયો. એ ચોપાનિયાની દસ હજાર

નકલ છપાવીને તે એમણે
છાપાંઓને અને અગ્રગણ્ય
હિંદીઓને મોકલી આપી.

રાજકોટથી ગાંધીજી મુંબઈ
ગયા, ત્યાં તેમણે દક્ષિણ
આફ્રિકાના પ્રશ્ન અંગે એક જાહેર
સભા બોલાવી. સભા
બોલાવનારાઓનાં નામોને લીધે ને
સભામાં ચર્ચવાના વિષયને લીધે
એમના એ પ્રયત્નમાં એમને
જબરદસ્ત સફળતા મળી.

પૂનામાં ગાંધીજીએ ભારતના
બે મહાપુરુષોની મુલાકાત લીધી.
ભારત સેવક સમાજના પ્રમુખ
ગોખલેની ને ભારતના અસાધારણ
મેધાવી અને મહાન રાજકીય નેતા
લોકમાન્ય ટિળકની.

મુંબઈ, પૂના, મદ્રાસ વગેરે
સ્થળોએ થઈ તેવી જ એક સભા
કલકત્તામાં કરવાનો એમનો ઈરાદો

હતો, પણ નાતાલમાં એમની જરૂર પડતાં એમને બોલાવવાનો તાર આવ્યો. આથી તેઓ ઝટપટ મુંબઈ આવી ગયા, ત્યાંથી પત્નીને, બે પુત્રોને ને વિધવા બહેનના એકના એક પુત્રને લઈને આગબોટમાં બેસીને દક્ષિણ આફ્રિકા જવા રવાના થઈ ગયા.

ડરબનમાં ગાંધીજીને ને તેમના સાથીઓને કિનારે ઊતરવા દેવામાં ન આવ્યા. ગોરા લોકોએ સભા ભરીને એમને પાછા હિંદુસ્તાન ભેળા કરી દેવાની માગણી કરી.

છેવટે ૧૮૯૭ના જાન્યુઆરીની ૧૩મી તારીખે સ્ટીમરને ડોકમાં જવાની રજા મળી. નાતાલ સરકારના મુખ્ય વકીલ મિ. હેરી એસ્કંબે એમને સંદેશો મોકલીને કહેવડાવ્યું, 'તોફાન ન થાય માટે ગાંધીજીએ સાંજે આગબોટમાંથી

ઊતરવું.' દાદા અબ્દુલ્લાના કાયદાના સલાહકાર મિ. લોટને એનાથી ઊલટી જ સલાહ આપી. ગાંધીજીને પણ ચોરની માફક શહેરમાં દાખલ થવું ગમતું ન હતું. પત્ની અને બાળકો તેવા વેશે આગબોટમાંથી ઊતર્યા ને તેમને સ્તમજી શેઠને ઘરે પહોંચાડવામાં આવ્યાં. ગાંધીજી અને લોટન પગે ચાલતા નીકળ્યા. તોફાની ટોળું તો ક્યારનું વીખરાઈ ગયું હતું, પણ બે છોકરાઓએ ગાંધીજીને ઓળખી કાઢ્યા, એમનું નામ લઈને બૂમો પાડવા લાગ્યા. ગાંધીજી ને લોટન આગળ વધતા ગયા તેમ ટોળું જામતું ગયું, ગોરાઓ ગાંધીજી પર હુમલો કરવા તલપાપડ થઈ રહ્યા. લોકોએ એમના ઉપર પથ્થર, ઈંટ ને ઈંડાં ફેંકવા માંડ્યાં, એમની પાઘડી પાડી નાખી, એમના ઉપર મુકકાનો ને લાતોનો વરસાદ

વરસાવ્યો.

એક હિંદી જુવાન પોલીસને બોલાવી લાવ્યો. ગાંધીજીએ પોલીસચોકીમાં આશરો લેવાની ના પાડી દીધી. પોલીસ એમને રુસ્તમજી શેઠના ઘર સુધી પહેંચાડી આવી.

ગોરાઓને ગાંધીજીના મુકામની ખબર પડી ગઈ હતી. ગોરાઓએ ટોળે વળીને રુસ્તમજી શેઠના મકાનને ઘેરી લીધું. તેઓ બૂમો મારવા લાગ્યા, 'ગાંધી અમને સોંપી દો.'

રાતે પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ એલેક્ઝાન્ડરે ગાંધીજીને વેશપલટો કરીને નાસી છૂટવાની સૂચના કરી. ગાંધીજીએ એ સૂચના સ્વીકારી, ત્યાંથી નીકળી જઈને તેમણે પોલીસચોકીમાં આશરો લીધો. ત્યાં તેઓ ત્રણ દિવસ રહ્યા.

ઓક્સફર્ડના પ્રોફેસર એડવર્ડ ટોમસને લખ્યું હતું, 'ગાંધીજી આખી જિંદગી ગોરાઓ ઉપર હ્રેષ રાખી શક્યા હોત,' પણ ગાંધીજીએ તો એમને જીવતા બાળી મૂકવા આવેલા ને એમને ઘાયલ કરી ચૂકેલા ડરબનના એ ગોરાઓને માફ કરી દીધા.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં ૧૮૯૯થી ૧૯૦૨ સુધી બોઅર યુદ્ધ ચાલ્યું, એમાં ગાંધીજીની સહાનુભૂતિ તો હતી બોઅર લોકો પ્રત્યે જ, તોપણ એમણે એમની સેવા તો અંગ્રેજોને ચરણે જ ધરી. બોઅરો જોડેના એ યુદ્ધમાં અંગ્રેજોને મદદ કરવામાં ગાંધીજીનો આશય બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં હિંદીઓની સ્થિતિ સુધારી લેવાનો હતો.

ગાંધીજીએ ઘાયલ થયેલાઓની માવજત કરનારી એક

ટુકડી તૈયાર કરી, એમાં ત્રણસો સ્વતંત્ર હિંદીઓ ને આઠસો ગિરમીટિયા મજૂરો જોડાયા. લોકોએ ને લશ્કરે ગાંધીજીની એ ટુકડીના ખડતલપણાની ને તેની હિંમતની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી.

‘પ્રિટોરિયા ન્યુઝ’ના અંગ્રેજ સંપાદક મિ. વીઅર સ્ટેન્ટે ‘જોહાન્સબર્ગ ઈલસ્ટ્રેટેડ સ્ટાર’ના જુલાઈ, ૧૯૧૧ના અંકમાં સ્થિયાંકોકની લડાઈની નજરે જોયેલી હકીકત આપી હતી. તેમાં એમણે કહ્યું હતું :

‘ભારેમાં ભારે તગડા આદમી પણ ઢીલા થઈ જાય એવી આખી રાતની કામગીરી બજાવીને ગાંધી સડકની કોરે બેઠા હતા તેમને મેં જોયા. બુલરની સેનાનો એકેએક આદમી સુસ્ત ને ઢીલો થઈ ગયો હતો ને વાતે-વાતે ચિડાઈ જતો

હતો, પણ ગાંધી લાગતા હતા કોઈ વીતરાગ જેવા; હસીને, કશીય આશંકા વિના વાતો કરતા હતા, એમની આંખોમાં કરુણા ભરેલી હતી... નાતાલનાં કેટલાંય રણક્ષેત્રો પર મેં એ આદમીને જોયો, એમની નાનકડી ટુકડીને પણ જોઈ. જ્યાં મદદની જરૂર પડી લાગતી ત્યાં તેઓ પહેંચી જતા.'

૧૯૦૦માં હિંદીઓની એ એમ્બ્યુલન્સ ટુકડી વિખેરી નાખવામાં આવી. ગાંધીજીને ને એમના કેટલાય સાથીઓને ચાંદ મળ્યા, સરકારી ખરીતાઓમાં ટુકડીના કામોનો ઉદ્દેખ થયો.

૧૯૦૧માં ગાંધીજીએ હિંદુસ્તાન આવવાનો વિચાર કર્યો. તેઓ કુટુંબ સાથે દેશ જવા વિદાય થાય તે પહેલાં હિંદી લોકોએ કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરવાની જાણે

હોડ માંડી. ગાંધીજીને સોનાચાંદીના ને હીરાના દાગીના ભેટમાં મળ્યા. કસ્તુરબાને સારુ પણ સોનાનો એક હાર આવ્યો.

ગાંધીજી ૧૮૯૬માં હિંદ ગયા હતા તે વખતે પણ તેમને સોગાદો તો મળી જ હતી, પરંતુ એ સોગાદો આ વખતની સોગાદો જેવી ન હતી. આ સોગાદો રાખવી કે ન રાખવી એની ચિંતામાં ગાંધીજીને આખી રાત ઊંઘ પણ ન આવી. સવાર થતાં સુધીમાં તો એમણે એ વસ્તુઓ પાછી સોંપી દેવાનો નિશ્ચય કરી લીધો. કસ્તુરબાને સમજાવતાં મુશ્કેલી પડી.

છેવટે ૧૯૦૧માં મળેલી ને ૧૮૯૬માં મળેલી સોગાદોનું એક ટ્રસ્ટ કરવાનો પોતાનો નિર્ણય ગાંધીજીએ સહુને જણાવી દીધો. બધું એમની મરજી પ્રમાણે પાર

ઊતર્યું, એમાંથી એક ભંડોળ ઊભું થયું. એ ભંડોળમાંથી દક્ષિણ આફ્રિકાની હિંદી કોમને ઉપયોગી કાર્યો થતાં રહ્યાં.

હિંદુસ્તાનમાં આવીને ગાંધીજીએ મુંબઈમાં રહેવાનું મકાન અને ઓફિસ ભાડે લીધાં.

એમણે મુંબઈમાં રહેવા પણ માંડ્યું. પણ ૧૯૦૨માં વળી પાછું દક્ષિણ આફ્રિકાનું તેડું આવ્યું. ત્યાં ગયા પછી એમણે જોઈ લીધું કે હવે દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ ઘણો વખત વ્યતીત કરવો પડશે, એટલે એમણે પત્નીને ને ત્રણ પુત્રોને પણ ત્યાં બોલાવી લીધાં. હરિલાલને હિંદુસ્તાનમાં જ રહેવાનું થયું. ગાંધીજીએ જોહાન્સબર્ગમાં વકીલાત શરૂ કરી, સારી સરખી આવક થવા લાગી.

એક દિવસ સાંજે ગાંધીજીને

પોતાના માનીતા નિરામિષ
રેસ્ટોરાંની માલિક બાઈના 'એટ-
હોમ'માં જવાનું થયું. ત્યાં એમને
હેનરી એસ. એલ. પોલાક નામના
એક યુવકનો ભેટો થઈ ગયો.

થોડા જ માસ અગાઉ,
૧૯૦૩ની સાલમાં, ગાંધીજીએ
'ઈન્ડિયન ઓપિનિયન' નામનું
છાપું શરૂ કર્યું હતું. એ પત્રના
કામકાજ અંગે થોડી ગૂંચવણ
ઊભી થઈ ને ગાંધીજીને ડરબન
જવું પડ્યું. પોલાક એમને સ્ટેશન
સુધી વળાવવા ગયા ને ત્યાં રસ્તે
વાંચવા સારુ તેમને એક પુસ્તક
આપતા ગયા. પુસ્તક હતું જેન
રસ્કિનનું 'અન્ટુ ધીસ લાસ્ટ'.

આજ સુધી ગાંધીજીને
રસ્કિનની કોઈ ચોપડી વાંચવા
મળી ન હતી. જેહાન્સબર્ગથી
ગાડી ઊપડતાં જ એમણે પુસ્તક

ખોલ્યું, રાત પૂરી થાય ત્યાં સુધી વાંચ્યા કર્યું. ૧૯૪૬માં ગાંધીજીએ કહ્યું હતું, 'એ પુસ્તકે મારા જીવનનો પ્રવાહ બદલી નાખ્યો.' એ પુસ્તક જીવનના નિયોડરૂપ છે, એવું એમનું કહેવું હતું. એમણે એ પુસ્તકમાં દર્શાવેલા આદર્શો પ્રમાણે જીવન જીવવાનો નિર્ણય કરી લીધો. એમણે પોતાના કુટુંબ અને સાથીઓને લઈને ખેતર ઉપર રહેવા જવાનું નક્કી કરી લીધું.

ડરબનથી ચૌદ માઈલ દૂર આવેલા ફિનિક્સની બાજુમાં ગાંધીજીએ એક ખેતર ખરીદ્યું. 'ઈન્ડિયન ઓપિનિયન'નું છાપખાનું ને કચેરી ત્યાં ખસેડ્યાં. એ પત્રિકા આજ સુધી એ જ સ્થાનેથી પ્રગટતી રહી છે.

ઈન્ડિયન ઓપિનિયનના પ્રયત્નો માટે ગાંધીજીના જીવનમાં ૧૯૦૬નું

વર્ષ — એમના જીવનના પરિવર્તનકાળ તરીકે — ઉદ્દેખને પાત્ર છે. એ વર્ષે એમણે બ્રહ્મચર્યપ્રત સ્વીકાર્યું. ૧૯૦૬માં છત્રીસ વર્ષની વયે લીધેલું એ પ્રત એમણે મૃત્યુ પર્યંત — ૧૯૪૮ પર્યંત પાળ્યું.

૧૯૦૬ના સપ્ટેમ્બર માસની ૧૧મી તારીખ હતી. જોહાન્સબર્ગના ઈમ્પિરિયલ થિયેટરમાં ત્રણ હજારનો માનવસમુદાય ભેગો થયો હતો. સભા ગાંધીજીએ બોલાવી હતી. ૧૯૦૬ના ૨૨મી ઓગસ્ટના 'ટ્રાન્સવાલ ગવર્નમેન્ટ ગેઝેટ'માં ત્યાંની વિધાનસભામાં રજૂ કરવા માટેના એક ખરડાનો મુસદ્દો છાપવામાં આવ્યો હતો. ગાંધીજીને લાગ્યું કે જે ખરડો મંજૂર થઈ જાય તો દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતી હિંદી કોમનું તો આવી જ બને. એ

બિલની કલમ પ્રમાણે પ્રત્યેક હિંદી સ્ત્રીપુરુષને ને આઠ વર્ષની ઉપરના બાળકને અધિકારીઓનાં રજિસ્ટરમાં આંગળાંની છાપ આપીને પરવાના કઢાવવાની ને પરવાના મુસાફરીમાં સાથે રાખવાની ફરજ પડતી હતી.

પ્રમુખ સભાનું કામકાજ ચાલુ કરે તે અગાઉથી જ થિયેટરની બાલકનીની, ઓરકેસ્ટ્રાની ને ગેલેરીની બેઠકો ભરાઈ ગઈ હતી. ચાર ભાષાઓમાં થયેલાં જુસ્સાદાર ભાષણોએ શ્રોતાઓને ભડકાવી દીધા હતા, તેઓ પૂરા આવેશમાં આવી ગયા હતા, ત્યાં હાજી શેઠે ગાંધીજીની સાથે મળી તૈયાર કરેલો ઠરાવ વાંચવા માંડ્યો. નામ નોંધાવવાના કાયદાનો ભંગ કરવાનો એમાં પ્રસ્તાવ હતો.

પછી ગાંધીજી બોલવા ઊભા

થયા. પહેલાં તો એમણે લોકોને ચેતવ્યા, પછી એમણે લોકોને સાવધાન થવા હાકલ કરી : 'સરકાર ડહાપણને દેશવટો દઈને બેઠી છે. પણ મારો વિશ્વાસ છે કે આપણે કરેલી પ્રતિજ્ઞાને સચ્ચાઈથી વળગી રહેનારા મુઠ્ઠીભર લોક પણ પડ્યા હશે ત્યાં સુધી આ લડતનું એક જ પરિણામ નક્કી છે – તે આપણો વિજય.'

પ્રમુખના ભાષણ બાદ મત લેવાયા. હાજર રહેલા સહુએ ઊભા થઈને હાથ ઊંચા કર્યા, ઈશ્વરની સાક્ષીએ પ્રતિજ્ઞા કરી : 'હિંદી વિરોધી આ બિલ જેા કાયદો બનશે તો તે કાયદો અમે માનીશું નહિ.'

બીજે દિવસે એટલે ૧૨મી સપ્ટેમ્બરે 'ઈમ્પિરિયલ થિયેટર' આગમાં બળીને ભસ્મીભૂત થઈ

ગયું. હિંદીઓએ એને શુકન લેખ્યાં. એમણે કહ્યું, 'બિલની પણ આ જ દશા થશે.' પણ ગાંધીજીએ તો આ આગને આકસ્મિક જ માની. શુકનોને એ માનતા જ ન હતા. ભાવિનો પોકાર ગાંધીજીને આવા મૂક સંકેતોમાં કદી પણ સંભળાયો ન હતો. એમનું ભાવિ એમને પોકારતું હતું હિમાલય જેવા આત્મવિશ્વાસ દ્વારા — એ જ આત્મવિશ્વાસ એમણે પેલી સભામાં પ્રગટ કર્યો હતો. એ એટલું તો જાણતા જ હતા કે લડત એકલે હાથે લડી લેવાની હતી.

ઈમ્પિરિયલ થિયેટરની એ પ્રતિજ્ઞા લેવાઈ ને ગાંધીજીએ સરકારના અન્યાય સામેની આ સામુદાયિક અને વ્યક્તિગત લડતને માટે સારામાં સારું નામ શોધી કાઢે તેને ઈનામ આપવાની

જાહેરાત કરી.

મગનલાલ ગાંધીએ 'સદાગ્રહ' (સત્ + આગ્રહ) એવું નામ સૂચવ્યું. ગાંધીજીએ એમાં સુધારો કર્યો ને 'સત્યાગ્રહ' શબ્દ ચાલુ કર્યો.

સરકાર સામે સત્યાગ્રહ ઉપાડતાં પહેલાં એક વાર લંડન જઈ આવવું એવું ગાંધીજીને લાગ્યું. ઇંગ્લેંડમાં એમણે સંસ્થાનમંત્રી લોર્ડ એલિજનની ને ભારતમંત્રી મિ. જોન મોર્લેની મુલાકાત લીધી, પાર્લમેન્ટના સભ્યોની એક સભામાં ભાષણ પણ આપ્યું.

દક્ષિણ આફ્રિકા પાછા વળતાં એમને તાર પણ મળ્યો કે લોર્ડ એલિજન ટ્રાન્સવાલના એશિયાવાસીઓ વિરોધી બિલને મંજૂરી નહિ આપે. પણ એ તો એક ચાલ જ હતી એવું એમને

પાછળથી સમજાયું.

ટ્રાન્સવાલ સરકારે
એશિયાવાસીઓ માટેનો
નામનેંધણીનો કાયદો પસાર કરી
દીધો. ૧૯૦૭ના જુલાઈની ૩૧મી
તરીખથી એનો અમલ થવાનો
હતો. હિંદીઓએ સત્યાગ્રહની
તૈયારી કરવા માંડી.

થોડાક હિંદીઓએ કાનૂનમાં
ઠરાવ્યા પ્રમાણે પરવાના કઢાવ્યા
પણ ખરા, પણ મોટા ભાગના
લોકોએ પરવાના કઢાવ્યા જ નહિ.
આથી હિંદીઓ ઉપર નોટિસ
બજાવવામાં આવી; તેમને નામ
નેંધાવવાનું, નહિ તો ટ્રાન્સવાલ
છોડી જવાનું ફરમાવી દેવામાં
આવ્યું. નોટિસનો અમલ ન
કરનારાઓને ૧૯૦૮ના
જાન્યુઆરીની ૮મી તારીખે
મેજિસ્ટ્રેટ આગળ ખડા કરવામાં

આવ્યા. એમાં ગાંધીજી પણ હતા. ન્યાયાધીશ જોડને એમને બબ્બે મહિનાની સાદી કેદની સજા ફરમાવી.

આ ગાંધીજીની પહેલી જેલયાત્રા.

જનરલ સ્મટ્સે એડવર્ડ કાર્ટરાઈટને સમજૂતીની શરતો લઈને ગાંધીજી પાસે જેલમાં મોકલ્યા. સમજૂતીની શરત એવી હતી કે હિંદીઓ પહેલાં મરજિયાત નામ નોંધાવે ને પછી સરકાર 'કાળો કાયદો' રદ કરે.

૩૦મી જાન્યુઆરીએ સ્મટ્સે ગાંધીજીને મળવા બોલાવ્યા. સ્મટ્સે ગાંધીજીને ખાતરી આપી કે મોટા ભાગના હિંદીઓ નામ નોંધાવી દેશે તો એશિયાવાસીઓ માટેનો ધારો રદ કરી દેવામાં આવશે.

સ્મટ્સ ઊભા થયા.

'હું ક્યાં જાઉં ?' ગાંધીજીએ પૂછ્યું.

'આપ અત્યારથી જ છૂટા છો.'

'બીજા કેદીઓનું શું થશે ?'

'હું જેલના ઉપરીને ફોન કરું છું. બીજા કેદીઓને કાલે સવારે છોડી દેવામાં આવશે.'

જોહાન્સબર્ગ આવતાં જ ગાંધીજીને ભારે વિરોધનો સામનો કરવો પડ્યો. લોકોને થયું કે સ્મટ્સ વિશ્વાસઘાત કરે તો શું થાય ? ગાંધીજીએ કહ્યું, 'સત્યાગ્રહી નિર્ભય રહીને કામ કર્યે જાય છે.'

એક પઠાણ ઊભો થઈને કહેવા લાગ્યો, 'અમે સાંભળ્યું છે કે તમે કોમને દગો દીધો છે. પંદર હજાર

પાઉંડ લઈને તમે કોમને વેચી મારી છે. હું અદ્યાહના કસમ ખાઈને કહું છું કે જે કોઈ નામ નેાંધાવવા આગળ આવશે તેને હું ઠાર કરીશ.'

ગાંધીજીએ ૧૦મી ફેબ્રુઆરીએ નામ નેાંધાવવા જવાનું મુકરર કર્યું. તેઓ નેાંધણી કચેરીએ જવા નીકળ્યા ને પઠાણોનું એક ટોળું તેમની પાછળ લાગ્યું. કચેરી આવતાં પહેલાં જ મીર આલમ એમને ઘેરી વલ્યો ને પૂછવા લાગ્યો, 'ક્યાં જાય છે ?'

ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો, 'હું નામ નેાંધાવવાને ઈરાદે કચેરીમાં જાઉં છું.'

હજી તો ગાંધીજીનો જવાબ પૂરો પણ ન થયો તેટલામાં એમના માથા પર જોરથી દંડાનો ફટકો પડ્યો. ગાંધીજીએ લખ્યું છે,

‘મારા મેંમાંથી ‘રામ’ શબ્દ નીકળી ગયો. મને મૂર્છા આવી ગઈ.’ ૧૯૪૮ના જાન્યુઆરીની ૩૦મી તારીખે મૃત્યુ વખતે પણ એ જ એમના અંતિમ શબ્દો હતા.

ગાંધીજી જમીન પર પડ્યા તોયે એમના પર માર પડતો રહ્યો.

એમને ઉઠાવીને પાસેની એક ઓફિસમાં લઈ જવામાં આવ્યા. ભાનમાં આવતાં જ એમણે પૂછ્યું, ‘મીર આલમ ક્યાં છે ?’

‘એને બીજા પઠાણો જોડે પકડવામાં આવ્યો છે.’

ગાંધીજીએ ધીરા અવાજે કહ્યું, ‘એને છોડી મૂકો. હું એના ઉપર મુકદ્દમો ચલાવવા માગતો નથી.’

પથારીમાંથી ઊઠતાંની વાર ગાંધીજીએ કહેવા માંડ્યું, ‘નામ

નેાંધવા અંગે જે સમજૂતી થઈ છે તેનું પ્રામાણિકપણે પાલન થવું જોઈએ.' ને તેથી જ જનરલ સ્મટ્સે એ કાળો કાયદો રદ કરવાનું વચન પાડ્યું નહિ, ત્યારે ગાંધીજીને કેટલું દુઃખ થયું હશે ?

૧૯૦૮ના ઓગસ્ટ માસની ૧૬મી તારીખે જોહાન્સબર્ગની હમીદિયા મસ્જિદમાં સભા ભરવામાં આવી. લોઢાની એક મોટી કઢાઈ ચાર પાયા પર ટેકવીને સહુની નજર પડે તેમ ઊંચી જગા પર ગોઠવી રાખી હતી.

ભાષણો પૂરાં થયાં. હાજર રહેલા લોકોએ કઢાઈની આસપાસ એકત્ર થયા. બે હજાર કરતાં પણ વધારે પરવાનાઓ કઢાઈમાં ફેંકાયા. ઉપર ઘાસતેલ છાંટીને એની હોળી કરવામાં આવી.

ગાંધીજીએ ટ્રાન્સવાલની

સરકાર સામેની લડતનાં મંડાણ માંડી દીધાં. એ માટે એમણે તમામ તૈયારીઓ કરવા માંડી.

ગાંધીજીના કાળા ને ગોરા સહુ સાથીઓમાં સૌથી વધારે નિકટના સાથી હતા હેનરી એસ. એલ. પોલાક, જોહાન્સબર્ગના એક સ્થિતિપાત્ર આર્કિટેક્ટ હર્મન કેલનબેક ને સ્કોટલેંડથી આવેલી સોન્યા શ્લેશિન.

જેલ જવા તૈયાર એવા લોકો ગાંધીજીને ઘેરી વળ્યા. ગાંધીજીને પણ પકડી લેવામાં આવ્યા. તેમને વોલ્કસ્ટ્રસ્ટની જેલમાં રાખવામાં આવ્યા. એમનું જેલનું પતું મણિલાલે સાચવી રાખેલું છે. એ પીળાશ પડતા રંગનું છે ને એનું માપ ૨ ૭/૮ x ૩ ૧/૮ ઇંચનું છે. એના ઉપર ગાંધીજીનું નામ ભૂલથી એમ. એસ. ગાંધી એવું

લખાયેલું છે. ધંધો – સોલિસિટરનો. સજા અને તારીખ – ૨૫ પાઉંડ દંડ અથવા બે માસની સજા, છોડવાની તારીખ ડિસેમ્બર ૧૩, ૧૯૦૮. કાર્ડની પાછળ 'જેલમાં કરેલા ગુનાઓ' નીચેની જગા કોરી છે. તેઓ આદર્શ કેદી હતા.

સાધારણ રીતે એવું કહેવામાં આવે છે કે સત્યાગ્રહની કલ્પના ગાંધીજીને થોરો પાસેથી મળી, પણ ૧૯૩૫ના સપ્ટેમ્બર માસની ૧૦મી તારીખે ભારત સેવક સમાજવાળા શ્રી કોદંડ રાવને લખેલા પત્રમાં ગાંધીજીએ એ વાતનો ઈન્કાર કર્યો છે. એમણે લખ્યું હતું : 'સવિનય કાનૂન ભંગનો – civil disobedienceનો – ખ્યાલ મને થોરોનાં પુસ્તકો ઉપરથી આવ્યો એ વાત ખોટી છે. સવિનય ભંગ વિશેનો થોરોનો

નિબંધ મારા હાથમાં આવ્યો ત્યાં સુધીમાં દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર સામેની લડત શરૂ થયે ઘણો વખત થઈ ગયો હતો. માત્ર તે વખતે એ લડત **passive resistance**ના નામે ઓળખાતી હતી એટલું જ. 'શાંત પ્રતિકાર' એ શબ્દ પૂરો ન હતો એટલે ગુજરાતી જાણનારાઓ માટે મેં સત્યાગ્રહ શબ્દ યોજ્યો. મને થોરોનો નિબંધ જોવા મળ્યો તે મેં અંગ્રેજી જાણનારાઓ માટે અમારી લડતની વ્યાખ્યા એ શબ્દોથી કરી. છતાં મને લાગ્યું કે 'સવિનયભંગ'થી પણ એ લડતનો અર્થ પૂરેપૂરો વ્યક્ત નથી થઈ શકતો, ત્યારે મેં **Passive Resistance** શબ્દ વાપરવા માંડ્યો.'

ગાંધીજીની બીજી સજા ૧૯૦૮ના ડિસેમ્બરની ૧૩મી તારીખે પૂરી થઈ, પરંતુ

વસાહતીઓ વિરુદ્ધના ધારાઓની સામેનો સત્યાગ્રહ ચાલુ જ હતો, એટલે ગાંધીજીને ત્રીજી વાર ત્રણ માસની જેલ ભોગવવી પડી. તેઓ ૧૯૦૯ના ફેબ્રુઆરીની ૨૫મી તારીખે પાછા વોલ્કસ્ટ્રસ્ટ જેલમાં પહેંચી ગયા. પાંચ દિવસ પછી તેમને પ્રિટોરિયા જેલમાં ખસેડવામાં આવ્યા.

અનુક્રમણિકા

૩. પુત્રને પત્ર

ગાંધીજીની બીજી વારની જેલની મુદત ૧૯૦૮ના ડિસેમ્બરની ૧૩મી તારીખે પૂરી થઈ, પણ વસાહતી વિરોધી કાનૂનો સામેનો સત્યાગ્રહ ચાલુ જ હતો, એટલે એમને ત્રીજી વારની ત્રણ માસની જેલ મળી. તેઓ ૧૯૦૯ના ફેબ્રુઆરીની ૨૫મી

તારીખે પાછા વોલ્કસ્ટ્રસ્ટ જેલ ભેળા થઈ ગયા. પાંચ દિવસ પછી માથા ઉપર સામાન ઊંચકાવીને ધોધમાર વરસાદમાં એમને પ્રિટોરિયા પહેંચાડવા માટે સ્ટેશન પર લઈ જવામાં આવ્યા. અહીંની નવી બાંધેલી જેલમાં એમણે જેલની મુદત વિતાવી. ત્યાં પહેંચ્યા ત્યારે જેલના દારોગાએ એમને પૂછ્યું હતું, 'આપ ગાંધીજીના પુત્ર થાઓ ?' દેખાવે ગાંધીજી એટલા જુવાન લાગતા કે એણે એમને ભૂલથી મણિલાલ ગાંધી માની લીધા હતા.

મણિલાલે પણ એ વખતે વોલ્કસ્ટ્રસ્ટ જેલમાં પોતાની છ માસની સજા પૂરી કરેલી. ગાંધી એ વખતે ચાળીસ વર્ષના હતા.

ગાંધીજીએ જેલમાંથી મણિલાલને એક કાગળ લખ્યો

હતો. મણિલાલે એ કાગળ આજ સુધી સાચવી રાખ્યો છે. એ કાગળ જેલના પીળાશ પડતા રંગના કુલ્-સકેપ કદના પાંચ કાગળ પર બંને બાજુ નકલ કાઢવા માટેની – copying – પેન્સિલથી હાથે લખેલો છે. પત્ર અંગ્રેજીમાં છે. સાધારણ રીતે તો ગાંધીજીએ મણિલાલને ગુજરાતીમાં જ પત્ર લખ્યો હોત, પણ દરેક પૃષ્ઠ પર ડાબી બાજુના હાંસિયામાં અંગ્રેજી, ડચ વગેરે ભાષાઓમાં સૂચના છાપેલી છે કે પત્રવ્યવહાર અંગ્રેજી, ડચ, જર્મન, ફ્રેંચ અથવા કાફરી ભાષાઓમાં કરવો જોઈએ. કાગળ પર તારીખ છે ૨૫ માર્ચ, ૧૯૦૯ની. ગાંધીજીનો નંબર હતો ૭૭૭. સેન્સરે પત્ર બે દિવસ પછી નોંધ્યો હતો.

મણિલાલની ઉંમર ૧૭ વર્ષની હતી, પણ એમની ચિંતા કરનારું

કોઈ ન હતું, એટલે એ પોતે જ પોતાના વ્યવસાયની ને ભાવિની ચિંતા કરતા થયા હતા. એમનું નિશાળનું શિક્ષણ નહિ જેવું જ હતું. આ વખતે એ ફિનિકલ ખેતર પર 'ઈન્ડિયન ઓપિનિયન'ની ઓફિસમાં એમના પિતાના કારકુન હતા. એ જુવાનને માથે ખૂબ ઉપાધિઓ હતી.

ગાંધીજીએ લખ્યું હતું :

વહાલા દીકરા,

મને દર મહિને એક કાગળ લખવાની છૂટ છે; દર મહિને બહારથી આવેલો એક કાગળ આપવામાં આવે છે. મને મૂંઝવણ થઈ, કાગળ કોને લખું ? મને ('ઈન્ડિયન ઓપિનિયન'ના તંત્રી) મિ. રિચનો, મિ. પોલાકનો ને તારો ખ્યાલ આવ્યો. મારી પસંદગી તારા પર ઉતરી, કારણ

મારે મન તું સહુથી વધારે નિકટ રહ્યો છે.

મારી વાત કરું તો મારે વધારે લખવું ન જોઈએ, મને વધારે લખવાની છૂટ પણ નથી. હું તદ્દન સારી પેઠે છું ને કોઈએ મારી ચિંતા કરવાની જરૂર નથી.

હું ધારું છું કે તારી માતાની તબિયત હવે તદ્દન સારી થઈ ગઈ હશે. તારા ઘણા કાગળો આવ્યા હોય એવું લાગે છે, પણ તે મને આપવામાં આવ્યા નથી. ભલમનસાઈની રૂએ ડેપ્યુટી ગવર્નરે એટલું જણાવ્યું છે કે તેની [કસ્તૂરબાની] તબિયત સારી છે. તે છૂટથી હરીફરી શકે છે ખરી ? તે અને તું રોજ સવારે સાબુદાણા ને દૂધ લેતાં રહેશો એવી હું આશા રાખું છું. ચંચીના (હરિલાલની પત્નીનું બીજું નામ) શા સમાચાર

છે ? એને કહેજે કે એ મને રોજ યાદ આવે છે. એના ફોડા નરમ પડી ગયા હશે. એ અને રામી(હરિલાલની દીકરી) મજામાં હશે.

રામદાસ ને દેવદાસ પણ મજામાં હશે, ભણતા હશે, પજવતા નહિ હોય. રામદાસની ઉધરસ નરમ પડી કે નહિ ?

વિલીનું તમારી સહુની સાથે રહેવાનું થયું ત્યારે તમે તેની સાથે સારી પેઠે વર્ત્યા હશો એમ માનું છું. મિ. કોર્ડેજ ખાવાની જે વસ્તુઓ મૂકી ગયા હોય તે તેમને પરત કરવામાં આવે એવી મારી ઈચ્છા હતી.

હવે તારી બાબતમાં. તું કેમ છે ? મારા માનવા પ્રમાણે તો તું તારે માથે નાખેલી સઘળી જવાબદારી હસતે મોંએ ઉપાડી લે છે ને સારી

પેઠે ઉપાડી શકે છે, છતાં મને ઘણી વાર લાગે છે કે હું અંગત રીતે તારું જેટલું ધ્યાન રાખી શક્યો છું તેનાથી વિશેષ મારે તારું ધ્યાન રાખવું જોઈતું હતું. તારા ભણતર તરફ કોઈએ ધ્યાન રાખ્યું નહિ એવું પણ તને લાગ્યા કરતું હશે તે હું જાણું છું. જેલમાં મેં ઘણુંઘણું વાંચી નાખ્યું છે. મેં ઈમર્સન, રસ્કિન અને મેક્ઝિનીની કૃતિઓ વાંચી નાખી છે, ઉપનિષદો પણ વાંચી નાખ્યાં છે. એ બધા જ એક મતનો પુરસ્કાર કરે છે ને તે એ કે શિક્ષણ એટલે કેવળ અક્ષરજ્ઞાન નહિ, શિક્ષણ એટલે ચારિત્ર્યનું ઘડતર. એનો અર્થ છે કર્તવ્યનું ભાન, એ મત સાચો હોય, ને મારે મન એ જ એક સાચો મત છે, તો આજે તને સારામાં સારું શિક્ષણ મળી રહ્યું છે. તારી માતાની સેવા કરવાની ને તેનો ચીડિયો સ્વભાવ વેઠી લેતાં શીખવાની તને જે તક

મળી છે તેનાથી, તું ચંચીની દેખભાળ રાખે છે ને તેની જરૂરતો જાણી લે છે, ને હરિલાલનો વિજેગ એને ન સાલે એ રીતે ચાલવા પ્રયત્ન કરે છે તેનાથી, રામદાસ ને દેવદાસના વડીલ તરીકેની ફરજ બજાવે છે તેનાથી બીજું ક્યું વધારે સારું શિક્ષણ તને મળવાનું હતું ? આટલાં જ કામો તું સારી પેઠે કરી શકીશ તોય તારું અડધું ઉપર શિક્ષણ પૂરું થઈ જશે.

નથુરામજીની ઉપનિષદોની પ્રસ્તાવનાનો થોડો ભાગ મારા હૃદય સોંસરો ઊતરી ગયો છે. તેઓ કહે છે કે બ્રહ્મચર્ય આશ્રમ એટલે પહેલી સીડી. વાત સાચી છે. રમવા-ફૂલવાનું નાદાન ઉંમરે જ - બાર વર્ષની ઉંમર સુધી જ પાલવે. સમજાણી ઉંમર થતાં છોકરાને પોતાની જવાબદારી

સમજી લેતાં શીખવવામાં આવે છે, એ ઉંમર પછી દરેક બાળકે માનસિક અને કાયિક બ્રહ્મચર્યની ટેવ પાડવા માંડવી જોઈએ. એ જ રીતે સત્યની અને પ્રાણીની હિંસાથી દૂર રહેવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. તેને માટે આ શિક્ષણ ઉપાધિરૂપ નહિ પણ સ્વાભાવિક હોવું જોઈએ. એમાં એને આનંદ આવવો જોઈએ. રાજકોટના એવા ઘણા જુવાનો મને યાદ આવે છે. હું તને એ પણ કહી દઉં કે હું તારાથીય નાનો હતો ત્યારે મને પિતાની સેવા કરવાની મળતી તો તે લહાવો મળ્યો હોય તેવું લાગતું. બાર વર્ષ પછીની ઉંમરમાં મારે ખેલકૂદ સાથે સંબંધ પણ રહ્યો ન હતો. જો તું આ ત્રણ પ્રતોનું પાલન કરવા માંડે, ત્રણ પ્રતો જીવનમાં ઉતારે, તો હું માનું છું કે તારું શિક્ષણ, તારી કેળવણી પૂર્ણ થઈ જાય. હું તને ખાતરીથી કહું છું

કે એ સાધનોથી દુનિયામાં તને ગમે ત્યાં રોટલો તો મળી રહેશે. તને આત્માનું, જાતનું, પરમાત્માનું સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ લાઘશે. એનો અર્થ એ પણ નથી કે તું લખતાંવાંચતાં ન જ શીખી લે, એ તો શીખી જ લેવું જોઈએ ને તું શીખે પણ છે. પણ એ એવી બાબત નથી જેમાં તારે તદ્દન ડૂબી રહેવું પડે. એ માટે તારી પાસે ખૂબ વખત પડેલો છે, તારે એ જ્ઞાન તો મેળવી જ લેવાનું છે કે જેથી તારી કેળવણીનો બીજાઓને પણ લાભ મળી શકે.

એટલું યાદ રાખજે કે આજથી આપણા નસીબે ગરીબી ચોંટી છે. આ બાબત હું જેમજેમ વધારે વિચાર કરતો જાઉં છું તેમતેમ મને લાગતું જાય છે કે ધનવાન થવા કરતાં ગરીબ થવામાં વધારે સુખ છે. ધનવાન થવા કરતાં ગરીબ

થવામાં વધારે લાભ છે.

(એ પછી કાગળમાં ફિનિક્સવાસીઓ માટે સૂચનાઓ, સંદેશાઓ, સંભારણાંની ૧૦૫ લીટીઓ આવે છે. તે પછી ગાંધીજી લખે છે :)

વળી પાછી તારી બાબત. બાગકામ, જાતે જમીન ખોદવાનું કામ, નીંદવાનું કામ ખૂબ કરતો રહેજે. ભવિષ્યમાં આપણે એના ઉપર જ પેટગુજારો કરવાનો રહેશે. તારે આપણા કુટુંબમાં સારામાં સારું બાગકામ શીખી લેવાનું છે. ઓજારો બરાબર જગાએ રાખવાં, તદ્દન સાફ રાખવાં. ભણતરમાં ગણિત અને સંસ્કૃત તરફ ઘણું વધારે ધ્યાન આપવું. સંસ્કૃત તારે માટે ખૂબ જરૂરનું છે. મોટી ઉંમરે આ બંને વિષયો શીખવા કઠણ પડે છે. સંગીતને કોરે ના મૂકીશ.

પુસ્તકોમાં આવતાં સરસ વાક્યો, ભજનો, કાવ્યો — પછી એ અંગ્રેજીમાં હોય, ગુજરાતીમાં હોય કે હિંદીમાં હોય — તારે સરસ અક્ષરે ઉતાર્યા કરવાં જોઈએ. વરસ પૂરું થતાં તારો એક સરસ સંગ્રહ તૈયાર થઈ જશે. જો તું નિયમસર કામ કર્યા કરીશ તો આ બધી વસ્તુ સહેલાઈથી કરી શકીશ. ક્યારેય નિરાશ ન થવું, મનમાં એવું પણ ન લાવવું કે ગજા ઉપરાંતનું કામ છે, પહેલું ક્યું કરીએ એવો વિચાર પણ કર્યા ન કરવો. તું ધીરજથી કામ લઈશ, એકએક પળનું ધ્યાન રાખતો રહીશ, તો ક્યું કામ પહેલું કરવું એ આપમેળે સમજાઈ જશે. ઘરખર્ચની પાઈએ પાઈનો તું જેવો રાખવો જોઈએ તેવો ચોખ્ખો હિસાબ રાખતો જ હશે એવી મને ખાતરી છે.

મગનલાલભાઈને કહેજે કે

મારી એમને ઈર્ષનના નિબંધો વાંચવાની સલાહ છે. એ ચોપડી ડરહામમાં નવ પેનીની કિંમતે મળે છે. નિબંધો વાંચવા જેવા છે. એ વાંચે, મહત્વના ભાગો ઉપર નિશાનીઓ કરે, છેવટે એક પોથીમાં એ ઉતારી લે. મારો મત એવો છે કે એ નિબંધોમાં પશ્ચિમના એક આચાર્યે ભારતનું અનુભવજ્ઞાન ઉતારેલું છે. આમ ક્યારેક ક્યારેક આપણી પોતાની જ વસ્તુ આપણને નવા સ્વરૂપે જોવા મળે છે ત્યારે નવાઈ લાગે છે. એમને ટોલ્સ્ટોયનું 'ધ કિંગડમ ઓફ ગોડ ઈઝ વિધિન યુ' પણ વાંચી જોવા જેવું છે. ખૂબ વિચારોથી ભરેલું પુસ્તક છે. અનુવાદનું અંગ્રેજી પણ સહેલું છે. મહત્વની વાત એ છે કે ટોલ્સ્ટોય જે ઉપદેશ આપે છે તે જીવનમાં ઉતારે છે.

બીજગણિતનું એક પુસ્તક મોકલજે. ગમે તે આવૃત્તિ હશે તોય ચાલશે.

તારા બાપુ

પત્ર લખનારની ચિંતાથી પત્ર વાંચનાર ક્યારેક ક્યારેક વાજ આવી જાય છે. મણિલાલને પોતાના જ બીબામાં ઢાળવાનું ગાંધીજીનું મમત્વ મણિલાલને વચમાં વચમાં ઘરકામની વાતોના ઢગલા આવ્યા કરતા હોય, સલાહો આપતા હોય એવા ધર્મોપદેશ જેવું લાગ્યું હશે. ગાંધીજીએ એ નિઃસ્વાર્થ આદેશ પોતાના પુત્રના હિતની દ્રષ્ટિએ આપ્યો હશે, પણ ઓજારોને ભંડારિયામાં સાચવીને મૂકવાની વાત કહેતા, કડકપણે કર્મનું પાલન કરવાની વાતો, બ્રહ્મચર્યની, ગરીબીની અને તનતોડ મહેનતની વાત જીવનના

ઊંબરે પગ મૂકતા નવયુવાનને પુલકિત કરી દેતી નહિ લાગી હોય.

હવે ગાંધીજી એક એવી કોટિએ આવી ગયા હતા કે એમની નજર દૂરના, કોઈ ભવ્ય લક્ષ્ય ઉપર જ મંડાયેલી રહેતી હતી ને તેથી ઘણી વખત એ એમના નિકટમાં નિકટના લોકોને પણ કેવળ જોઈ રહી શકતા ન હતા. એમણે સ્વેચ્છાએ કડક મર્યાદાપાલનનું જે બંધન સ્વીકાર્યું હતું, તે બંધન એ લોકો પણ સ્વીકારે એવી તેઓ અપેક્ષા રાખતા થયા હતા. પરંતુ એ નિષ્ફુર હૃદયના તો નો'તા જ. એમના પત્રોમાં ઊંડો પ્રેમ અને પિતૃસહજ અધીરતા સિવાય બીજો કશો ભાવ રહેલો હશે એવી એમને કલ્પના પણ ન આવી હોય એવો સંભવ વધારે છે.

અનુક્રમણિકા

૪. ટોલ્સ્ટોય

અને ગાંધીજી

દક્ષિણ આફ્રિકાનો આ હિંદુ વકીલ જે આધ્યાત્મિક સમસ્યાઓ ઉપર ધ્યાન માંડીને બેઠો હતો તે આધ્યાત્મિક સમસ્યાઓમાં મધ્ય રશિયાનો સ્લાવ જાતિનો એક જમીનદાર ક્યારનો ખૂંપી ગયો હતો. ખંડોને ભેદીને કાઉન્ટ લિઓ ટોલ્સ્ટોય મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીને માર્ગ ચીંધી રહ્યા હતા ને એનાં આંદોલનોથી શાંતિ અનુભવતા હતા.

ગાંધીજીએ ટોલ્સ્ટોયને પિછાણ્યા ટોલ્સ્ટોયના 'ધ કિંગડમ ઓફ ગોડ ઈઝ વિધિન યુ' નામના પુસ્તક દ્વારા.

ગાંધીજી એક લાંબો પત્ર લખીને ટોલ્સ્ટોય જોડે અંગત સંબંધમાં આવ્યા. આ કાગળ વેસ્ટ

મિન્સ્ટર પેલેસ હોટલ, ૪
વિક્ટોરિયા સ્ટ્રીટ, એસ. ડબલ્યુ.
લંડનથી ૧, ઓક્ટોબર,
૧૯૦૯ના રોજ અંગ્રેજીમાં
લખવામાં આવેલો ને ત્યાંથી મધ્ય
રશિયામાં ચાસ્નાયા પોલ્યાનામાં
ટોલ્સ્ટોય પર રવાના કરવામાં
આવેલો. એ પત્રથી ગાંધીજીએ એ
રશિયન નવલકથાકારને
ટ્રાન્સવાલની સવિનય ભંગની
લડતની માહિતી આપી હતી.

ટોલ્સ્ટોયે પોતાની
નિત્યનોંધના ૧૯૦૯ના ૨૪મી
સપ્ટેમ્બરના (તે જમાનામાં
રશિયન પંચાંગ પશ્ચિમી પંચાંગથી
૧૩ દિવસ પાછળ હતું.) પાના
ઉપર નોંધ્યું હતું : 'ટ્રાન્સવાલના
એક હિંદુનો સરસ પત્ર મળ્યો.'
ચાર દિવસ પછી ટોલ્સ્ટોયે
પોતાના એક ખૂબ નિકટના મિત્ર
વ્લાડિમીર જી. શર્ટકોફને લખ્યું,

'ટ્રાન્સવાલના એ હિંદુનો પત્ર મારા હૃદયને સ્પર્શી ગયો છે.' એ જ વ્લાડિમિરે પાછળથી ટોલ્સ્ટોયની સઘળી કૃતિઓનું સંપાદન કર્યું હતું.

યાસ્નાયા પોલ્યાનાથી ૧૯૦૯ના ઓક્ટોબર માસની ૭મી તારીખે (૨૦મી ઓક્ટોબરે) ટોલ્સ્ટોયે રશિયન ભાષામાં ગાંધીજીને પત્ર લખ્યો. ટોલ્સ્ટોયની પુત્રી તાશિયાનાએ એનો અંગ્રેજી અનુવાદ કરીને ગાંધીજીને મોકલી આપ્યો. ટોલ્સ્ટોયે લખ્યું હતું : 'મને હમણાં જ આપનો મજાનો પત્ર મળ્યો, એ વાંચીને મને ખૂબ આનંદ થયો. ટ્રાન્સવાલના આપના ભાઈઓ અને સહકાર્યકરોને ઈશ્વર સહાય કરે. કડકાઈની સામે નમ્રતાની, તુમાખી અને હિંસા સામે વિનય અને પ્રેમની આ લડતની અમારા

ઉપર દર વરસે વધારે ને વધારે છાપ પડતી જાય છે. ...હું બંધુભાવે આપનું અભિવાદન કરું છું. આપની સાથેના સંપર્કનો મને આનંદ છે.'

ગાંધીજીએ ટોલ્સ્ટોયને બીજો પત્ર ૧૯૧૦ના એપ્રિલની ચોથી તારીખે લખ્યો. તેની સાથે ટોલ્સ્ટોયને પોતે લખેલું 'હિંદ સ્વરાજ' મોકલવામાં આવ્યું. એ પત્રમાં ગાંધીજીએ લખ્યું હતું : 'આપના એક નમ્ર અનુયાયીને નાતે હું આપને મારી લખેલી એક નાની પુસ્તિકા મોકલાવી રહ્યો છું. એ મારી જ ગુજરાતી કૃતિનો મારો જ કરેલો (અંગ્રેજી) અનુવાદ છે... હું આપને જરા પણ તસ્દી આપવા માગતો નથી. આપની તબિયત સાનુકૂળ હોય ને આપને પુસ્તિકા વાંચી જોવાનો વખત મળી રહેતો હોય તો મારે કહેવાની જરૂર નથી કે

એ વિશેના આપના અભિપ્રાયને હું
ખૂબ આવકારદાયક લેખીશ.'

૧૯૧૦ના એપ્રિલ માસની
૧૯મી તારીખે ટોલ્સ્ટોયે પોતાની
ડાયરીમાં લખ્યું હતું : 'આજે સવારે
બે જપાનવાસીઓ આવ્યા.
યુરોપીય સંસ્કૃતિ પર મરી ફીટે
એવા હતા એ આદમીઓ – બીજી
બાજુ પેલા હિંદુનો પત્ર અને તેનું
પુસ્તક યુરોપીય સંસ્કૃતિની તમામ
ક્ષતિઓને, તેની સંપૂર્ણ
અપૂર્ણતાને પ્રગટ કરી દે છે.'

ટોલ્સ્ટોયની બીજા દિવસની
નોંધમાં એક બીજો ઉલ્લેખ છે :
'કાલે મેં સંસ્કૃતિ વિશે ગાંધીના
વિચારો વાંચ્યા. ખૂબ સરસ.' વળી
તે પછીના દિવસે એમણે લખ્યું :
'ગાંધી વિશે એક પુસ્તક વાંચ્યું –
ખૂબ મહત્વપૂર્ણ – મારે એમને
લખવું જોઈએ.' ગાંધીજી વિશેનું એ

પુસ્તક હતું જે. જે. ડોકનું લખેલું
'બાયોગ્રાફી ઓફ ગાંધી' -
'ગાંધીનું જીવનચરિત્ર' એ પુસ્તક
એમણે ટોલ્સ્ટોયને મોકલ્યું હતું.

એક દિવસ બાદ ટોલ્સ્ટોયે
પોતાના મિત્ર શર્ટકોફને પત્ર
લખ્યો, એમાં એમણે ગાંધીજીનો
'આપણી, મારી ખૂબ નિકટની
વ્યક્તિ' તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો.

ટોલ્સ્ટોયે ૧૯૧૦ના એપ્રિલ
માસની ૨૫મી તારીખે (૮મી
મેએ) ચાસ્નાયા પોલ્યાનાથી એક
કાગળ લખ્યો. તેમાં એમણે લખ્યું
:

પ્રિય મિત્ર,

મને આપનો પત્ર અને આપનું
પુસ્તક 'ઇન્ડિયન હોમ રૂલ'
હમણાં જ મળ્યાં. જે વિષયોની ને
પ્રશ્નોની આપે આપના પુસ્તકમાં

ચર્ચા કરી છે તેને લીધે હું એ પુસ્તક ખૂબ રસપૂર્વક વાંચી ગયો. સત્યાગ્રહ (Passive Resistance) એ ભારતને સારુ જ નહિ, પરંતુ સારીય માનવજાત માટે સૌથી મહત્વનો પ્રશ્ન છે. મને આપનો આગળનો પત્ર જડયો નહિ, પણ જે. ડોકનું લખેલું આપનું જીવનચરિત્ર મારા જોવામાં આવ્યું. એણે મને ઠીક આકર્ષ્યો. એણે આપનો પત્ર સમજવાની સગવડ કરી આપી. હમણાં મારી તબિયત બરાબર રહેતી નથી, તેથી આપનાં મને ગમેલાં પુસ્તક અને કાર્યો સંબંધમાં કશું લખી શકતો નથી, પરંતુ તબિયત સારી થતાં જ લખીશ.

આપનો મિત્ર અને ભાઈ,

એલ. ટોલ્સ્ટોય

ગાંધીજીનો ત્રીજો પત્ર ૧૫

ઓગસ્ટ, ૧૯૧૦ ને દિવસે ૨૧-૨૪ કોર્ટ ચેમ્બર્સ, કોર્નર ઓફ રિસિક એન્ડ એન્ડરસન સ્ટ્રીટ્સ, જોહાન્સબર્ગથી લખાયો. એમાં ગાંધીજીએ ૧૯૧૦ના મેની આઠમીના પત્ર બદલ ટોલ્સ્ટોયનો આભાર માન્યો ને કાગળ મળ્યાની પહેાંચ લખી : 'પુસ્તકની વિગતવાર ચર્ચા કરવાનું આપે જણાવ્યું છે તેની હું પ્રતીક્ષા કરતો રહીશ.' એમણે અને કેલનબેકે મળીને સ્થાપેલા ટોલ્સ્ટોય આશ્રમની પણ એમાં ગાંધીજીએ માહિતી આપી. આશ્રમ વિશે કેલનબેકે ટોલ્સ્ટોયને જુદો પત્ર લખવાના હતા તેનો પણ એમાં ઉલ્લેખ કર્યો. ગાંધીજી અને કેલનબેકના પત્રોથી તથા તેની સાથે મોકલવામાં આવેલા 'ઈન્ડિયન ઓપિનિયન'ના અંકોથી ટોલ્સ્ટોયનો ગાંધીજી વિશેના રસ વધ્યો. ૬૬૧ (૧૯મી)

સપ્ટેમ્બરની ડાયરીમાં ટોલ્સ્ટોયે લખ્યું હતું : 'સત્યાગ્રહ - Passive Resistance બાબતમાં ટ્રાન્સવાલથી આનંદદાયક સમાચાર.' એ સમયે ટોલ્સ્ટોય માનસિક નિરાશાઓથી ને રોગથી ઘેરાયેલા રહેતા હતા. છતાં એમણે ગાંધીજીના પત્રનો તે જ દહાડે જવાબ આપ્યો. ટોલ્સ્ટોયે એ પત્રનો ઉત્તર પમી અને ૬ઠ્ઠી સપ્ટેમ્બરની - (૧૮મી અને ૧૯મી સપ્ટેમ્બરની) સાંજે લખાવ્યો હતો. ૭મી (૨૦મી) સપ્ટેમ્બરે ટોલ્સ્ટોયે પત્રમાં સુધારાવધારા કરી લીધા ને રશિયન ભાષામાં લખેલો એ પત્ર શર્ટકોફને અંગ્રેજીમાં ઉતારવા માટે મોકલી આપ્યો.

ટોલ્સ્ટોયનો એ પત્ર ગાંધીજી પર શર્ટકોફે રવાના કર્યો, એ પત્ર સાથે શર્ટકોફે પોતાનો લખેલો એક

પત્ર પણ મોકલી આપ્યો. એમાં એમણે લખ્યું : 'મારા મિત્ર ટોલ્સ્ટોયે મને આપના ૧૫મી ઓગસ્ટના પત્રની પહેાંચ લખવાનું ને આપને એમણે ૭મી સપ્ટેમ્બરે રૂસી ભાષામાં લખેલા પત્રનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કરી મોકલવા જણાવ્યું છે.

'મિ. કેલનબેક સંબંધે આપે જે કંઈ લખ્યું એમાં 'ટોલ્સ્ટોયને ખૂબ રસ પડ્યો છે. એમણે મને એમની વતી કેલનબેકના પત્રનો ઉત્તર આપવા જણાવ્યું છે. ટોલ્સ્ટોય આપને ને આપના સહકાર્યકરોને હાર્દિક અભિવાદન પાઠવે છે, આપના કાર્યમાં સફળતા મળો એવી શુભેચ્છા પાઠવે છે. આપનાં કાર્યોનું ટોલ્સ્ટોયને મન જે મૂલ્ય છે તેનો ખ્યાલ એમના આ પત્ર સાથે મોકલેલા અનુવાદ ઉપરથી આવશે. અંગ્રેજી અનુવાદમાં

ક્ષતિઓ રહી ગઈ હોય તો તે બદલ હું ક્ષમા માગી લઉં છું, રશિયાના ગામડામાં રહેતો હોવાને કારણે મારી ભૂલો સુધારવામાં કોઈ અંગ્રેજની સહાય હું લઈ શક્યો નથી.

'ટોલ્સ્ટોયની સૂચનાથી એમનો આપના પર લખેલો આ પત્ર લંડનના અમારા મિત્રો મારફતે પ્રકાશિત થતી એક નાનકડી પત્રિકામાં પ્રકાશિત કરવામાં આવશે. પત્રિકાની એક નકલ અને 'ફ્રી એજ પ્રેસ' દ્વારા પ્રકાશિત થયેલી ટોલ્સ્ટોયની કેટલીક કૃતિઓ પણ આપને મોકલવામાં આવશે.

'આપના આંદોલન સંબંધે ઇંગ્લેન્ડના લોકોને વધારે માહિતી મળે એ ઈચ્છવા જોગ છે, તેથી હું ગ્લાસગોમાં રહેતાં મારાં અને

ટોલ્સ્ટોયનાં મિત્ર શ્રીમતી મેયોને એવું સૂચન કરવા માગું છું કે તેઓ આપની જોડે પત્રવ્યવહાર કરતાં થાય.'

શર્ટકોફે કેલનબેકને જુદો કાગળ લખ્યો હતો.

ગાંધીજીને લખેલો આ પત્ર એ બંને વચ્ચેના પત્રવ્યવહારમાં લાંબામાં લાંબો પત્ર હતો. ૭મી સપ્ટેમ્બરની (૨૦મી સપ્ટેમ્બરની) તારીખનો ને શર્ટકોફે અંગ્રેજીમાં ઉતારેલો એ પત્ર ગાંધીજીને મોકલવા સારુ ઇંગ્લેન્ડમાં એક પરિચિત પર મોકલવામાં આવેલો, પણ એ વ્યક્તિ એ વખતે બીમાર હતી એટલે પત્ર પહેલી નવેમ્બરે ટપાલમાં પડ્યો. તેથી ટ્રાન્સવાલમાં એ પત્ર ગાંધીજીને ટોલ્સ્ટોયના મૃત્યુ પછી ઘણે

દિવસે મળ્યો.

ટોલ્સ્ટોયે લખ્યું હતું : 'જેમ-
જેમ જિંદગી વીતતી જાય છે, તે
ખાસ કરીને મૃત્યુ નજીક આવતું
દેખાઈ રહ્યું છે ત્યારે હું એક વાત
સહુને સ્પષ્ટપણે કહી દેવા માગું
છું, જેની હું સ્પષ્ટપણે પ્રતીતિ કરી
રહ્યો છું, એ મારે મન ખૂબ
મહત્વની છે. એ ચીજ ઓળખાય
છે **Passive Resistance**ના
નામે, પણ વાસ્તવમાં એમાં માત્ર
અકલુષિત પ્રેમ સિવાય બીજું કશું
જ નથી.

'એ પ્રેમ સર્વોચ્ચ પ્રકારનો છે,
એ જ માનવજીવનનો એકમાત્ર
નિયમ છે, પ્રત્યેક માનવજીવન
એનો અંતરમાં અનુભવ કરે છે.
દુનિયાની ખોટી માયામાં અટવાઈ
ન પડે ત્યાં સુધી માણસ એ પ્રેમને
પિછાણતો રહે છે. આ સિદ્ધાંત

દુનિયાના હિંદી, ચીની, હિબ્રૂ, ગ્રીક, રોમન વગેરે સહુ દેશના મહાત્માઓએ ઘોષિત કર્યો છે.

'વાસ્તવમાં જ્યાં પ્રેમમાં બળજબરીનો પ્રવેશ થાય છે ત્યાં પ્રેમ જીવનના સિદ્ધાંત રૂપે ટકી શકતો નથી. પ્રેમનો સિદ્ધાંત શેષ ન રહ્યો તો એનો અર્થ એ કે કોઈ સિદ્ધાંત શેષ ન રહ્યો - પછી બાકી રહ્યો હિંસાનો ને પાશવતાનો સિદ્ધાંત. ખ્રિસ્તી જગત ઓગણીસ સદીથી આ રીતે જ જીવતું આવ્યું છે.'

મૃત્યુના દરવાજે ઊભેલો એ બૂઝર્ગ આદમી એક નવયુવકને આ પ્રમાણે લખી રહ્યો હતો. ગાંધીજી જીવાન હતા, એમના આયુષ્યથી પરચીસ વર્ષ જેટલા વધારે જીવાન હતા. ટોલ્સ્ટોયનો વિષાદ ખૂબ ઊંડો હતો. 'યુદ્ધ અને શાંતિ'

(War and Peace) નવલકથામાં વર્ણવી છે એવી અંતર્દ્રષ્ટિ ધરાવનાર કોઈ પણ વ્યક્તિ એમ માનવા લાગે કે ઈસુના ઉપદેશમાં આપેલી આનંદ પ્રાપ્ત કરવાની ચાવીનો માનવતાએ ઈન્કાર કર્યો છે અથવા અસમર્થતા દર્શાવી છે. તો દુઃખ થયા વિના નહીં રહી શકે, પણ ગાંધીજીને વિશ્વાસ હતો કે એ પોતાની જાતને ને દુનિયાને સુધારી શકશે. એ પ્રમાણે એ ચાલી પણ રહ્યા હતા, એમાં એમને આનંદ પણ મળતો હતો.

અનુક્રમણિકા

૫. ભાવિનાં
અંધાણ

ગાંધીજી બૂરામાં બૂરો માણસ જોઈને પણ હતાશ થતા નહીં. દક્ષિણ આફ્રિકાની સત્યાગ્રહની ચળવળમાં એમનો જ હિંદી સાથીદાર સરકારનો બાતમીદાર

નીકબ્બો. પાછળથી એ જ માણસે ગાંધીજીનો વિરોધ પણ કરેલો. પણ એ માણસ બીમાર પડ્યો ને તંગીમાં આવી પડ્યો ત્યારે ગાંધીજી એને ત્યાં પહેંચી ગયા અને એમણે એને પૈસાની પણ મદદ કરી. પ્રસંગ મળતાં એ રાહચૂક્યા આદમીએ પોતાની ભૂલનો પસ્તાવો કર્યો.

થોડા જ વખતમાં એક નવો ભય જાગ્યો. દક્ષિણ આફ્રિકાનાં રાજ્યોનો સંઘ બનાવવાની એક યોજના તૈયાર થતી હતી. એ સંઘ પણ ટ્રાન્સવાલના જેવા જ હિંદીવિરોધી કાયદાઓ કરી દે એવો સંભવ હતો. ગાંધીજીએ લંડન જઈને પાર્લામેન્ટના સભ્યો આગળ એ હકીકત રજૂ કરવાનો વિચાર કર્યો. જનરલ બોથા અને જનરલ સ્મટ્સ તો ક્યારના લંડન પહેંચી પણ ગયા હતા ને સંઘની

રચના અંગેની વ્યવસ્થામાં પડયા હતા.

ગાંધીજીને પરિસ્થિતિ પારખી લેતાં વાર નો'તી લાગતી. આ વખતે એમણે મદ્રાસના માજી ગવર્નર અને ૧૯૦૪માં હિંદના અવેજી વાઈસરોય તરીકે કામ કરી ચૂકેલા લોર્ડ એમ્પ્ટહિલનો સક્રિય સાથ મેળવી લીધો. ૧૯૦૯ના જુલાઈ માસની દશમી તારીખથી શરૂ કરીને નવેમ્બરમાં દક્ષિણ આફ્રિકા જવા નીકળ્યા ત્યાં સુધીમાં એમણે વર્તમાનપત્રોના તંત્રીઓ, પાર્લામેન્ટના સભ્યો, સરકારી કર્મચારીઓ અને સર્વ વર્ગના નાગરિકોની મુલાકાતો લીધા કરી. એમની લગની જોઈને અનેક લોકો મુગ્ધ થઈ ગયા, તેમના ઉપર એમનો ખૂબ સારો પ્રભાવ પડ્યો.

તે ઉપરાંત એમના એ લંડનવાસ દરમિયાન એમણે ભારતની સ્વતંત્રતાની વાતમાં રસ લેવાની શરૂઆત કરી. ઇંગ્લેન્ડમાં એમણે તરેહતરેહના રાજકીય વિચાર ધરાવતા — રાષ્ટ્રવાદી, હોમરૂલવાદી, અરાજકતાવાદી ને ત્રાસવાદી — હિંદીઓનો સંપર્ક સાધ્યો. એક બાજુ એ રાતોની રાતો એમની જોડે વિચારવિનિમય કરતા રહ્યા, બીજી બાજુ એમની રાજકીય વિચારસરણી આકાર પામતી ગઈ. ૧૯૦૯ના ઓક્ટોબર માસની ૯મી તારીખે એમણે વેસ્ટ મિન્સ્ટર પેલેસ હોટેલથી લોર્ડ એમ્પ્ટહિલને એક પત્ર લખ્યો. તે પત્રમાં એમના સિદ્ધાંતોના મૂળરૂપ કેટલાંક તત્ત્વો પ્રથમવાર વ્યક્ત થયેલાં જોવા મળે છે.

પોતે હિંદને સ્વતંત્રતા અપાવવા સરજાયેલા નેતા છે એવો

કોઈ દાવો કર્યો એ પહેલાં એમણે જાતે પણ એટલું તો સમજી લીધું હતું કે માત્ર બ્રિટિશ શાસનને સ્થાને હિંદી શાસન આવે એ જ એમનું ધ્યેય ન હતું. એનો ઉદ્દેશ એમણે એમ્પ્ટહિલને લખેલા પત્રમાં કર્યો હતો. એમને રસ હતો તંત્ર કોનું ચાલે છે તેમાં નહિ, અધિકારના દોર કોઈ વિલિયમના હાથમાં હો કે કોઈ ચંદ્રના હાથમાં હો એમાં નહિ; એમને રસ હતો સાધનોમાં ને સાધ્યમાં — કોની કાર્યપદ્ધતિ વધારે શુદ્ધ છે એમાં.

૧૯૧૨ના ઓક્ટોબરમાં અંગ્રેજી અને અર્થશાસ્ત્રના પ્રોફેસર અને ભારત સેવક સમાજના પ્રમુખ ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે એક મહિના માટે દક્ષિણ આફ્રિકામાં આવ્યા. એમનો દક્ષિણ આફ્રિકા આવવાનો હેતુ હતો ત્યાંના હિંદીઓની સ્થિતિની તપાસ કરવાનો ને તેમાં

સુધારો કરવામાં ગાંધીજીને સહાયરૂપ થવાનો.

ગોખલેએ ઠેરઠેર ભાષણો કર્યા, હિંદી અને ગોરા લોકોની મુલાકાત લીધી, છેવટે જનરલ બોથા અને જનરલ સ્મટ્સને મળ્યા. બે કલાક મુલાકાત ચાલી.

ગોખલે મુલાકાતે જઈને પાછા આવ્યા ને કહેવા લાગ્યા કે વસાહતી કાયદાઓમાં એશિયાઈ લોકો સામે જે પ્રતિબંધ છે તે ઉઠાવી લેવામાં આવશે ને ગિરમીટ પૂરી થયા પછી દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહી જવા માગતા ગિરમીટિયા મજૂરો પાસે ત્રણ પાઉંડ કર લેવામાં આવે છે તે નહિ લેવાય.

ગાંધીજીએ તરત જ સંભળાવી દીધું, 'મને એમાં વિશ્વાસ નથી. હું એમને ઓળખું છું તેટલા આપ એમને ઓળખતા નથી.'

... પણ એક વસ્તુએ જડ ધાલી – આ જગત નીતિ ઉપર નભેલું છે. નીતિમાત્રનો સમાવેશ સત્યમાં છે. સત્ય તો શોધવું જ રહ્યું. દિવસે-દિવસે સત્યનો મહિમા મારી નજર આગળ વધતો ગયો. સત્યની વ્યાખ્યા વિસ્તાર પામતી ગઈ અને હજુ પામતી રહી છે.

મારી નિંદા કરનારાઓ સામે હું કદી પણ રોષની લાગણી ન અનુભવું અને ખૂનીની ગોળીથી વીંધાઈને પડું તોયે રામનામ રટતો પ્રાણત્યાગ કરું, એવી સદા પ્રાર્થના કરતો રહું છું. છેલ્લી ક્ષણે હું મારા ખૂની સામે ક્રોધ અથવા ઠપકાનો એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારું તો મને પાખંડી ગણવામાં આવે તેની હું ફરિયાદ નહીં કરું.

– ગાંધીજી

૬. વિજય અનુક્રમણિકા

સ્મટ્સે ધારાસભામાં જાહેર કર્યું કે નાતાલના ગોરા લોકોને ગિરમીટમાંથી મુક્ત થયેલા લોકો પરનો ત્રણ પાઉંડનો કર કાઢી નાખવામાં આવે એ મંજૂર નથી. એ ઘોષણાને લીધે લડતનો અંતિમ સંઘર્ષ નજીક આવી ગયો. સવિનય કાનૂનભંગ પુનઃ શરૂ કરવાનો એ ઈશારો હતો. ગિરમિટીયા મજૂરો અને ગિરમિટથી છૂટેલાઓએ ગોખલેને આપેલા વચનનો તેમાં ભંગ જોયો. લોકો સામૂહિકરૂપે સત્યાગ્રહ માટે આગળ આવવા લાગ્યા.

નવા કાર્યક્રમમાં પહેલી વાત એ હતી કે સ્વયંસેવિકાઓની એક ટુકડી ટ્રાન્સવાલમાંથી નાતાલમાં પ્રવેશ કરે ને પકડાઈ જાય. એ 'નાતાલી' બહેનોને પકડીને

જેલમાં મોકલી દેવામાં આવી. આથી રોષની લાગણી ફેલાઈ ને નવા નવા સત્યાગ્રહીઓ આગળ આવવા લાગ્યા. પણ બીજી બાજુ 'ટ્રાન્સવાલી' બહેનોને પકડી નહિ. તેઓ ન્યુ કેસલ સુધી પહોંચી ગઈ. ત્યાં એમણે હિંદી મજૂરોને હથિયાર મૂકી દેવા સમજાવ્યા. આખરે સરકારે એ બહેનોને પણ પકડી લીધી. પણ એને પરિણામે ખાણિયાઓની હડતાલે ઉગ્ર સ્વરૂપ પકડ્યું.

ગાંધીજી ફિનિક્સથી ન્યુ કેસલ પહોંચી ગયા. એમણે હડતાળિયાઓને શ્રી અને શ્રીમતી ડી.એમ. લઝારેસના ઘર આગળ પડાવ નાખવાનો આદેશ આપ્યો. થોડા જ દહાડામાં લઝારેસના બારણામાં પાંચ હજાર હડતાળિયાઓ જમા થઈ ગયા.

ન્યુ કેસલથી નીકળવા માટે
 ૧૩મી ઓક્ટોબરનો દિવસ મુકરર
 કરવામાં આવ્યો. બધા
 ચાલ્સટાઉન પહેંચી ગયા.
 રસ્તામાં કશું નવું બનવા પામ્યું
 નહિ. સરકારે એમને
 ચાલ્સટાઉનમાં પકડ્યા નહિ,
 તેમનો ત્રણ પાઉન્ડનો ફર પણ
 રદ કર્યો નહિ. આથી ગાંધીજીએ
 રોજની વીસ માઈલની મજલ
 કાપીને આઠ દિવસમાં ટોલ્સ્ટોય
 ફાર્મ પર પહેંચી જવાનો વિચાર
 કર્યો.

ગાંધીજીએ પોતાની સેનાની
 ગણતરી કરી જોઈ. ૨૦૩૭ પુરુષો
 હતા, ૧૨૭ સ્ત્રીઓ હતી, ૫૭
 બાળકો હતાં. ગાંધીજીએ લખ્યું છે
 : '૧૯૧૩ના નવેમ્બરની છઠ્ઠી
 તારીખે સવારમાં સાડા છ વાગે
 અમે પ્રાર્થના કરી લીધી ને
 ભગવાનનું નામ લઈને કૂચ

આરંભી દીધી.'

પહેલો પડાવ પામફોર્ડમાં
નંખાયો.

ગાંધીજી સૂવાની તૈયારી કરતા
હતા ત્યાં ફાનસ લઈને આવતાં
પોલીસના માણસો દેખાયા.

પોલીસ અમલદારે જણાવ્યું :
'મારી પાસે આપની ધરપકડ
કરવાનું વોરંટ છે. હું આપને
ગિરફતાર કરવા માગું છું.'

ગિરફતાર કરીને ગાંધીજીને
વોલ્કસ્ટ્રસ્ટ લઈ જવામાં આવ્યા.
ત્યાં અદાલતમાં એમના ઉપર કામ
ચાલ્યું. ન્યાયાધીશે ગાંધીજીને
જામીન ઉપર છોડી મૂક્યા.
કેલનબેકે એમને મોટરમાં હિંદી
'સેના' પાસે પહેંચાડી દીધા.

બીજે દિવસે હિંદીઓએ

સ્ટેન્ડર્ટનમાં પડાવ નાખ્યો. ગાંધીજી પાઉં અને મુરબ્બો વહેંચતા હતા ત્યાં એક મેજિસ્ટ્રેટ આવી પહેંચ્યા ને કહેવા લાગ્યા, 'આપ મારા કેદી છો.'

હસતાં-હસતાં ગાંધીજીએ વિનોદ કરી લીધો, 'મને બઢતી મળી હોય એવું લાગે છે.' સાધારણ પોલીસ અમલદારને બદલે મેજિસ્ટ્રેટે મને પકડવાની તકલીફ લેવી પડે છે.'

આ વખતે પણ ગાંધીજીને જામીન ઉપર છોડી મૂકવામાં આવ્યા, પણ એમના પાંચ સાથીઓને જેલમાં મોકલી દેવામાં આવ્યા.

બે દિવસ પછી, લમી નવેમ્બરે ગાંધીજી અને પોલાક હિંદીઓની લાંબી હારની આગળ ચાલતા હતા ત્યાં એક અમલદારે ફરી પાછા

ગાંધીજીને ગિરફતાર કરી લીધા.

આમ ચાર દિવસમાં ગાંધીજીને ત્રણ વાર પકડવામાં આવ્યા.

૧૦મી નવેમ્બરે બેલફરમાં પોલાક સહિત બધા જ સત્યાગ્રહીઓને પકડી લેવામાં આવ્યા. પોલાકને વોલ્કસ્ટ્રસ્ટની જેલમાં મોકલી દેવામાં આવ્યા, કેલનબેક તો આગળથી જ ત્યાં આવી ગયા હતા.

૧૪મી નવેમ્બરે ગાંધીજીને વોલ્કસ્ટ્રસ્ટની અદાલત આગળ રજૂ કરવામાં આવ્યા. એમણે પોતાના પરના આરોપોનો સ્વીકાર કરી લીધો. પણ આરોપી આરોપ સ્વીકારી લે તેટલાથી જ અદાલત તેને સજા કરવા તૈયાર ન હતી. આથી અદાલતે ગાંધીજીને એમની વિરુદ્ધના સાક્ષીઓ હાજર કરવાનું જણાવ્યું. ગાંધીજીએ સાક્ષીઓ રજૂ

કર્યા; કેલનબેક અને પોલાકે એમની વિરુદ્ધ સાક્ષી પૂરી.

ચોવીસ કલાક પછી ગાંધીજીએ કેલનબેકની વિરુદ્ધ સાક્ષી પૂરી. તેના બે દિવસ પછી ગાંધીજી અને કેલનબેકે પોલાકની વિરુદ્ધ જુબાની આપી. આથી ન્યાયાધીશે નામરજીથી પણ એ ત્રણેને ત્રણ ત્રણ મહિનાની સખત કેદની સજા ફરમાવી. એમને વોલ્કસ્ટ્રસ્ટની જેલમાં રાખવામાં આવ્યા.

હડતાળ ઉપર ઊતરેલા ખાણિયાઓના બૂરા હાલ કરવામાં આવ્યા. એમને આગગાડીમાં બેસાડી દઈને ખાણો પર લઈ જવામાં આવ્યા. ચાબુક, લાઠી ને લાતો પડવા છતાં એમણે ખાણોમાં કામ કરવાની ના પાડી દીધી.

આંદોલન રોજરોજ જેરદાર બનતું ચાલ્યું. પચાસેક હજાર જેટલા ગિરમીટિયા હડતાળ ઉપર ઉતર્યા. બીજા હજારો હિંદીઓ જેલ ભેગા થયા. હિંદમાંથી નાણાંની રેલ ચાલી. વાઈસરોયની કચેરી અને લંડન વચ્ચે, લંડન અને દક્ષિણ આફ્રિકા વચ્ચે લાંબાલાંબા તારના સંદેશા ચાલતા થયા.

૧૯૧૩ના ડિસેમ્બરની ૧૮મીએ સરકારે ગાંધીજી, કેલનબેક અને પોલાકને અચાનક છોડી મૂક્યા.

વાઈસરોય તથા વ્હાઈટ હોલના બ્રિટિશ અધિકારીઓના દબાણને લીધે દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની ફરિયાદોની તપાસ કરવા માટે એક પંચ નીમવામાં આવ્યું.

પરંતુ જેલમાંથી છૂટા થતાં જ

ગાંધીજીએ પોતાના એક જાહેર ભાષણમાં જણાવી દીધું કે પંચમાં એક જ પક્ષના પ્રતિનિધિઓ ભરવામાં આવ્યા છે, એની પાછળ ઇંગ્લેન્ડ અને ભારતની સરકારોની અને ત્યાંના લોકોની આંખોમાં ધૂળ નાખવાની જ દાનત છે.

પંચમાં હિંદીઓને કે હિંદીઓના હક્કોના સમર્થકોને લેવાની ગાંધીજીની સૂચનાને સ્મટ્સે ઠોકરે ઉડાવી.

તેને અનુસરીને ગાંધીજીએ એવી જાહેરાત કરી દીધી કે તેઓ હિંદીઓની એક ટુકડી લઈને પહેલી જાન્યુઆરીએ ડરબનથી કૂચ કરશે.

હિંદીઓની સામુદાયિક કૂચનો ભય ઝઝૂમતો હતો ત્યાં દક્ષિણ આફ્રિકાની રેલવેના સઘળા ગોરા કર્મચારીઓ હડતાળ પાડીને બેઠા.

ગાંધીજીએ કૂચનો કાર્યક્રમ બંધ કરી દીધો. એમણે કહ્યું, 'સામાવાળાને પાચમાલ કરવો, ગુકસાન પહેંચાડવું, નીચો પાડવો, પજવવો કે એને નબળો પાડીને એના ઉપર વિજય મેળવવો એ સત્યાગ્રહીની રીત નથી.'

સ્મટ્સ રેલવેની હડતાલમાં ગૂંચવાયા હતા છતાં તેમણે ગાંધીજીને મંત્રણા માટે બોલાવ્યા. એક પછી બીજી વાત નીકળતી ગઈ. છેવટે સરકારે સમજૂતીના સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરી લીધો.

સ્મટ્સ અને ગાંધીજીએ પોતપોતાની હકીકત એકબીજા સામે રજૂ કરી દીધી, પોતપોતાના મુદ્દાઓ એકબીજાને જણાવ્યા. અઠવાડિયાંઓ સુધી એ મુદ્દાઓનો એકએક શબ્દ તોલાતો રહ્યો;

એકએક વાક્યની અર્થની દ્રષ્ટિએ ચકાસણી ને છણાવટ થતી રહી. છેવટે ૧૯૧૪ના જૂનની ૩૦મી તારીખે બંને પક્ષના કુશાગ્રબુદ્ધિ વિષ્ટિકારોએ આખરી સમજૂતીને પાકી કરતા પત્રોની આપલે કરી લીધી.

લડતમાં જીત મેળવીને ૧૯૧૪ના જુલાઈ માસની ૧૮મી તારીખે ગાંધીજી પત્ની અને કેલનબેકને લઈને ઇંગ્લેન્ડ જવા નીકળ્યા.

દક્ષિણ આફ્રિકા સદાને માટે છોડતાં પહેલાં ગાંધીજીએ મિસ શ્લેશિનને અને પોલાકને જેલમાં એમણે પોતાને હાથે બનાવેલી ચંપલની એક જોડ આપી ને તે જનરલ સ્મટ્સને ભેટ તરીકે આપવામાં આવે એવી સૂચના કરી. જનરલ સ્મટ્સ દર વર્ષે

ઉનાળામાં પોતાના 'ફાર્મ' ઉપર જતા ત્યાં તેઓ એ જ ચંપલ પહેરતા. પાછળથી 'ગાંધીઅભિનંદન ગ્રંથ' માટેના લેખમાં એમણે પોતાને ગાંધીજીના એક પેઢી પહેલાંના પ્રતિપક્ષી તરીકે ગણાવીને કહ્યું : 'મહાત્મા જેવી વ્યક્તિઓ આપણને પરાભવની ને નિષ્ફળતાની લાગણીમાંથી ઉગારી લે છે ને ભલાઈનાં કાર્યો કરતાં હામ ન હારવાની પ્રેરણા આપ્યા કરે છે.

'દક્ષિણ આફ્રિકાના સંઘનાં શરૂઆતનાં વર્ષોના અમારી વચ્ચેના સંઘર્ષની હકીકત ગાંધીજીએ જાતે જ રજૂ કરી છે ને તેનાથી સહુ માહિતગાર છે. જેને માટે તે કાળે પણ મને પુષ્કળ માન હતું એવી એ વ્યક્તિનો વિરોધ કરવાનું મારા ભાગ્યમાં લખાયેલું હતું... તે ક્યારેય પણ

માનવતાના અંશને વીસરતા નો'તા, ક્યારેય ગુસ્સે થતા નો'તા, ક્યારેય તિરસ્કારની વૃત્તિને વશ થતા નો'તા; વિષમમાં વિષમ સંજોગોમાં પણ એમની વિનોદવૃત્તિ ટકી રહેતી. આપણા યુગમાં જે નરી બર્બરતા જોવા મળે છે તેનાથી એમની વૃત્તિ ને એમની ભાવના ત્યારે પણ અલિપ્ત હતી, પછીથી પણ અલિપ્ત જ રહી.

'મારે સાફ દિલથી સ્વીકારી લેવું જોઈએ કે એ વખતની એમની વૃત્તિઓ મારે માટે ઉપાધિરૂપ હતી... ગાંધીમાં એક અનોખી કલા હતી. એમની પદ્ધતિ જાણીસમજીને કાનૂનભંગ કરવાની ને પોતાના અનુયાયીઓને સામુદાયિક આંદોલન માટે સંગઠિત કરવાની હતી. બંને પક્ષે ભયંકર અને બેચેન બનાવી દે એવી પરિસ્થિતિ સરજાઈ. કાયદા

વિરુદ્ધની પ્રવૃત્તિઓ બદલ ઘણા હિંદીઓની ધરપકડ કરવી પડી, ગાંધીજીને આરામનો સમય જોઈતો હતો ને જેલમાં તેમને આરામ અને શાંતિનો વખત મળ્યો. એમની તો બધી જ વાતો યોજના પ્રમાણે ચાલતી રહી, પણ મારે માથે કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવાની જવાબદારી હતી. જેને મોટા ભાગના લોકમતનો ટેકો ન હતો એવા કાયદાની જવાબદારી ઉઠાવવાનું કામ મારે માટે માનસિક ઉપાધિરૂપ થઈ પડ્યું. છેવટે કાયદો રદ કરવો પડ્યો તો તેની બેચેની પણ મારે જ ઉઠાવવી પડી.'

૧૯૩૯માં ગાંધીજીના સિત્તેરમા જન્મદિને સ્મટ્સે મિત્રતાના પ્રતીક તરીકે પેલી ચંપલો ગાંધીજીને પાછી મોકલી આપી.

ગાંધીજીને એ ભેટ સ્વીકારી
લેવાનો આગ્રહ કરતાં જનરલ
સ્મટ્સે લખ્યું :

'ત્યારથી મેં કેટલાય ઉનાળા
એ ચંપલ પહેર્યા કરી છે, પણ હવે
મને લાગ્યા કરે છે કે હું આવા
મહાપુરુષની ચંપલમાં પગ
નાખવાને લાયક નથી.'

પણ સ્મટ્સનો એ વિનોદ,
એની એ ઉદારતા તો બતાવે છે કે
સ્મટ્સમાં ગાંધીજી જોડે ટકકર
લેવાની યોગ્યતા હતી.

ગાંધીજી પોતાના
વિરોધીઓના દિલમાં પણ ઉચ્ચ
ગાંધીવાદી પ્રેરણાઓ જગાડી
શક્તા હતા ને એમાં જ એમનો
મહત્પ્રભાવ રહેલો હતો.

ગાંધીજીનાં ધ્યેયપ્રાપ્તિનાં
સાધનો શુદ્ધ હોવાને લીધે જ

સ્મટ્સને એમનો પ્રતિકાર કરવો ભારે પડ્યો હતો. ગાંધીજીને વિજય મળ્યો તે એટલા માટે નહિ કે સ્મટ્સમાં એમની જોડે લડવા જેટલી શક્તિ રહી ન હતી, પણ એટલા માટે કે સ્મટ્સનું હૃદય એમની જોડે લડવાની ના પાડતું હતું.

ઓક્સફર્ડના પ્રોફેસર ગિલ્બર્ટ મરેએ લખ્યું હતું : 'આ આદમી સાથે કામ પાડવામાં સાવધાન રહેજો, કારણ એને ભોગોની જરા જેટલી પડી નથી, એને શરીરસુખની, પ્રશંસાની કે મોટાઈની પરવા નથી. એ તો એને જે કામ ભલાઈનું લાગ્યું તે કરવા કટિબદ્ધ થઈ રહે છે. એ છે ખતરનાક ને મૂંઝવણમાં મૂકી દે એવો દુશ્મન, કારણ એના શરીરને તમે કદાચ જીતી શકો, પણ એ એના આત્માને ક્યારેય પકડમાં જ

આવવા દેતો નથી.'

આવા હતા ગાંધી – સૌના
નેતા.

ભાગ બીજો

ગાંધીજી ભારતમાં

૯ જાન્યુઆરી, ૧૯૧૫થી

૨૬ માર્ચ, ૧૯૪૬

અનુક્રમણિકા

૧. પાછા દેશમાં

'શું હું મારી જ વાતનો વિરોધ
કરી રહ્યો છું ?' ગાંધીજીએ પૂછેલું.
જડતાનું ભૂત આપણા પર સવાર
થવું ન જોઈએ.' ગાંધીજી કોઈ

વાદના બંધનમાં પડ્યા ન હતા. એમના વિચારો કે એમનાં કાર્યો કોઈ નિયત કરી રાખેલા સિદ્ધાંતો અનુસાર ચાલતાં નો'તાં. તેઓએ કોઈ પણ વિચારને અનુકૂળ બનવા પોતાની જાતને તાણીતાણી ન હતી. પોતાની જાતનો પણ પ્રતીકાર કરવો પડે તો તે કરવાનો હક્ક એમણે સુરક્ષિત રાખ્યો હતો.

ગાંધીજી કહેતા હતા તેમ એમનું જીવન તો હતું અવિરત પ્રયોગરૂપ. સિત્તેર વર્ષની ઉંમરે પણ એમના પ્રયોગો ચાલુ જ હતા. એમનામાં અનુદારતા ન હતી. તેઓ નો'તા રૂઢિચુસ્ત હિંદુ, નો'તા રાષ્ટ્રીયતાવાદી, નો'તા શાંતિવાદી.

તેઓ હતા સ્વાધીનચિત્ત, બંધનમુક્ત. એમને વિશે કોઈ

ભવિષ્યવાણી કરી શકાતી નહીં. આથી લોકો એમનાથી અંતર રાખતા કારણ કે એમનો સહેજે પાર પામી શકાતો નહિ. એમની સાથે વાત કરવી એટલે ખોજમાં ઊતરવું. તેઓ બહારની કોઈ પણ સહાય વિના, નકકી કરી લીધેલા માર્ગે જવાનું સાહસ ખેડી શકતા હતા.

એમના ઉપર આક્રમણ થતું તો તેઓ જાતનો બચાવ કરવા ભાગ્યે જ નીકળતા. ભારત સાથે તેઓ તદ્દુપ થઈ ગયા હતા. તેઓ કોઈના નિંદક નો'તા. એ હતા નમ્ર અને સરળ સ્વભાવના. એમને પોતાની મહત્તા ગજવવાની જરૂર જ ન હતી. આ રીતની નાહકની માનસિક પ્રવૃત્તિઓથી અલિપ્ત રહેવાથી તેઓને નકકર પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવાની મોકળાશ મળી રહેતી હતી. લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરવાના કે અનુયાયીઓને જીતી લેવાના કે

તેમને રાજી રાખવાના એકમાત્ર આશયથી તેમણે કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ ઉપાડી નો'તી, કશું કહી નાખ્યું નો'તું. કોઈ પણ વસ્તુને તેઓ નવો વળાંક આપી શકતા હતા. પોતાનાં કાર્યો પૂરાં કરવામાં મુખ્ય ભાગ ભજવતો હતો. એમનો પોતાના અંતરનો અવાજ – પછી એમના અનુયાયીઓને એ વિશે ગમે તે લાગતું હોય.

ગાંધીજી, કસ્તૂરબા અને કેલનબેક દક્ષિણ આફ્રિકાથી ઇંગ્લેન્ડ પહોંચ્યાં ત્યાં બે જ દિવસમાં મહાયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. હિંદુસ્તાને બ્રિટનને કોઈ ને કોઈ રીતે મદદ કરવી જોઈએ એવું એમને લાગ્યું, તેથી એમણે ઘવાયેલાઓની સેવા માટે એક ટુકડી તૈયાર કરવાનું બીડું ઝડપ્યું.

યુદ્ધનું સમર્થન કરવું એ એમને

માટે અંગત દ્રષ્ટિએ દુઃખરૂપ હતું,
રાજકીય દ્રષ્ટિએ હાનિકર હતું.
પણ હાથ જોડીને બેસી રહેવા
કરતાં સત્યને એમણે વધારે
શ્રેયસ્કર માન્યું.

ગાંધીજીએ યુદ્ધનું સમર્થન કર્યું
ને તેમાંથી નાનીશી આંધી ઊઠી તે
જ અરસામાં એમને પાંસળીઓનો
સખત દુઃખાવો ઊપડી આવ્યો.
ડોક્ટરોએ એમને હિંદ ચાલ્યા
જવાની સલાહ આપી. તે અનુસાર
તેઓ ૧૯૧૫ના જાન્યુઆરીની
૯મી તારીખે મુંબઈ આવી
પહોંચ્યા. કેલનબેક જર્મન હતા
એટલે તેમને હિંદુસ્તાન આવવાની
રજા મળી શકી નહિ, તેઓ પાછા
દક્ષિણ આફ્રિકા પહોંચી ગયા.

ગાંધીજી ફિનિક્સથી વિદાય
થયા તે સાથે બીજાં કુટુંબો સાથે
એમનું કુટુંબ પણ દક્ષિણ

આફ્રિકાથી હિંદુસ્તાનમાં આવી પહેંચ્યું. એમાંના છોકરાઓના કામચલાઉ રહેઠાણ તરીકે ગાંધીજીને રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું શાંતિનિકેતન સારામાં સારું સ્થાન લાગ્યું.

ગાંધીજી અને ટાગોર સમકાલીન હતા ને બંને ભારતના પુનરુત્થાન માટે ગાઢ રીતે સંકળાયેલા હતા. પરંતુ ગાંધીજી હતા અનાજના ખેતર જેવા, ટાગોર હતા ગુલાબના બાગ જેવા; ગાંધીજી હતા કર્મરત હાથ જેવા, ટાગોર હતા સુરીલા કંઠ જેવા; ગાંધીજી હતા સેનાપતિ, ટાગોર હતા અગ્રદૂત. ગાંધીજી હતા બાલદાઢી મૂંડેલાં રાખનારા કૃશ તપસ્વી, ટાગોર હતા લાંબાં સફેદ બાલદાઢી રાખી ફરનારા ઉમરાવ પુરુષ. ગાંધીજી હતા મૂર્તિમંત ત્યાગ, તો ટાગોર હતા હજારો

બંધનોમાં સ્વતંત્રતાના
 આલિંગનનો આહ્વાદ
 અનુભવનારા. પરંતુ ભારત અને
 માનવજાતિ પરના પ્રેમની
 બાબતમાં બંને વચ્ચે એકરાગિતા
 હતી. ભારતને બીજાઓની
 કચરાપેટીમાંથી ચીંથરાં વીણતું
 જોઈને ટાગોરનું અંતર રડતું હતું.
 તેઓ સારીય માનવજાત એકસ્વરે
 ગુંજતી થાય એ માટે પ્રાર્થના કરતા
 હતા.

વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધના એ
 બે મહાન ભારતવાસીઓ —
 ગાંધીજી અને ટાગોર —
 એકબીજાને માનભાવે જોતા હતા.
 ગાંધીજીને 'મહાત્મા'નું બિરુદ
 પણ ટાગોરે જ આપ્યું હોય એવું
 માલમ પડે છે. ગાંધીજી ટાગોરને
 'ગુરુદેવ'ને નામે સંબોધતા હતા.
 બંનેના મનોભાવ એક હતા, બંને
 છેવટ સુધી આત્મીય ભાવે રહ્યા

હતા, છતાં બંને વચ્ચે શાબ્દિક
 યુદ્ધ તો છેવટ સુધી ચાલ્યા જ કર્યા
 હતાં, કારણ બંને એકબીજાથી
 ન્યારા હતા. ગાંધીજીની દ્રષ્ટિ
 હંમેશાં દરિદ્રનારાયણ તરફ વળેલી
 રહેતી હતી, એમાંથી જ એમને
 ભાવિનો ઇતિહાસ ઘડવો હતો.
 ધર્મના, હિંદુ જાતિના, હિંદુઓના
 પુરાણ ગ્રંથોના સંસ્કાર ગાંધીજીની
 રગેરગમાં પચી ગયા હતા. ટાગોરે
 યંત્રમય અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના
 વર્તમાનને અપનાવ્યો હતો, છતાં
 એમની કવિતામાં પૂર્વનો ધબકાર
 ઊઠતો હતો. ભારતમાં પ્રાંતપ્રાંત
 વચ્ચે કેટલાય મૂળ ભેદો રહેલા છે.
 રુઢિવાદી ગુજરાત અને ઉદારચિત્ત
 બંગાળ વચ્ચેના ભેદ તે જ એમની
 વચ્ચેના ભેદ હશે. ગાંધીજી
 ગણતરી કરીને ચાલનારા હતા,
 ટાગોર વેરનારા હતા. ગાંધીજીએ
 ટાગોરને લખ્યું હતું : 'દલિત
 જનતાને તો શક્તિપ્રદ ભોજનરૂપી

જ કવિતા પીરસવાની હોય !'
જ્યારે ટાગોર એમને સંગીતની
લહાણ કરી રહ્યા હતા.
શાંતિનિકેતનમાં એમના
વિદ્યાર્થીઓ નાચતા હતા, ગાતા
હતા, ફૂલોની માળાઓ ગૂંથતા
હતા ને એમ જીવનને ધન્ય
બનાવ્યે જતા હતા.

હિંદ આવ્યા પછી થોડા
દિવસમાં ગાંધીજી ફિનિક્સના
છોકરાઓની ખબર કાઢવા
શાંતિનિકેતન પહેંચી ગયા ને ત્યાં
જઈને તેમણે ત્યાંના ઢંગ બદલી
નાખ્યા. દક્ષિણ આફ્રિકાના
પોતાના મિત્ર ચાર્લી એન્ડ્રુઝ અને
વિલિ પિઅરસનની સહાયતાથી
એમણે ૧૨૫ વિદ્યાર્થીઓને તથા
તેમના આખા શિક્ષકસમુદાયને
સમજાવીને રસોડું સંભાળતા,
કચરો ઉઠાવતા, જાજરૂ સાફ
કરતા, ઝાડુ કાઢતા ને સંગીતને

તિલાંજલી આપીને ભિક્ષુક જેવા બનવાની તૈયારી કરતા કરી દીધા. ટાગોરે ક્ષમાભાવે આ બધું ચાલવા દીધું. એમણે તો કહી પણ નાખ્યું : 'આ પ્રયોગમાં સ્વરાજની ચાવી રહેલી છે.' પરંતુ આવી કઠોર ચર્ચા તેમના સ્વભાવથી જ પ્રતિકૂળ હતી, એટલે ગાંધીજી ગોખલેની અન્ત્યેષ્ટિ ક્રિયામાં હાજરી આપવા ગયા ને એ પ્રયોગ પણ ઠપ પડી ગયો.

પોતાનું કુટુંબ અને પોતાના સાથીદારો ત્યાગ અને સેવાના વાતાવરણમાં રહી શકે તે માટે ગાંધીજી આશ્રમ માટેની જગાની શોધમાં જ હતા. આશ્રમને એ પોતાનું કાયમનું ઘર બનાવવા માગતા હતા. હવે ગાંધીજીના જીવનમાં ખાનગી વકીલાતને કે પત્ની કે પુત્ર જેવા ખાનગી સંબંધોને સ્થાન જ રહ્યું નો'તું.

એક વિદેશવાસીએ ગાંધીજીને એક વાર કુટુંબના સમાચાર પૂછી નાખ્યા. ગાંધીજીએ કહ્યું, 'આખો દેશ મારું કુટુંબ બની ગયો છે.' આ રીતે સર્વનો ત્યાગ કરીને ગાંધીજીએ પહેલાં કોચરબમાં ને પછી સાબરમતીમાં સત્યાગ્રહ આશ્રમની શરૂઆત કરી.

અનુક્રમણિકા

૨. ગાંધી, બેસી
જાઓ !

એની બેસન્ટ નામની વિચક્ષણ અંગ્રેજ મહિલાએ ૧૯૧૫ના સપ્ટેમ્બરમાં હોમરૂલ લીગની સ્થાપનાની જાહેરાત કરી. બુઝુર્ગ દાદાભાઈએ એનું પ્રમુખપદ સ્વીકારવા ખુશી બતાવી હતી.

બેસન્ટબાઈએ ૧૮૯૨માં બનારસમાં એક શાળા શરૂ કરી હતી. પંડિત માલવીયના

માર્ગદર્શન હેઠળ આગળ વધતાં-
 વધતાં એ સંસ્થાએ ૧૯૧૬ની
 સાલ આવતાં સુધીમાં હિંદુ
 વિદ્યાલયની સેન્ટ્રલ કોલેજનું રૂપ
 ધારણ કર્યું હતું. ૧૯૧૬માં એનો
 ત્રણ દિવસનો ઉદ્ઘાટન સમારંભ
 ઊજવાયો, તેમાં અનેક નામાંકિત
 અને અગ્રેસર વ્યક્તિઓએ ભાગ
 લીધો. ત્યાં વાઈસરોય આવ્યા
 હતા, ઝવેરાત ઠાંસીને રાજા-
 મહારાજા ને રાણીઓ આવ્યાં
 હતાં, ચમકદાર વસ્ત્રોથી સજ્જ
 એવા મોટામોટા અધિકારીઓ
 આવ્યા હતા.

જથી ફેબ્રુઆરીએ ગાંધીજીએ
 એ સભા સમક્ષ ભાષણ આપ્યું ને
 એમનું ભાષણ પૂરું થાય તે પહેલાં
 જ સભામાં ભંગાણ પડવા વારો
 આવ્યો.

હિંદુસ્તાનને આવી સત્ય અને

સ્પષ્ટ વાણી આજ પહેલાં ક્યારેય સાંભળવા મળી ન હતી. ગાંધીજીએ કોઈને જ છોડ્યા નહિ, હાજર રહેલા લોકોને તો નહિ જ.

'આપણી કાલની સભાનું અધ્યક્ષસ્થાન લેનાર મહારાજાએ ભારતની ગરીબીનો ઉદ્દેખ કર્યો હતો. અન્ય વક્તાઓએ પણ એ મુદ્દા પર ભાર મૂક્યો હતો. પણ જે મંડપમાં નામદાર વાઈસરોયે શિલારોપણવિધિ કર્યો ત્યાં આપણે શું જોયું ? એ હતો એક ભારે ભભકદાર તમાસો — પેરિસથી આવેલા કોઈ મોટામાં મોટા ઝવેરીની આંખોને પણ ઠારી દે એવું રત્નો અને આભૂષણોનું પ્રદર્શન. મૂલ્યવાન વસ્ત્રાભૂષણોની સજાવટ કરીને આવેલા એ અમીરી વર્ગના લોકો સાથે હું કરોડો ગરીબોની તુલના કરી રહ્યો છું. મને એ અમીર

લોકોને કહેવાનું મન થઈ આવે છે કે જ્યાં સુધી આપ લોકો આ વસ્ત્રાભૂષણો ત્યાગી નહિ દો, એને ભારતના તમારા દેશબાંધવોની અમાનત સમજીને નહિ સાચવો ત્યાં સુધી ભારતનો ઉદ્ધાર થવાનો નથી.'

શ્રોતાઓમાંથી વિદ્યાર્થીઓએ વાહ વાહના પોકાર કર્યા. ઘણાએ વિરોધ પણ પ્રગટ કર્યો. કેટલાક રાજાઓ તો ઊઠીને ચાલતાય થઈ ગયા.

પણ એટલાથી ગાંધીજી અટક્યા નહિ. એ તો બોલતા જ ગયા : 'જ્યારે હું હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ શહેરમાં - બ્રિટિશ હિંદના કે દેશી રજવાડાના કોઈ પણ શહેરમાં મહેલાતો બંધાતી હોવાની વાતો સાંભળું છું ત્યારે મને અદેખાઈ થાય છે ને હું કહું છું, કિસાનોના

હાથમાંથી આવેલું ધન આમ વપરાય છે. કિસાનોની મહેનતનું ફળ આપણે છીનવી લેતા હોઈએ, બીજાઓને છીનવી લેવા દેતા હોઈએ તો આપણામાં સ્વરાજની ભાવના જ ક્યાં રહી ? આપણો ઉદ્ધાર કિસાનોથી જ થવાનો છે. એ ઉદ્ધાર નથી થવાનો ડોક્ટરોથી, નથી થવાનો જમીનદારોથી.'

ગાંધીજી જાણે ભારતના એક શક્તિશાળી વર્ગ સામે પોતાનો ઝંડો ફરકાવતા હતા, એ ઝંડો હતો દીન, હીન અને પીડિતોનો.

વિદ્યાર્થીઓને સંબોધીને એમણે આગળ ચલાવ્યું : 'જે તમે, વિદ્યાર્થી-જગતના લોકો, જેને માટે મારું આજનું ભાષણ રાખવામાં આવ્યું છે, તે ક્ષણ સારુ પણ એવું માની બેઠા હો કે જેને માટે ભારતનાં ગુણગાન ગવાય છે,

જે બાબતમાં ભારત અજોડ રહ્યું છે એવી આધ્યાત્મિકતા મોઢાના શબ્દોથી વ્યક્ત થઈ શકે છે તો તમે ભૂલ કરી રહ્યા છો એટલું ચોકકસ માનજો. હિંદુસ્તાન જગતને જે સંદેશો પહેંચાડવા માગે છે — ને એક દિવસ એ સંદેશો જગતને પહેંચશે પણ ખરો — તે સંદેશ મોઢે વાતો કર્યા કરવાથી પહેંચવાનો નથી. ધૃષ્ટતા કરીને પણ હું એટલું બતાવી દેવા માગું છું કે ભાષણબાજી કરવામાં આપણા કાનોને ગમ્યું, આપણી આંખને ગમ્યું એટલું બસ નથી. જરૂરનું તો એ છે કે આપણું હૃદય ઝલાઝલી ઊઠે, આપણા હાથપગમાં ગતિ આવી જાય.'

વળી ગાંધીજીએ કહ્યું : 'આજે આ મહાન વિદ્યાલયની છાયામાં, આ પુનિત નગરમાં જેને હું પરદેશી

માનું છું એવી ભાષામાં મારે મારા દેશવાસીઓને સંબોધવા પડે છે એ આપણા માટે અપમાનરૂપ છે, અને શરમની વાત છે.'

ગાંધીજીએ આગળ ચલાવ્યું : 'વિચાર કરો, આ ગયાં પચાસ વરસ આપણને પોતપોતાની માતૃભાષામાં શિક્ષણ મળ્યું હોત તો ! આજે આપણે ક્યાં પહોંચ્યા હોત ! આજે આપણો દેશ સ્વતંત્ર હોત, આપણા દેશનો શિક્ષિત વર્ગ આપણા દેશમાં પરદેશી જેવો ન બન્યો હોત, એ લોકો રાષ્ટ્રના હાર્દમાં પ્રવેશ પામ્યા હોત, ગરીબમાં ગરીબ વર્ગમાં જઈને એ લોકો કામ કરતા થયા હોત, પચાસ વર્ષની એમની પ્રાપ્તિ રાષ્ટ્રની પ્રાપ્તિ થઈ હોત.'

ને સભા હર્ષનાદથી ગાજી ઊઠી.

પોતાની વિચારસરણીની રજૂઆત કરતાં, એકત્ર થયેલા રાજાઓને સ્તબ્ધ કરી દે એવી વાત કરતાં-કરતાં ગાંધીજીએ કહી નાખ્યું :

'કાગળ પરનું ગમે તેવું લખાણ આપણને સ્વરાજ્ય અપાવી શકવાનું નથી. ગમે એટલાં ભાષણોથી આપણે સ્વરાજને લાયક બની શકવાના નથી. માત્ર આપણા આચરણથી જ આપણે એને માટે યોગ્ય બની શકીશું. ને આપણું શાસન આપણે ચલાવી શકીએ એ માટે કયા પ્રયત્નો કરીએ છીએ ? ...આપને લાગતું હોય કે હું આજે બેલગામ બોલી રહ્યો છું તો એમ માનજો કે એક માણસ પોતાના દિલની વાત કહેવાની છૂટ લઈ રહ્યો છે તેમાં તમારી અનુમતિ છે. તમને એમ લાગતું હોય કે હું શિષ્ટાચારની

મર્યાદાઓ ઓળંગી રહ્યો છું તો મારી એ અનધિકાર ચેષ્ટા બદલ મને માફી આપજો. કાલે સાંજે હું વિશ્વનાથના મંદિરમાં ગયો હતો, હું ગલીઓમાં થઈને જઈ રહ્યો હતો ત્યાં મને આ વિચારો આવ્યા... આપણાં પવિત્ર મંદિરોની ગલીઓ આટલી ગંદી હોય એ સારું કહેવાય ? ગલીઓ સાંકડી ને વાંકીચૂકી છે. આપણાં મંદિરો જ પવિત્રતા અને સ્વચ્છતાના નમૂનારૂપ નહિ હોય તો આપણું સ્વરાજ કેવું હશે ? અંગ્રેજો હિંદ છોડે એટલે જ આપણાં મંદિરો ધાર્મિક પવિત્રતા, સ્વચ્છતા ને શાંતિનાં ધામ બની જશે ?'

ગાંધીજી રહેતા હતા નક્કર ધરતી ઉપર. ગમે એવા આળા કાનને પણ તથ્ય તો સંભળાવવું જ જોઈએ. એમણે કહ્યું : 'મુંબઈની શેરીઓમાં ફરનારાઓને

ઊંચાઊંચા માળાઓમાં રહેનારા લોકો ક્યારે એમના પર થૂંકી દેશે એવો ભય રહ્યા કરતો હોય તો તે વાત કંઈ આનંદની તો નથી જ.'

કેટલાય હિંદીઓનાં ભવાં ઊંચાં થઈ ગયાં. અંગ્રેજોની હાજરીમાં જ હિંદી થઈને કોઈ આવું બોલે એ ઠીક કહેવાય ખરું ? અને બનારસ યુનિવર્સિટીને કે સ્વતંત્રતાને કે થૂંકવા સાથે શો સંબંધ હતો ? ગાંધીજી શ્રોતાઓનો વિરોધ સમજ્યા છતાં એમણે ઢીલું તો ન જ મૂક્યું. કડવા વિચારોનો ઘૂંટડો હજી એમને ગળે ઉતરાવવાનો બાકી હતો. હજી ન કહેવાની વાત તો કહેવાની રહી જ જતી હતી. ગાંધીજીએ ભાર દઈને કહેવા માંડ્યું :

'આજ ત્રણ દિવસથી મારા મનને મૂંઝવી રહેલી વાત કહી

દેવાની મારું મન મને ફરજ પાડી રહ્યું છે. વાઈસરોય બનારસનાં બજારોમાં થઈને પસાર થતા હતા તે વખતે આપણને કેવું ઊંચા જીવે રહેવું પડ્યું હતું ? ઠેકાણે ઠેકાણે જાસૂસો ગોઠવી દેવામાં આવ્યા હતા.'

આમંત્રિત મહેમાનોમાં ખળભળાટ મચી ગયો. જાહેરમાં કહેવા જેવી એ વાત ન હતી. ગાંધીજીએ જણાવ્યું : 'હું ઠરી ગયો. મને મનમાં જ સવાલ ઊઠ્યો, 'આવો અવિશ્વાસ શા માટે ? લોડ હાર્ડિજ જીવતાં મરેલા જેવું જીવન જીવે એ કરતાં મરણિયા થઈને જીવે તો શું ખોટું ?' પણ સત્તાધીશ શહેનશાહના પ્રતિનિધિ એમ નહિ કરી શકે. એમને કદાચ જીવિત મૃત્યુનું જીવન જ આવશ્યક હશે. પણ આ જાસૂસોને આપણે માથે ઠોકવાની શી

આવશ્યકતા હતી ?'

એમણે આવો અણગમતો પ્રશ્ન પૂછ્યો એટલું જ નહિ, એનો અકારો ઉત્તર પણ એમણે જ આપ્યો. ભારતવાસીઓ ઉપર એ જાસૂસોની કેવી અસર થાય છે એ વિશે બોલતાં એમણે કહ્યું, 'ભલે તમે ઊંઠા ઊંઠા, ખિજાઓ, રોષ કરો, આપણે એક વાત યાદ રાખી લેવી જોઈએ કે આજે ભારતમાં અધીર બની ગયેલા વિપ્લવવાદીઓનું એક દળ ઊભું થયું છે. હું પોતેય ક્રાન્તિવાદી તો છું જ, પણ તે જુદી જાતનો. એમનો વિપ્લવવાદ એ ભયનું ચિન્હ છે. આપણે ઈશ્વર વિશે શ્રદ્ધા રાખીએ ને તેનાથી જ ડરીને ચાલીએ તો આપણને કોઈનો ડર રાખવાની જરૂર નહિ રહે — ન મહારાજાઓનો, ન વાઈસરોયનો, જાસૂસોનો, ન ખુદ શહેનશાહ

જયોર્જનો.'

સભા બેકાબૂ બનતી ગઈ, માંહોમાંહે ચર્ચાઓ ચાલુ થઈ. ગાંધીજીએ બીજાં થોડાં વાક્યો કહ્યાં હશે ત્યાં પ્રમુખે મોટા અવાજે એમને કહ્યું, 'મહેરબાની કરીને બંધ કરો !'

ગાંધીજીએ એમના તરફ મોં ફેરવીને કહ્યું : 'હું આપની આજ્ઞાની રાહ જ જેઈ રહ્યો છું. આપને એમ લાગતું હોય કે મારા બોલવાથી દેશ અને સામ્રાજ્યનું હિત નથી સધાતું તો હું બોલવાનું જરૂર બંધ કરીશ.'

બેસન્ટબાઈએ શુષ્કભાવે પૂછી નાખ્યું, 'આપનો આશય બતાવશો ?'

ગાંધીજીએ કહ્યું : 'હું મારો આશય જ બતાવી રહ્યો છું. હું

માત્ર...'

ઘોંઘાટ એટલો બધો વધી પડ્યો હતો કે એમનો અવાજ એમાં દબાઈ ગયો.

કોઈએ બરાડો પાડ્યો, 'બોલ્યે જાઓ.' બીજાએ ત્રાડ નાખી, 'બેસી જાઓ.'

અવાજ બંધ થયો ને ગાંધીજીએ બેસન્ટબાઈનો બચાવ કરતાં કહ્યું, 'આનું કારણ એ હતું કે એમને ભારત માટે પ્રેમ છે ને એમને એવું લાગે છે કે તમો યુવકોની આગળ આવા વિચારો રજૂ કરવામાં હું ભૂલ કરી રહ્યો છું.' ને છતાં ગાંધીજીએ પોતાને કહેવાનું સાફ શબ્દોમાં કહી તો નાખ્યું જ : 'હું તમને પ્રકાશમાં લાવવા માગું છું... ક્યારેક આપણે પોતાને માથે દોષ વહોરી લેવો એ જ ઈષ્ટ ગણાતું હોય છે.'

એટલામાં બીજા થોડાક લોકો પણ મંચ પરથી ઊઠીને ચાલતા થયા. ઘોંઘાટ વધી ગયો. ગાંધીજીને ભાષણ બંધ કરવું પડ્યું. પ્રમુખે સભા બરખાસ્ત કરી.

બનારસથી ગાંધી અમદાવાદ આવી ગયા.

હિંદુસ્તાનમાં સ્થળસ્થળ વચ્ચે ખૂબ અંતર છે, વ્યવહારનાં સારાં સાધનો નથી, બહુ ઓછા લોકો વાંચીલખી શકે છે, બહુ જ ઓછા લોકો પાસે રેડિયો હોય છે. આથી લોકોના કાન હંમેશાં સરવા રહે છે. ૧૯૧૬માં એ સરવા કાનો પર એક વ્યક્તિનો અવાજ અથડાયો – એ વ્યક્તિ હિંમતવાન હતી, વિવેકશીલ નહિ. મામૂલી જેવો એ આદમી ગરીબોની જેમ રહેતો હતો ને ધનિકોની સામે ગરીબોનું રક્ષણ કરતો હતો. આશ્રમમાં રહેવાવાળો

એ એક પવિત્ર પુરુષ હતો.

ગાંધીજી હજી રાષ્ટ્રીય વિભૂતિ નો'તા બન્યા. કરોડો લોકો એમને ઓળખતા પણ ન હતા, પણ એ નવા મહાત્માની ખ્યાતિ ફેલાતી જતી હતી. ભારત સત્તા અને ધનની ચુંગાલમાં સપડાયો હશે, છતાં એ ગરીબોના નમ્ર સેવકોને પ્રેમથી પૂજે છે. ધનદોલત, હાથીઘોડા, હીરામોતી, મહોલાત ને અસબાબ એ બધું ભારતમાં માન પામ્યું હશે, પણ ભારતના હૃદયમાં તો સ્થાન પામે છે ત્યાગ અને સેવા જ.

મેકોલેએ લખ્યું છે : 'પૂર્વ પશ્ચિમની આગળ ઝૂક્યું પણ તે ધૈર્ય અને ઊંડી ઘૂણા સાથે. અને પશ્ચિમ પણ ઘૂણા સાથે પૂર્વ સામે ઝૂક્યું જે ધન અને સત્તાનું લોભી છે.'

ભારત ત્યાગનો મહિમા જાણે છે ને ગાય છે. ભારતમાં સાધુસંતો તો ખૂબ થઈ ગયા છે, પણ ગાંધીના ત્યાગની ખૂબ અસર થઈ. ત્યાગને ખાતર ત્યાગ કરવાની વાત એમને સ્વીકાર્ય ન હતી. એમણે એમના એક પત્રમાં લખ્યું હતું, 'મા આમ તો ભીની પથારીમાં સૂવા રાજી નહિ હોય, પણ પોતાના બાળકને ખાતર તો મા પોતે ભીના પર સૂશે ને બાળકને સૂકામાં સુવરાવશે.' ગાંધીજીનો ત્યાગ હતો સેવાને ખાતર.

કોઈ મહાન ગુરુ દુનિયામાં ક્યારેક જોવા મળે છે. એવો એકાદ જોવાનો મળે તે પહેલાં સૈકાઓ વહી જાય છે. એવાનો પરિચય દુનિયાને તેના જીવનથી થાય છે. પહેલાં તે ખુદ જીવન જીવે છે અને પછી બીજાઓ તેવી રીતે કેમ

જીવન ગાળી શકે તે તેમને બતાવે છે. ગાંધીજી આવા ગુરુ હતા.

સત્યને પામવાને માટેના આગ્રહવાળી, જીવમાત્રને માટે ઊંડો પૂજ્યભાવ રાખવાની, અનાસક્તિનો આદર્શ ધરાવનારી અને ઈશ્વરનો અનુભવ કરવાને સારુ સર્વ કંઈનો ત્યાગ કરવાની તત્પરતા કેળવવાની હિંદની ધાર્મિક પરંપરામાં ગાંધીજીના જીવનનાં મૂળિયાં ઊંડાં ઊતરેલાં હતાં. સત્યની સતત શોધમાં તેમણે પોતાની આખી જિંદગી ગાળી હતી : 'આ ધ્યેયની સિદ્ધિને અર્થે હું જીવું છું, આ જગતમાં વિચરું છું અને તેમાં મારી હયાતી છે.'

અનુક્રમણિકા

૩. હરિજન

એક અછૂત કુટુંબે કોચરબ આશ્રમમાં આવી રહેવાની ઇચ્છા દેખાડી. ગાંધીજીએ એ કુટુંબને આશ્રમમાં દાખલ કરી દીધું.

પણ એણે તોફાન જગાડ્યું.

આશ્રમમાંની બહેનોએ અછૂત બહેનને અપનાવવાની આનાકાની કરી. દાનીબહેન રસોડામાં પેસીને રાંધે ને વાસણો માંજે એ વિચારે કસ્તૂરબાને કમકમાં આવ્યાં. ગાંધીજીએ એમને પણ સમજાવી લીધાં. થોડા સમય પછી ગાંધીજીએ જાહેર કર્યું કે અછૂત કન્યા લક્ષ્મીને તેમણે પોતાની દીકરી બનાવી છે, આમ કસ્તૂરબા એક અછૂતના માતા બન્યાં.

ગાંધીજીએ ભારપૂર્વક કહેવા માંડ્યું કે અસ્પૃશ્યતા એ સાચા હિંદુ ધર્મનું અંગ નથી. અસ્પૃશ્યતા સામેની લડત જ એમણે હિંદુ

ધર્મને નામે માંડી હતી. એમણે લખ્યું હતું : 'મારે ફરી જન્મ નથી જોઈતો, છતાં ફરી જન્મ લેવો જ પડે તો હું અસ્પૃશ્યને ઘરે અવતાર માગીશ કે જેથી હું એમની યાતનાઓમાં, એમનાં દુઃખોમાં, એમની પર ગુજારવામાં આવતા સિતમોમાં ભાગ પડાવી શકું, જે મારી જાતને જે એમને દુઃખદ પરિસ્થિતિમાંથી ઉગારી શકું.'

પરંતુ બીજા અવતારમાં અછૂતનો જન્મ મળે તે પહેલાં જ એમણે અછૂતનું જીવન જીવવા માંડ્યું. આશ્રમનાં જાજરૂ એમણે સાફ કરવા માંડ્યાં. એમના સાથીઓ એમાં ભળ્યા. હવે કોઈ જ અછૂત રહ્યું નહિ, કારણ છૂતાછૂતનો વિચાર કર્યા વિના જ સહુ કોઈ કામ કરતાં થયાં.

ભારતમાં હલકા વર્ણના લોકો

અછૂત ગણાય છે. ગાંધીજીએ એમની મનોદશાનો વિચાર કર્યો, એમણે પોતાની જાતને હરિજનમાં ગણાવવા માંડી. પછીથી એમણે પોતાના પત્રને પણ 'હરિજન' એવું નામ આપ્યું. 'હરિજન' શબ્દ ગૌરવ ધારણ કરતો ગયો.

કહ્નર હિંદુઓએ ગાંધીજીના આ અછૂતપ્રેમને ક્યારેય ક્ષમાભાવે જોયો નથી. ગાંધીજીને પોતાના જીવનમાં રાજકારણમાં જે બાધા-મુશ્કેલીઓ નડી હશે તેમાંની ઘણીખરીની જવાબદારી આ કહ્નર હિંદુઓને માથે છે. છતાં અનેક લોકોને મન એ મહાત્મા હતા. એ લોકો એમના આશીર્વાદ ને એમનો ચરણસ્પર્શ ઝંખતા હતા. તેથી એમણે એ વાતને મનમાંથી કાઢી નાખી હોય કે ગાંધીજી અછૂત છે, અછૂતોની માફક ઝાડુ કાઢવાનું કામ કરે છે, અછૂતોની સાથે રહે

છે, અછૂતની એક દીકરી એમની જોડે રહે છે એ વાતને જ સહુ ભૂલી ગયા. વર્ષો સુધી લાખો સવર્ણ હિંદુ લોકો એમના આશ્રમમાં એમને મળવા આવ્યા કર્યા, એમની સાથે બેસીને જમ્યા ને હર્યાકર્યા. એમાંથી કેટલાકે ઘરે જઈને શુદ્ધિ પણ કરી લીધી, પણ બધા એવા કાયર ન નીકળ્યા. અસ્પૃશ્યતાનું કલંક ધોવાતું ગયું. ગાંધીજીના વિચારને અનુસરીને લોકો અછૂતોને ઘરમાં રાખતા થયા, ગાંધીજીએ જાતે જ ઉદાહરણરૂપ થઈને લોકોને કેળવ્યા.

લોકો શહેરોમાં વસતા થયા ને ઉધોગો આવતા ગયા તેમ હરિજનો પ્રત્યેના અત્યાચારો ઘટતા ગયા. ગામડામાં લોકો એકબીજાને ઓળખતા હોય છે, પણ અસ્પૃશ્યો એમનાથી જુદા આકારના તો ઘડાયા નથી હોતા. આગગાડીમાં

ને મોટરોમાં અછૂતો સવર્ણોની અડોઅડ બેસતા હોય છે, છતાં એની એમને ખબર પણ પડતી નથી. આ પ્રકારે અડોઅડ ચાલવાનું અનિવાર્ય થઈ પડ્યું, તેથી પણ હિંદુઓને એમની સાથે હળવામળવાની ફરજ પડી.

છતાંય હરિજનોની ગરીબી તો રહી જ. ગાંધીજીની શરૂઆતની પ્રવૃત્તિઓથી, શરૂઆતનાં કાર્યો અને ભાષણોથી અસ્પૃશ્યતાનું નિવારણ થઈ શક્યું નહિ, તેથી ગાંધીજીને અસ્પૃશ્યતાનિવારણ માટેના પ્રયત્નો સતત ચાલુ રાખવા પડ્યા.

હરિજન ઉદ્ધારની પ્રવૃત્તિ ચલાવવાની જવાબદારી એમને માથે જ શા માટે આવી પડી ? બીજા કોઈના ઉપર શા માટે નહિ ?

દક્ષિણ આફ્રિકામાં કેટલાય ગિરમીટિયાઓ અછૂત વર્ણના હતા. ૧૯૧૪ના સત્યાગ્રહના આખરી આંદોલનના એ જ નેતા હતા. વળી, ગાંધીજીને દક્ષિણ આફ્રિકામાં ૨૧ વર્ષ સુધી જે લડત લડવી પડી હતી તેના મૂળમાં આર્થિક પ્રશ્ન તો હતો જ, પણ સાથે રંગભેદનો પ્રશ્ન પણ હતો. માણસ એકસરખી કુદરતી બક્ષિસો લઈને જન્મતો નહિ હોય, પણ એકસરખા અધિકાર લઈને તો જન્મે જ છે. સમાજની ફરજ એ છે કે તે પ્રત્યેક વ્યક્તિને પોતાની શક્તિ વિકસાવવામાં સમાન તક નહિ તો મોકળાશ તો આપે જ. ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓના સમાન હકકો માટે તાજા જ લડત ચલાવીને આવ્યા હતા, તે પોતાના જ દેશમાં પોતાના જ ભાઈઓ પોતાના જ દેશવાસીઓ ઉપર આવી

અસમાનતા લાદતા હોય તે શી રીતે જોઈ રહે ?

જ્યાં કોઈ પણ વ્યક્તિને ધર્મને, સંપ્રદાયને, પૂર્વજો કે સંબંધીઓનાં કર્મોને, નાકકાનના ઘાટને, ચામડીના રંગને, નામાભિધાનને કે જન્મસ્થાનને કારણે સમાન અધિકારોથી વંચિત રાખવામાં આવતી હોય ત્યાં સ્વાતંત્ર્યના પાયા ડોલવા લાગે છે.

ગાંધીજીએ ભારતને માટે જે પ્રકારના સ્વાતંત્ર્યની કલ્પના કરી હતી તેમાં હિંદુઓના આ નીતિવિરુદ્ધના આચરણને અને બ્રિટિશ રાજકર્તાઓને સ્થાન ન હતું. ૧૯૨૧ના મે માસની રૂપમી તારીખના 'ચંગ ઇન્ડિયા'માં એમણે લખ્યું હતું : 'જો આપણે ભારતના પાંચમા ભાગને સતત

ગુલામીમાં રાખવાના હોઈએ તો સ્વરાજનો કંઈ અર્થ નહિ રહે. જે આપણે પોતે જ અમાનુષી આચરણ કરતા રહીએ તો બીજાના અમાનુષીપણામાંથી આપણને મુક્ત કરવાની આપણે ઈશ્વરને પ્રાર્થના પણ શી રીતે કરીએ ?'

અસ્પૃશ્યો તરફનું ગાંધીજીનું વલણ ચોખ્ખું જ હતું. અસ્પૃશ્યતા એમનાથી સહેવાતી ન હતી. સારી વાત તો એ છે કે મનુષ્યોને આવી અમાનુષી રીતે અલગ રાખવામાં આવે તેથી એમને એટલી બધી વ્યથા થતી કે એક વાર એમણે કહી દીધું હતું : 'અસ્પૃશ્યતા હિંદુધર્મના આવશ્યક અંગરૂપ ઠરતી હોય તો એવા ધર્મ સામે હું બંડ પોકારીશ.' લોકપ્રિયતાનો ભૂખ્યો એવો કોઈ બીજો આદમી આવું જાહેર નિવેદન ન કરી શકત — ને તેમાંય જ્યાં કટ્ટર હિંદુઓની

બહુમતી હોય એવા દેશમાં. પણ એમણે જે કંઈ કહ્યું હશે તે એક હિંદુ તરીકે પોતાના ધર્મના પરિષ્કાર માટે જ. એમને મન અસ્પૃશ્યતા મૂંઝવતા કોયડારૂપ હતી.

હરિજનો અલગ રહે તેટલાથી ધર્મભીરુ હિંદુઓને સંતોષ હતો. છતાં ભિન્નતામાંય એકતાનો ભારતનો આદર્શ રહ્યો છે. વળી, એમને સાંકળી રાખે એવાં તત્ત્વો પણ પડ્યાં હતાં : અનાદિ કાળથી આજ સુધી ચાલી આવેલી સંસ્કૃતિની રેખા, ઇતિહાસની પરંપરા, લોહી અને ધર્મનો સંબંધ.

લોહી હિંદુઓ, મુસલમાનો અને શીખોને એક સંબંધે જોડે છે, ધર્મ એ સંબંધને શિથિલ બનાવે છે. ભૂગોળ એમને જોડે છે, વ્યવહારનાં સાધનોની અછત

એમને જુદા રાખે છે. ભાષાઓની વિવિધતા પણ એમને અલગ રાખે છે.

આ બધાં તત્ત્વોની વચ્ચે ગાંધીજીને ને એમની પેઢીને માથે એક રાષ્ટ્રનું નિર્માણ કરવાનું હતું.

અનુક્રમણિકા

૪. ગળી

૧૯૪૨માં ગાંધીજીને હું પહેલી વાર સેવાગ્રામ આશ્રમમાં મળ્યો, ત્યારે એમણે મને કહ્યું : 'જેને કારણે મેં અંગ્રેજો હિંદી છોડી જાય એ વાત ભારપૂર્વક ઉચ્ચારી તે પ્રસંગ કયો તે હું તમને કહીશ. એ પ્રસંગ છે ૧૯૧૭નો.'

ગાંધીજી ૧૯૧૬ના ડિસેમ્બર માસમાં લખનૌના કોંગ્રેસના અધિવેશનમાં ભાગ લેવા ગયા

હતા. ગાંધીજીએ લખ્યું છે :
 'મહાસભાનું કામકાજ ચાલુ હતું
 ત્યાં ભારતના બીજા કિસાનો જેવો
 જ દૂબળો પાતળો દેખાતો એક
 કિસાન મારી પાસે આવ્યો ને
 કહેવા લાગ્યો, 'મારું નામ
 રાજકુમાર શુક્લ. હું ચંપારણથી
 આવું છું. આપ મારા જિલ્લામાં
 આવો એવી મારી માગણી છે.' એ
 પહેલાં ગાંધીજીએ ચંપારણનું નામ
 પણ સાંભળ્યું નો'તું.

આગળથી ચાલી આવેલા
 રિવાજ પ્રમાણે ચંપારણના
 કિસાનો 'ત્રીન કઠિયા' હતા.
 (ત્યાંના ખેડૂતો પોતાની જમીનના
 ૩/૨૦ ભાગમાં ગળીનું વાવેતર
 કરવા કાયદાથી બંધાયેલા હતા.
 એ ગળી એમને ગળીનાં
 કારખાનાંવાળા ગોરાઓને આપવી
 પડતી હતી. એ પ્રથાનું 'ત્રીન
 કઠિયા' એવું નામ પડી ગયું હતું.)

રાજકુમાર શુક્લ પણ એવા જ એક ખેડૂત હતા. તેઓ આ પ્રકારની જમીનદારી સામે ફરિયાદ કરવા સારું અધિવેશનમાં આવ્યા હતા. કોઈએ એમને ગાંધીજીને મળવાની સલાહ આપી હશે.

ગાંધીજી એ માણસની ધગશ જોઈને ને એની વાત સાંભળીને પલબ્યા. એમણે કહ્યું : 'મારે અમુક તારીખે કલકત્તા જવું છે, ત્યાં આવજો ને મને લઈ જજો.'

શુક્લ કલકત્તામાં ગાંધીજીને મળ્યા. બંને આગગાડીમાં બેસીને પટણા પહોંચ્યા. શુક્લ એમને રાજેન્દ્રબાબુને ત્યાં લઈ ગયા. રાજેન્દ્રબાબુ બહાર ગયા હતા. એમના નોકરોએ ગાંધીજીને કૂવા ઉપરથી પાણી પણ લેવા ન દીધું.

ગાંધીજીએ સહુ પહેલાં ચંપારણને રસ્તે આવતા

મુઝફરપુરમાં ઊતરવાનું નક્કી કર્યું. એમણે મુઝફરપુરની આટ્પસ કોલેજમાં પ્રોફેસર તરીકે કામ કરતા જીવતરામ કૃપલાનીને તાર કર્યો. ૧૯૧૭ના એપ્રિલની ૧૫મી તારીખે રાતે બાર વાગે ગાડી મુઝફરપુર પહોંચી. કૃપલાની સ્ટેશન પર સામે લેવા આવ્યા હતા, તેઓએ ગાંધીજીને અધ્યાપક મલકાનીને ઘરે ઉતાર્યા.

ગાંધીજીના આવવાની વાતની ને એમના આવવાના ઉદ્દેશની મુઝફરપુરમાં ને ચંપારણમાં સૌને જાણ થઈ ગઈ. ચંપારણથી 'તીન કઠિયા' કિસાનો એમને મળવા આવવા લાગ્યા.

થોડા જ વખત પહેલાં જર્મનીએ બનાવટી ગળીની શોધ કરી હતી. નીલવરોને (ગળીનાં કારખાનાંવાળા ગોરાઓને) એની

ખબર પડી ગઈ હતી, તેથી તેમણે ખેડૂતો પાસે એવું લખાવી લીધું હતું કે એમને 'ત્રીન કઠિયા'માંથી મુક્તિ મળે તો તે બદલ તેઓ બદલાની રકમ આપે. ખેડૂતોના સાંભળવામાં એ વાત આવી એટલે એ લોકોએ બદલાની રકમ પાછી મળે એવી માગણી કરી.

ગાંધીજી ચંપારણ પહેંચ્યા ને ત્યાં નીલવરોના મંડળના મંત્રીને મળ્યા. એમણે ગાંધીજી જેવા 'બહારના માણસ'ને કશી પણ માહિતી આપવાની ના જ પાડી દીધી, એટલે ગાંધીજી તિરહુત વિભાગના અંગ્રેજ કમિશનરને મળ્યા. એમણે ગાંધીજીને ધમકાવવાનું શરૂ કર્યું ને તરત જ તિરહુત છોડી જવાની સૂચના કરી.

ગાંધીજીએ તિરહુત પ્રાંત ન છોડ્યો. તે મોતીહારી જઈ

પહેંચ્યા. ત્યાં એમને ચંપારણ છોડીને ચાલ્યા જવાનો હુકમ મળ્યો. હુકમની પહેંચ ઉપર લખીને જ એમણે એ હુકમનો ભંગ કરવાનો પોતાનો ઈરાદો જણાવી દીધો. એમને અદાલતમાં હાજર રહેવાનો હુકમ મળ્યો.

ગાંધીજી આખી રાત ઊંઘ્યા નહિ. એમણે રાજેન્દ્રબાબુને તાર કર્યો, અરુણ વકીલો સાથે આવી પહેંચવા જણાવ્યું. આશ્રમમાં પણ જે સૂચના આપવાની હતી તે આખી દીધી. વાઈસરોયને બધી હકીકત જણાવતો તાર કર્યો.

સવાર થતાં આખું મોતીહારી કિસાનોથી ઊભરાઈ ગયું. ભીડને કાબૂમાં રાખવા સારુ ગાંધીજીએ અમલદારોને મદદ કરી. સરકાર વિચારમાં પડી ગઈ. સરકારી વકીલે સુનાવણી મુલતવી

રાખવાની માગણી કરી.

ગાંધીજીએ વખત કાઢવાની એ વાતનો વિરોધ કર્યો. એમણે અદાલત આગળ બયાન કર્યું ને તેમાં પોતાનો ગુનો કબૂલ કરી લીધો.

મેજિસ્ટ્રેટે કહ્યું, 'ફેસલો બે કલાક પછી આપવામાં આવશે, એટલો વખત ગાંધીને જામીન પર છોડવા,' ગાંધીજીએ એનો અસ્વીકાર કર્યો, તો મેજિસ્ટ્રેટે એમને જામીન વગર જ છોડી દીધા.

બે કલાક પછી અદાલત પાછી બેઠી. મેજિસ્ટ્રેટે જણાવ્યું, 'ચુકાદો થોડા દિવસ પછી આપવામાં આવશે.'

રાજેન્દ્રબાબુ, પ્રજકિશોરબાબુ, મૌલાના મજહરુલ હકક જેવા

કેટલાય આગળ પડતા વડીલો આવી પહેંચ્યા. ગાંધીજીએ તેમને પૂછ્યું, 'હું જેલ જાઉં તો તમે શું કરો ?' એમણે કહ્યું, 'પાછા ચાલ્યા જઈશું.'

ગાંધીજીએ પૂછ્યું, 'તો પછી કિસાનો ઉપર આ અન્યાય થઈ રહ્યો છે તેનું શું ?' વડીલોએ આપસઆપસમાં મસલત કરીને ગાંધીજીને પગલે જેલ જવાની તૈયારી બતાવી. ગાંધીજીએ કહ્યું, 'ચંપારણની લડત જિતાઈ ગઈ.'

જૂન માસમાં બિહારના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર સર એડવર્ડ ગેઈટ્ટે ગાંધીજીને મળવા બોલાવ્યા. ગવર્નર સાથેની વાતચીતને પરિણામે 'ત્રીન કઠિયા' કિસાનોની સ્થિતિની તપાસ કરવા માટે એક તપાસ સમિતિ નીમવામાં આવી.

સરકારી તપાસમાં નીલવરો વિરુદ્ધ ઢગલાબંધ જુબાનીઓ પડી. આથી કમિશન ખેડૂતોને બદલાનાં નાણાં પાછાં આપવામાં આવે એવા સિદ્ધાંત પર આવ્યું.

નીલવરોએ ૨૫ ટકા પાછા આપવાની દરખાસ્ત કરી. ગાંધીજીએ એ દરખાસ્ત સ્વીકારી લીધી. પ્રશ્ન ઊકલી ગયો.

થોડાં વરસ બાદ નીલવરોએ પોતાની જમીનદારી પણ મૂકી દીધી. જમીન કિસાનોને મળી ગઈ. 'ત્રીન કઠિયા' પ્રથાનો અંત આવ્યો.

ગાંધીજીએ રાજકીય કે આર્થિક સમાધાનો કરીને જ સંતોષ નથી માન્યો. એમણે જોયું કે ચંપારણનાં ગામો સંસ્કારની અને સામાજિક દ્રષ્ટિએ પાછળ છે એટલે એમને ત્યાં કંઈક કરવાની

ઈચ્છા થઈ. એમણે શિક્ષકો માટે જાહેર માગણી કરી. છ ગામોમાં નિશાળો ખોલી.

સ્વચ્છતાની બાબતમાં તો હાલત બહુ જ બૂરી હતી. ગાંધીજીએ છ મહિનાને સારુ ડોક્ટરની સેવા પણ મેળવી. ત્યાં માત્ર ત્રણ દવા મળી શકતી. એરંડિયું, ક્વિનાઈન, ગંધકનો મલમ. જીભ ગંદી હોય તેને એરંડિયું આપવામાં આવતું. ટાઢિયા તાવમાં ક્વિનાઈન અને એરંડિયું, ખૂજલી માટે ગંધકનો મલમ અને એરંડિયું.

ચંપારણમાં ગાંધીજી ઘણા દિવસ રહ્યા. પણ દૂરથીય એમનું ધ્યાન આશ્રમ તરફ તો રહેતું જ. તેઓ કાગળ લખીને નિરંતર સૂચનાઓ મોકલતા ને આશ્રમના કામકાજનો હિસાબ માગતા રહેતા.

એક વાર એમણે આશ્રમવાસીઓને પાચખાનાના જૂના ખાડા પૂરી દેવા લખ્યું. એમણે લખ્યું, 'નવા ખાડા ખોદવાનો વખત થઈ ગયો છે, હવે જૂનામાંથી ગંધ ઊઠવા માંડશે.'

ચંપારણની ઘટનાએ ગાંધીજીના જીવનનો પ્રવાહ બદલી દીધો. એમણે કહ્યું છે, 'મેં જે કંઈ કર્યું તે હતું તો મામૂલી. મેં જણાવી દીધું કે મારા જ દેશમાં અંગ્રેજો મારા ઉપર હુકમ નહિ ચલાવી શકે.'

ચંપારણની બાબત કોઈ વિરોધરૂપે ફૂટી નીકળી ન હતી. એ મામલો અનેક ગરીબ કિસાનોના કષ્ટનિવારણના પ્રયત્નમાંથી ઊભો થયો. એ હતો વિશુદ્ધ ગાંધીવાદી આદર્શ. એમની રાજનીતિ વ્યવહારિક અને લાખો લોકોના દૈનિક પ્રશ્નો સાથે

સંકળાયેલી હતી. એ કોઈ વાદને વળગ્યા ન હતા. એમની નિસ્ખત જીવતાં પ્રાણીઓ સાથે હતી.

ગાંધીજીએ જે કંઈ કર્યું તેમાંથી આત્મનિર્ભર રહીને દેશને સ્વતંત્ર બનાવી શકે એવા નૂતન ભારતવાસીનું ઘડતર થતું ગયું.

ચંપારણની લડત શરૂ થઈ તે જ અરસામાં ગાંધીજીના ચુસ્ત અનુયાયી દિનબંધુ એન્ડ્રુઝ ફિજી જતાં પહેલાં ગાંધીજીને મળવા આવ્યા હતા. ગાંધીજીના વકીલ સાથીઓને થયું કે એન્ડ્રુઝ રહી જાય અને એમને મદદ કરે તો ઠીક. ગાંધીજીની અનુમતિ હોત તો તેઓ રહેવા તૈયાર પણ હતા. પરંતુ ગાંધીજીએ એનો સખત વિરોધ કર્યો. એમણે કહ્યું, 'આ બળિયા સાથેની લડતમાં એક અંગ્રેજ આપણે પક્ષે હોય તો આપણને

સહારો મળી જાય એવું તમે માનતા હશો. આથી તો તમારા મનની નબળાઈ બહાર પડે છે. આપણી લડત ન્યાયની છે ને એ લડત આપણે આપણા પગ ઉપર ઊભા રહીને જ જીતવાની છે. એન્ડ્રુઝ અંગ્રેજ છે એટલા માટે પણ એમની મદદ શોધવી ન જોઈએ.'

અનુક્રમણિકા

૫. પહેલા ઉપવાસ

ચંપારણના કિસાનોની હાલત સુધારવા સારુ ગાંધીજી ત્યાં થોડા દિવસ રહી ગયા હોત, પરંતુ અમદાવાદની મિલોના મજૂરોમાં અસંતોષ ફેલાવાને લીધે તેમને અમદાવાદ આવવું પડ્યું. ત્યાંના મજૂરોના પગાર ટૂંકા હતા ને કામ વધારે પડતું હતું.

મજૂરોના સવાલનો અભ્યાસ કરીને ગાંધીજીએ મિલમાલિકોને એવું સૂચવ્યું કે આ ઝઘડો નિકાલ માટે લવાદને સોંપવામાં આવે. તેમણે આ સૂચનાનો અસ્વીકાર કરી દીધો.

એટલે ગાંધીજીએ મજૂરોને હડતાળ પાડવાની સલાહ આપી. મજૂરોએ સલાહ માની. ગાંધીજીએ હડતાલનું નેતૃત્વ સંભાળ્યું.

ગાંધીજીએ મજૂરો પાસેથી વચન લીધું કે માલિકો તેમની માગણી ન સ્વીકારે અથવા લવાદ મારફતે ઝઘડાનો નિકાલ કરવા તૈયાર ન થાય ત્યાં સુધી તેમણે કામે ન ચઢવું. મજૂરોની સભા સાબરમતીને કિનારે એક ઝાડ નીચે ભરાવા લાગી. હજારો લોકો એમનાં ભાષણ સાંભળવા આવતા. તેઓ એમને શાંતિ

જાળવવાની આવશ્યકતા સમજાવતા ને પ્રતિજ્ઞાનું રોજ સ્મરણ કરાવતા. એ સાથે ગાંધીજી મિલ- માલિકોનો સંપર્ક પણ સાધતા રહ્યા. માલિકો લવાદ દ્વારા ફેંસલો થાય એમાં રાજી છે ? માલિકોએ ના પાડી દીધી.

હડતાલ લંબાતી ચાલી. મજૂરો મોળા પડવા લાગ્યા. કોઈ કોઈ મિલોમાં હડતાલ તોડનારાઓ કામે પણ વળગી ગયા. કદાચ કોઈના ઉપર બળજબરી વાપરશે એવી એમને બીક લાગી. મજૂરો પ્રતિજ્ઞા તોડી કામે વળગી જાય એવો પણ એમને ભય લાગ્યો.

ગાંધીજી મુંઝવણમાં પડી ગયા. એક દહાડો સવારમાં ઝાડ નીચે ભરાયેલી હડતાલિયાઓની સભામાં ગાંધીજીથી કહેવાઈ ગયું, 'મજૂરો પાછા તૈયાર ન થાય ને

પ્રશ્નનો નિકાલ ન થાય ત્યાં લગી જે મજૂરો હડતાળ નિભાવી ન શકે તો મારે ઉપવાસ કરવા છે.'

ઉપવાસ જાહેર કરવાનો ગાંધીજીનો ઈરાદો ન હતો. ઈરાદા વિના જ એ શબ્દો એમના મોંમાંથી નીકળી ગયા. સભામાં આવેલા લોકોને આશ્ચર્ય થયું તેટલું જ એમને પણ થયું. કેટલાક તો બોલી ઊઠ્યા, 'અમે પણ ઉપવાસ કરીશું.'

ગાંધીજીએ કહ્યું, 'ના, તમે તમારી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરો.'

ગાંધીજીએ ધાર્મિક અને અંગત કારણોસર તો આગળ પણ ઉપવાસો કર્યા હતા, પરંતુ સાર્વજનિક હિતને ખાતર આ એમના પહેલી જ વારના ઉપવાસ હતા.

ગાંધીજીએ જોયું કે એમના ઉપવાસે મિલમાલિકોને મૂંઝવણમાં નાખી દીધા છે. આ ઉપવાસ મજૂરો પોતાની પ્રતિજ્ઞાને ઢ્રઢપણે વળગી રહે એ અંગે હતા. પણ આ ઉપવાસની મિલમાલિકો ઉપર અસર પડ્યા વિના રહી નહિ. ગાંધીજીએ એમને કહી પણ દીધું, 'મારા ઉપવાસથી તમારે તમારો માર્ગ છોડવાની જરૂર નથી.' ઉપવાસ એમની વિરુદ્ધ ન હતા. એમણે કહ્યું, 'હું મજૂરોનો પ્રતિનિધિ છું,' ને એ જ રીતે તેમની સાથે વર્તવું એવું પણ ગાંધીજીએ તેમને જણાવી દીધું.

પણ એમને મન તો એ મહાત્મા હતા. ઉપવાસ શરૂ થયાને ત્રણ દિવસમાં મિલમાલિકોએ લવાદ મારફતે નિકાલ કરવાની વાત માની લીધી. એકવીસ દિવસની હડતાલ છૂટી.

ગાંધીજીને થયું કે એમણે ઉપવાસ હડતાલિયાઓ પોતાની પ્રતિજ્ઞાને વળગી રહે એટલા માટે કર્યા હતા. જે હડતાલ તૂટી હોત તો આ અને એમના જેવાં બીજા મજૂરો નબળા પડી ગયા હોત. ગાંધીજીને કાયરતા પસંદ ન હતી. એમને ગરીબો અને દલિત પ્રત્યે સહાનુભૂતિ હતી. એમનામાં તેઓ વિનયી અને શાંતિપૂર્ણ સત્યાગ્રહની ભાવના જાગૃત કરવા માગતા હતા. મજૂરોએ લવાઈની વાતનો વિરોધ કર્યો હોત તો તેની સામે પણ એમણે ઉપવાસ કર્યા હોત. એમની પદ્ધતિમાં લવાઈના સિદ્ધાંતને આવશ્યક સ્થાન હતું. એનાથી હિંસાનો અને દબાણનો ભય દૂર થાય છે. સત્યાગ્રહ શાંતિભરી રીતે ચાલતો હોય તોય આ ભયો તેમાં રહેતા હોય છે. વળી, એનાથી લોકોને ધીરજ ધરતાં ને એકબીજાને સમજતાં

પણ આવડે છે. ગાંધીજીએ એ ઉપવાસ કોઈને માટે કે કોઈની વિરુદ્ધ કર્યા નો'તા. એ ઉપવાસ કર્યા હતા કશીક સર્જનાત્મક વૃત્તિથી.

'અંગત લાભને ખાતર ઉપવાસ કરવા એ તો દાટી આપવા જેવું છે.' એવું ગાંધીજી માનતા ને સાચે જ, એ ઉપવાસથી ગાંધીજીને અંગત લાભ પણ શો થવાનો હતો ? એ બધું છતાં મિલમાલિકો ડરી ગયા. તેઓ ગાંધીજીના મૃત્યુના કારણભૂત થવા માગતા ન હતા. મુંબઈના ગવર્નરે ઉપવાસ માંડ્યા હોત તો એ લોકોએ કહી દીધું હોત, 'ભલે મરતો.' પાછળથી એક પ્રસંગે ગાંધીજીએ કહ્યું હતું, 'જેમને મારે માટે પ્રેમ હતો તેમને માટે મેં એ ઉપવાસ કર્યા હતા. કોઈ અત્યાચારી વિરુદ્ધ ઉપવાસ ન થઈ શકે.' મિલમાલિકો ડરી

એટલા માટે ગયા કે ગાંધીજીને માટે એમને અગાધ સ્નેહ હતો. તેમણે ગાંધીજીનો નિઃસ્વાર્થ ત્યાગ જોયો ને તેઓ પોતાની સ્વાર્થી વૃત્તિથી શરમાયા. અંગત સ્વાર્થ માટે કરેલા ઉપવાસ આવી ભાવના જગાડી શકતા નથી.

'હું મારા પિતાના દોષ દૂર કરાવવા એમની સામે ઉપવાસ આદરી શકું, પણ એમની સંપત્તિ મેળવવા સારુ તો નહિ જ.' ગાંધીજીએ કહ્યું હતું.

વાસ્તવિક રીતે તો એ ઉપવાસથી લવાઈ પદ્ધતિનો પાયો નંખાયો. ૧૯૪૮માં હું અમદાવાદ ગયો ત્યારે મને ખબર પડી કે ત્યાંના મૂડીવાદીઓ અને ત્યાંનું મજૂર મહાજન બંને એ પદ્ધતિની ઉપયોગિતાનો એકસરખો સ્વીકાર કરે છે.

૬. બકરીનું દૂધ અનુક્રમણિકા

ખેડા જિલ્લાના ખેડૂતોનું મહેસૂલ માફ કરાવવા સારુ ગાંધીજીએ ૧૯૧૮ના માર્ચમાં સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો હતો. એ અહિંસક સત્યાગ્રહ થોડે અંશે સફળ થયો હતો.

એ જ વર્ષના જુલાઈ માસમાં ગાંધીજી મહાયુદ્ધ માટે રંગરટની ભરતી કરવા ખેડા ગયા. ખેડૂતોએ એમને ભાડે ગાડાં પણ ન આપ્યાં, એમને ને એમના નાનકડા મંડળને જમાડવા પણ કોઈ તૈયાર થયું નહિ.

ગાંધીજીનો એ પ્રયત્ન તો ખાસ સફળ ન થયો, પણ ભયંકર બીમારીમાં સપડાવામાં તો એ સફળ થયા ખરા. એ વખતે તેઓ ભૂંજેલી ને ખાંડેલી ભોંયસીંગ અને

લીંબુ પર રહેતા હતા. આવા અધૂરા ખોરાકને લઈને, સખત મહેનતને લઈને અને સાથે નિષ્ફળતાના ગભરાટને લઈને એમને એકદમ મરડો થઈ ગયો. એમણે ઉપવાસ કર્યો. દવા અને ઇંજેક્શન લેવાની ના પાડી દીધી.

એમના જીવનમાં આ જ પહેલી ગંભીર માંદગી હતી. એમનું શરીર ક્ષીણ થતું જતું હતું, શક્તિ ઘટતી જતી હતી, એમને મૃત્યુ નજીક આવી રહ્યું હોય એવું લાગ્યું.

ડોક્ટરોએ દૂધ લેવાની સલાહ આપી. ગાય-ભેંસના ઉપર કુકકાની ક્રિયા થાય છે એવું સાંભળીને ગાંધીજીએ જીવનભર દૂધ ન લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. આથી એમણે દૂધ લેવાની પણ ના પાડી દીધી.

કસ્તૂરબા બોલી ઊઠ્યાં,

'ગાયનું તો ભલે ન લો, પણ બકરીનું કાં ન લેવાય ?'

ગાંધીજી જીવવા માગતા હતા. એમણે કબૂલ કર્યું છે, 'સેવાના મોઠે મારામાં જીવવાનો લોભ પેદા કર્યો.'

વળી એમણે એ પણ લખ્યું છે કે દૂધ લેવાથી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થતો હતો. અને એ વાત એમને દુઃખી કરતી હતી. એ નબળાઈની નિશાની હતી. છતાં એમના છેદા ભોજન સુધી તેઓ બકરીનું દૂધ પીતા રહ્યા.

ગાંધીજી પ્રતિજ્ઞા તોડવા તૈયાર થયા એનું મૂળ કસ્તૂરબાના સ્વભાવમાં રહેલું હતું. ગાંધીજી નો'તા ડરતા કોઈ માણસથી, સરકારથી, જેલથી, ગરીબીથી કે નો'તા ડરતા મૃત્યુથી, પરંતુ કસ્તૂરબાથી તો એ જરૂર ડરતા.

જી. રામચંદ્રને ગાંધીજીના જીવનના અનેક પ્રસંગો નોંધ્યા છે. ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારીએ એ પ્રસંગો સત્ય હોવાનું પ્રમાણ આપ્યું છે. રામચંદ્રને એક વર્ષ સાબરમતી આશ્રમમાં રહ્યા હતા. એમણે કહ્યું છે કે એક વાર બપોરે જમી રહ્યા પછી રસોડું સાફ કરીને બા બાજુના ઓરડામાં સૂઈ ગયાં હતાં. ત્યાં ગાંધીજી રસોડામાં આવ્યા ને બાનાં જોડીદારોને બહુ ધીમે અવાજે કહેવા લાગ્યા, 'કલાકેકમાં થોડા મહેમાનો આવવાના છે. એમને જમાડવા પડશે.' બાના ઓરડા તરફ જોઈને એમણે હોઠ પર આંગળી મૂકીને એ છોકરાંઓને જરૂરી સૂચના આપતાં કહ્યું, 'બાને જગાડશો નહિ... જરૂર પડે તો જ એમને બોલાવજો. બા ખિજાય નહિ એટલું જોજો. જો બા મારા પર ન ચિડાય તો તમને ઈનામ મળશે.'

રામચંદ્રને લખ્યું છે,
 'ગાંધીજીને થતું હતું, બા અચાનક
 જાગીને તાડૂકે નહિ તો સારું.
 આથી તેઓ રસોડામાંથી ચૂપચાપ
 ચાલી નીકળવા ગયા. પણ ઠોકર
 લાગી ને પિત્તળની એક થાળી
 ગગડી ઊઠી ને ચોરીછૂપીથી
 રસોડામાંથી ચાલ્યા જવાની
 એમની આશા ધૂળમાં મળી ગઈ.
 સાંજની પ્રાર્થના પછી બા બંને
 હાથ બગલમાં દબાવીને એમની
 સામે આવીને ઊભાં રહ્યાં. એમનો
 ગુસ્સો માતો જ હતો.

'તમે મને જગાડી કેમ નહિ ?'

માફી માગતાં ગાંધીજીએ કહ્યું,
 'આવે વખતે મને તારી બીક લાગે
 છે.'

બા વ્યંગમાં હસ્યાં, 'તમે
 મારાથી ડરો !'

રામચંદ્રનનું કહેવું છે કે વાત સાચી હતી.

બ્રિટિશ સેના માટે રંગરૂટોની ભરતી કરવા નીકળવું એ ગાંધીજીની બીજી નબળાઈ હતી. એ સંબંધે ૧૯૪૨માં મેં એમને પૂછ્યું હતું. એમણે ખુલાસો કર્યો હતો : 'એ વખતે હું દક્ષિણ આફ્રિકાથી તાજે જ આવ્યો હતો. ત્યાં સુધી મને મારું સ્થાન ક્યાં છે એની ખબર ન હતી.'

તેઓ રાષ્ટ્રીયતાની ને શાંતિવાદની અસંકલિત ખાઈને કિનારે આવીને ઊભા હતા. શું કરવું એ એમને સમજાતું ન હતું.

તેમણે સીધો રસ્તો લઈને યુદ્ધને ટેકો આપવાની વાત ન કરી હોત તો ચાલી જાત. ઘણા રાષ્ટ્રવાદીઓએ એ પ્રમાણે જ કર્યું હતું. એમનું કહેવું હતું, 'હિંદુસ્તાન

સ્વતંત્ર નથી, તેથી અમે લડી શકીએ નહિ.' પરંતુ એ હતો કોરો રાષ્ટ્રવાદ – શાંતિવાદના આછા અંચળાથી ઢંકાયેલો. એનો અર્થ એ થયો કે ભારતને સ્વતંત્રતા મળી ગઈ હોત તો એ લોકો લશ્કરમાં ભરતી થઈને દુશ્મનને મારવા જાત.

૧૯૧૮માં ગાંધીજીની સામે જે સવાલ હતો એ હતો પાયાનો ને તાત્ત્વિક. દેશ ઉપર હુમલો થાય તો દેશના નાગરિકે શું કરવું ? પોતાના અંતરાત્માના સંતોષને ખાતર કોઈ શાંતિવાદી પોતાના અંગ ઉપર આફત વહોરી લઈને જેલ જાય અથવા એ ફરજિયાત ભરતીનો ને લડાઈની બીજી તૈયારીઓનો બહાદુરીપૂર્વક વિરોધ કરે. લોકોને જાગ્રત કરવાની દ્રષ્ટિએ આ એક અમૂલ્ય પ્રસંગ લેખાય. પણ આખો દેશ જ એના

ઉદાહરણને અનુસરીને લડવાની ના પાડી દે તો ! વિચાર કરો, ૧૯૪૦માં અંગ્રેજોએ જ લડાઈમાં જવાની ના પાડી દીધી હોત તો !

૧૯૧૮માં હિંદીઓ માટે બે માર્ગો ખુલા હતા.

સો ટકા શાંતિવાદી બનીને યુદ્ધથી અલગ રહેવાનો, ભારતના સંસ્થાન તરીકેનો દરજ્જો મંજૂર રાખવાનો – ભારત સંસ્થાન હોય તો તે પોતાને ગુલામીમાં રાખી રહેનાર દેશને લડાઈમાં મદદ કરવાની ના પાડી દઈ શકે. આથી ઊલટું, ભારત સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર હોત તો તેને યુદ્ધને માટે તૈયારી કરવી પડી હોત, નહિતર પિનાશનો સામનો કરવો પડ્યો હોત.

ગાંધીજી એવું વલણ લઈ શકે તેમ ન હતું. એમને આઝાદ રાષ્ટ્ર જોઈતું હતું.

સો ટકા રાષ્ટ્રવાદી આ બ્રિટનનું યુદ્ધ છે એમ કહીને યુદ્ધથી અલગ રહી શક્યો હોત, પરંતુ ભારતને સ્વતંત્ર કરવા તે બ્રિટન સામે યુદ્ધ કરવા તત્પર થઈ ગયો હોત.

ગાંધીજી એ વલણ પણ લઈ શકે તેમ ન હતું, કારણ કે ભારતના ભવિષ્ય અંગે બ્રિટન સાથે સમજૂતીથી કામ લઈ શકાશે એવી એમને આશા હતી.

આથી ૧૯૧૮માં ગાંધીજીએ સામ્રાજ્યનો સ્વીકાર કરીને, શાંતિપૂર્ણ ઉપાયોથી આઝાદી મેળવવાની આશાએ પોતાનો રાષ્ટ્રવાદ હોડમાં મૂક્યો. આમ થયું એટલે એમની અંતરની નિષ્ઠાએ એમને અહિંસાવાદને હોડમાં મૂકીને યુદ્ધ માટે રંગરૂટની ભરતી કરવાની ફરજ પાડી.

આમ રાજપુરુષ ગાંધી

અહિંસાવાદના ને રાષ્ટ્રવાદના બંધનમાં પડ્યા. એનો ઉચ્છેદ શક્ય ન હતો. ધાર્મિકવૃત્તિના ગાંધીએ અહિંસા અને વિશ્વબંધુત્વનો પ્રચાર કરીને અને એ પ્રમાણે ચાલીને આ પ્રશ્ન હલ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

આવા દ્વિધામાં મૂકતા પ્રસંગોમાં જ ગાંધીજીના જીવનની કરુણતા રહેલી હતી.

અનુક્રમણિકા

૭. ગાંધીજી રાજકારણમાં

૧૯૧૪માં ટિળક માંડલે જેલમાંથી છૂટીને આવ્યા. એમણે રાજનિષ્ઠાની જાહેરાત કરી. ગાંધીજી લંડન થઈને ૧૯૧૫માં ભારત આવી પહેાંચ્યા ને એમણે બ્રિટિશ લશ્કર માટે રંગરૂટની ભરતી કરવા માંડી. પરંતુ ઉગ્ર

સ્વભાવના ટિળકથી નિષ્ક્રિય બેસી શકાયું નહિ. ૧૯૧૬માં પક્ષોમાં ફાટફૂટ પડી તે જોઈ રહી શકાયું નહિ. તેમણે હોમરૂલ લીગ મારફતે બ્રિટિશ વિરોધી ઉગ્ર આંદોલન ઉપાડ્યું. એમના આંદોલનનાં સાથી હતાં શ્રીમતી એની બેસન્ટ. તેઓ બીજી રીતે નહિ તો વક્તૃત્વમાં ને રજૂઆતમાં એમનાથી ચઢી જાય તેવાં હતાં. સર સી. પી. રામસ્વામી આયર અને મહમદઅલી ઝીણા જેવા વગદાર લોકોનો એમને સાથ હતો.

ભારતની ધરતીના પેટાળમાં જવાળામુખીનો ગડગડાટ શરૂ થયો. માત્ર રાજકારણમાં પડેલા લોકોને જ નહિ, લશ્કરમાંના સૈનિકોને ને કિસાનોને પણ લાગવા માંડ્યું કે બ્રિટનની લડાઈમાં એમને જે લોહી રેડવું પડે છે તેનો બદલો તો મળવો જ

જોઈએ. આથી ૧૯૧૭ના ઓગસ્ટ માસની ૨૦મી તારીખે ભારતમંત્રી મોન્ટેગ્યુએ આમસભામાં જાહેરાત કરી કે ભારતને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ક્રમેક્રમે જવાબદાર સરકારની પ્રાપ્તિ થઈ શકે એ હેતુથી વહીવટતંત્રમાં ધીમેધીમે વધારે હિંદીઓ લેવામાં આવશે, એટલું જ નહિ પણ એમને સ્વશાસિત સંસ્થાઓ પણ આપવામાં આવશે. આ જાહેરાતને સાંસ્થાનિક સ્વરાજના વાયદારૂપ લેખવામાં આવી.

ટિળકનું માનવું એવું હતું કે ક્યારેક ક્યારેક વહીવટતંત્રમાં ઊંચી જગ્યાઓ લઈ લેવી પણ ઉચિત હોય છે. એક વાર એમણે ગાંધીજીને પચાસ હજાર રૂપિયાનો એક મોકલીને શરત લગાવી હતી કે ગાંધીજી જે વાઈસરોય પાસે એટલું વચન લઈ શકે કે લશ્કરમાં

ભરતી થનારાઓને અફસર બનાવવામાં આવશે તો તેઓ બ્રિટિશ લશ્કરમાં પાંચ હજાર મરાઠાઓની ભરતી કરાવી આપશે. ગાંધીજીએ એક પાછો મોકલ્યો. શરત લગાવવી એમને પસંદ ન હતી. એમનું કહેવું હતું કે માણસ કોઈ કામ કરતો હોય છે તે એટલા માટે કરતો હોય છે કે તેને વિશે એને શ્રદ્ધા હોય છે; એટલા માટે નહિ કે તેમાંથી તેને કશું વળતર મળવાનું છે.

૧૯૧૮ના નવેમ્બરમાં યુદ્ધનો વિજયપૂર્ણ અંત આવ્યો. પણ અશાંતિ દબાઈ રહી નહિ. ૧૯૧૯ની શરૂઆતમાં જ અશાંતિ ફેલાઈ.

૧૯૧૮ના ઓગસ્ટમાં ટિળકને બીજી વાર નજરકેદ કરવામાં આવ્યા હતા, શ્રીમતી બેસન્ટ પણ

કેદમાં હતાં. શૌકતઅલી અને મહમદઅલીને તો યુદ્ધ દરમિયાન જ કેદ કરી લેવામાં આવ્યા હતા. ગુપ્ત અદાલતો દ્વારા હિંદુસ્તાનના લોકો ઉપર ઠેરઠેર સજાઓ ઠોકાતી હતી. યુદ્ધ વખતે મૂકવામાં આવેલાં નિયંત્રણોથી છાપાંઓને મોઢે ડૂચ્યા દેવાયા હતા. આ બધાને લીધે કડવાશ ઊભી થઈ હતી. યુદ્ધ પૂરું થયું ને લોકોને આશા જન્મી કે નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય તો પાછું આપવામાં આવશે.

પણ ઊલટું થયું. સર સિડલે રોલેટના અધ્યક્ષપણા નીચે નીમવામાં આવેલી કમિટીએ ૧૯૧૮ના જુલાઈની ૧૯મી તારીખે એક અહેવાલ બહાર પાડ્યો. તેમાં યુદ્ધ વખતનાં નિયંત્રણો— સપ્તાઈઓ ચાલુ રાખવાની ભલામણ કરવામાં આવી. કેંગ્રેસે રોલેટની ભલામણની ભારોભાર

નિંદા કરી, છતાંય સરકારે એ ભલામણો અનુસારનું એક બિલ ૧૯૧૯ના ફેબ્રુઆરીમાં ઇમ્પિરિયલ લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલમાં રજૂ કરી દીધું.

ગાંધીજી મરડાની બીમારીમાંથી તાજા જ ઊઠ્યા હતા. બિલને કાયદો બનતું અટકાવવા ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં સફળ થયેલી સત્યાગ્રહની પદ્ધતિ અજમાવવાની તૈયારી કરવા માંડી. અશક્તિ હોવા છતાં એમણે ઘણાં શહેરોની મુલાકાત લીધી, આ દમનકારી પગલું પાછું ખેંચવાનું સરકાર ઉપર દબાણ લાવવા સારું સત્યાગ્રહની રાષ્ટ્રવ્યાપી ચળવળ ઉપાડવા માટેની ભૂમિકા તૈયાર કરી.

૧૯૧૯ના માર્ચની ૧૮મી તારીખે બિલ કાયદા તરીકે પસાર

થયું. આખો દેશ ચોંકી ઊઠ્યો. શું આ સાંસ્થાનિક દરજ્જે આપવાની વાત થઈ ?

એ અરસામાં મહાત્મા ગાંધી મદ્રાસમાં હતા. બીજે દિવસે એમણે રાજગોપાલાચારીને વાત કરી : 'મને રાતની સ્વપ્નાવસ્થામાં વિચાર આવ્યો છે કે આપણે આખા દેશને હડતાલ પાડવાનું સૂચવવું.'

હડતાલનો એ ખ્યાલ આખા દેશમાં ફેલાઈ ગયો. સત્યાગ્રહની પૂર્વ ભૂમિકારૂપ એ હડતાલ દિલ્હીમાં ૩૦મી માર્ચે પડી, મુંબઈ અને બીજાં શહેરોમાં ને ગામડાંઓમાં ડહકી એપ્રિલે પડી.

પરંતુ હડતાલને પરિણામે દિલ્હીમાં છમકલાં થયાં. પંજાબમાં તોફાન થયાં, ગોળીઓ ચાલી. આગેવાનોએ ગાંધીજીને તરત જ

દિલ્હી અને પંજાબ પહેંચી જવા વિનવ્યા. સરકારે લમી એપ્રિલે એમને પંજાબમાં પેસતાં જ રોક્યા. મુંબઈ લઈ જઈને એમને છોડી મૂકવામાં આવ્યા.

૧૧મી એપ્રિલે ગાંધીજીએ મુંબઈની એક સભામાં ભાષણ આપ્યું ને તેમાં હિંસાખોરીને વખોડી કાઢી.

મુંબઈથી ગાંધીજી સાબરમતી આશ્રમ ગયા. ત્યાં પણ એમણે ૧૪મી એપ્રિલે એક મોટી જંગી સભામાં ભાષણ આપ્યું. અમદાવાદમાં પણ છમકલાં થયાં હતાં. એના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે ગાંધીજીએ બોતેર કલાકનો ઉપવાસ જાહેર કર્યો.

સાબરમતીથી ગાંધીજી સીધા નડિયાદ ગયા. ત્યાં એમને ખબર પડી કે છમકલાં તો નાનાં શહેરોમાં

પણ થયાં છે. દુઃખી હૃદયે ગાંધીજીએ નડિયાદના લોકો આગળ કહ્યું, 'લોકોને કાયદાનો સવિનયભંગ કરવાનું કહેવામાં મેં પહાડ જેવડી ભૂલ કરી છે.' ૧૮મી એપ્રિલે એમણે લડત પાછી ખેંચી લીધી.

ગાંધીજીની સારી પેઠે હાંસી પણ થઈ, લોકોએ સામેથી ટોણો માર્યો, 'ગાંધીજીએ હિમાલય જેવડી ભૂલ કરી !' પોતાની ભૂલ કબૂલ કર્યાનો ગાંધીજીને કદી પસ્તાવો થયો નથી.

આ દરમિયાન પંજાબ પ્રાંતમાં અશાંતિ વધી ગઈ હતી. ત્યાં જે ઘટનાઓ બની રહી તેનું પરિણામ ૧૯૧૯ના એપ્રિલની ૧૩મી તારીખે અમૃતસરને ભોગવવું પડ્યું. સર વેલન્ટાઈન શિરોલે એ પ્રસંગનો 'બ્રિટિશ ભારતના

ઈતિહાસના કાળા દિન' તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે. ગાંધીજીને સારુ એ નવો જ હતો. ભારતના લોકો એ પ્રસંગને કદીય ભૂલ્યા નથી. એ ઘટના તે જલિયાંવાલા બાગનો હત્યાકાંડ.

સરકારે પંજાબનાં તોફાનોની તપાસ કરવા માટે લોર્ડ હસ્ટરના અધ્યક્ષપણા હેઠળ એક કમિશન નીમ્યું. કેટલાય મહિનાઓ સુધી છણાવટ કર્યા કરીને એણે પોતાનો હેવાલ પ્રસિદ્ધ કર્યો.

હસ્ટરના હેવાલમાં ૧૩મી એપ્રિલના હત્યાકાંડનું વૃત્તાંત આપેલું છે. એમાં લખ્યું છે : 'જનરલ ડાયરને એક વાગે ખબર પડી કે લોકો ચાર વાગે એક મોટી સભા કરવાના છે. એ સભા ભરાતી અટકાવવા એણે કશાં પગલાં કેમ નો'તાં લીધાં એવું એને પૂછવામાં

આવ્યું ત્યારે એણે કહ્યું, 'હું ત્યાં તત્કાલ પહેંચી ગયો હતો.' જલિયાંવાલા બાગમાં સભા થઈ. ડાયરે સભાને વિખરાઈ જવાની સૂચના આપ્યા સિવાય જ લશ્કરી ટુકડીઓને ગોળી ચલાવવાનો હુકમ આપી દીધો. દસ મિનિટ સુધી ગોળીઓ ચાલતી રહી... ગોળીઓ છૂટવા માંડી કે તરત જ ભીડ વિખેરાવા લાગી. સોલ્જરોએ બધા મળીને ૧૬૫૦ ગોળીબાર કર્યા. ૧૫૧૬ માણસો મોતને શરણે થયાં.

હન્ટર કમિશન આગળ જુબાની આપતાં ડાયરે એના મનની વાત કહી નાખી હતી – એનો ઈરાદો શો હતો તે જણાવ્યું હતું.

પ્રશ્ન : આપ ગોળી ચલાવવાની દિશા વારંવાર

બદલતા ગયા ને જ્યાં સહુથી
વધારે ભીડ હતી ત્યાં ગોળી
ચલાવી ?

ઉત્તર : હા.

પ્રશ્ન : દરવાજો મોટો હોત ને
એમાંથી સશસ્ત્ર ગાડીઓ જઈ શકી
હોત તો તમે મશીનગન ચલાવી
હોત ?

ઉત્તર : મને લાગે છે, મેં જરૂર
ચલાવી હોત.

હન્ટરના હેવાલમાં લખેલું છે :
'અમારી તપાસ આગળ ચાલી તો
ડાયરે જણાવ્યું કે એની ગાડીમાં
આવ્યો તે વખતે જ એણે એના
હુકમનો અમલ ન થાય તો ગોળી
ચલાવવાનો ઈરાદો પાકો કરી
લીધો હતો. 'બધા લોકોને મોતને
ઘાટ પહોંચાડવાનો મારો પાકો
ઈરાદો હતો.'

હંટર કમિશને ચુકાદો આપ્યો :
'ડાયરે પોતાની ફરજનો ખોટો
અમલ કર્યો એ દુર્ભાગ્યની વાત છે.
અમને લાગે છે કે આટલો વખત
ગોળીબાર ચાલુ રાખીને ડાયરે
મોટી ભૂલ કરી હતી.'

ભારતમંત્રી એડવિન એસ.
મોન્ટેગ્યુએ વાઈસરોય લોર્ડ
ચેમ્સફર્ડને ૨૬મી મે, ૧૯૨૦ના
રોજ એક ખરીતો મોકલ્યો તેમાં
લખ્યું હતું :

''જલિયાંવાલામાં બ્રિગેડિયર
જનરલ ડાયરે જે સિદ્ધાંતને
પોતાની કારવાઈનો આધાર
બનાવ્યો તેનો સમ્રાટની સરકાર
અસ્વીકાર કરે છે.''

ડાયરને લશ્કરમાંથી રાજીનામું
આપવાનું કહેવામાં આવ્યું.
પોતાના જીવનના છેલ્લા દિવસોમાં
તેણે લશ્કરી વિમાનોને પકડવા

‘રૈજ ફાઇંડર’ની શોધ કરી હતી.
૨૩ જુલાઈ, ૧૯૨૭ના રોજ
બ્રિસ્ટલમાં તેનું મૃત્યુ થયું.

જલિયાંવાલા બાગની ઘટનાએ
ભારતના રાજનૈતિક જીવનમાં ભારે
હલચલ પેદા કરી અને ગાંધીજી
રાજનીતિમાં ખેંચાયા.

જે રસ્તેથી ગાંધીજી ભારતીય
રાજનીતિના જગતના કેન્દ્રમાં
પહોંચ્યા તે રસ્તો સરળ – સીધો
નહોતો. તેનો પ્રારંભ જલિયાંવાલા
બાગથી થયો. હત્યાકાંડ પછી
ગાંધીજીએ પંજાબ જવાની
અનુમતિ માંગી. તેને નકારવામાં
આવી. છતાં તેઓ પોતાની માગને
વળગી રહ્યા. આખરે વાઈસરોયે
તારથી મંજૂરી આપી કે તેઓ ૧૭
ઓક્ટોબર, ૧૯૧૯ પછી પંજાબ
જઈ શકે છે.

પંજાબમાં ગાંધીજીએ

મોતીલાલ નહેરુ અને અન્ય નેતાઓને જલિયાંવાલાની સ્વતંત્ર તપાસ માટે મદદ કરી. એ રિપોર્ટનો મુસદ્દો, ગાંધીજીએ જ તૈયાર કર્યો.

નવેમ્બર ૧૯૧૯માં ગાંધીજીને દિલ્હીમાં યોજાયેલ મુસ્લિમ કોન્ફરન્સનું નિમંત્રણ મળ્યું. આ સભા ખિલાફત માટે બોલાવવામાં આવી હતી. આ સભામાં અનેક હિંદુઓ પણ ઉપસ્થિત હતા. એ સમયે હિંદુ-મુસ્લિમ રાજનૈતિક મૈત્રીની જાણે સુહાગરાત હતી. કોન્ફરન્સમાં તર્ક-વિતર્ક થયા કે આ માટે શું કરી શકાય ? કેવળ તુર્કસ્તાન પ્રત્યે અંગ્રેજોની નિષ્ફુરતાની નિંદાનો પ્રસ્તાવ પૂરતો ન હતો. છેવટે બ્રિટિશ કાપડના બહિષ્કારનો પ્રસ્તાવ મૂકાયો.

ગાંધીજી મંચ પર બેસીને વિચારી રહ્યા હતા કે આગળની કાર્યવાહીનો નક્કશો શું હોઈ શકે ? તેઓ કોઈ એવા કાર્યક્રમની શોધમાં હતા અને એવા શબ્દોની શોધમાં હતા કે જે નારો પણ બની શકે અને સંપૂર્ણ કાર્યક્રમનો નીચોડ પણ વ્યક્ત કરે. આખરે તેમને એ ચીજ મળી જ ગઈ અને જેવા તેઓ બોલવા ઊભા થયા કે મોઢામાંથી શબ્દો સરી પડ્યા 'અસહયોગ !'

અને આ અસહયોગ ભારત તથા ગાંધીજીના જીવનમાં નવા યુગનો ઘોતક બની ગયો.

૧૯૧૯ના અંતિમ સપ્તાહમાં અમૃતસરમાં કેંગ્રેસનું વાર્ષિક અધિવેશન થયું. સરકારે આ અધિવેશન જલિયાંવાલા બાગની નજીક થવા દીધું અને આ પ્રસંગે

અલીબંધુઓને છોડી દીધા. આ વાતથી ગાંધીજીનાં આશાનો સંચાર થયો.

ભલે જાણી કરીને હોય કે સંજોગોને લીધે હોય આ અધિવેશનની પહેલાં જ સમ્રાટે મોટેચૂ સુધારાઓની જાહેરાત કરી, જેના વિશે વ્યાપક પ્રચાર કરવામાં આવેલો. પણ આ જાહેરાત સહુ માટે અસંતોષકારી હતી, છતાંય ગાંધીજી તેનો સ્વીકાર કરી લેવાના મતના હતા.

મોન્ટેચ્યુની એ સુધારાની યોજનાનો ૧૯૨૧ના ફેબ્રુઆરીની ૯મી તારીખે 'ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ' (હિંદી શાસનધારા) તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો.

ટિળકે એ સુધારા કેવા અધૂરા છે એ સાબિત કરવા માટે એ

સ્વીકારવાની ભલામણ કરી.

ગાંધીજીને એ દ્રષ્ટિકોણ બરાબર નહોતો લાગતો. પ્રતિનિધિઓનો ટેકો ગાંધીજીને હતો. પરંતુ ગાંધીજી ટિળકનો વિરોધ કરવા માગતા ન હતા. ગાંધીજીએ ટિળક તરફ મેં ફેરવ્યું. એમણે ગાંધી ટોપીને નામે ઓળખાવા સરજાયેલી સફેદ ટોપી પહેરી હતી. એમણે પોતાની ટોપી ટિળકનાં ચરણોમાં મૂકી દીધી ને ટિળકને સમજૂતીના ઠરાવનો સ્વીકાર કરવા વિનંતી કરી. ટિળક પીગબ્યા.

અમૃતસરમાં ગાંધીજીની સાવધાનીથી સફળતા મળી, પણ તે તાત્કાલિક. દેશનું વલણ અસહકારનું હતું. એક પછી એક ઘટના બનતી ગઈ. ૧૯૨૦ના એપ્રિલમાં ગાંધીજી હોમરૂલ

લીગના અધ્યક્ષ ચૂંટાયા. ૩૦મી જૂને ગાંધીજીના માર્ગદર્શન હેઠળ ખિલાફતવાળાઓએ અસહકારની નીતિનો સ્વીકાર કર્યો. ગાંધીજીએ વાઈસરોયને પત્ર લખ્યો. વાઈસરોયે જવાબ આપ્યો, 'અસહકાર એ મૂર્ખાઈભરેલી યોજનાઓમાં સહુથી વધુ મૂર્ખાઈભરેલી છે.' પરંતુ એમ્સફર્ડમાં એને રોકવાની શક્તિ ન હતી. ગાંધીજીએ ૧૯૨૦ના ઓગસ્ટની પહેલી તારીખથી અસહકારની ચળવળ શરૂ કરવાની તે તેનો આગલો દિવસ એટલે ૩૧મી જુલાઈનો દિવસ ઉપવાસ અને પ્રાર્થનાનો રાખવાની જાહેરાત કરી. એ ૪ દિવસે એટલે પહેલી ઓગસ્ટે ટિળકનું મૃત્યુ થયું.

ટિળક જતાં ગાંધીજી કોંગ્રેસના નિર્વિવાદ નેતા બન્યા.

૧૯૨૧ના સપ્ટેમ્બરમાં ગાંધીજીએ ટોપી, બંડી ને લાંબું ધોતિયું પહેરવાનું છોડીને લંગોટ ધારણ કરી ને આમ પોતાનો ખાદી અને સાદાઈનો આગ્રહ સફળ કરી બતાવ્યો.

સરકારે રાજકીય નેતાઓની ને તેમના અનુયાયીઓની ધરપકડ શરૂ કરી દીધી. ચિત્તરંજનદાસ, મોતીલાલ નેહરુ, લાલા લજપતરાય જેવા અનેક આગેવાન કોંગ્રેસ નેતાઓને ગિરફતાર કરી લેવામાં આવ્યા. ૧૯૨૧ના ડિસેમ્બરમાં અમદાવાદમાં કોંગ્રેસની બેઠક થઈ ત્યાં સુધીમાં વીસ હજાર હિંદીઓને સત્યાગ્રહની ચળવળમાં ભાગ લીધા બદલ ને રાજદ્રોહના આરોપસર જેલમાં પૂરી દેવામાં આવ્યા હતા.

૧૯૨૧ના ડિસેમ્બર અને

૧૯૨૨ના જાન્યુઆરી એ બે માસમાં બીજા દસ હજાર હિંદીઓને જેલભેગા કરી દેવામાં આવ્યા. કેટલાક પ્રાંતોમાં ખેડૂતોએ જાતે જ ના-કરની લડત ઉપાડી લીધી. સરકારી નોકરોએ નોકરી છોડી દીધી.

૧૯૨૧ના એપ્રિલની બીજી તારીખે નવા વાઈસરોય લોર્ડ રીડિંગ હિંદ આવી પહેાંચ્યા. એમને લશ્કર અને પોલીસની સર્વ સત્તા સુપરદ થઈ હતી. કેાંગ્રેસે ગાંધીજીને પોતાના સરમુખત્યાર બનાવ્યા હતા. એમના એક શબ્દે ૧૮૫૭નો વિપ્લવ પણ છેક નાનો અમસ્તો પ્રસંગ લાગે એવું પ્રચંડ આંદોલન શરૂ થઈ જાય એવી સ્થિતિ હતી.

નવી દિલ્હી આવીને પોતાનો હોદ્દો સંભાળીને થોડા જ દિવસમાં

લોર્ડ રીડિંગે ગાંધીજીને મળવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી.

ગાંધીજીએ આમંત્રણ સ્વીકાર્યું. અનેક હિંદીઓએ એ પ્રત્યે નાપસંદગી દર્શાવી.

લોર્ડ રીડિંગની ગાંધીજીને મળવાની મુરાદ સારી રીતે પૂરી થઈ. મે માસની આખરે લોર્ડ રીડિંગે પોતાના દીકરાને કાગળ લખ્યો તેમાં લખ્યું કે ગાંધીજીની એની સાથે છ મુલાકાતો થઈ હતી. 'પહેલી સાડાચાર કલાકની, બીજી ત્રણ કલાકની, ત્રીજી દોઢ કલાકની, ચોથી દોઢ કલાકની, પાંચમી દોઢ કલાકની, છઠ્ઠી પોણા કલાકની.'

તેર કલાકની વાતચીત પછી રીડિંગે ગાંધીજી વિશે કેવો અભિપ્રાય બાંધ્યો ? એમણે પોતાના દીકરાને લખ્યું, 'એમની

શાનશિક્ષણમાં કશું જ નવું નથી...
પરંતુ જ્યારે તેઓ વાત કરે છે ત્યારે
નવી જ છાપ પાડે છે, તેઓ
સ્પષ્ટતાપૂર્વક વાત કરે છે, ખૂબ
સરસ અંગ્રેજીમાં પોતાના વિચાર
વ્યક્ત કરે છે. તેઓ જે શબ્દ વાપરે
છે તેનું મહત્ત્વ પૂરેપૂરું સમજે છે.
એમનામાં કોઈ પ્રકારનો ક્ષોભ
નથી. તેઓ રાજકીય પ્રશ્નોની ચર્ચા
કરતા હોય એ પ્રસંગો છોડી દઈએ
તો તેઓ જે બોલે છે તેમાં
નિષ્કપટતાનો ભાવ વરતાઈ
આવતો હોય છે.'

લોર્ડ રીડિંગને ગાંધીજીનું
રાજકારણ સમજાયું નહિ હોય તો
તેમાં નવાઈ પામવા જેવું કશું
નથી. ૧૯૨૧ના નવેમ્બરની ચોથી
તારીખે કોંગ્રેસ મહાસભાએ
અહિંસક સવિનય કાનૂનભંગનો
ઠરાવ પસાર કર્યો, પરંતુ
ગાંધીજીએ આગેવાનો પાસેથી

વચન લઈ લીધું હતું કે એમની અનુમતિ વિના એ બાબતમાં નેતાઓ આગળ પગલું નહિ ભરે.

ગાંધીજી મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં સામુદાયિક સવિનય ભંગનો પ્રયોગ કરવા માગતા હતા. એ માટે એમણે બારડોલીની પસંદગી કરી. ત્યાં તેઓ પોતાની દેખરેખ હેઠળ એ પ્રયોગ કરવા માગતા હતા. ૧૯૨૨ના ફેબ્રુઆરીની પહેલી તારીખે ગાંધીજીએ વાઈસરોયને પોતાના ઈરાદાની જાણ કરી.

પરંતુ પમી ફેબ્રુઆરીએ ચૌરીચૌરામાં જુદી જ ઘટના બની ગઈ. એ નાનકડા શહેરમાં લોકોના ટોળાએ પોલીસના પાંચ સિપાઈઓની હત્યા કરી નાખી.

૮મી ફેબ્રુઆરીએ બારડોલીમાં ગાંધીજીને આની જાણ થઈ. તેઓ ઉદાસ થઈ ગયા. શુકન સારા ન

હતા.

ગાંધીજીએ બારડોલીનો સત્યાગ્રહ મોકૂફ રાખ્યો. આખા ભારતમાં સરકારવિરોધી પ્રવૃત્તિ થંભાવી દીધી.

મુંબઈ અને મદ્રાસના ગવર્નરો સાથે મસલત કરીને લોર્ડ રીડિંગે પહેલી માર્ચે ગાંધીજીની ગિરફતારીનો હુકમ આપી દીધો. ૧૯૨૨ના માર્ચની ૧૦મી તારીખ ને શુક્રવારે રાતે સાડા દસ વાગે એમને ગિરફતાર કરી લેવામાં આવ્યા.

ગિરફતારીને બીજે દિવસે કાચી તપાસમાં ગાંધીજીએ પોતાની ઉંમર ૫૩ વર્ષની લખાવી, ધંધો વણકર અને ખેડૂતનો બતાવ્યો, અપરાધનો સ્વીકાર કરી લીધો. એમના ઉપર 'યંગ ઈન્ડિયા'માં રાજદ્રોહના ત્રણ લેખો લખવાનો

આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હતો. પત્રના મુદ્દક તરીકે શંકરલાલ બેંકર ઉપર પણ ગાંધીજીની સાથે જ કામ ચાલ્યું.

આ ઐતિહાસિક મુકદ્દમો અમદાવાદના સરકારી 'સર્કિટ હાઉસ'માં જિલ્લા અને સેશન્સ જજ મિ. બ્રુમફીલ્ડની અદાલતમાં ૧૮મી માર્ચ, ૧૯૨૨ને રોજ દાખલ થયો. મુંબઈના એડવોકેટ-જનરલ જે. ટી. સ્ટ્રેંગમેને સરકાર વતી મુકદ્દમો રજૂ કર્યો. ગાંધીજી અને શંકરલાલ બેંકર તરફથી કાંઈ વકીલ ઊભા રાખવામાં આવ્યા નહિ. અદાલતના મકાન પર અને આજુબાજુના રસ્તાઓ ઉપર લશ્કરી ટુકડીઓનો કડક પહેરો ગોઠવી દેવામાં આવ્યો હતો. અદાલતના નાનાશા ઓરડામાં ભારે ભીડ જામી હતી.

આરોપ વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યો, એડવોકેટ જનરલે ગાંધીજી સામે મુકદ્દમો દાખલ કર્યો, જજે મહાત્માજીને તેઓ કશું કહેવા માગતા હોય તો તે કહેવા જણાવ્યું. ગાંધીજી પાસે લખેલું નિવેદન તૈયાર જ હતું.

ગાંધીજીએ નિવેદન વાંચ્યું. એમાં એમણે પોતે ચુસ્ત રાજભક્ત અને રાજના સાથી મટીને અટલ રાજદ્રોહી ને અસહકારી શી રીતે બની ગયા હતા એ બતાવ્યું હતું.

છેવટે ગાંધીજીએ પોતાને કઠોરમાં કઠોર સજા ફરમાવવાની અદાલતને વિનંતી કરી.

ગાંધીજી બેસી ગયા એટલે મિ. બ્રુમફીલ્ડે એમને નમીને પછી સજા ફરમાવી. જજે કહ્યું, 'આ દેશના બીજા કોઈ પણ જજ આગળ ભાગ્યે જ આવ્યો હોય એવો

ન્યાયોચિત સજાનો નિર્ણય કરવાનો આ કઠણ સવાલ છે. કાનૂન આગળ વ્યક્તિઓનું મહત્વ હોતું નથી. છતાં મારાથી એ વાતની ના પાડી શકાતી નથી કે જે વ્યક્તિઓ સામે મારે આજ સુધી મુકદ્દમા ચલાવવા પડ્યા છે, ને કદાચ આજ પછી ચલાવવા પડશે તેમાં આપનું સ્થાન નિરાળું જ છે. વળી એ વાતની પણ ના પાડી શકાય એમ નથી કે આપના કરોડો દેશવાસીઓની નજરે આપ એક મહાન દેશભક્ત અને મહાન દેશનેતા છો. જેમને રાજકારણમાં આપની સાથે મતભેદ હશે તેઓ પણ આપના જીવનને આદર્શરૂપ, ચારિત્ર્યશીલ અને સંતના જીવન જેવું માને છે.'

એ પછી જજે ચુકાદો આપ્યો. છ વર્ષની સજા ફરમાવી, પણ તે સાથે ઉમેર્યું, 'સરકારને પાછળથી

આ સજામાં ઘટાડો કરવાનું ઠીક લાગશે તો તેથી મારા જેટલો આનંદ બીજા કોઈને નહિ થાય.'

અદાલત ઊઠી. પ્રેક્ષકો ગાંધીજીને પગે પડવા ધસ્યા, રોવા લાગ્યા. ગાંધીજીને લઈ જવામાં આવ્યા તે વખતે એમના મેં ઉપર પ્રસન્નતા હતી.

સ્વરાજ્ય સિદ્ધ કરવા સારુ રાષ્ટ્રને જગાડવા માટે જેલમાં જવું જરૂરનું હતું.

બ્રિટિશ સરકારે ગાંધીજીનું એ કહ્યું માનીને એમને કેટલીય વાર જેલમાં મોકલ્યા હશે પણ એમના ઉપર મુકદ્દમો ચલાવવાનો તો આ છેલ્લો જ પ્રસંગ હતો.

અનુક્રમણિકા

૮. શસ્ત્રક્રિયા

અને ઉપવાસ

૧૯૨૨ના માર્ચની ૨૦મી તારીખે ગાંધીજીને ચરવડા સેન્ટ્રલ જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા હતા. ત્યાંથી ૧૯૨૪ના જાન્યુઆરીની ૧૨મી તારીખે એમને એકદમ સાસૂન હોસ્પિટલમાં ખસેડવામાં આવ્યા. એમને આંત્રશોથની (એપેન્ડિસાઈટિસની) તીવ્ર પીડા ઊપડી હતી. મુંબઈથી હિંદી તબીબો આવે ત્યાં સુધી રાહ જોવા સરકાર તો તૈયાર હતી, પણ મધરાત પડતાં પહેલાં અંગ્રેજ સરજન કર્નલ મેડોકે ગાંધીજીને જણાવ્યું કે શસ્ત્રક્રિયા (ઓપરેશન) તાત્કાલિક કરવી પડશે. ગાંધીજી માની ગયા.

ઓપરેશનની તૈયારી ચાલતી હતી તે દરમિયાન ગાંધીજીના કહેવાથી ભારત સેવક સમાજ

(સર્વન્ટ્સ ઓફ ઈન્ડિયા સોસાયટી)ના અધ્યક્ષ શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીને ને મહાત્માજીના મિત્ર ડો. પાઠકને બોલાવવામાં આવ્યા. એ બંનેએ મળીને એક જાહેર નિવેદન તૈયાર કર્યું. ગાંધીજી જાતે જ શસ્ત્રક્રિયા કરાવવા તૈયાર થયા હતા તે તથા ડોક્ટરોએ એમને બારીકાઈથી તપાસ્યા હતા તે એમાં જણાવવામાં આવ્યું. કંઈ પણ થાય તોપણ સરકારને માથે દોષ ન ઓઢાડવાનું લોકોને કહેવામાં આવ્યું. શસ્ત્રક્રિયા સફળ ન થઈ તો આખા દેશમાં દાવાનળ ફેલાઈ જાય એવું હોસ્પિટલના અમલદારો ને ગાંધીજી બંને જાણતા હતા.

નિવેદન તૈયાર થઈ ગયું એટલે ગાંધીજીએ ઘૂંટણ વાળીને તે ઉપર કાગળ રાખીને નિવેદન પર પોતાની સહી કરી. હસતાં-હસતાં એમણે કર્નલ મેડોકને કહ્યું, 'મારા

હાથ કેવા ધૂજે છે તે જોયું ? એ તમારે સારું કરવું પડશે.'

ને સરજને પણ એવો જ ઉત્તર આપ્યો, 'એમાં અમે ખૂબ તાકાત ભરી દઈશું.'

ગાંધીજીને ક્લોરોફોર્મ સૂંઘાડવામાં આવ્યું. છબી લેવામાં આવી. ઓપરેશન ચાલતું હતું ત્યાં તોફાનમાં વીજળીના દીવા બુઝાઈ ગયા. નર્સના હાથમાં હાથબત્તી હતી તે પણ બુઝાઈ ગઈ. શસ્ત્રક્રિયા જ્ઞાનસને અજવાળે પૂરી કરવી પડી.

શસ્ત્રક્રિયા તો સફળ થઈ પણ ટાંકા રુઝાતાં થોડી વાર લાગી. આ પરિસ્થિતિમાં સરકારે બુદ્ધિ વાપરીને કે પછી ઉદારતા વાપરીને ગાંધીજીને પમી ફેબ્રુઆરીએ જ છોડી મૂક્યા.

ગાંધીજીએ એક વાર મીરાંબહેનને લખ્યું હતું, 'શસ્ત્રક્રિયા સંબંધી શોધોને ને તે બાબતમાં કરેલી સર્વતોમુખી પ્રગતિને સારું હું પશ્ચિમનો સદાનો પ્રશંસક રહ્યો છું.'

છતાં ડોક્ટરો પ્રત્યેનો એમનો અણગમો તેઓ ક્યારે પણ દૂર કરી શક્યા ન હતા. એક વાર એમણે પેનિસિલીનનું ઇંજેક્શન લેવાની સાફ ના પાડી દીધી હતી.

ડોક્ટરે એમને કહ્યું હતું, 'હું આપને પેનિસિલીનનું ઇંજેક્શન આપું તો આપ ત્રણ દિવસમાં સારા થઈ જાઓ, નહિ તો અઠવાડિયાંઓ લાગશે.'

ગાંધીજીએ કહ્યું હતું, 'રહેવા દો, મને કંઈ ઉતાવળ નથી.'

ડોક્ટરે કહ્યું, 'આપનો ચેપ

બીજાને લાગશે.'

ગાંધીજીએ કહ્યું, 'તો એમને જ પેનિસિલીન આપો.'

એ જ ડોક્ટર એક વાર ગાંધીજીને એવું કહેવાની ભૂલ કરી બેઠો કે 'આપના બધા દર્દીઓ જે ખાટલા પર સૂતા થાય તો સાજા થઈ જાય.'

ગાંધીજીએ ડોક્ટરને ચેતવ્યા, 'જોજો, વાત કોઈ સાંભળી ન લે. નહિતર આપના બધા દર્દીઓ હાથથી જશે.'

જેલમાંથી છૂટ્યા પછી ગાંધીજી જૂદું જઈને શાંતિલાલ મોરારજીના બંગલામાં રહેવા લાગ્યા. ત્યાં ગાંધીજીના બાવીસ માસના જેલવાસ દરમિયાન જે પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ હતી તેની ચર્ચા કરવા માટે ચિત્તરંજન દાસ અને

મોતીલાલ નેહરુ આવ્યા.

પહેલી વાત તો એ હતી કે જે હિંદુ-મુસ્લિમોની એકતાના પાયા પર ગાંધીજી ભારતના સ્વાતંત્ર્યનું ચણતર કરવા માગતા હતા તે બંને જાતિઓ વેરભાવના ભયંકર પૂરમાં તણાઈ રહી હતી. ખિલાફતની ચળવળ મરી પરવારી હતી. એ ચળવળ બ્રિટનને હાથે નો'તી મરી, એને મારનાર તો હતો કમાલ પાશા (આતા તુર્ક). કમાલે પોતાના હિંદી સહધર્મીઓ કરતાં વધારે બુદ્ધિમત્તા દેખાડી ને બિનમઝહબી પ્રજાતંત્રની સ્થાપના કરી. અરબી લિખાવટને બદલે એણે લેટિન લિપિ દાખલ કરી, ફેજ ટોપી અને માથે પહેરવાનાં બીજાં સાધનો પર પ્રતિબંધ મૂક્યો, ખલીફાને ગાદી પરથી ઉઠાડીને તેને એક અંગ્રેજી લશ્કરી જહાજમાં માલ્ટા નાસી જવા દીધો.

બીજી વાત એ બની હતી કે અસહકારની પ્રવૃત્તિ ઠંડી થઈ ગઈ હતી. મોતીલાલ નેહરુ, ચિત્તરંજનદાસ અને એમના અનેક સાથીઓ મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં, પ્રાંતિક અને મધ્યસ્થ ધારાસભાઓમાં જવાના મતના થયા હતા.

પોતાનો કાર્યક્રમ પાર પાડવા સારુ ચિત્તરંજન દાસ અને મોતીલાલ નેહરુએ 'સ્વરાજ્ય પક્ષ'ની સ્થાપના કરી હતી. એ પક્ષનું તાત્કાલિક ધ્યેય હતું સામ્રાજ્યમાં સાંસ્થાનિક દરજ્જાની પ્રાપ્તિ કરવી.

ગાંધીજી હજી અસહકારી રહ્યા હતા. તેમને સપિનય ભંગમાં શ્રદ્ધા હતી. તેમને આ સરકાર પર વિશ્વાસ બેસતો ન હતો. તેથી તેઓ અદાલતોના, શાળાના ને

સરકારી હોદ્દાઓ અને ઉપાધિઓના બહિષ્કાર પર ભાર મૂકતા હતા. એ બહિષ્કારમાં ભારે આત્મત્યાગની જરૂર રહેતી હતી, અને એ ત્યાગની વૃત્તિ બહુ ઓછા લોકોએ કેળવી હતી. જ્યારે બીજી બાજુ સ્વરાજ્ય પક્ષની નીતિ લલચાવનારી હતી. આથી ગાંધીજી થોડાં વરસો સુધી રાજકારણથી દૂર જ રહ્યા.

રાજકારણથી અલગ રહેવામાં ગાંધીજીનો હેતુ હતો હિંદીઓમાં માનવમાનવ પ્રત્યે પ્રેમની ભાવના કેળવવી. ચારે કોર નજર કરતાં એમને તરત હાથ ધરવા જેવો પ્રશ્ન હિંદુ-મુસ્લિમ એકતાનો દેખાયો... તેથી ૧૯૨૪ના સપ્ટેમ્બરની ૧૮મી તારીખે ગાંધીજીએ હિંદુ-મુસ્લિમ એકતાને નિમિત્તે ૨૧ દિવસના ઉપવાસ શરૂ કર્યા.

હિંદુ-મુસ્લિમો હુલ્લડોના સમાચારો ઉપરાઉપરી આવતા હતા; લડાઈઝઘડાનું, વૈમનસ્યનું ને નિરાશાનું વાતાવરણ ગાંધીજીના શરીરને ને મનને ભારરૂપ થતું જતું હતું. એકવીસ દિવસના ઉપવાસ જીવલેણ નીવડે એનું એમને ભાન હતું. એમને મરવું પસંદ ન હતું. ખૂબ કામો કરવાનાં બાકી રહી જતાં હતાં. જીવવામાં એમને આનંદનો અનુભવ થતો હતો. આત્મહત્યા ધાર્મિક તેમ જ શારીરિક દ્રષ્ટિએ ઈષ્ટ નો'તી. ઉપવાસ એ કંઈ મૃત્યુ સાથેના પ્રણયનો માર્ગ ન હતો. દેહને કષ્ટ આપવામાં એમને આનંદ નો'તો આવતો. ઉપવાસ તો સર્વોચ્ચ હિતના - વિશ્વ માનવ્યના - કર્તવ્યની પ્રેરણારૂપ હતા. ગાંધીજી માટે એ પ્રથમ સ્થાને હતું.

ગાંધીજીની દ્રષ્ટિ હંમેશાં ધ્યેય પર મંડાયેલી રહેતી – જ્યારે એમને લક્ષ્ય દેખાતું નહિ ત્યારે જ્યાં એમને લક્ષ્ય પ્રગટતું દેખાતું ત્યાં તેઓ નજર માંડતા. એમને બાહ્ય પ્રદર્શનના મહત્વની પણ ખબર હતી. આથી એમણે ઉપવાસ કરવાનું પણ મૌલાના મહમદઅલીને ઘરે જ રાખ્યું હતું.

આ ઉપવાસ એ નેકીનો જોખમભર્યો પ્રયોગ હતો. એમાં એક વ્યક્તિના જીવનની બાજુએ રાષ્ટ્રની આઝાદીનો દાવ જીતવાનો હતો. જેા હિંદીઓ ભાઈઓની માફક એક થઈને રહેવા લાગે તો કોઈ પરદેશી એમના પર વધારે વાર શાસન ચલાવી શકે નહિ.

ઉપવાસને બીજે દિવસે ગાંધીજીએ 'ચંગ ઈન્ડિયા'ને સારુ 'વિવિધતામાં એકતા' નામનો એક

પાનાનો લેખ લખ્યો.

વીસમે દિવસે એમણે એક પ્રાર્થના લખાવી :

‘હું શાંતિની દુનિયામાંથી અશાંતિની દુનિયામાં પ્રવેશ કરવાનો છું. હું એના પર જેટલો વધારે વિચાર કરતો જાઉં છું તેમતેમ મારી લાચારીનું મને ભાન થતું જાય છે. હું જાણું છું કે હું કશું કરી શકું એમ નથી. ઈશ્વર જ બધું કરે છે, કરાવે છે. હે ભગવાન, મને તારા સાધનરૂપ બનાવ ને તારી ઈચ્છા પ્રમાણે મને પ્રેર. મનુષ્ય તે કોણમાત્ર ? નેપોલિયને આટલા ધમપછાડા કર્યા ને છેવટે એ સેંટ હેલિનામાં બંદી પડ્યો. મહાન કૈસરને યુરોપ પર શાસન ચલાવવાનું સ્વપ્ન આવ્યું ને છેવટે એ મામૂલી માણસ બની ગયો. ભગવાનની એવી જ મરજી હશે.

એ દ્રષ્ટાંતો આપણે ધ્યાનમાં રાખીએ ને નમ્ર બનીએ.'

દીનબંધુ એન્ડ્રુઝે લખ્યું છે :
'એકવીસમે દિવસે સવારમાં ચાર વાગ્યા પહેલાં અમને સવારની પ્રાર્થના માટે બોલાવવામાં આવ્યા. ચઠ્ઠ નો'તો, રાત અંધારી હતી. પૂર્વ તરફથી ઠંડી લહેરો વાઈ રહી હતી. બાપુએ કાળા રંગની ગરમ શાલ ઓઢી હતી. મેં પૂછ્યું, 'ઊંઘ બરાબર આવી ?' એમણે જવાબ દીધો, 'હા, ખૂબ સરસ.' આગલે દિવસે સવારે એમનો અવાજ નરમ પડી ગયો હતો તે આજે બરાબર જોઈને આનંદ થયો.'

એન્ડ્રુઝે લખ્યું છે, 'દસેક વાગ્યા હશે. મહાત્માજીએ મને બોલાવીને કહ્યું, 'તમને મારું પ્રિય ભજન મોઢે યાદ છે ?'

મેં કહ્યું, 'હા, યાદ છે. ગાઈ

સંભળાવું ?'

એમણે જવાબ આપ્યો, 'હમણાં નહિ. પરંતુ મારો વિચાર એવો છે કે હું મારો ઉપવાસ તોડું ત્યારે ધાર્મિક એકતાના પ્રતિકરૂપ એક નાનોશો સમારંભ કરીએ. ઈમામ સાહેબ કુરાનમાંથી સૂરે-ફાતહા પઢે. તમે ઈસાઈ ભજન ગાઓ, વિનોબા ઉપનિષદનો પાઠ કરે, બાલકૃષ્ણ 'વૈષ્ણવજન' ભજન ગાય.'

છેવટે ઉપવાસ છોડવાનો વખત આવી પહેંચ્યો. ડોક્ટરો ગાંધીજીના ઓરડામાં ગયા. અલીભાઈઓ, મૌલાના અબુલકલામ આઝાદ, મોતીલાલ નેહરુ, ચિત્તરંજનદાસ અને બીજા અનેક લોકો પથારી પાસે જમીન ઉપર બેસી ગયા હતા. ઉપવાસ તોડતાં પહેલાં ગાંધીજી થોડું

બોલ્યા ને સૌને ભલામણ કરી :
 'એકતાને ખાતર જરૂર પડે તો
 તમારા પ્રાણ પાથરી દેજો.'
 મુસ્લિમ નેતાઓએ પોતાનું વચન
 પાછું સંભાર્યું. ભજન ગવાયાં. ડો.
 અન્સારી નારંગીનો રસ લાવ્યા.
 ગાંધીજીએ રસ પીધો. ઉપવાસની
 સમાપ્તિ થઈ.

અનુક્રમણિકા

૯. જર અને ઝપેરાત

૧૯૨૪ આવતાં દુનિયામાં યુદ્ધ
 પછીની રાબેતાની સ્થિતિ ને શાંતિ
 સ્થપાવા આવી.

ભારત પણ સુખે ઘોરતો હતો
 ને ફાટફૂટની ને નિષ્ક્રિયતાની
 લહેરમાં પડ્યો હતો. યુદ્ધવિરામ
 પછીનો - અમૃતસરના બનાવો

પછીનો ભારતનો જુસ્સો શમી ગયો હતો. વિશ્વાસ અને સંઘર્ષની ભાવનાનું સ્થાન શંકા અને નિરાશાએ લીધું હતું. ગાંધીજીની અહિંસાએ રાષ્ટ્રીયતાનો ઉગ્ર ઉત્સાહ મંદ કરી દીધો હોય એવુંચ બને. એમના એકવીસ દિવસના ઉપવાસનું પરિણામ ભૂંસાઈ ગયું હતું. અનેક લોકો એમના પ્રભાવમાં આવ્યા હતા ને અનેક લોકોનો દ્રષ્ટિપલટો પણ થયો હતો, પણ હિંદુ-મુસ્લિમ વચ્ચેની ખેંચતાણ તેવી ને તેવી જ રહી હતી.

ગાંધીજીને બ્રિટન સામે લડત માંડવા જેવો એ અવસર દેખાતો ન હતો. એ અવસર ઘરના કિલ્લાની મરામત કરી લેવાનો હતો. એમનો કાર્યક્રમ આ હતો : ભવિષ્યના રાજકીય બનાવો માટે લોકમાનસ તૈયાર કરવું, હિંદુ-મુસ્લિમ

એકતા, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ,
ખાદીપ્રચાર.

બુદ્ધિશાળી વર્ગ હજી એમની વાતો સાંભળતો થયો ન હતો. ગાંધીજીનું કહેવું એવું હતું કે શિક્ષિત વર્ગ જુદાજુદા વાદમાં બંધાવા લાગ્યો હતો. ગાંધીજીએ કહ્યું, 'એમનો માર્ગ એ મારો માર્ગ નથી.' ગાંધીજીએ એમને ચેતવણી પણ આપી કે જે તેઓ એમની ખાદીનીતિને ટેકો નહિ આપે, તો એનું પરિણામ એ આવશે કે 'શિક્ષિતવર્ગ જનતા સાથે જે એકમાત્ર બંધને બંધાયેલો છે તે પ્રત્યક્ષ અને વાસ્તવિક બંધન તૂટી જતાં એ વર્ગ અલગ પડી જશે.'

શિક્ષિત વર્ગને પોતાને માર્ગ વાળવામાં નિષ્ફળતા મળતાં ગાંધીજીએ કહ્યું હતું : 'હું શિક્ષિત હિંદીઓને કારણે કાંગ્રેસની

પ્રગતિમાં ને ગતિના માર્ગમાં રોડું નહિ બનું. મારા જેવા જનતાની સાથે પોતાનું ભાગ્ય જોડી બેઠેલા ને ભણેલા લોકોના માનસ સાથે મૂળભૂત મતભેદ ધરાવતા માણસને છોડીને જ એ લોકો પોતાનું કાર્ય કરવા માંડશે તો એ મને ખૂબ ગમશે.'

એક વાર એક અમેરિકન પાદરીએ એમને પૂછ્યું હતું, 'આપને સહુથી વધારે ચિંતા કરાવનારી વસ્તુ કઈ?' ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો હતો, 'શિક્ષિતવર્ગના હૃદયની કઠોરતા.'

હા, બુદ્ધિશાળી વર્ગને તેઓ પોતાની અસર નીચે લાવવા માગતા હતા ખરા, 'પણ કોંગ્રેસના નેતા બનીને નહિ, પરંતુ ધીરેધીરે એમના હૃદયમાં પ્રવેશ કરીને.' એમને કોંગ્રેસના રાજકારણમાં

ખેંચાવું પડતું હતું તેનું દુઃખ તો હતું જ. હવે એ એનાથી દૂર થતા જતા હતા.

૧૯૨૪માં જેલમાંથી છૂટીને એમણે પોતાના આ ઈરાદાની જાહેરાત કરી ત્યારે ભારતનું આખું વાતાવરણ વિરોધના સૂરોથી ગાજી ઊઠ્યું. એના ઉત્તરમાં ગાંધીજીએ કહ્યું, 'મને એ પસંદ નથી અને હું ક્યારેય એવું પસંદ કરતો નથી કે હરેક બાબતમાં મારા ઉપર જ આધાર રાખવામાં આવે. રાષ્ટ્રનું કાર્ય કરવાનો આ ખરાબમાં ખરાબ રસ્તો છે. એક માણસ ગમે તેટલો સારો ને મહાન કેમ ન હોય, કેંગ્રેસ એક જ માણસના ખેલ જેવી બની જવી ન જોઈએ. કેંગ્રેસ એવી બની જાય એવો ભય ઊભો થયો છે.'

આમ છતાં ૧૯૨૫માં એમને કેંગ્રેસનું પ્રમુખપદ સંભાળવા

સમજાવી લેવામાં આવ્યા. એમના મિત્રોની દલીલ એવી હતી કે તેઓ અલગ રહેશે તો કોંગ્રેસમાં બે તડ પડી જશે. એક બાજુ એમના રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં શ્રદ્ધા ધરાવનારા લોકો, બીજી બાજુ કાઉન્સિલમાં જઈને રાજકારણ ચલાવવાની તરફેણ કરતો સ્વરાજ પક્ષ. એમણે એનું મૂલ્ય માગ્યું, કોંગ્રેસના સભ્યો ખાટી પહેરે એવી કડક શરત કરાવી.

કોઈએ એમ કહ્યું કે રાજકારણમાંથી ખસી જવાથી એમનું નૈતિક નેતૃત્વ પણ ટકશે નહીં. ગાંધીજીએ એનો રોકડો ઉત્તર પરખાવ્યો હતો : 'નૈતિક આધિપત્ય એને વળગી રહેવાના પ્રયત્નથી ટકી રહેતું નથી. એ વણમાગ્યું આવે છે ને વણમાગ્યું ટકી રહે છે.'

સાયું તો એ છે કે એમનું નૈતિક આધિપત્ય વધતું જતું હતું, તેઓ બીજું શું કરે છે ને શું નથી કરતા એ કોઈ જોતું ન હતું. ભારતની ધરતી ને ભારતીય માનસથી એ આધિપત્ય પોષાતું હતું. ૧૯૨૫નું આખું વર્ષ એમણે ભારતના એક છેડેથી બીજે છેડે ફરવામાં ગાળ્યું.

એ જ્યાં જતા ત્યાં જનસમુદાય એમને ઘેરી વળતો. લોકો એમને દેવ માનવા લાગ્યા હતા. એક સ્થળે એમને બતાવ્યું છે કે આખી ગોંડજાતિ એમની પૂજા કરવા લાગી હતી.

અનેક લોકો એમને બુદ્ધ અને કૃષ્ણ જેવા અવતારરૂપ લેખવા લાગ્યા હતા. લોકો દૂરદૂરથી એમનાં દર્શને આવતા હતા.

ઢાકામાં સિત્તેર વર્ષના એક ડોસાને એમની આગળ લાવવામાં

આવ્યો. એણે ગળામાં ગાંધીજીની છબી લટકાવી હતી. એ રોતો હતો. ગાંધીજીની પાસે આવતાં જ એ એમને પગે પડ્યો. એનો લાંબા વખતથી વળગેલો લકવો એમણે સારો કર્યો તે બદલ ગાંધીજીનો આભાર માનવા લાગ્યો. એ બિચારો કહેવા લાગ્યો, 'બધા જ ઉપાય નિષ્ફળ નીવડ્યા ત્યારે મેં ગાંધીજીના નામનો જાપ શરૂ કર્યો. અને એક દહાડો હું તદ્દન સાજો થઈ ગયો.'

ગાંધીજીએ એને ઠપકો આપ્યો, 'તને મેં નહિ, ભગવાને સાજો કર્યો છે. ભલો થા ને મારી છબી ડોકમાંથી કાઢી નાખ.'

ભણેલાગણેલા લોક પણ એનાથી જુદા ન હતા. એક વાર ગાંધીજી જે ગાડીમાં મુસાફરી કરી રહ્યા હતા તે ગાડી અંચકા સાથે

ઊભી રહી ગઈ. માલૂમ પડ્યું કે કોઈ વકીલ સાહેબ માથું નમી પડતાં ગાડીમાંથી ગબડી પડ્યા હતા. એમને ઉઠાડવામાં આવ્યા, તો કોઈ જગાએ એમને ખાસ વાગ્યું નો'તું. એ ગાંધીજી સાથે મુસાફરી કરતો હતો તેથી એને ન વાગ્યું એવું એણે કારણ આપ્યું. ગાંધીજીએ હસીને કહ્યું, 'તો તો તમે ગાડીમાંથી જ પડવા નો'તા જોઈતા.' પણ એ ગમ્મત પેલા ભક્તને ન સમજાઈ.

બહેનો લાજ કાઢીને ગાંધીજીની સામે આવતી તો ગાંધીજી કહેતા, 'ભાઈની પણ લાજ હોય !' ને બહેનો તરત જ ધૂમટો કાઢી નાખતી.

પૈસા એકઠા કરવાની બાબતમાં ન ગાંધીજી કોઈને છોડતા, ન કોઈ એમને પૈસા

આપવાની ના પાડી શકતું. બહેનો ઘરેણાં ઉતારી આપતી, તેથી એમને આનંદ થતો. એક વાર મારા એક અમેરિકન મિત્રે મને એમના હસ્તાક્ષરવાળી એમની છબી મોકલવા જણાવ્યું હતું. છબી તો મને આશ્રમમાં મળી ગઈ. મેં ગાંધીજીને એના પર હસ્તાક્ષર આપવાની વિનંતી કરી. તેમણે હસતાં-હસતાં કહ્યું, 'હસ્તાક્ષર તો આપીશ, પણ હરિજનફાળામાં પરચીસ રૂપિયા આપો તો.'

મેં કહ્યું, 'દસ આપીશ.' ને એમણે હસ્તાક્ષર આપ્યા.

ગાંધીજીના કેટલાક મિત્રો એમના ઉપર ખાદીને જોઈએ તે કરતાં વધારે મહત્વ આપવાનો દોષ મૂકતા હતા. એમનું કહેવું એવું હતું કે આ જમાનો યંત્રોનો છે ને ગાંધીજીની સર્વ શક્તિ, સઘળી

બુદ્ધિમત્તા તથા તેમનું મહાત્માપણું
જમાનાને પાછળ લઈ જઈ ન શકે.

ઘણા લોકો તો ખાદીની હાંસી
જ ઉડાવતા હતા ને એ જાડી ને
ખરબચડી છે એવું કહીને એનો
તિરસ્કાર કરતા હતા.

ગાંધીજી બુદ્ધિમતાનો ને
શારીરિક શક્તિનો સમન્વય કરવા
માગતા હતા, શહેર અને ગામને
એક કરવા માગતા હતા, અમીર
અને ગરીબને પરસ્પર એક કરવા
માગતા હતા.

આ કામે ગાંધીજીને ભારે
થકવ્યા. રોજરોજ સભાઓ માટે
ત્રણત્રણ ચરચાર જગાએ
રોકાવાનું, રાતે વળી બીજી જગાએ
મુકામ કરવાનો, પુષ્કળ
પત્રવ્યવહાર કરવાનો —
પત્રવ્યવહાર કરવાનું એ કદી
ચૂકતા ન હતા, મોટામોટા રાજકીય

પ્રશ્નોની ને નાનામાં નાની અંગત મુશ્કેલીઓની ચર્ચા કરવા આવતાં અસંખ્ય સ્ત્રીપુરુષોને મુલાકાતો આપવાની, એ બધાથી એમનામાં અશક્તિ આવી ગઈ. આથી એમણે ૧૯૨૫ના નવેમ્બરમાં સાત દિવસના ઉપવાસ કરી નાખ્યા.

આખા દેશમાં ચિંતા વ્યાપી ગઈ. ઉપવાસ શા માટે ? ગાંધીજીએ કહ્યું, 'જનતાએ મારા ઉપવાસની ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ. ઉપવાસ તો મારા જીવનના અંગરૂપ થઈ પડ્યા છે, હું આંખ વિના કામ ચલાવી શકતો હોઉં તો ઉપવાસ વિના જીવી શકું. બાહ્યજગતને માટે આંખોનો જે ઉપયોગ છે, તે જ ઉપયોગ અંતરની દુનિયા માટે ઉપવાસનો છે... હું કદાચ બેવકૂફી પણ કરી રહ્યો હોઉં. એ સ્થિતિમાં દુનિયા મારે માટે આ મૃત્યુલેખ લખી શકશે

: 'ઓ બેવકૂફ, તું આને જ લાયક હતો.'

ગાંધીજીના ઉપવાસને પરિણામે ઉપવાસ સંબંધે એમના વિચારો જણાવવાની માગણીઓ વધી પડી. એનો ઉત્તર એમણે 'ચંગ ઈન્ડિયા'માં લેખ લખીને આપ્યો. એમણે લખ્યું, 'મારા દાક્ટર મિત્રોની ક્ષમા માગીને, મારા ને મારા સાથીઓના સંપૂર્ણ અનુભવને આધારે હું વિના સંકોચે ભલામણ કરી શકું કે ૧. તમને કબજિયાત હોય તો, ૨. તમારા શરીરમાં લોહી ઓછું હોય તો, ૩. તમને તાવ આવતો હોય તો, ૪. તમને અપચો હોય તો, ૫. તમારું માથું દુઃખતું હોય તો, ૬. તમને વાયુ થતો હોય તો, ૭. તમને સંધિવા હોય ૮. તમારામાં ચીડિયાપણું હોય તો, ૯. તમારું મન વિષાદમાં રહેતું હોય તો, ૧૦.

તમને હરખનો અતિરેક થતો હોય તો ઉપવાસ કરો.' એમનો દરેક રોગ માટે એક જ ઉપાય હતો — ઉપવાસનો. એમણે લખ્યું છે : 'ભૂખ લાગે ત્યારે જ ખાઓ ને તે પણ તમે જાતમહેનત કરીને ખાવાનું મેળવ્યું હોય તો જ.'

લેખમાં ઉપવાસને સારું નવ નિયમો આપવામાં આવ્યા હતા : ૧. આગળથી શારીરિક અને માનસિક શક્તિનો સંચય કરવા માંડો, ૨. ઉપવાસના દિવસોમાં ખાવાનો વિચાર પણ ન કરો, ૩. પિવાય તેટલું ઠંડું પાણી પીઓ, ૪. રોજ ગરમ પાણીથી શરીરને લૂછી નાખો, ૫. નિયમિત એનિમા લો, ૬. બને તેટલું ખુદી હવામાં સૂવાનું રાખો, ૭. સવારની ઠંડી હવા શરીરને લાગવા દો, ૮. ઉપવાસનો વિચાર કરવાનું જ છોડી દો, ૯. તમારો ઉપવાસ ગમે

તે હેતુથી થતો હોય, એ અણમોલ પ્રસંગે ઈશ્વરનું ધ્યાન કરતા રહો. સ્વપ્ને પણ આશા રાખી ન હોય એવા અનુભવ થશે.'

ગાંધીજીનું પ્રમુખપદનું વર્ષ પૂરું થઈ ગયું હતું. ૧૯૨૫ના ડિસેમ્બરમાં કાનપુરના અધિવેશનમાં એમણે એમની ગાદી શ્રીમતી સરોજિની નાયડુને સોંપી દીધી. ને તે જ વખતે એમણે રાજકારણ અંગે એક વર્ષ મૌનનું ગાળવાનું વ્રત લઈ લીધું.

ગાંધીજીએ જોઈ લીધું હતું કે રાજનૈતિક ભારત છિન્નભિન્ન અને સાહસહીન થઈ રહ્યું છે. મૌન માટે યોગ્ય સમય હતો.

ઘણી વાર કહેવાય છે કે પોતાના સમકાલીન અમુક માણસો અમર બની જશે એમ કહેવું જોખમભરેલું છે, કેમ કે

ભવિષ્યની પ્રજા પોતાને
 મનગમતા માણસોની કીર્તિને
 અમર બનાવશે, પણ મહાત્મા
 ગાંધીનું નામ અમર રહેશે એ
 આગાહી ભવિષ્યમાં ખોટી
 પડવાનો સંભવ બહુ ઓછો છે.
 આજે જીવતા હિંદીઓમાં તેઓ
 સર્વશ્રેષ્ઠ છે એ નિર્વિવાદ છે. તેઓ
 ભારતની ભાવનાના મૂર્તિમંત
 અવતાર છે ને તેમની વાણી દ્વારા
 ભારતવર્ષના હૃદયની લાગણી
 પ્રગટ થાય છે. તેમણે પોતાની
 સર્વવ્યાપી અમીનજર વડે અને
 પોતાના ઉચ્ચ આદર્શોને
 અનુસરવાની ધગશ વડે પોતાના
 દેશબંધુઓનાં હૃદયને જીતી
 લીધેલાં છે. હિંદી પ્રજાના બહુ જ
 મોટા ભાગની ઉપર તેમનો જે
 અસાધારણ પ્રભાવ છે તેના પરથી
 ક્યાસ બાંધીએ, તો આજે બ્રિટિશ
 સામ્રાજ્યમાં તેઓ સૌથી વધારે
 પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ છે એમ કહી

શકાય.

અનુક્રમણિકા

૧૦. મૌનનું
વર્ષ

એમના મૌનના વર્ષમાં બાવન સોમવાર આવતા હતા. સોમવારે ગાંધીજી સંપૂર્ણ મૌન પાળતા હતા. મૌનવારે ગાંધીજી મુલાકાતીઓની વાતો સાંભળતા ને કોઈ-કોઈ વાર કાગળની ચબરખી ફાડીને એના ઉપર પેન્સિલથી જવાબો પણ લખતા.

૧૯૪૨માં મેં એમને મૌનનો હેતુ પૂછ્યો હતો. એમણે કહ્યું હતું :

'મારી તબિયત છેક લેવાઈ ગઈ હતી. ભારે શ્રમ ઉઠાવવો

પડતો હતો, સખત તાપમાં રેલગાડીઓમાં મુસાફરી કરવી પડતી હતી, અનેક સભાઓમાં એકધારું બોલ્યા કરવું પડતું હતું, મુસાફરીમાં ને બીજે હજારો લોકો મારી પાસે આવતા ને સવાલો પૂછતા, મળવાની વિનંતીઓ મોકલતા ને મારી સાથે પ્રાર્થનામાં જોડાવા આવતા. તેથી મને અઠવાડિયે એક દિવસ આરામ કરવાની જરૂર લાગી, એટલે મેં મૌનવાર પાળવો શરૂ કર્યો. હા, એ વાત સાચી કે પાછળથી મેં એમાં તરેહતરેહના ગુણોનું આરોપણ કર્યું છે. ને એને આધ્યાત્મિકતાના વાઘા સજાવ્યા છે. પણ ખરેખરો મૂળ આશય એક દિવસની છુટ્ટી મળે એટલો જ હતો.'

બાવન સોમવાર સિવાય એ વર્ષ ખરા અર્થમાં તો મૌનનું ન જ કહેવાય. એમણે પ્રવાસ ન કર્યો,

જાહેર સભાઓમાં ભાષણો ન કર્યા, પણ તેઓ વાતચીત તો કરતા જ, લખતા પણ ખરા; મુલાકાતીઓને મુલાકાત આપતા ને હિંદના ને પરદેશના હજારો લોકો સાથે પત્રવ્યવહાર પણ કરતા.

એ અરસામાં ગાંધીજીના વલણમાં એક પલટો આવતો દેખાયો. બ્રિટનની નીતિ હિંદુમુસ્લિમ એકતાની વિરોધી હતી એવી એમને શંકા આવવા લાગી હતી. સરકાર મુસલમાનો પ્રત્યે પક્ષપાત બતાવતી હોય એવું એમને લાગતું હતું.

હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા વડે હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ્ય મળી જશે એવો ગાંધીજીનો ખ્યાલ હતો. હવે એમને લાગવા માંડ્યું કે જ્યાં સુધી અંગ્રેજોનો ત્રીજો પક્ષ હિંદમાં છે

ત્યાં સુધી હિંદુ-મુસ્લિમો
હળીમળીને રહે એ અસંભવિત છે.

ગાંધીજીએ ઉપાય સૂચવ્યો
હતો : 'હિંદુઓ બહુમતીમાં છે તે
મુસલમાનો સાથે સારી રીતે વર્તે,
બંને અહિંસાનું પાલન કરે.' હિંદુ
લોકોએ એમના ઉપર તેઓ
મુસ્લિમતરફી હોવાનો આરોપ પણ
કરવા માંડ્યો.

પણ એ વર્ષનો સહુથી
મહત્વનો પ્રશ્ન તો બન્યો
ફૂતરાંઓનો પ્રશ્ન. કેટલાય
મહિનાઓ સુધી ફૂતરાંઓનું એ
તોફાન ગાંધીજીનું માથું ખાતું રહ્યું.

અમદાવાદના મિલમાલિક
અંબાલાલ સારાભાઈએ પોતાની
મિલની આજુબાજુમાં રખડયા
કરતાં સાઠ ફૂતરાંને પકડીને મારી
નંખાવ્યાં.

કૂતરાંને મારી નંખાવીને
અંબાલાલ વિમાસણમાં મુકાયા.
એમણે પોતાનું દુઃખ ગાંધીજી
આગળ રજૂ કર્યું. ગાંધીજીએ કહ્યું,
'એ સિવાય બીજો ઉપાય પણ શો
હતો ?'

અમદાવાદની જીવદયા
મંડળીએ એ વાત સાંભળી ત્યારે
તે ગાંધીજીને માથે છાણાં જ
થાપવા માંડી. ગુસ્સામાં આવીને
મંડળીએ લખી નાખ્યું, 'હિંદુ ધર્મ
કોઈ પણ પ્રાણીની હત્યાને પાપ
માને છે તો હડકાયાં કૂતરાં
માણસને કરડશે ને બીજાં કૂતરાંને
કરડવાથી તે હડકાયાં થઈ જશે
એમ સમજીને આપ કૂતરાંને
મારવાનું યોગ્ય માનો છો ?'

ગાંધીજીએ એ પત્ર 'ચંગ
ઈન્ડિયા'માં પ્રગટ કર્યો, સાથે તેના
ઉત્તરમાં દોઢ પાનું ભરાય એટલો

લાંબો લેખ લખ્યો, 'આપણા જેવા અપૂર્ણ અને દોષશીલ મનુષ્યો સામે હડકાયાં કૂતરાંને મારવા સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ જ નથી. ક્યારેક-ક્યારેક આપણી સામે લોકોને મારતો ફરતો હોય એવા આદમીને મારવાની પણ ફરજ આવી પડે છે.'

લેખની સામે જુસ્સાદાર પત્રોની રેલ ચાલી એટલું જ નહિ લોકો ગાંધીજીને ભાંડવા લાગ્યા. પરંતુ ગાંધીજી તો પોતાની વાતને જ વળગી રહ્યા. 'ચંગ ઈન્ડિયા'ના બીજા અંકમાં પણ ગાંધીજીએ એવું જ કંઈ લખ્યું.

કૂતરાં અંગેના કાગળો આવતા જ રહ્યા. ત્રીજા અંકમાં ગાંધીજીએ એ બાબતમાં ત્રણ પાનાં લખી નાખ્યાં. એમણે કહ્યું, 'કેટલાક વિરોધી ટીકાકારો તો મર્યાદાની હદ

પણ વટાવી ગયા.'

એમણે લખ્યું, 'પ્રાણ લેવો એ પણ કર્તવ્ય હોઈ શકે. કોઈ માણસ ગાંડો થઈને તલવાર લઈને વણરોક્યો દોડી રહ્યો હોય, જે સામે આવે તેને મારી નાખતો હોય, એને જીવતો પકડવાની કોઈની હિંમત ન હોય ! એ ગાંડાને યમપુરી પહેંચાડનાર સમાજના આભારને પાત્ર ગણાવો જોઈએ.'

એ મૌનવર્ષમાં કૂતરાં પ્રકરણે તો કમાલ કરી નાખી. પણ એક વાછરડાએ પણ સારું એવું તોફાન જગાડી દીધું. આશ્રમના એક વાછરડાને કંઈક થયું. ગાંધીજીએ ખૂબ ઉપચાર કર્યા, એની પીડા જોઈને ગાંધીજીને એનો જાન લેવો ઉચિત લાગ્યો. ગાંધીજીની હાજરીમાં જ ડોક્ટરે ઇંજેક્શન આપ્યું. વાછરડો મરણ પામ્યો.

એના વિરોધ તરીકે ઉગ્રતાથી ભરેલા પત્રોની લંગાર લાગી. ગાંધીજી ઢ્રઢતાથી કહેતા રહ્યા કે એમણે કર્યું હતું તે બરાબર જ હતું.

૧૯૨૬ના મૌનવર્ષમાં ગાંધીજીની કલમે સંતતિનિયમનના કૃત્રિમ ઉપાયો સામે ઘણા લેખો લખાયા. એ એમને પશ્ચિમમાંથી આવેલું અનિષ્ટ લેખતા હતા. તેઓ સંતતિનિયમનના વિરોધી ન હતા. સંતતિનિયમનની એમણે હંમેશાં હિમાયત કરી છે, પણ તે સંયમદ્વારા, બ્રહ્મચર્ય દ્વારા સંતતિનિયમન કરવાની હિમાયત કરનારા હતા.

ગાંધીજીની નામના પરદેશમાં પણ ફેલાવા લાગી હતી. ફેચ્ય લેખક રોમાં રોલાંએ એમને વિશે એક પુસ્તક પણ લખ્યું. ઠેરઠેરથી

— ને ખાસ કરીને અમેરિકાથી —
 એમને નિમંત્રણો મળવા લાગ્યાં.
 એમણે સહુને ના પાડી દીધી.
 એમણે લખ્યું, 'મારું કારણ
 યોખ્ખું જ છે. મારામાં એટલો
 આત્મવિશ્વાસ નથી આવ્યો કે
 મારું અમેરિકા જવું ઉચિત લેખાય.
 અહિંસાનું આંદોલન પગભર થયું
 છે એમાં તો મને અંદેશો નથી જ.
 એની અંતિમ સફળતા વિશે પણ
 મને કોઈ જાતનો સંદેહ નથી,
 પરંતુ અહિંસાની પ્રભાવકારી
 શક્તિનું પ્રત્યક્ષ પરિણામ હું
 બતાવી શકું એમ નથી. આથી મને
 લાગે છે કે એવો વખત આવે ત્યાં
 સુધી મારે ભારતના મંચ ઉપરથી
 જ પ્રચાર કરતા રહેવું પડશે.'

અંગત દ્રષ્ટિએ કે રાજકારણની
 દ્રષ્ટિએ પણ ગાંધીજીને કોઈ
 જાતની ઉતાવળ ન હતી, ને તેથી
 એક વર્ષ તે મૌન રહ્યા. ૧૯૨૬ની

રાજકારણની એ નિવૃત્તિમાં એમને આનંદ આવ્યો હશે. એનાથી એમના શરીરને આરામ લેવાની જે પ્રાણને સર્વત્ર ધૂમતા રહેવાનો મોકો મળી ગયો.

અસ્તરાની ધાર જેવી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા રાજગોપાલાચારી, એમના મંત્રી અને શિષ્ય મહાદેવ દેસાઈ, જેમને તેઓ 'ગુડ સમેરિટન' (બાઈબલની એક બોધકથાનું પાત્ર) કહેતા હતા એવા ચાર્લી એન્ડ્રુઝ (દીનબંધુ એન્ડ્રુઝ) એમના મિત્રો હતા. તેઓ કહેતા, 'તેઓ (એન્ડ્રુઝ) મારે મન સગા ભાઈથી પણ વધારે છે. જેટલો ગાઢ સંબંધ મારે એન્ડ્રુઝ સાથે છે તેટલો બીજા સાથે હોય એવું હું નથી માનતો.' હિંદુ સંતને એન્ડ્રુઝથી ચઢિયાતો કોઈ સંત ન મળ્યો, ખ્રિસ્તી પાદરીને ગાંધીજીથી ચઢિયાતો કોઈ ખ્રિસ્તી

નો'તો મળ્યો. એ હિંદી અને એ અંગ્રેજ ધર્મને સાચા અર્થમાં અનુસરતા હતા ને તેથી જ બંને ભાઈ-ભાઈ જેવા બની ગયા હતા. ધર્મ એમને એટલા માટે સાંકળી શક્યો કે રાષ્ટ્રીયતા એમને અલગ પાડી શકતી ન હતી. જ્યાં રાષ્ટ્રીયતા લોકોને ભિન્ન નથી કરતી ત્યાં ધર્મ એમને ભાઈ બનાવે છે.

અનુક્રમણિકા

૧૧. અથાક

શ્રમ

મૌનનું વર્ષ પાર ઊતર્યું. ગાંધીજીના વિચારોમાં પરિવર્તન થયું નો'તું. એમનો કાર્યક્રમ તેનો તે જ હતો : હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, ખાદી પ્રચાર.

૧૯૨૬ના ડિસેમ્બરમાં

સાબરમતીથી નીકળીને એક પછી એક સભાને સંબોધતા ગાંધીજી કોંગ્રેસ અધિવેશનમાં ભાગ લેવા ગૌહતી પહેંચ્યા. રસ્તામાં એમને દુઃખદાયી સમાચાર સાંભળવા મળ્યા. સમાચારથી આખો દેશ સમસમી ઊઠ્યો હતો. અબ્દુલ રશીદ નામનો એક મુસ્લિમ સ્વામી શ્રદ્ધાનંદને મળવા ગયો ને તેમની સાથે ધર્મ વિશે ચર્ચા કરવા તૈયાર થયો. સ્વામીજી માંદગીને બિછાને પડ્યા હતા, ડોક્ટરોએ એમને સંપૂર્ણ આરામ લેવાની સલાહ આપી હતી. સ્વામીએ પોતાના ઓરડા બહાર પોતાના નોકર અને પેલા અડિયલ જુવાન વચ્ચે ટંટો થતો સાંભળ્યો ને એમણે એને અંદર બોલાવ્યો. અબ્દુલ રશીદ અંદર આવ્યો એટલે સ્વામીજીએ એને એમની અશક્તિ દૂર થાય એટલે વાતચીત કરવાનું વચન આપ્યું. એણે પીવાનું પાણી

માગ્યું. નોકર પાણી લેવા ગયો ને અબ્દુલ રશીદે રિવોલ્વર કાઢીને સ્વામીજીની છાતીમાં ગોળી છોડી દીધી, સ્વામીજીનું મોત નિપજાવ્યું.

સ્વામીજી હિંદુસ્તાનમાં હિંદુઓનું રાજ્ય સ્થાપવા માગે છે એવો મુસ્લિમછાપાં એમના ઉપર આક્ષેપ કર્યા કરતાં હતાં. ગાંધીજીએ કોંગ્રેસના એક ભાષણમાં કહ્યું કે સ્વામીજી મુસલમાનોના દુશ્મન નો'તા. એમણે એમ પણ કહ્યું કે દોષ અબ્દુલ રશીદનો નથી. દોષિત તો જે લોકો એકબીજા વિરુદ્ધ વેરઝેરની ભાવના ફેલાવે છે એ લોકો છે.

કોંગ્રેસ અધિવેશનમાં જહાલ પક્ષના રાષ્ટ્રવાદીઓએ પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનો ને ઇંગ્લેન્ડ સાથેના

બધા સંબંધો તોડી નાખવાનો ઠરાવ મૂક્યો. ગાંધીજીએ એ ઠરાવનો વિરોધ કર્યો. ગાંધીજીએ કહ્યું, 'એમને મનુષ્ય સ્વભાવમાં ને ખુદ પોતાની જાત ઉપર શ્રદ્ધા નથી. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના સંચાલકોનું હૃદયપરિવર્તન નહિ જ થાય એવું એ લોકો શા માટે માની બેઠા છે ? હિંદુસ્તાન પોતાનું ગૌરવ સમજે ને દ્રઢ થાય તો ઇંગ્લેન્ડ જરૂર બદલાશે.'

ને તદનુસાર ગાંધીજીએ રાષ્ટ્રને આંતરિક રીતે દ્રઢ કરવાના પ્રયત્નો ચાલુ પણ રાખ્યા. એ સિવાય સ્વાધીનતાનો ઠરાવ પોથીમાંનાં રીંગણાં જેવો રહી જાય એમ હતું.

ને તેથી ગાંધીજીએ પાછો દેશનો પ્રવાસ આરંભી દીધો.

પરંતુ હિંદુ-મુસ્લિમ સમસ્યા ગાંધીજીના પ્રયત્નોને હાથતાળી

આપતી રહી. એમણે સ્વીકારી લીધું : 'હું લાચાર બની ગયો છું. હું એનાથી હાથ ધોઈ બેઠો છું, છતાં હું ઈશ્વર વિશે શ્રદ્ધાવાળો રહ્યો છું.'

કલકત્તાથી બિહાર થઈને ગાંધીજી મહારાષ્ટ્રમાં પહોંચ્યા. પૂનામાં વિદ્યાર્થીઓએ ગાંધીજી અંગ્રેજીમાં ભાષણ કરે એવી ઠઠ પકડી. ગાંધીજીએ બોલવા માંડ્યું અંગ્રેજીમાં, પણ થોડી જ વારમાં એમણે હિંદુસ્તાનીમાં બોલવાની શરૂઆત કરી દીધી. ગાંધીજી હિંદુસ્તાનીને રાષ્ટ્રભાષા બનાવવા માગતા હતા. ત્યાંથી ગાંધીજી મુંબઈ આવ્યા. ત્યાં લોકોએ ગાંધીજીની સરસ આગતાસ્વાગતા કરી, ખૂબ દ્રવ્ય એમને ચરણે ધર્યું. ત્યાંથી બેંગલોર જવા સારુ તેઓ પૂના પહોંચ્યા.

પૂના સ્ટેશન ઉપર ગાંધીજીને

એટલી બધી નબળાઈ આવી ગઈ કે એમને ઉપાડીને બેંગ્લોરની ગાડીમાં બેસાડવા પડ્યા. એમની આંખે અંધારાં આવી ગયાં. ખૂબ મુશ્કેલીએ જરૂરનો એવો એક કાગળ લખી શક્યા. રાતની ઊંઘ લઈને એ પાછા તાજા થઈ ગયા. બીજે દિવસે કોલ્હાપુરમાં એમણે સાત સભાઓમાં ભાષણ આપ્યાં, પણ છેલ્લી સભામાં થાકીને લોથપોથ થઈને એ સાવ તૂટી પડ્યા.

ને છતાં એમનું કાર્ય તો ચાલુ જ રહ્યું. બીજે દિવસે એમની તબિયત એટલી બધી ખરાબ થઈ ગઈ કે એમનામાં બોલવાની પણ શક્તિ ન રહી. તેઓ એમના યજમાનના ઘરના ઝરૂખામાં બેઠા. લોકો એમની પાસે થઈને પસાર થતા ગયા. બેલગાંવમાં પણ તેઓ એક સભામાં ગયા, પણ ત્યાં કશું

બોલ્યા નહિ. છેવટે દાકતરોએ કહ્યું કે હાલત ચિંતાજનક છે ને આરામની જરૂર છે. તેમને એક પહાડી મથક પર લઈ જવામાં આવ્યા, ત્યાં સમુદ્રની હવાનો પણ લાભ મળી શકે એમ હતું.

એમના મિત્ર અને સ્વાસ્થ્ય સલાહકાર ડો. જીવરાજ મહેતાના આગ્રહથી ગાંધીજી બે માસનો આરામ લેવા તૈયાર થયા.

૧૯૨૭ના એપ્રિલ માસમાં ગાંધીજી મૈસૂરમાં તબિયત સુધારવા રહ્યા હતા. મૈસૂર રાજ્યના મુખ્ય પ્રધાન એમને મળવા આવ્યા. વાતચિત દરમિયાન એમણે ગાંધીજીને ખાતરી આપી કે મૈસૂરના સરકારી અમલદારો ખાદી પહેરશે તો તે સામે કોઈને વાંધો નહિ હોય.

પાછળથી ગાંધીજીના

ચિકિત્સક ડો. બિધનચંદ્ર રાય અને ડો. મંચેરશા ગીલ્ડરે કહ્યું હતું કે ૧૯૨૭ના માર્ચમાં કોલ્હાપુરમાં ગાંધીજીને હૃદયનો હળવો હુમલો આવ્યો હતો. પણ શરીર પર એની ખરાબ અસર થઈ હોય એવું અમને લાગ્યું નથી.

ડો. ગીલ્ડર ૧૯૩૨થી એમના હૃદયરોગ બાબતના નિષ્ણાત બની ગયા હતા. તેમણે કહ્યું હતું કે ગાંધીજીનું હૃદય એમની ઉંમરના સાધારણ આદમીના હૃદય કરતાં વધારે મજબૂત હતું. ગાંધીજીના હૃદય પર લોહીનું દબાણ વધ્યું હોય એવું એમને યાદ નથી; હા, તેઓને કોઈ મહત્વનો નિર્ણય લેવાની વેળા આવી હોય તે સિવાય. એક વાર ગાંધીજી સૂવા ગયા ત્યારે તેમનું લોહીનું દબાણ સામાન્ય જેટલું થઈ ગયું હતું. રાત પૂરી થાય તેટલામાં એમણે એક

નિર્ણાયક પ્રશ્ન વિશે પોતાનો મત નક્કી કરી લીધો હતો. ડો. ગીલ્ડરનું કહેવું એવું છે કે ઉશ્કેરાટ પેદા કરનાર વ્યક્તિઓને મળવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોય, સાર્વજનિક હુમલો આવ્યો હોય, પોતાના કામની ચિંતા હોય તેવે વખતે પણ ગાંધીજીના લોહીના દબાણ પર ક્ષી અસર થતી નો'તી. કિવ્ચિત કોઈ નિર્ણય લેતાં પહેલાં એમના મનમાં મંથન ચાલતું હોય ત્યારે જ એમનું લોહીનું દબાણ વધવા પામતું.

રીડિંગનું સ્થાન લેવા માટે નવા વાઈસરોય લોર્ડ ઈરવિન ૧૯૨૬ના એપ્રિલ માસમાં આવી ચૂક્યા હતા.

કેટલાક લોકોએ એ ધર્મપરાયણ દેશમાં, ધર્મપરાયણ વાઈસરોયની – જે તે પણ ગાંધી જેવા મહાત્મા વિરોધપક્ષના નેતા

હોય તે વખતે પાંચ વર્ષ માટે નિમણૂક થઈ એને શુભ સંકેતરૂપ માની.

પરંતુ ઓગણીસ-ઓગણીસ મહિના સુધી લોર્ડ ઈરવિને ન તો ગાંધીજીને બોલાવ્યા, ન તો દેશના સહુથી વધુ પ્રભાવશાળી નેતા સાથે હિંદુસ્તાનની પરિસ્થિતિની ચર્ચા કરવાની ખાસ ઈચ્છા પ્રગટ કરી. ૧૯૨૭ના ઓક્ટોબરની ૨૬મી તારીખે ગાંધીજીને મેંગલોરમાં સંદેશો મળ્યો કે વાઈસરોય એમને પાંચમી નવેમ્બરે મળવા માગે છે.

મહાત્માજીએ પ્રવાસ મોકૂફ રાખ્યો. તેઓ દિલ્હી પહોંચી ગયા. ઠરાવેલા વખતે એમની વાઈસરોય સાથે મુલાકાત કરાવવામાં આવી. અંદર જતી વખતે ગાંધીજી એકલા જ હતા. વાઈસરોયે ધારાસભાના

અધ્યક્ષ વિઠ્ઠલભાઈ પટેલને,
૧૯૨૭ના કોંગ્રેસ પ્રમુખ
શ્રીનિવાસ આયંગરને તથા
૧૯૨૮ના વરાયેલા પ્રમુખ ડો.
અન્સારીને પણ બોલાવ્યા હતા.

એ લોકો બેઠા ને વાઈસરોયે
એમને એક કાગળ આપ્યો. એમાં
બ્રિટિશ સરકારે નીમેલું એક
કમિશન ભારત આવવાનું હતું
તેની જાહેરાત હતી. કમિશનના
અધ્યક્ષ હતા સર જોન સાઈમન.
કમિશનનો હેતુ હતો ભારતની
પરિસ્થિતિ અંગે હેવાલ રજૂ
કરવાનો ને રાજકીય સુધારાઓ
સૂચવવાનો.

કાગળ વાંચીને ગાંધીજીએ
ઊંચે જોયું, રાહ જોઈ રહ્યા,
વાઈસરોય કંઈ જ ન બોલ્યા.

ગાંધીજીએ પૂછ્યું, 'આપણી
મુલાકાતનો આટલો જ હેતુ છે ?'

'જી હા,' વાઈસરોયે ઉત્તર આપ્યો ને મુલાકાત પૂરી થઈ. ગાંધીજી ચૂપચાપ દક્ષિણમાં ચાલી ગયા.

ગાંધીજી અને વાઈસરોય મોઢામોઢ થઈ ગયા પછી હિંદુસ્તાનના બીજા આગેવાનોને પણ સાઈમન કમિશન આવતું હોવાની જાણ કરવામાં આવી – ને તે પણ આ જ રીતે. કોઈની પણ સાથે કશી ચર્ચા કે મુદ્દાઓની છણાવટ થઈ નહિ. ઈરવિને હિંદીઓ આ કમિશન આગળ જુબાની આપે ને સૂચના રજૂ કરે એવી આશા વ્યક્ત કરી.

સાઈમન કમિશનનો પ્રાદુર્ભાવ તે વખતના ભારતમંત્રી લોર્ડ બર્કનહેડના દાધારંગા માનસમાંથી થયો હતો.

સાઈમન કમિશનના એ

સમાચારે હિંદુસ્તાનને છક કરી મૂક્યું. એ કમિશન ભારતના ભાગ્યનો નિર્ણય કરવાનું હતું ને છતાં કમિશનમાં એક પણ હિંદી સભ્ય ન હતો.

૧૯૨૮ના ફેબ્રુઆરીની ૩૦ તારીખે સાઈમન કમિશને મુંબઈને કિનારે પગ મૂક્યો ને કાળા વાવટાથી ને 'સાઈમન પાછા જાઓ'ના અવાજોથી લોકોએ તેનું સ્વાગત કર્યું. મિશન હિંદુસ્તાનમાં રહ્યું ત્યાં સુધી તેને કાને એ અવાજ અથડાતો હતો.

સાઈમને સમજૂતીના પ્રયત્ન કરી જોયા, ઈરવિને લાલચો આપી, વિનંતી કરી, પરંતુ પ્રતિનિધિને દાવે એક પણ હિંદી એની આગળ આવવા તૈયાર ન થયો. કમિશને પ્રામાણિકપણે મંથન કર્યું. કુશળતાથી હકીકત

અને આંકડા ભેગા કરીને એક પોથું તૈયાર કર્યું. બ્રિટિશ શાસનના જાણે એ મરસિયા હતા !

અનુક્રમણિકા

૧૨.

સત્યાગ્રહની તૈયારી

ગાંધીજી લડતમાં ઉતરતા પણ બહુ ધીરેધીરે. બીજા વિપ્લવવાદીઓની જેમ એમનાં શસ્ત્રો દુશ્મન પાસેથી પ્રાપ્ત થતાં નો'તાં. અંગ્રેજોએ તો એમના જાતે જ શોધેલા સવિનયભંગના શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રસંગ આપ્યો જ હતો. ૧૯૨૨ના ફેબ્રુઆરીમાં ચૌરીચૌરામાં લોકોના ટોળાએ પોલીસના સિપાઈઓની વગર વિચાર્યે હત્યા કરી નાખી ને ગાંધીજીને બારડોલીનો સત્યાગ્રહ મોકૂફ રાખવાની ફરજ પડી, પણ

એ વાત તેઓ ભૂલ્યા નો'તા. એમણે છ વર્ષ સુધી રાહ જોઈ ને ૧૯૨૮ના ફેબ્રુઆરીની ૧૨મી તારીખે એમણે ત્યાં જ સત્યાગ્રહનો શંખધ્વનિ કર્યો.

એ સત્યાગ્રહનું સંચાલન ગાંધીજીએ જાતે ન કર્યું. એ તો દૂરથી એનું નિરીક્ષણ જ કરતા રહ્યા, એ વિશે લાંબાલાંબા લેખો લખતા રહ્યા, વ્યાપક સૂચનાઓ આપતા ગયા ને પ્રેરણા આપતા રહ્યા. એના ખરા નેતા હતા સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ અને એમના સાથી અબ્બાસ તૈયબજી.

સરદાર વલ્લભભાઈની દોરવણીએ લોકોએ મહેસૂલ ભરવું બંધ કર્યું. કલેક્ટરે લોકોની ભેંસો જમ કરી લીધી, ખેડૂતોનાં ખેતરો પડાવી લીધાં, રસોડાંઓ ઉપર પણ દરોડા પડ્યા, મહેસૂલના

બદલામાં વાસણકૂસણ પણ જમ કર્યા. પણ ખેડૂતો અહિંસાપૂર્વક ટકી રહ્યા.

૧૨મી જૂને બારડોલીના માનમાં આખા દેશમાં હડતાલ પડી.

સરદાર પટેલ ગમે ત્યારે પકડાઈ જાય એવી ધાસ્તી રહેતી હતી, તેથી ગાંધીજી રજી ઓગસ્ટે બારડોલી આવી પહોંચ્યા. ડહી ઓગસ્ટે સરકારે નમતું મૂક્યું. સરકારે સઘળા કેદીઓને છોડી મૂકવાનું, જમીમાં લીધેલી જમીન પાછી આપવાનું, જમીમાં લીધેલાં ઢોર પાછાં આપવાનું અથવા તેની કિંમત અદા કરવાનું ને મૂળ મુદ્દામાં વધારેલું મહેસૂલ ઘટાડવાનું વચન આપ્યું.

એમનું હથિયાર કેવું કારગત નીવડે છે એ ગાંધીજીએ બતાવી

આપ્યું.

એનો મોટા પાયા પર ઉપયોગ થઈ શકે ખરો ?

ભારતમાં ઊંચલપાચલ ચાલી રહી હતી, ૧૯૨૮ના ફેબ્રુઆરીની ૩જી તારીખે સાઈમન કમિશને મુંબઈમાં પગ મૂક્યો ત્યારથી હિંદભરમાં એનો બહિષ્કાર પોકારવામાં આવ્યો હતો. ગાંધીજીએ તો એનો એટલે સુધી બહિષ્કાર કર્યો કે એમણે કમિશનનું નામ સુધ્ધાં ન લીધું. એમને સારું તો કમિશનનું અસ્તિત્વ જ ન હતું. પરંતુ બીજા લોકોએ કમિશન સામે દેખાવો કર્યા. પંજાબમાં સાઈમન સામે ભારે દેખાવ થયા. ત્યાં પંજાબકેસરી લાલા લજપતરાય ઉપર પોલીસની લાઠી ચાલી, અને થોડા દિવસમાં એમનું મૃત્યુ થયું.

એ જ અરસામાં લખનૌમાં સાઈમન વિરોધી દેખાવો થયા તેમાં જવાહરલાલ નેહરુ ઉપર લાઠી પડી. ૧૯૨૨ના ડિસેમ્બરમાં લાહોરના મદદનીશ પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સોન્ડર્સનું ખૂન થયું. ખૂનના આરોપી ભગતસિંહ ભાગી નીકળ્યા, લોકોએ એમને વીર કહીને બિરદાવ્યા.

બંગાળમાં બહાદુર સુભાષ બોઝ ખૂબ લોકપ્રિય થઈ ગયા. ' તમે મને લોહી આપો ને હું તમને આઝાદી આપીશ' એવું સૂત્ર પોકારતા એ નેતાને અધીરા થઈ ગયેલા નવયુવકોનું પીઠબળ મળી ગયું.

ગાંધીજીએ આખી પરિસ્થિતિ ઓળખી લીધી હતી. એમના મેંમાંથી એક જ શબ્દ નીકળવાની વાર હતી, દેશભરમાં હજારો

બારડોલી ઊભાં થઈ ગયાં હોત. પરંતુ કુશળ સેનાપતિની માફક ગાંધીજી પણ યુદ્ધનો મોકો શોધતા રહેતા હતા.

અનિશ્ચિતતાના વાતાવરણમાં ગાંધીજી ૧૯૨૮ના ડિસેમ્બરમાં કલકત્તાના અધિવેશનમાં જવા નીકળ્યા.

કેંગ્રેસ અધિવેશનમાં સીધું પગલું ભરવાનો ઠરાવ આવ્યો. પરંતુ ગાંધીજી જાણતા હતા કે આ સંગઠન શું છે અને તેની વાસ્તવિકતા શું છે. કેંગ્રેસ લડતની વાતો કરતી હતી. પણ એનામાં એ શક્તિ હતી ખરી ? ગાંધીજી કેંગ્રેસની કાયાપલટ કરવા માગતા હતા.

પણ કેંગ્રેસને દલીલ ખપતી નો'તી. કોઈ સાવધાની કેંગ્રેસના કાર્યક્રમોમાં નો'તી. યુવાનોના

નેતા સુભાષચંદ્ર બોઝ ને જવાહરલાલ નેહરુ સ્વતંત્રતાની જાહેરાત કરવા ને જાહેરાત કરીને લડત શરૂ કરી દેવા થનગની રહ્યા હતા. ગાંધીજીએ બ્રિટિશ સરકારને બે વર્ષની મહેતલ આપવાની સલાહ આપી. આગ્રહને વશ થઈને ગાંધીજીએ બે વરસની મુદત ઘટાડીને એક વર્ષની કરી. તેમણે કહ્યું : '૧૯૨૯ના ડિસેમ્બરની ૩૧મી તારીખ સુધીમાં સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય ન મળ્યું તો હું મારી જાતને 'સ્વતંત્ર' જાહેર કરીશ.'

૧૯૨૯નું વર્ષ કટોકટીનું અને નિર્ણયાત્મક બનતું જતું હતું.

૮મી એપ્રિલે ભગતસિંહે ધારાસભાગૃહમાં પેસીને સભ્યો ઉપર બે બોમ્બ ફેંક્યા, પિસ્તોલની ગોળીઓ ચલાવી. સર જોન સાઈમન ગેલેરીમાં બેઠા હતા,

તેમણે એ બધું નજરોનજર જોયું.
એ હતો ભારતનો એમનો મોટામાં
મોટો ને છેલ્લો અનુભવ. એ જ
મહિને કમિશન ઇંગ્લેન્ડ સિધાવી
ગયું.

૧૯૨૯ની સામાન્ય ચૂંટણીમાં
ઇંગ્લેન્ડના મજૂરપક્ષને ઓછી
બેઠકો મળી શકી, પણ એ પક્ષના
સભ્યોની સંખ્યા બીજા કોઈ પણ
પક્ષના સભ્યોની સંખ્યાથી વધારે
હોવાથી એ પક્ષે પ્રધાનપદાંતો
સ્વીકાર કર્યો. રામ્સે મેકડોનલ્ડ
વડા પ્રધાન બન્યા. જૂન મહિનામાં
લોર્ડ ઈરવિન નવી સરકાર સાથે,
ખાસ કરીને ભારતમંત્રી વેજપુડ
બેન સાથે સલાહમસલત કરવા
સારું ઇંગ્લેન્ડ ગયા.

૧૯૩૦ની પહેલી જાન્યુઆરી
દૂર રહી ન હતી.

કેટલાય મહિનાઓ સુધી મજૂર

સરકારના સભ્યો સાથે ચર્ચા કર્યા કરીને લોર્ડ ઈરવિન ઓક્ટોબરમાં પાછા હિંદુસ્તાન આવી ગયા. વાઈસરોયે જોયું કે બધું અણી પર આવીને ઊભું છે. ૧૯૩૦ના સામનાની તૈયારીઓ ચાલવા લાગી.

૧૯૨૯ના ઓક્ટોબરની છેલ્લી તારીખે લોર્ડ ઈરવિને પોતાની 'ખૂબ મહત્વની જાહેરાત' કરી. તેમાં ગોળમેજી પરિષદ ભરવાની ઘોષણા થઈ.

થોડા જ દિવસમાં ગાંધીજી દિલ્હીમાં ડો. અન્સારી, શ્રીમતી એની બેસન્ટ, મોતીલાલ નેહરુ, સર તેજ બહાદુર સપ્રુ, પંડિત માલવીય, શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી વગેરે નેતાઓને મળ્યા. અને એમણે એક નિવેદન બહાર પાડ્યું. તેમાં વાઈસરોયની જાહેરાતને માટે તેમાં

અનુકૂળ પ્રતિક્રિયા હતી.

ગાંધીજી અને બીજા પીઠ નેતાઓના આ નરમ વલણથી જવાહરલાલ નેહરુ ને સુભાષચંદ્ર બોઝ ઇંછેડાઈ પડયા. પણ એથી ડગ્યા વિના ને દેશ અંગ્રેજો સાથે શાંતિપૂર્ણ રીતે થતી સમજૂતી સ્વીકારી લેશે એવી શ્રદ્ધા રાજીને ગાંધીજીએ ને એમના સાથીઓએ ખોજ કરવાનું ચાલુ રાખ્યું. આખરે એમણે ૨૩મી ડિસેમ્બરે પાછલે પહોરે વાઈસરોયને મળવાનું નક્કી કર્યું.

મુલાકાત અઢી કલાક ચાલી. ગાંધીજીએ પૂછ્યું કે શું વાઈસરોય એવી ગોળમેજી પરિષદનો વાયદો કરી શકે ખરા કે જે ગોળમેજી પરિષદ ભારતને તાત્કાલિક અને સંપૂર્ણ સાંસ્થાનિક દરજ્જે મળે તેવો ખરડો તૈયાર કરે, અને જેમાં

સામ્રાજ્યથી અલગ થવાનો અધિકાર પણ શામેલ હોય.

વાઈસરોયે જણાવી દીધું, 'પરિષદ અમુક જ વલણ અખત્યાર કરશે એવું સ્વીકારી લઈને કે પરિષદને આગળથી બાંધી લઈને ચાલી શકાય નહિ.'

આ બધા પ્રસંગોએ ડિસેમ્બર આખરે જવાહરલાલ નેહરુના પ્રમુખપણા હેઠળ લાહોરમાં જે ઐતિહાસિક અધિવેશન ભરાવાનું હતું તેની પૂર્વભૂમિકા તૈયાર કરી આપી.

૧૯૨૯નું વર્ષ પૂરું થયું ને ૧૯૩૦નું વર્ષ શરૂ થયું તે જ ક્ષણે કોંગ્રેસે ગાંધીજીને પોતાના કર્ણધાર તરીકે સ્વીકારીને આઝાદીનો ઝંડો ફરકતો કરી દીધો ને સંપૂર્ણ સ્વાધીનતાનો ને બ્રિટિશ સાથેના સંબંધો તોડી નાખવાની

જાહેરાતનો ઠરાવ પસાર કર્યો.

સત્યાગ્રહ ક્યાંથી, ક્યારે ને ક્યા મુદ્દા પર શરૂ કરવો તેનો નિર્ણય કરવાનું કામ ગાંધીજી ઉપર છોડવામાં આવ્યું.

અનુક્રમણિકા

૧૩.

સમુદ્રતટની સમરભૂમિ

ગાંધીજી હતા સુધારાવાદી. એમને ભારતની મુક્તિ થઈ શકે એવાં સાધનોની જ પડી હતી. જે સાધનો વ્યક્તિનું અધઃપતન કરનારાં નીવડે તો તેનાથી લાભને બદલે હાનિ વધારે થાય.

નૂતન વર્ષના એ હૃદયસ્પર્શી સમારોહ પછી ગાંધીજી અઠવાડિયાંઓ સુધી જેમાં હિંસાની શક્યતા જ ન હોય એવા સત્યાગ્રહના સ્વરૂપની ખોજમાં

મર્યા રહ્યા.

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર એ અરસામાં સાબરમતીની નજીકમાં જ હતા, તે ૧૮મી જાન્યુઆરીએ ગાંધીજીને મળવા આવ્યા. એમણે પૂછ્યું, '૧૯૩૦માં ગાંધીજી દેશને શેની ભેટ આપવાના છે ?' ગાંધીજીએ કહ્યું, 'હું રાતદિવસ આતુરતાપૂર્વક એનો જ વિચાર કરી રહ્યો છું, પરંતુ ઘોર અંધારામાં પ્રકાશનું કોઈ કિરણ લાધતું નથી.'

છ અઠવાડિયાં સુધી ગાંધીજી અંતરાત્માનો અવાજ ઊઠે તેની રાહ જોતા રહ્યા.

છેવટે એમણે અંતરનો અવાજ સાંભળ્યો. એનો અર્થ એ થયો કે એમણે નિશ્ચય કરી લીધો. 'ચંગ ઈન્ડિયા'ના ૨૭મી ફેબ્રુઆરીના અંકમાં ગાંધીજીએ 'મારી ધરપકડ પછી' એ શીર્ષક હેઠળ તંત્રીલેખથી

શરૂઆત કરી. એમાં એમણે મીઠાના કાયદાના અમાનુષીપણા વિશે લખવામાં ખૂબખૂબ જગા રોકી. તે પછીના અંકમાં મીઠાના કાયદા અનુસાર થતી સજાઓ સંબંધે ચર્ચા કરી. ૧૯૩૦ના માર્ચની બીજી તારીખે ગાંધીજીએ વાઈસરોયને એક લાંબો પત્ર લખ્યો ને નવ દિવસ પછી સત્યાગ્રહ શરૂ થશે એવા સમાચાર આપ્યા.

આજ સુધીમાં સરકારના કોઈ ઉચ્ચ અધિકારીને આવો અજોડ પત્ર નહોતો મળ્યો.

પ્રિય મિત્ર,

સવિનય ભંગની શરૂઆત કરવામાં રહેલું જોખમ ખેડતાં હું આટલાં વર્ષો સુધી અચકાયા કર્યો છું, તેમાં હું ઊતરું તે પહેલાં જે કાંઈ સમાધાનીનો માર્ગ મળે એમ

હોય તો તે શોધવાની ઉમેદમાં હું
આપને આ લખવાને પ્રેરાઉં છું.

અહિંસા વિશેની મારી નિષ્ઠા
સાવ સાફ છે. જાણીજોઈને હું કોઈ
પણ જીવની હિંસા કરી શકું એમ
નથી, તો મનુષ્ય હિંસાની તો વાત
જ શી ? પછી ભલેને તે માણસોએ
મારું અથવા તો જેમને હું મારા
સમજું છું તેમનું ભારેમાં ભારે
અહિંત કર્યું હોય ! અલબત્ત અંગ્રેજી
રાજ્યને હું એક બલા માનું છું,
છતાં એક પણ અંગ્રેજને કે તેના
ઉચિત હિંતસંબંધને નુકસાન
પહોંચાડવાનો મારો ઈરાદો નથી.

શા માટે હું અંગ્રેજી રાજ્યને એક
બલારૂપ માનું છું ?

આ રાજ્યે એક એવા પ્રકારનું
તંત્ર ગોઠવી દીધું છે કે એથી દેશ
હંમેશાં વધતા પ્રમાણમાં ચુસાયા
જ કરે; વળી એ તંત્રનો લશ્કરી

અને દીવાની ખર્ચ એટલો તો સત્યાનાશ વાળનારો છે કે દેશને એ કદી પોસાઈ શકે એમ નથી. આને પરિણામે દેશની કુરોડોની ગરીબ પ્રજા ભિખારી થઈ ગઈ છે.

રાજકીય દ્રષ્ટિએ આ રાજ્યે અમને ગુલામ બનાવી દીધા છે. અમારી સંસ્કૃતિના પાયા જ એણે ઉખેડવા માંડ્યા છે અને પ્રજાને નિઃશસ્ત્ર રાખવાની એની નીતિએ અમને આધ્યાત્મિક દ્રષ્ટિએ તેજહીન કરી નાખ્યા છે.

મને લાગે છે કે હિંદુસ્તાનને તુરતમાં જ સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય આપવાની બ્રિટનની દાનત જ નથી.

જે રાજકીય ફેરફારોથી ઇંગ્લેન્ડના હિંદ સાથેના વેપારને જરાયે આંચ આવે તથા હિંદ સાથે તેણે કરેલા આર્થિક વ્યવહારોની

યોગ્યાયોગ્યતાની તટસ્થ પંચ પાસે ઊંડી તપાસ કરાવવાની જરૂર પડે, એવા રાજકીય ફેરફારો કરવાની નીતિ અખત્યાર કરવાની બ્રિટિશ રાજપુરુષોની મુદ્દલ વૃત્તિ નથી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. હિંદને ચૂસવાની આ પદ્ધતિનો અંત આણવા માટે કંઈ ઈલાજ લેવામાં નહિ આવે તો હિંદની પાચમાલીનો વેગ દિનપ્રતિદિન વધતો જ જવાનો છે.

આપની પાસે કેટલાક મુદ્દાઓ રજૂ કરવાની હું છૂટ લઉં છું.

રાજની આવકમાં ભારે ફાળો આપનાર જમીનમહેસૂલનો બોજો રૈયતને કચડી નાખનારો છે. સ્વતંત્ર ભારતમાં એમાં ઘણો ફેરફાર થવો જોઈએ. રૈયતના કલ્યાણને જ મુખ્ય ધ્યેય બનાવી આખી મહેસૂલપદ્ધતિ ફરી રચવાની

જરૂર છે. પણ બ્રિટિશ પદ્ધતિ તો રૈયતના પ્રાણનેય ખેંચી કાઢવા માગતી હોય તેવી રીતે રચાયેલી લાગે છે. રૈયતને જેના વિના ચાલે નહિ એવી રોજની જરૂરિયાતની ચીજ મીઠા પર કરનો બોજો એવી રીતે લદાયેલો છે કે એનો ભાર મુખ્યત્વે ગરીબ રૈયત ઉપર જ પડે છે. કાનૂન સહુને એક લાકડીએ હાંકે છે. જ્યારે મીઠું જ એક એવી વસ્તુ છે કે જે અમીર કરતાં ગરીબ વધારે ખાય છે... દારૂ તથા કેફી ચીજોની આવક પણ ગરીબ વર્ગ પાસેથી જ મળે છે. એ પ્રજાનાં આરોગ્ય અને નીતિ બંનેનો જડમૂળથી નાશ કરે છે.

દેખીતી રીતે જગતમાં સૌથી વધારે ખર્ચાળ એવા પરદેશી રાજતંત્રને નભાવવા માટે આ બધાં પાપો ચાલુ રાખવામાં આવે છે. આપનો જ પગાર લો. એ માસિક

૨૧૦૦૦ રૂપિયાથી વધુ છે. એ ઉપરાંત તેમાં ભથ્થાં તથા બીજા આડાઅવળા ઉમેરા જુદા. જે દેશમાં દરેક માણસની સરેરાશ આવક ૨ આનાથી ઓછી છે, ત્યાં આપને રોજ ૭૦૦ રૂપિયાથી વધુ પગાર મળે છે. આ રીતે આપ પગારરૂપે ૫૦૦૦થી વધુ હિંદીઓની સરેરાશ કમાણી ઉપાડો છો, જ્યારે ઇંગ્લેન્ડનો મુખ્ય પ્રધાન ૯૦ અંગ્રેજોની કમાણી ઉપાડે છે. હું આ અજબ વિષમતા ઉપર જરા ધ્યાનપૂર્વક વિચારી જોવા આપને હાથ જોડીને વિનંતી કરું છું. એક કઠોર પણ સાચી હકીકત બરાબર સમજાય તે માટે મારે આપનો અંગત દાખલો ટાંકવો પડ્યો છે. બાકી અંગત રીતે મારા મનમાં આપને વિશે એટલો આદરભાવ છે કે આપની લાગણી દુભાય એવું કહેવા હું ન ઈચ્છું. હું જાણું છું કે જેટલો પગાર આપને

મળે છે તેની આપને આવશ્યકતા નથી. કદાચ આપનો આખોયે પગાર આપ સખાવતમાં આપી દેતા હશો, પણ જે રાજ્યપદ્ધતિ આવી ઉડાઉ વ્યવસ્થા યોજે છે, તેને તાબડતોબ તિલાંજલિ આપવી ઘટે છે. જે દલીલ આપના પગારને લાગુ પડે છે તે આખા રાજતંત્રને લાગુ પડે છે... મારી દિવસે-દિવસે ઢ્રઢ પ્રતીતિ થતી જાય છે કે શુદ્ધ અહિંસા સિવાય બીજા કશાથી પણ બ્રિટિશ સરકારની વ્યવસ્થિત હિંસા અટકાવી શકાશે નહિ.

આ અહિંસાશક્તિ સપિનયભંગ દ્વારા વ્યક્ત થશે. હાલ તુરત તો માત્ર સત્યાગ્રહાશ્રમના વાસીઓ દ્વારા જ એનો અમલ થશે, પરંતુ આગળ ઉપર તો એ પદ્ધતિની સ્પષ્ટ મર્યાદાઓને જેઓ સ્વીકારે તે સર્વે

તેમાં સામેલ થઈ શકશે – જેઓ તેમાં સામેલ થવા ઇચ્છે છે એવી તેની યોજના છે.

મારી ઉમેદ અહિંસા દ્વારા બ્રિટિશ પ્રજાનો એવો હૃદયપલટો કરવાની છે કે જેથી એણે હિંદને કરેલા નુકસાનને તે સ્પષ્ટપણે જોઈ શકે. હું આપના દેશબંધુઓનું અહિત કરવા ઇચ્છતો નથી. મારા દેશબંધુઓની જેમ જ તેમની પણ હું સેવા કરવા ઇચ્છું છું...

જો ભારતના લોકો મને સાથ દેશે – જેની મને આશા છે, તો લોકો જે કષ્ટ સહન કરશે તેથી પથ્થર જેવું હૃદય પણ પીગળી જશે. – સિવાય કે બ્રિટિશ પ્રજા વહેલી સમજી જાય અને પાછી હટી જાય. તો વાત બીજી છે.

સવિનય કાનૂનભંગ દ્વારા ઉપર સૂચવ્યા છે તેવા અન્યાયો

સામે લડવાની યોજના રહેશે... હું
 આપને આદરપૂર્વક વિનવું છું કે
 આ અન્યાયોને તત્કાળ દૂર
 કરવાનો માર્ગ કાઢો અને આ રીતે
 સર્વ માનવજાતિનું કલ્યાણ
 શોધવાના જ આશયથી જ બે
 સરખા દરજ્જાના પક્ષો સલાહ માટે
 ભેગા મળે એવો માર્ગ લો. આથી
 સ્વેચ્છાપૂર્વક મિત્રતા બંધાશે.

પરંતુ ઉપરનાં અનિષ્ટો દૂર
 કરવાનો આપ કોઈ ઉપાય શોધો
 નહિ અને મારા પત્રની આપની
 ઉપર અસર ન થાય તો આ
 મહિનાની ૧૧મી તારીખે હું
 આશ્રમના શક્ય હશે તેટલા
 સાથીઓ સાથે મીઠાને લગતા
 કાયદાઓનો અનાદર કરવાનું
 પગલું ભરીશ... મને કેદ કરીને
 મારી યોજના નિષ્ફળ કરવાનું
 આપના હાથમાં છે એ હું જાણું છું.
 હું આશા રાખું છું કે મારી પાછળ

લાખો માણસો વ્યવસ્થિત રીતે
કામ ઉપાડી લેશે...

જેા આપને મારા કાગળમાં કાંઈ
વજૂદ લાગતું હોય અને મારી સાથે
ચર્ચા કરવા જેટલું આપ તેને
મહત્વ આપવા માગતા હો, તો આ
કાગળ મળતાં જ આપ મને તારથી
ખબર આપશો તો હું ખુશીથી તેમ
કરતો અટકીશ.

આ કાગળ ધમકીરૂપે
લખાયેલો નથી, પણ સત્યાગ્રહના
સરળ અને પવિત્ર ધર્મના પાલન
અંગે છે. આથી આ પત્ર હું એક
અંગ્રેજ યુવક દ્વારા આપને
પહેંચાડવાનો ખાસ માર્ગ લઉં છું.
એ યુવક હિંદની લડત ન્યાયી છે
એમ માને છે, અહિંસામાં એને
પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે અને જાણે ઈશ્વરે જ
એને આ પત્ર માટે મારી પાસે
મોકલી આપ્યો હોય તેમ મારી

પાસે આવ્યો છે.

લિ. આપનો સાચો મિત્ર,

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

આ પત્ર વાઈસરોયને પહેંચાડવાનું કામ કર્યું હતું એક અંગ્રેજ શાંતિવાદી (ક્વેકર) રેજિનાલ્ડ રેનાલ્ડસે. એમણે એ પત્ર વાઈસરોય ભુવનમાં જઈને વાઈસરોયને આપ્યો. વાઈસરોય એ પત્ર લેવા સારુ મેરઠથી પોલોની મેચ છોડીને દિલ્હી આવી ગયા હતા.

પણ ઈરવિનને ઉત્તર ન આપવાનું જ અનુકૂળ લાગ્યું. એમના મંત્રીએ પહેંચ લેખે ચાર જ લીટી લખી કે 'આપ જેમાં ચોખ્ખો કાનૂનભંગ રહેલો છે ને જાહેર શાંતિને જાખમાવે એવી પૂરેપૂરી શક્યતા રહેલી છે એવી કારવાઈનો

વિચાર કરી રહ્યા છો એ જાણીને નામદાર વાઈસરોયને દુઃખ થયું છે.'

કાયદા અને શાંતિને નામે લખવામાં આવેલા એ પત્રમાં ન્યાયની અને નીતિપરિવર્તનની વાત ક્યાંય આવતી નો'તી. એ પત્ર વાંચતાં ગાંધીજીના મોંમાંથી આ શબ્દો નીકળ્યા : 'મેં પગે પડીને રોટી માગી, બદલામાં મને મળ્યા પથ્થર.' ઈરવિને ગાંધીજીને મુલાકાત આપવાની ના પાડી દીધી. એમની ધરપકડ પણ ન કરાવી. ગાંધીજીએ કહ્યું, 'સરકાર ભારે મૂંઝવણમાં પડી છે.' વિદ્રોહીને ન પકડવામાં જોખમ હતું, પકડવામાંય જોખમ હતું.

૧૧મી માર્ચે આખા દેશમાં ઉત્સાહનું ને કુતૂહલનું મોજું ફરી વળ્યું.

ગાંધીજીને જીવનની ધન્ય ઘડી
આવેલી દેખાવા લાગી.

૧૨મી માર્ચે પ્રાર્થના કરીને
ગાંધીજી અને ૭૮
આશ્રમવાસીઓએ સાબરમતીથી
દાંડીની કૂચ આરંભી. ગાંધીજીના
હાથમાં એક ઇંચ જાડી, અને
ચોપન ઇંચ લાંબી લાકડી હતી.
ધૂળિયા રસ્તાઓ ને ગામડાંઓ
પાર કરીને ગાંધીજી અને તેમના
સાથીઓએ ૨૪ દિવસમાં ૨૦૦
માઈલનો પંથ કાપી નાખ્યો.
ગાંધીજીએ કહ્યું, 'આપણે
ભગવાન ભરોસે કૂચ કરી રહ્યા
છીએ.'

૫મી એપ્રિલે ગાંધીજી દાંડી
પહેંચ્યા ત્યાં સુધીમાં
આશ્રમવાસીઓની એ નાનકડી
અહિંસક સેના વધતીવધતી
હજારેકની સંખ્યા પર પહેંચી.

આશ્રમવાસીઓએ પમી એપ્રિલે આખી રાત પ્રાર્થનામાં ગાળી, સવારમાં ગાંધીજી સાથે સહુ સમુદ્રતટે પહોંચી ગયા. ગાંધીજીએ સમુદ્રમાં સ્નાન કર્યું, કિનારે આવ્યા, કાંઠે કુદરતી રીતે બાઝેલું થોડુંશું મીઠું ઉપાડી લીધું. આમ ગાંધીજીએ સરકારના મીઠાના કાયદાનો ભંગ કર્યો. એ કાયદા પ્રમાણે સરકારી અગર સિવાય બીજે કશેથી આણેલું મીઠું રાખવું એ ગુનો ગણાતો હતો.

એક બળવાન સરકારને ખુલ્લો પડકાર આપીને ચપટીભર મીઠું ઉપાડવું ને અપરાધી બની જવું એમાં કલાકારની દ્રષ્ટિ, કલાકારની અદા અને કલાકારની સર્જનાત્મકતાની જરૂર રહે છે.

મીઠું ઉપાડીને ગાંધીજી ત્યાંથી હટી ગયા, પણ આખા દેશને

સંકેત મળી ગયો.

એ પછી તો જાણે નિઃશસ્ત્ર બળવો જ ઊઠ્યો. ભારતના લાંબાલાંબા સમુદ્રતટ પર આવેલા એકએક ગામના વાસીઓ તાવડા લઈને મીઠું બનાવવા સમુદ્રતટે ઊતરી પડ્યા. પોલીસે સામુદાયિક ધરપકડ શરૂ કરી. પોલીસે બળજબરીની પ્રવૃત્તિ પણ શરૂ કરી દીધી. સત્યાગ્રહીઓ ધરપકડનો વિરોધ કરતા નો'તા, પણ પોતે પકવેલું મીઠું જમ થતું હોય તો તેનો વિરોધ જરૂર કરતા.

ગામડાંના લાખો લોકો મીઠું બનાવવા મંડી પડ્યા. મીઠાનો સત્યાગ્રહ દેશવ્યાપી બની ગયો. એક લાખ રાજકીય કેદીઓને જેલમાં ઠાંસી દેવામાં આવ્યા.

ગાંધીજીએ દાંડીના કિનારે મીઠું ઉપાડ્યું તે પછી એક

મહિનામાં આખો દેશ રોષે ભરાઈ ઊઠ્યો, પણ ચટગાંવ સિવાય બીજે કશો હિંસા થઈ નહિ. કેંગ્રેસ દ્વારા તો ક્યાંય પણ હિંસાનો બનાવ ન બન્યો.

જથી મેએ ગાંધીજીની છાવણી કરાડીમાં હતી અને એ રાતે પોણા વાગે સૂતા હતા ત્યાં સુરતના અંગ્રેજ ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ ત્રીસ હથિયારબંધ પોલીસ અને બે અમલદારો સાથે દરોડો પાડ્યો. અંગ્રેજ અમલદારે ગાંધીજીના મોં ઉપર હાથબત્તીનો પ્રકાશ ફેંક્યો. ગાંધીજી જાગ્યા. એમણે મેજિસ્ટ્રેટને પૂછ્યું, 'શું મને લેવા આવ્યા છો ?'

મેજિસ્ટ્રેટે પૂછવું જોઈએ માટે પૂછ્યું, 'આપ મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી છો ?'

'હા.'

‘હું આપને ગિરફતાર કરવા આવ્યો છું.’

‘મને નિત્યકર્મ માટે થોડો વખત મળશે ને ?’

મેજિસ્ટ્રેટ કબૂલ થયા.

દાતણ કરતાં-કરતાં ગાંધીજીએ પૂછ્યું, ‘મને કયા આરોપસર પકડવામાં આવે છે તે હું જાણી શકું ખરો ? ૧૨૪મી કલમ હેઠળ ?’

‘જી ના. ૧૨૪મી કલમ અનુસાર નહિ. મારી પાસે લખેલો હુકમ છે.’

ગાંધીજીએ હુકમ વાંચી સંભળાવવા જણાવ્યું.

મેજિસ્ટ્રેટે હુકમ વાંચ્યો. ‘સબબ કે ગવર્નર જનરલ ઈન

કાઉન્સિલ મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીની પ્રવૃત્તિઓને ભજનક લેખે છે, તેથી આજ્ઞા આપવામાં આવે છે કે મજકૂર મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીને ૧૮૨૭ના રેગ્યુલેશન ૩૫ અનુસાર પ્રતિબંધ હેઠળ રાખવામાં આવે, સરકારની મરજી હોય ત્યાં સુધી કેદમાં રાખવામાં આવે ને એમને તરત જ ચરવડા જેલમાં પહોંચાડી દેવામાં આવે.'

ગાંધીજીએ પંડિત ખરેને ભજન ગાવા કહ્યું. ભજન દરમિયાન ગાંધીજીએ શિર ઝુકાવેલું રાખ્યું અને પ્રાર્થના કરી. પછી તેઓ મેજિસ્ટ્રેટ પાસે પહોંચ્યા. તે પાસે તૈયાર રાખેલી ગાડીમાં તેમને લઈ ગયા.

ગાંધીજી પર ન કામ ચલાવવામાં આવ્યું, ન એમને

સજા ફરમાવવામાં આવી, ન એમની જેલની મુદત નક્કી કરી આપવામાં આવી.

જેલમાં દાખલ થતી વખતે અધિકારીઓએ ગાંધીજીનું માપ લીધું. તેઓ ૫ ફૂટ ૫ ઇંચ ઊંચા નીકળ્યા. એમની ફરી કોઈ વાર શોધ કરવાની જરૂર પડે એમ કરીને એમના શરીર પર કાંઈ નિશાની હોય તો તેની તપાસ ચાલી. જમણી બાજુની નીચેની પાંપણ પર તલનું નિશાન નીકળ્યું, ડાબી કોણીની નીચે એક નિશાન જડ્યું.

ગાંધીજીને જેલવાસ પ્રિય હતો. ધરપકડ થયા પછી એક અઠવાડિયા બાદ એમણે મીરાંબહેનને લખ્યું હતું, 'હું અહીં ખૂબ આનંદમાં છું. ઊંઘ પૂરી કરી લેવામાં પડ્યો છું.'

એમના મૌનવારને દિવસે

એમણે આશ્રમનાં નાનાં બાળકોને
સંબોધીને એક પત્ર લખ્યો :

પંખીડાં,

પંખી તો પાંખ વિના ન ઊડી
શકે, પાંખ હોય તે તો બધાં ઊડે.
પણ પાંખ વિનાના તમે સહુ
ઉડવાનું શીખી લેશો, તો તમારી
સઘળી મુસીબતો દૂર થઈ જશે.
ચાલો, તમને ઊડતાં શીખવું.
જુઓ, મને પાંખ નથી છતાં
ઊડીને રોજ તમારી પાસે આવું છું,
કેમ કે વિચારમાં તમારી પાસે હોઉં
છું. આ રહી પેલી વિમળા, આ
રહ્યો પેલો હરિ, મનુ, ઘૈર્યકુમાર;
તમે પણ મનથી ઊડીને મારી પાસે
આવી શકો છો. વિચાર કરતાં
આવડે એને મહેતાજીની બહુ જરૂર
ન પડે. મહેતાજી આપણને દોરે;
એ કંઈ આપણને વિચાર આપે
નહિ. વિચાર તો આપણામાં હોય.

ડાહ્યા થાય તેને ડાહ્યા વિચારો જ આવે. પ્રભુભાઈની પાસે બરોબર પ્રાર્થના કોણ નથી કરતું ? બધાંની સહીનો કાગળ મોકલજો. જેને સહી નથી આવડતી તે સાથિયો પાડે.

બાપુના આશીર્વાદ

ધરપકડ થઈ તે પહેલાં ગાંધીજીએ વાઈસરોયને મોકલવા સારુ એક પત્ર ઘડી રાખ્યો હતો, એમાં લખ્યું હતું, 'ઈશ્વરની ઈચ્છા હશે તો મારો ઈરાદો ધરાસણાના મીઠાના અગરો ઉપર કૂચ લઈ જવાનો છે.' ઈશ્વરની એવી ઈચ્છા નહિ હોય, પરંતુ ગાંધીજીના સાથીઓએ એ ઈરાદાનો અમલ કરવાની તૈયારી કરી લીધી. શ્રીમતી સરોજિની નાયડુની આગેવાની હેઠળ પરચીસસો સ્વયંસેવકો ધરાસણા પહેાંચી

ગયા.

યુનાઈટેડ પ્રેસના ખ્યાતનામ ખબરપત્રી ત્યાં હાજર હતા, એમણે ત્યાંની નજરે જોયેલી હકીકત આપી છે : 'મીઠાના મોટામોટા અગરોની ચારે બાજુ ખાઈઓ ખોદી લેવામાં આવી હતી, કાંટાવાળા તારોની વાડ કરી લીધી હતી. મણિલાલ ગાંધીની આગેવાની હેઠળ ગાંધીજીની સેના ખૂબ શાંતિપૂર્વક આગળ વધી, વાડથી સોએક વાર દૂર થોભી ગઈ. એ સમુદાયમાંથી પસંદ કરી રાખેલી એક ટુકડી આગળ વધી, ખાઈઓ ઓળંગીને તારની વાડ પાસે પહોંચી. પોલીસ અમલદારોએ એમને પાછા હઠી જવાનો હુકમ આપ્યો, પરંતુ એ લોકો તો આગળ જ વધતા ગયા. પછી હુકમ મળતાંની સાથે જ કોડીબંધ સિપાઈઓ એ લોકોની ઉપર તૂટી

પડયા. એમના માથામાં લોખંડના માથાવાળી લાઠીઓના ફટકા લગાવવા માંડયા. ફટકા રોકવા સારુ કોઈ પણ સત્યાગ્રહીએ હાથ સરખોય ઊંચો કર્યો નહિ. ન કશો ટંટો કર્યો, ન કશી ખેંચતાણ. લાઠીના મારથી નીચા પડવા વારો આવ્યો ત્યાં સુધી સત્યાગ્રહીઓ આગળ જ વધતા રહ્યા.

એક અંગ્રેજ અમલદાર સરોજિની નાયડુની પાસે પહેંચ્યો ને બોલ્યો, 'આપને ગિરફતાર કરવામાં આવે છે.' મણિલાલની પણ ધરપકડ કરવામાં આવી.

અંગ્રેજ લોકો હિંદીઓને દંડા અને બંદૂકના કુન્દા લગાવી રહ્યા હતા. હિંદીઓ નો'તા ફરિયાદ કરતા, નો'તા પાછા હઠતા. આ ચીજે ઇંગ્લેન્ડને કમજોર અને હિંદને અજેય બનાવી દીધું.

૧૪. વિદ્રોહીઓ અનુક્રમણિકા સાથે મંત્રણા

ઇંગ્લેન્ડના મજૂરપક્ષના પ્રધાનો અને તેમના ટેકેદારો હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતાના સમર્થક હતા. ગાંધીજીને તે હિંદના હજારો રાષ્ટ્રવાદીઓને જેલમાં રાખવા પડે એ એમને સારું શરમરૂપ હતું. લોર્ડ ઈરવિનને માટે તો ગાંધીજીને જેલ રાખવાનો સવાલ પરેશાનીભર્યો હતો એટલું જ નહિ એમનો તો કારભાર જ જાણે અટકી પડ્યો હતો.

બ્રિટિશ વડાપ્રધાન મેકડોનલ્ડ અને લોર્ડ ઈરવિનથી આ સ્થિતિ સહેવાતી નો'તી. ગાંધીજી કૂચ વખતે, સમુદ્રને કિનારે કે આશ્રમમાં બેઠેબેઠે જેટલા મૂંઝવણરૂપ હતા તેટલા જ જેલમાં બેઠેલા પણ મૂંઝવણરૂપ હતા.

મૂંઝવણમાં પડેલા
 અધિકારીઓએ ભારતમાં
 વિદ્રોહની વૃત્તિ વધતી જોઈને
 ગાંધીજીની ધરપકડના બે જ
 અઠવાડિયામાં લંડનના
 મજૂરપક્ષના પત્ર 'ડેલી હેરલ્ડ'ના
 આકર્ષક અને લાલ દાઢીવાળા
 ખબરપત્રી જ્યોર્જ સ્લોકમ્બને
 ગાંધીજીને ૧૯મી અને ૨૦મી મેએ
 જેલમાં મળવાની પરવાનગી
 આપી. પોતે બ્રિટિશ સરકાર સાથે
 કઈ શરતે સમજૂતી કરવા તૈયાર
 થાય તે ગાંધીજીએ સ્લોકમ્બને
 બતાવ્યું. જુલાઈ મહિનામાં
 વાઈસરોયની ઈચ્છાથી વિનીત
 પક્ષના નેતા સર તેજ બહાદુર સપ્તુ
 અને શ્રી જયકર ગાંધીજી સાથે
 મંત્રણા કરવા જેલમાં ગયા.
 ગાંધીજીએ એમને જણાવી દીધું,
 'કોંગ્રેસની કારોબારીની સાથે
 મસલત કર્યા વિના આપનાં
 સૂચનોનો જવાબ આપી શકાય

નહિ.' આથી મોતીલાલ નેહરુને, જવાહરલાલ નેહરુને ડો. સૈયદ મહમદને સંયુક્ત પ્રાંત (આજના ઉત્તર પ્રદેશ)ની જેલમાંથી ખાસ ગાડીમાં પૂના જેલમાં ખસેડવામાં આવ્યા. સરોજિની નાયડુ અને વલ્લભભાઈ તો ત્યાં જ જેલ ભોગવતાં હતાં.

૧૪મી અને ૧૫મી ઓગસ્ટે બે દિવસ સુધી મસલત કરીને નેતાઓએ એક જાહેર નિવેદન બહાર પાડ્યું. એમાં જણાવવામાં આવ્યું, 'અમારી અને બ્રિટિશ સરકારની નીતિ વચ્ચે ન પુરાય એવી ખાઈ છે.'

૧૯૩૦ની ૧૨મી નવેમ્બરે લંડનમાં પહેલી ગોળમેજી પરિષદ શરૂ થઈ, એમાં કોંગ્રેસના એક પણ પ્રતિનિધિની હાજરી નો'તી.

૧૯૩૧ના જાન્યુઆરીની

૨૬મી તારીખે – સ્વાતંત્ર્ય દિને – ઈરવિને ગાંધીજી, મોતીલાલ નેહરુ, જવાહરલાલ નેહરુ તથા બીજા વીસ ઉપર નેતાઓને વિના શર્ત જેલમાંથી છોડી મૂક્યા. એ સદ્ભાવના પ્રત્યુત્તર તરીકે ગાંધીજીએ વાઈસરોયને મુલાકાત આપવા માટે પત્ર લખ્યો.

ઈરવિન અને ગાંધીજીની પહેલી મુલાકાત ૧૭મી ફેબ્રુઆરીએ પાછલે પહોરે અઢી વાગે ૧૩ થઈ ને સાંજે ૭ ને દસ મિનિટ સુધી ચાલુ રહી.

બીજે દિવસે ૧૮મી ફેબ્રુઆરીની મુલાકાત ત્રણ કલાક ચાલી. ૧૮મીએ ફરી પાછી અડધા કલાકની મુલાકાત થઈ. એ મુલાકાતો દરમિયાન ઈરવિન ૭ હજાર માઈલ દૂર લંડનમાં પોતાના ઉપરીઓ સાથે તારવ્યવહાર

ચલાવી રહ્યા હતા ને ગાંધીજી કેંગ્રેસની કારોબારીના સભ્યો સાથે નવી દિલ્હીમાં લાંબી-લાંબી બેઠકો કરી રહ્યા હતા. (મોતીલાલ નેહરુનો ડક્કી ફેબ્રુઆરીએ સ્વર્ગવાસ થઈ ચૂક્યો હતો.) મડાગાંઠ પડતી અટકાવવા સપ્ત, જયકર ને શાસ્ત્રી બંને પક્ષ વચ્ચે આમથી તેમ દોડાદોડ કરી રહ્યા હતા.

મુશ્કેલીઓ ઊભી થતી રહી. સાત દિવસ સુધી કશી વાતચીત ન થઈ, પહેલી માર્ચે ગાંધીજી પાછા ઈરવિનને મળ્યા. મધરાત સુધી બંને વચ્ચે વાતચીત ચાલ્યા કરી. ગાંધીજી રાત્રે બે વાગે ચાલતા જ મુકામે પહોંચ્યા.

પરસ્પર ખૂબ દલીલો કરીને છેવટે પમી માર્ચે સવારે ગાંધી-ઈરવિન કરાર ઉપર સહીઓ

કરવામાં આવી. બંને દેશના પ્રતિનિધિઓએ મંજૂર રાખેલા કરારનામાના મુદ્દા પર સહીઓ કરી. એનું એકએક વાક્ય, એની કલમ પાકી સોદાબાજી કરીને તૈયાર કરવામાં આવી હતી. બ્રિટિશ વિવેચકોએ એને ઈરવિનની જીત ગણાવી. એમના એ દાવાની તરફેણમાં ઘણું કહી શકાય એમ છે, પરંતુ મહાત્માજી દૂરપર્તી પરિણામોનો વિચાર કરનારા હતા, અને પરિણામે ભારત અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે સિદ્ધાંતરૂપ સમાનતાનો દરજ્જો કાયમ થઈ ગયો. તે આ સોદાની વાતો કરતાં એમને મન વધારે મહત્વની વાત હતી.

કરારનામા પર સહી થતાં વાર જ સરકાર પર એનો ભંગ કરવાનું તહોમત આવ્યું. એ બાબતમાં ગાંધીજીને નવા વાઈસરોય લોર્ડ

વિલિંગ્ડન સાથે ફરીથી મંત્રણા કરવી પડી. મામલો થાળે પડ્યો ને કરાંચીના કેંગ્રેસ અધિવેશનમાં ગાંધીજીની બીજી ગોળમેજી પરિષદના એક માત્ર પ્રતિનિધિ તરીકે પસંદગી થઈ. સુભાષ બોઝના શબ્દોમાં 'એ હતું ગાંધીજીની લોકપ્રિયતા અને પ્રતિષ્ઠાનું સર્વોચ્ચ શિખર.'

૧૨મી સપ્ટેમ્બરે ગાંધીજી લંડન પહોંચ્યા. ૫મી ડિસેમ્બર સુધી તેઓ ઇંગ્લેન્ડમાં રહ્યા. લંડનમાં તેઓ કુમારી મ્યુરિયલ લિસ્ટરના મહેમાન થયા ને ઈસ્ટ એન્ડમાં કિંગ્સલે હોલ નામના મકાનમાં રહ્યા.

હોટલમાં રહેવાથી કામનો ને આરામનો પુષ્કળ વખત બચી શકશે એવી મિત્રોએ એમને સલાહ આપી, પણ ગાંધીજીને તો

પોતાની રીતે ને ગરીબોની વચ્ચે રહેવામાં જ આનંદ દેખાયો.

સવારને વખતે ગાંધીજી કિંગ્સ્ટે હોલની આજુબાજુની ગલીઓમાં ફરવા નીકળી પડતા. ત્યાં મજૂર વર્ગના લોકોની વસ્તી હતી. કામ પર જતાં સ્ત્રીપુરુષો હસતે મોંએ એમને વંદન કરતાં, કોઈ-કોઈ લોકો એમની જોડે વાતે પણ વળગતા. છોકરાં દોડી આવતાં ને એમના હાથોએ વળગી પડતાં.

છાપાંઓ માટે તો ગાંધીજી અદ્ભુત સામગ્રી જેવા થઈ પડ્યા હતા. પત્રકારો એમની એકએક હિલચાલના હેવાલ આપ્યા કરતા હતા. જ્યોર્જ સ્લોકમ્બે ગાંધીજીની ઉદારતાનો એક પ્રસંગ વર્ણવ્યો હતો ને ઉદાહરણ ટાંકતાં લખ્યું હતું કે જ્યારે ઇંગ્લેન્ડના પાટવી કુંવર

હિંદુસ્તાન ગયા હતા ત્યારે ગાંધીજી એમનાં ચરણોમાં ઝૂકી પડયા હતા. બીજી વાર સ્લોકમ્બ મળ્યા તો ગાંધીજીએ હસીને કહ્યું, 'મિ. સ્લોકમ્બ, આ વાત તમારી કલ્પનાને પણ શરમાવે એવી છે. હું ભારતના ગરીબમાં ગરીબ અછૂતને પગે પડીશ, એની ચરણરજ લઈશ, પરંતુ યુવરાજનાં તો શું બાદશાહનાંચ ચરણોમાં નહિ ઝૂકું, કારણ એ કે તેઓ એક ધૃષ્ટ કારવાઈના પ્રતિનિધિ છે.'

ગાંધી પંચમ જ્યોર્જ અને રાણી મેરીની મુલાકાતે બર્કિંગહામ મહેલમાં ગયા. આખું ઇંગ્લેન્ડ જિજ્ઞાસાપૂર્વક જોઈ રહ્યું કે ગાંધીજી શું પહેરીને જાય છે ? એ તો ધોતી, ચંપલ પહેરીને, શાલ ઓઢીને ને પોતાનું લટકતું ઘડિયાળ પહેરીને જ ગયા. પાછળથી કોઈએ એમને પૂછ્યું

હતું, 'તમે પૂરતાં કપડાં પહેરીને ગયા હતા કે નહિ ?' એમણે જવાબ આપ્યો હતો, 'બાદશાહે એટલાં કપડાં પહેર્યાં હતાં કે તે અમારા બે માટે પૂરતાં હતાં.'

ઇંગ્લેન્ડના મહાયુદ્ધ વખતના વડાપ્રધાન લોયડ જ્યોર્જે ગાંધીજીને ચર્ટ મુકામે આવેલા પોતાના ફાર્મ ઉપર બોલાવ્યા હતા. એમની વચ્ચે ત્રણ કલાક વાતો ચાલી. ૧૯૩૮માં હું લોર્ડ જ્યોર્જને મળવા ચર્ટ ગયો હતો, તે વખતે એમણે ગાંધીજીની મુલાકાતની યાદ દેવરાવી હતી. એમણે કહ્યું, 'નોકરોએ એવું કંઈક કર્યું જે આજ સુધી કોઈ મહેમાનના આગમન વખતે પણ તેઓ પાસે હું કરાવી શક્યો નહોતો. એકેએક નોકર એ સંતને મળવા બહાર નીકળી આવ્યો હતો.'

ગાંધીજી સાથેની મુલાકાત સંબંધે મારે લોઈડ જ્યોર્જ જોડે જે વાતચીત થઈ તેનો મેં ચાર વર્ષ પછી ગાંધીજી આગળ ઉલ્લેખ કર્યો. ગાંધીજીએ ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું, 'ઠીક, એમણે શું કહ્યું હતું?'

એમણે કહ્યું, 'આપ કોચ પર બેઠા, આપ જેવા બેઠા કે પહેલાં કદી પણ એમના જોવામાં આવી ન હોય એવી એક કાળી બિલાડી બારીમાંથી આવીને આપના ખોળામાં બેસી ગઈ.'

ગાંધીજીએ યાદ કરીને કહ્યું, 'બરાબર છે.'

'લોઈડ જ્યોર્જે એમ પણ કહ્યું કે આપ ચાલ્યા ગયા પછી એ બિલાડી પણ અદ્રશ્ય થઈ ગઈ.'

ગાંધીજીએ કહ્યું, 'એ વાતની મને ખબર નહિ.'

મેં આગળ ચલાવ્યું, 'લોઈડ જ્યોર્જે મને કહ્યું હતું કે મિસ સ્લેડ (મીરાંબહેન) એમને મળવા ચર્ટ ગયાં હતાં તે વખતે એ જ બિલાડી પાછી આવી હતી.'

'એ વાતની પણ મને ખબર નથી.' ગાંધીજીએ કહ્યું.

ચાર્લી ચેપ્લિનનો ગાંધીજીને મળવાનો વિચાર થયો. ગાંધીજીએ તો એમનું નામ જ સાંભળ્યું નો'તું. એમણે ચલચિત્રો જોયાં ન હતાં. ચાર્લી ચેપ્લિન સંબંધે એમને ખબર આપવામાં આવી તો એમણે ના પાડી દીધી. પણ ચાર્લી ચેપ્લિનનો જન્મ ગરીબ ઘરમાં થયો હતો એવું એમને જણાવવામાં આવ્યું ત્યારે એમણે ડો. કટિયાલને ઘરે એમને મુલાકાત આપી. ચાર્લી ચેપ્લિને સહુથી પહેલો સવાલ પૂછ્યો, 'યંત્રો વિશે

આપનો શો મત છે ?' સંભવ છે કે એ પ્રશ્નના ઉત્તરને પરિણામે જ એ અભિનેતાને પાછળથી પોતાની 'મોડર્ન ટાઈમ્સ' ફિલ્મ બનાવવાની પ્રેરણા મળી હોય.

જ્યોર્જ બર્નાર્ડ શોએ પણ ગાંધીજીને મળવાનું માન લીધું. શોએ અસાધારણ નમ્રતાથી ગાંધીજી સાથે હસ્તધૂનન કર્યું, પોતાને 'મહાત્મા માર્ઝનર' (છોટા મહાત્મા) તરીકે ઓળખાવ્યા. શોના વિનોદમાં ગાંધીજીને ખૂબ મજા આવી.

ગાંધીજી લોર્ડ ઈરવિન, જનરલ સ્મટ્સ, કેન્ટરબરીના આર્ચબિશપ, હેરલ્ડ લાર્કી, સી. પી. સ્કોટ, આર્થર હેન્ડરસન વગેરે સેંકડો લોકોને મળ્યા. ચર્ચિતે એમને મળવાનો નમ્રો ભણ્યો.

ગાંધીજી મેડમ મેરિયા

મોન્ટેસરીની ટ્રેનિંગ કોલેજમાં ગયા. ત્યાં એમણે એમના ભાષણમાં કહ્યું, 'મારી પાકી માન્યતા છે કે બાળકો જન્મથી ખરાબ નથી હોતાં. બાળક મોટું થતું હોય છે ત્યારે માબાપ જ પોતાનું આચરણ પવિત્ર રાખે તો બાળક સ્વભાવે જ સત્ય અને પ્રેમનું પાલન કરતું થશે. સેંકડો - મારે કહેવું જોઈએ કે હજારો - બાળકોને હું મારા સ્વ અનુભવે ઓળખું છું. માન-અપમાનની ભાવના એમનામાં મારાથી કે તમારાથી વધારે હોય છે. ભગવાન ઈસુએ એક ખૂબ જ મહત્વની વાત કહી છે. 'જ્ઞાન બાળકોનાં મોંમાંથી સ્ફુરે છે.' હું એ વાતને સાચી માનું છું.

ગાંધીજી બે વાર ઓક્સફર્ડ જઈ આવ્યા. એમની ઓક્સફર્ડયાત્રા સ્મરણીય છે. પહેલી વાર તેઓ

બેલિયમ કોલેજના પ્રોફેસર લિંડસેને ત્યાં રહ્યા હતા. બીજી વાર તેઓ ડો. એડવર્ડ ટોમસનને ત્યાં રહ્યા હતા. ત્યાંના મંડળ સાથે એમનો વાર્તાલાપ ચાલ્યો. મંડળમાં પ્રોફેસર લિંડસે, ગિલબર્ટ મરે, પ્રોફેસર ફુપલેંડ, સર માઈકલ સેડલર, પી. સી. લિયોન અને એવા બીજા સદ્ભાવશીલ સજ્જનો ભેળા થયા હતા.

ગાંધીજીની તીવ્ર બુદ્ધિપ્રતિભાનો અને બોદ્ધિક સ્થિરતાનો ખ્યાલ આપતાં ટોમસને લખ્યું છે : 'ત્રણ કલાક સુધી એમની કસોટી થઈ, એમની ઊલટ તપાસ ચાલી. થકવી નાખે એવી એ પરીક્ષા હતી, પરંતુ તેઓ એક ક્ષણ માટે પણ વિચલિત થયા નહિ કે નિરુત્તર બેઠા નહિ. મને પ્રતીતિ થઈ ગઈ કે આત્મસંયમની બાબતમાં ને

ચિતના સ્વાસ્થ્યની બાબતમાં સોફ્ટિસના સમયથી માંડીને આજ સુધીમાં ગાંધીજી તોલે આવે એવી કોઈ વ્યક્તિ પાકી નહિ હોય. મેં એકાદ વાર મારી જાતને આ અજેય ચિત્તસ્વાસ્થ્ય અને નિશ્ચલતાનો જેમને સામનો કરવો પડ્યો હશે એવા લોકોને સ્થાને મૂકી જોઈ, ત્યારે જ એથેન્સવાસીઓએ એ શહીદને, એ તર્કવેત્તાને ઝેર શા માટે આપ્યું હશે તેનો મને ખ્યાલ આવ્યો.'

ઇંગ્લેન્ડના ચોર્યાસી દિવસના નિવાસ દરમિયાન ગાંધીજીએ જે-જે ખાનગી કે જાહેર, સરકારી કે અર્ધસરકારી વક્તવ્યો આપ્યાં તેમાં તેમણે ભારતની સ્વાધીનતાની એમની શી કલ્પના છે તે સમજાવવાનો જ વધારેમાં વધારે પ્રયત્ન કર્યો હતો.

પોતાની આકર્ષક સરલતાને લીધે, પોતાના માનવપ્રેમને લીધે, મિલનસાર સ્વભાવને લીધે ગાંધીજી સહુને પોતાના મિત્રો બનાવી લેતા હતા. એમણે ઇંગ્લેન્ડના ખ્રિસ્તીઓનાં મન જીતી લીધાં, તેઓ એમને મોટા ભાઈ જેવા, ઈષ્ટ મિત્ર જેવા માનવા લાગ્યા. કેટલાય લોક એમને દુઃસાધ્ય માનતા હતા ને દુઃસાધ્ય એ થઈ પણ શકતા. છતાં તેઓ પ્રખરમાં પ્રખર વ્યક્તિના વૈમનસ્યને પણ શાંત કરી દે એવા હતા. એમની પરદેશી કાપડ વિરુદ્ધની ચળવળ અને ખાદી હિલચાલને લીધે લેકેશાયરમાં બેકારી વધી હતી, નફામાં મોટો ખાડો પડ્યો હતો. એવા તેઓ લેકેશાયરમાં પણ જઈ પહોંચ્યા. એમણે સિંહની બોડમાં જ પગ મૂક્યો. પણ પછી એક સભામાં એક માણસે કહેલું : 'હું

બેકાર તો છું, પણ હું હિંદુસ્તાનમાં
હોત તો હું પણ ગાંધી કહે છે તે જ
કહેતો હોત.'

ગાંધીજીની સલામતી માટે
સરકારે સ્કોટલેન્ડ ચાર્ડના બે
જાસૂસો મૂક્યા હતા - સારજન્ટ
ઈવાન્સ ને સારજન્ટ રોજર્સ. એ
બંને 'એ નાનકડા આદમી' ઉપર
ફિદા થઈ ગયા હતા. ગાંધીજી ન
તો તેમને છેટા ને છેટા રાખતા'તા,
ન તેમની અપહેલના કરતા'તા.
તેઓ તેમની સાથે વાતો પણ
કરતા; એમને ઘરે પણ ગયા હતા.
ઇંગ્લેન્ડથી રવાના થતાં પહેલાં
ગાંધીજીએ એ બંનેને બ્રિન્ડિસી
સુધી મોકલવામાં આવે એવી
ઈચ્છા વ્યક્ત કરી, ત્યારે
નોકરશાહીને એનું કારણ પૂછવું
પડ્યું હતું.

ગાંધીજીએ કહેલું : 'કારણ કે

એ મારા પરિવારના અંગરૂપ બની ગયા છે.'

વ્યાખ્યાનો, ભાષણો, વાદવિવાદો, વર્તમાનપત્રીઓની મુલાકાતો, પ્રવાસો, અસંખ્ય અંગત કાર્યક્રમો અને ઢગલાબંધ પત્રોના ઉત્તરો – એ બધા ઉપરાંત તેઓ સરકારી કામમાં – ગોળમેજી પરિષદના કામમાં પણ ભાગ લેતા હતા. એટલા માટે તો તેઓ ઇંગ્લેન્ડ આવ્યા હતા. સરકારી અને બિનસરકારી કામકાજમાં તેઓ દિવસના એકવીસ કલાક મગ્ન રહેતા હતા. એમની જળવાઈ રહેલી નિત્યનોંધ ઉપરથી ખબર પડે છે કે ક્યારેક ક્યારેક તો તેઓ રાત્રે છેક બે વાગે સૂતા. પોણાચાર વાગ્યે તે પ્રાર્થના સારુ ઊઠી જતા. પથી ૬ પાછો આરામ લેતા. બસ, પછી બીજે દિવસે રાતના એક કે બે વાગ્યા સુધી એમને શ્વાસ હેઠો

મૂકવાનો પણ વખત મળતો નહિ. આ કાર્યક્રમનો એમને થાક ચઢ્યો. એમને શરીર પાસે હૃદયી વધારે કામ લેવામાં મજા આવતી. પરિણામ એ થયું કે ગોળમેજી પરિષદને તેઓ જે આપી શક્યા હોત તે મળી શક્યું નહિ. ને છતાંય પરિષદમાં ભાગ લેનારાઓને એમની પાસેથી નિરાળી ને અનોખી વાતો સાંભળવા તો મળી જ.

ગોળમેજી પરિષદનો કરુણ રકાસ થયો. ભારતના ધાર્મિક ભેદો એણે તીવ્રતર બનાવ્યા. ભાવિ ઉપર એણે ખરાબ અને દુઃખદ અસર પહોંચાડી.

પરિષદમાં એક લઘુમતી સમિતિ નીમવામાં આવી. તેમાં છ અંગ્રેજો, તેર મુસલમાનો, દસ હિંદુઓ, બે અછૂત, બે મજૂર

પ્રતિનિધિઓ, બે શીખ, એક પારસી, બે હિંદી ખ્રિસ્તી, એક અંગ્લોઈન્ડિયન, બે ભારતવાસી અંગ્રેજો અને ચાર મહિલાઓની નિમણૂક કરવામાં આવી. માત્ર મહિલાઓએ જ વિભક્ત મત ન માગ્યો. સમિતિના તેર મુસલમાનોમાંથી માત્ર એક જ રાજનીતિની દ્રષ્ટિએ હિંદી અને ધર્મની દ્રષ્ટિએ પયગમ્બરનો અનુયાયી હતો. બાકીના બાર ધર્મને રાજ્ય જોડે જોડી દેનાર ને પોતાના ધર્મના વાડાનાં હિતોને સમગ્ર ભારતના હિતથી ઉપરવટ લેખનારા હતા.

પરિષદના મુખ્ય અધિવેશનમાં ભાષણ આપતાં મિયાં ફઝલૂલ હકકે કહ્યું હતું, 'મને નથી લાગતું કે સર ઓસ્ટિન ચેમ્બરલેનને ક્યારેય જુદાજુદા ધર્મને માનનારા ને અલગઅલગ ઈશ્વરની પૂજા

કરનારા, કોઈ પણ મેળ વિનાના ડો. મુંજેના ને મારા જેવા મનુષ્યજાતિના નમૂનાઓ સાથે પાલો પડ્યો હોય !'

'એક જ ઈશ્વર,' એક સભ્યે વચમાં બોલી નાખ્યું.

મિયાં ફઝલૂલ હકકે એનો વિરોધ કરતાં કહ્યું, 'નહિ, એક ઈશ્વર હોઈ જ ન શકે. મારા ખુદાને અલગ મતાધિકાર જોઈએ છે, એમના ઈશ્વરને સંયુક્ત મતાધિકાર જોઈએ છે.'

મુસલમાન પ્રતિનિધિઓ ઈશ્વરના પણ ટુકડા કરવા લાગ્યા હતા. પરંતુ ગાંધીજી ન તો ઈશ્વરના ટુકડા કરવા માગતા હતા, ન તો ભારતના. એમણે અલગ મતાધિકાર સામે પોતાનો સ્પષ્ટ વિરોધ જાહેર કરી દીધો. એમણે કહ્યું, 'સ્વતંત્ર હિંદમાં સર્વ હિંદીઓ

બધા હિંદીઓને હિંદીઓ તરીકે જ મત આપશે.'

ભારતીય રાષ્ટ્રીયતાનો ગુણ અને બહારનાઓ માટે તેની પ્રેરણા એ જ નથી કે તેઓ જવી રાષ્ટ્રીય અડચણ પેદા કરે. એવું તો ઘણુંબધું પહેલેથી હતું જ — પણ એની વિશેષતા એ છે કે ઇંગ્લેન્ડને અને દુનિયાને સામ્રાજ્યવાદની ઘેલછામાંથી મુક્ત કરે અને ભારતમાં ધર્મને રાજકારણથી અલગ કરે. પણ એનાથી વિપરીત અંગ્રેજોની વ્યવસ્થાએ ગોળમેજી પરિષદમાં જૂનાં અલગતાવાદી તત્ત્વોને વેગ આપ્યો ને જવાં અલગતાવાદી તત્ત્વો ઊભાં કરી આપવા પ્રયત્ન કર્યો.

પરમ ધર્મનિષ્ઠ હિંદુ મહાત્મા ગાંધી માટે ધર્મ, જાતિ, વર્ણ, ઓલાદ કે બીજા કોઈ પણ કારણે

કોઈની પણ વિરુદ્ધ ભેદભાવ રાખે એ બનવું અસંભવિત હતું. જેનાથી અછૂતોને સમાનાધિકાર પ્રાપ્ત થયા, જેનાથી નવી પેઢી હિંદુ, મુસલમાન, પારસી કે ખ્રિસ્તી મટીને હિંદી બનતાં શીખી એ ગાંધીજીની દેણાનું અનેરું જાગતિક મહત્ત્વ છે.

ગોળમેજીના ૧૯૩૧ની પહેલી ડિસેમ્બરના મુખ્ય અધિવેશનમાં ગાંધીજીનો હવાલો આપતાં અધિવેશનના પ્રમુખ ઇંગ્લેન્ડના વડાપ્રધાન જેમ્સ રામ્સે મેકડોનલ્ડે ગાંધીજીનો હિંદુ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો.

'ના, હિંદુ નહિ,' ગાંધીજીએ કહ્યું.

એમના ભગવાનને સારુ એ હિંદુ હતા. બ્રિટિશ વડાપ્રધાનને સારુ ને રાજકારણમાં તેઓ ભારતીય હતા. ગોળમેજી

પરિષદમાં એવા ભારતીય ગણ્યાગાંઠયા જ હતા, અને ભારતમાં તો એનાથીય થોડા.

અનુક્રમણિકા

૧૫. પાછા

ગાંધીજીએ દુનિયાના લગભગ બધા જ સ્વતંત્ર દેશોની વ્યક્તિઓની ને લોકોની માફી માગી. ભારતમાં જ કામ એટલું બધું પડેલું હોવાથી તેમનાથી એ લોકોના નિમંત્રણોનો સ્વીકાર થઈ શકે તેમ ન હતું. ઘરે જતાં તેઓ એક દિવસ પેરિસમાં રોકાયા. એક સિનેમાઘરમાં ટેબલ ઉપર બેસીને એમણે એક મોટી સભા આગળ ભાષણ આપ્યું. ત્યાંથી તેઓ રેલમાર્ગે સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ પહોંચ્યા, ત્યાં તેઓ લેમાન સરોવરને પૂર્વ કિનારે વિલેન્યુવેમાં રોમાં રોલાં

સાથે પાંચ દિવસ રહ્યા.

રોમાં રોલાંનું 'જીન ક્રિસ્ટોફ' આ સદીની ઉત્તમોત્તમ સાહિત્યકૃતિ છે. તેઓ કાઉન્ટ લિયો ટોલ્સ્ટોયથી પ્રભાવિત થયા હતા. રોમાં રોલાંએ ગાંધીજી અને ટોલ્સ્ટોયની વિવેચનાપૂર્ણ તુલના કરી છે. ૧૯૨૪માં એમણે કહ્યું હતું, 'ગાંધીજીને માટે બધી વસ્તુ સહજ હોય છે - સ્વાભાવિક, સાદી, શુદ્ધ. એમની બધી લડતોમાં ધાર્મિકતાનું સૌમ્ય તત્ત્વ રહેલું હોય છે. બીજી બાજુ ટોલ્સ્ટોયને સારુ પ્રત્યેક વસ્તુ અભિમાન સામે અભિમાનયુક્ત વિદ્રોહરૂપ, ઘૃણા વિરુદ્ધ ઘૃણારૂપ, વાસના વિરુદ્ધ વાસનારૂપ છે. ટોલ્સ્ટોય માટે બધી વસ્તુ હિંસાત્મક છે, એમનો અહિંસાનો સિદ્ધાંત પણ.'

ટોલ્સ્ટોય તોફાનમાં સપડાયા હતા, ગાંધીજી શાંત અને ધીર હતા. ગાંધીજી પોતાની પત્નીથી કે બીજી વસ્તુથી દૂર ભાગતા નો'તા. ગાંધીજી જ્યાં બેઠા હતા તે જ સ્થળે કરોડો લોકો પોતપોતાના સોદાઓને સારુ, પોતપોતાની લેવડદેવડને સારુ, પોતપોતાની ચિંતાઓ ને પોતપોતાની ઉપાધિઓ લઈને આમતેમ દોડાદોડ કરતા હતા, ત્યારે ગાંધીજી તો સ્વસ્થ ભાવે બેઠા હતા. એમના અંતરમાં ને એમની ચારે બાજુ શાંતિ હતી. આરસના મહેલોમાં ને કૈલાસની ઊંચાઈએ એમને ગૂંચળામણ થતી હતી.

રોલાં અને ગાંધીજી ૧૯૩૧ પહેલાં ક્યારેય મળ્યા ન હતા. રોલાંને ગાંધીજીનો પરિચય થયો હતો ટાગોરની ને એન્ડ્રુઝની વાતોથી. એમણે ગાંધીજીનું

લખાણ પણ વાંચ્યું હતું. રોલાં પણ સ્વીચ્છ જેવા સંગીતકાર હતા. એમણે રામકૃષ્ણ પરમહંસ વિશે એક પુસ્તક પણ લખ્યું હતું.

રોલાં ગાંધીજીને સંત માનતા હતા. ૧૯૨૪માં એમણે ગાંધીજીના જીવનચરિતમાં લખ્યું હતું, 'ગાંધીજી ખૂબ મોટા સંત છે, ખૂબ પવિત્ર પુરુષ છે, મનુષ્યોમાં દબાયેલી પડી રહેલી હોય છે એવી વાસનાઓથી મુક્ત છે.'

પમી ડિસેમ્બરે ગાંધીજી પહેાંચે તે પહેલાં એમના પ્રવાસ સંબંધે રોલાંની પાસે હજારો પત્રો આપીને પડયા હતા. એક ઇટાલિયનને રાષ્ટ્રીય લોટરીની કયા નંબરની ટિકિટ ઉપર ઇનામ લાગશે તે જાણવું હતું. સ્વિટ્ઝર્લેન્ડના કેટલાક સંગીતકારોએ ગાંધીજીની બારી નીચે રોજ સંગીતનો કાર્યક્રમ

રાખવા દેવાની વિનંતી કરી હતી, લેમાનના દૂધ વેચનાર લોકોના મંડળે 'ભારતના બાદશાહ'ને દૂધ, માખણ વગેરે આપવાની ઈચ્છા બતાવી હતી. પત્રકારોએ પ્રશ્નાવલીઓ મોકલી હતી, તેઓ રોલાંના ગ્રામવિસ્તારમાં આવેલા નિવાસની આજુબાજુ અહ્હા નાખીને પડયા હતા. ફોટોગ્રાફરોએ તો મકાનને ઘેરો જ ઘાલ્યો. પોલીસનો હેવાલ બહાર પડ્યો કે ભારતીય મહેમાનના દર્શનની આશાએ આવેલા લોકોથી હોટલો ભરાઈ ગઈ છે.

બાસઠ વર્ષના ગાંધીજી ને પાંસઠ વર્ષના રોલાં પુરાણા મિત્રો હોય તેમ એકબીજાને મળ્યા, બંને એકબીજા જોડે માનભાવે ને સહૃદયતાથી વચ્ચા. ગાંધીજી મીરાંબહેન, મહાદેવ દેસાઈ, પ્યારેલાલ તથા દેવદાસ સાથે

પાંચ વાગ્યે પહેંચ્યા. ઠંડી પડતી હતી, વરસાદ વરસતો હતો. બીજે દિવસે સોમવારે ગાંધીજીનો મૌનવાર હતો. રોલાંએ ૧૯૦૦થી માંડીને તે દિવસ સુધીની યુરોપની કરુણાજનક નૈતિક અને સામાજિક સ્થિતિની નેવું મિનિટ સુધી સમાલોચના કરી. ગાંધીજી સાંભળતા ગયા ને પેન્સિલથી લખીને પ્રશ્નો પૂછતા ગયા.

મંગળવારે ગાંધીજીના રોમ જવા વિશે ચર્ચા ચાલી. તેઓ મુસોલિની અને બીજા ઇટાલિયન નેતાઓ ઉપરાંત પોપને મળવાની ઈચ્છા રાખતા હતા. રોમાંએ એમને ચેતવ્યા, 'ત્યાંનું ફાસિસ્ટ તંત્ર તમારી હાજરીનો એમના દુષ્ટ હેતુઓ માટે ઉપયોગ કરશે.' ગાંધીજીએ કહ્યું, 'એ લોકો મારી ચારે બાજુ ઘેરો નાખશે તોયે તે તોડીને હું નીકળી જઈશ.' રોમાંએ

સૂચન કર્યું કે ગાંધીજી શરત કરીને જ ત્યાં જાય. પહેલેથી જ એવી વ્યવસ્થા કરીને જવું એ ગાંધીજીની રીતથી ઊલટું હતું, પણ રોલાં એ વાત ઉપર ભાર મૂકતા રહ્યા, એટલે ગાંધીજીએ કહ્યું, 'ભલે, તો બતાવો કે રોમમાં રોકાવાના મારા ઈરાદા વિશે આપનો શો મત છે ?' રોમાંએ એમને કોઈ સ્વતંત્ર વ્યક્તિને ત્યાં રહેવું જોઈએ એવું સૂચન કર્યું. ગાંધીજીએ વચન આપ્યું ને એ વચન પાળ્યું પણ ખરું.

રોલાંએ યુરોપ વિશે જે વાતો કહી હતી તે વિશે ગાંધીજીનો અભિપ્રાય જાણવાની ઈચ્છા બતાવી. ગાંધીજીએ અંગ્રેજીમાં જવાબ આપ્યો, તેનો રોલાંનાં બહેને ફ્રેન્ચ ભાષામાં અનુવાદ કરી આપ્યો. ગાંધીજીએ કહ્યું, 'ઈતિહાસમાંથી હું બહુ ઓછું

શીખ્યો છું. મારી પદ્ધતિ અનુભવાત્મક છે. મારાં સઘળાં પરિણામોનો આધાર મારા અંગત અનુભવો છે.' એમણે એ પણ સ્વીકારી લીધું કે એ વસ્તુ એમને ખોટા અને નુકસાનકારક રસ્તે ચઢાવી શકે, પરંતુ મારે માટે મારાં પોતાનાં મંતવ્યો ઉપર આસ્થા રાખવાનું આવશ્યક થઈ પડેલું છે. મારી અહિંસામાં પૂરેપૂરી આસ્થા છે. એ યુરોપને પણ ઉગારી શકે એમ છે. ઇંગ્લેન્ડમાં એમને એમના મિત્રોએ અહિંસાત્મક પદ્ધતિમાં રહેલી નબળી કડીઓ બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરંતુ એમણે જણાવી દીધું હતું, 'મારી તો એ વિશે આસ્થા રહેશે જ, ભલે આખી દુનિયા એને શંકાની નજરે જુએ.'

તે પછીના બે દિવસ ગાંધીજીએ લોઝાં અને જીનિવામાં વિતાવ્યા. એમણે બંને સ્થળે

પ્રવચનો આપ્યાં. નાસ્તિક અને બીજા લોકોએ કલાકો સુધી એમની સાથે ચર્ચાઓ કરી. ગાંધીજીએ શાંતિથી એમને ઉત્તરો આપ્યા. રોલાંએ લખ્યું છે, 'એમના ચહેરા પર જરા જેટલીય કચલી પડતી નો'તી.'

૧૦મી ડિસેમ્બરે બંને વચ્ચે પાછો વાર્તાલાપ ચાલ્યો. રોલાંએ ગાંધીજીના કહેલા 'સત્ય એ જ ઈશ્વર છે' એ શબ્દોની યાદ દેવરાવી. કળામાં સત્યના પ્રશ્ન સામે દલીલ કરતાં રોલાંએ કહ્યું, 'સત્ય ઈશ્વર છે, એ વાત સારી હોય તો મને લાગે છે કે એમાં ઈશ્વરની સાથે ઈશ્વરના એક મહત્વપૂર્ણ ગુણની — આનંદની ખોટ રહી જાય છે, કારણ આનંદરહિત એવો ઈશ્વર મને મંજૂર જ નથી.'

ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો, 'હું સત્ય અને કળા વચ્ચે ભેદ જોતો જ નથી. 'કલાને ખાતર કલા' એ વાત મને મંજૂર નથી. મારું માનવું એવું છે કે સમસ્ત કલાઓનું નિધાન સત્ય હોવું જોઈએ. સુંદર વસ્તુ સત્ય વ્યક્ત કરવાને બદલે અસત્ય વ્યક્ત કરવા તરફ ઢળતી હોય તો હું તેને વજૂય ગણું. કલા આનંદ આપે છે અને શ્રેયસ્કર હોય છે એ હું સ્વીકારું છું પણ તે મારી શરતે. કલામાં સત્યની અભિવ્યક્તિને સારું બાહ્ય વસ્તુઓનું ચિત્રણ વાસ્તવિક જ હોવું જોઈએ એવું હું નથી કહેતો, પણ જીવંત વસ્તુઓ જ આત્માને જીવંત આનંદ પ્રાપ્ત કરાવે છે ને આત્માને ઉન્નત બનાવે છે.'

રોલાંએ વિચારભેદ તો પ્રગટ ન કર્યો પણ તેમણે સત્યની ને ઈશ્વરની ખોજની વાત ઉપર ભાર

મૂક્યો. એમણે કબાટમાંથી એક પુસ્તક કાઢ્યું ને ગટેનાં કેટલાંક અવતરણો ટાંકી બતાવ્યાં. ગાંધીજીના ઈશ્વરને મનુષ્યનાં દુઃખોમાં આનંદ મળે છે એવો રોલાંનો ખ્યાલ હતો ને તેનો તેમણે પાછળથી સ્વીકાર પણ કર્યો હતો.

એમણે ભવિષ્યના યુદ્ધના ભયની પણ વાતો કરી. ગાંધીજીએ પોતાનો મત પ્રગટ કરતાં કહ્યું, 'જો કોઈ રાષ્ટ્ર હિંસાનો જવાબ હિંસાથી ન વાળે ને આત્મસમર્પણની વીરતા દાખવે તો એ ભારે મોટા દ્રષ્ટાંતરૂપ થશે, પરંતુ એ માટે ચરમ આસ્થા જોઈએ.'

'ધ પ્રોલિટેરિયન રિવોલ્યુશન' પત્રિકાના તંત્રી પીયરી મોનાતેએ પેરિસથી કેટલાક પ્રશ્નો મોકલ્યા હતા. છેલ્લે એટલે ૧૧મી

ડિસેમ્બરને દિવસે રોમાં રોલાંએ ગાંધીજીને એ પ્રશ્નો લેવાની વિનંતી કરી. એક સવાલના જવાબમાં ગાંધીજીએ ભારપૂર્વક જણાવ્યું કે જે કામદાર વર્ગ પૂરેપૂરો સંગઠિત થઈ જાય તો તે માલિકો પાસે પોતાની શરતો જરૂર માન્ય રખાવી શકે. 'દુનિયામાં કામદારોનું બળ એ જ સાચું બળ છે.' પરંતુ રોલાંએ દરમિયાનગીરી કરી, 'મૂડીદારવર્ગ કામદારવર્ગમાં ફૂટ પડાવી શકે, હડતાલ તોડવાવાળા કામદારો પણ મળી આવી શકે. તેથી મજૂરવર્ગે જાગ્રત થયેલા આમવર્ગનું આધિપત્ય સ્થાપીને મજૂરવર્ગના લોકોને પોતાના હિતમાં સંયુક્ત થવાની ફરજ પાડવી જોઈએ.'

ગાંધીજીએ એનો સ્પષ્ટ જવાબ આપ્યો, 'હું એની વિરુદ્ધ છું.' રોલાંએ એ વિષય છોડી દીધો,

બીજા વિષયો લીધા. એમણે પૂછ્યું, 'ઈશ્વરને વિશે આપની શી માન્યતા છે ? ઈશ્વર એટલે આધ્યાત્મિક વ્યક્તિત્વ કે જગત પર શાસન ચલાવનારું બળ ?'

ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો, 'ઈશ્વર એ કોઈ વ્યક્તિ નથી... ઈશ્વર તો છે એક શાશ્વત નિયમ... તેથી જ હું કહું છું કે સત્ય ઈશ્વર છે... સત્યની આવશ્યકતાની નાસ્તિક પણ ના ન પાડે.'

ઈટલીની સરકારની ઈચ્છા એવી હતી કે ગાંધીજી તેમના મહેમાન બને, એ માટે તેમણે તૈયારી પણ કરી રાખી હતી. પરંતુ ગાંધીજીએ વિવેકપુર:સર ના પાડી દીધી ને તેઓ રોલાંના મિત્ર જનરલ મોરિસને ત્યાં રહ્યા. રોમ પહોંચતાં જ ગાંધીજી મુસોલિનીને મળ્યા. સરકારી નિવેદનમાં

જણાવ્યા પ્રમાણે મુલાકાત વીસ મિનિટ ચાલી. ગાંધીજીના સાથીઓના ખ્યાલ પ્રમાણે મુલાકાત દસ જ મિનિટ ચાલી. ગાંધીજીનો મુસોલિની સાથે કોઈ માનસિક વિનિમય ન થઈ શક્યો. પાછળથી ગાંધીજીએ કહ્યું હતું, 'એમની માંજરી આંખો ચોતરફ ફરતી રહે છે, ચકળવકળ થયા કરે છે. એમની તીક્ષ્ણ દ્રષ્ટિ સામે આવનારને થથરાવી દે છે... ડરનો માર્યો ઉંદર બિલાડીના મોંમાં પેસી જાય તેવી એની ગતિ થાય છે.'

'હું તો એવો ગભરાઈ જવાનો નો'તો, પણ મેં જોયું કે એમણે એમની આસપાસ બધું એવું ગોઠવી રાખ્યું છે કે કોઈ પણ આગંતુક ભયથી ઢીલો જ થઈ જાય. જે રસ્તે થઈને એમની પાસે જવું પડે છે તે રસ્તે-રસ્તે તલવારો ને બીજાં હથિયારો ટાંગી મૂકેલાં

છે.' ગાંધીજીએ એના બેઠકખાનામાં પણ હથિયાર ટાંગેલાં જોયાં હતાં. પરંતુ એમણે એ પણ ચોખવટ કરી હતી કે મુસોલિની શરીર પર કોઈ હથિયાર રાખતો નથી.

પોપ ગાંધીજીને ન મળ્યા. ગાંધીજીના રસાલામાંથી કેટલાક લોકોનો ખ્યાલ એવો છે કે એમાં 'પવિત્ર પિતા'એ — પોપે — મુસોલિનીની ઈચ્છાનું જ પાલન કર્યું હોય. ગાંધીજીને એવી વાતોની ખબર નથી. કેટલાક લોકોનું અનુમાન એવું છે કે એ મુલાકાત માત્ર મુસોલિની અને વેટિકનના સંબંધોને કારણે જ નહિ પણ બ્રિટન અને ઈટલીના સંબંધોને કારણે પણ થઈ ન શકી. ગાંધીજી બ્રિટનના વિદ્રોહી તો ખરા જ ને !

વેટિકનના પુસ્તકાલયનું

ગાંધીજીને આકર્ષણ હતું. સેંટ પીટરના દેવળમાં એમણે બે કલાક આનંદથી ગાળ્યા. સિસ્તીનના દેવળમાં તેઓ ફૂસ પર ચઢેલા ઈસુની સામે ઊભા રહીને રોઈ પડ્યા હતા. મહાદેવભાઈને એમણે કહ્યું, 'આ જોઈને આંખમાં આંસુ આવ્યા વિના નહિ રહે.'

રોમાં રોલાંએ કળા પ્રતિ ગાંધીજીનું ધ્યાન આકર્ષિક કર્યું હતું. ગાંધીજીએ ગર્વપૂર્વક કહ્યું હતું, 'હું નથી માનતો કે યુરોપીય કલા ભારતીય કળાથી ઊંચી છે.' એક મિત્રને એમણે લખ્યું હતું : 'આ બંને કલાઓનો વિકાસ અલગઅલગ ઢબે થયો છે. ભારતીય કલા પૂર્ણ રીતે કલ્પના ઉપર આધાર રાખે છે. યુરોપીય કલા પ્રકૃતિનું અનુકરણ કરે છે. આથી તે સહેલાઈથી સમજાય તો છે, પણ તે આપણને પાર્થિવતા

તરફ લઈ જાય છે. એનાથી ઊલટું ભારતીય કલા સમજમાં આવ્યા પછી આપણા વિચારોને સ્વર્ગીયતા તરફ લઈ જાય છે.'

ગાંધીજીને કલામાં આધ્યાત્મિકતા ઈષ્ટ હતી. એમનું કહેવું હતું, 'સાચું સાઉંદર્ય હૃદયની શુદ્ધતામાં રહેલું છે.'

'યંગ ઈન્ડિયા'માં ગાંધીજીએ લખ્યું હતું, 'હું જાણું છું કે કેટલાક લોકો પોતાને કલાકાર કહેવરાવે છે ને એમને કલાકાર માનવામાં પણ આવે છે. પરંતુ એમની કૃતિમાં આત્માને ઉન્નત કરે એવી કલ્પના કે એવો તલસાટ લેશમાત્ર પણ હોતો નથી... સાચી કલામાં આત્માનું દર્શન થતું હોય છે. સાચી કલા આત્માને તેના ઊંડાણનું દર્શન કરાવવામાં સહાયક થતી હોવી જોઈએ. મારી

બાબતમાં મેં જોયું છે કે મારા આત્માનુભવમાં મને બાહ્યરૂપોની બિલકુલ જરૂર પડી નથી. આથી મારો દાવો એવો છે કે મારા જીવનમાં વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તેટલી કલા ભરેલી છે; હા, તમે જેને કલાકૃતિઓ કહો છો તેવી વસ્તુઓ મને વીંટળાયેલી જોવા ન મળે. મારા ખંડની ભીંતો ભલે અડવી રહી. છત તો ન હોય તોપણ ચાલે. સાઉંદર્યના અસીમ વિસ્તારમાં વ્યાપી રહેલું તારાજડિત આકાશ તો જોયા કરાય. શું સોહામણા પાળનખવાળી સ્ત્રીને સુંદર માનવી જ જોઈએ ?... મેં સાંભળ્યું છે કે સોક્રેટિસ પોતાના યુગનો સહુથી વધારે સત્યનિષ્ઠ પુરુષ હતો, છતાં આખા ગ્રીસમાં એનો ચહેરો કદરૂપો લેખાતો હતો. મારી દ્રષ્ટિએ સોક્રેટિસ સુંદર લેખાય, કારણ કે એ સત્યનાં દર્શનને સારુ

તડપ્યા કરતો હતો. પ્રાપ્ત કરવા જેવી પ્રથમ વસ્તુ છે સત્ય. સુંદરતા ને ભલાઈ તો આપમેળે જ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે... સાચી કલા માત્ર બાહ્યરૂપનો જ વિચાર નથી કરતી, પણ એની પાછળ જે રહેલું છે તેનો પણ વિચાર કરે છે. એક કલા મારનારી છે, એક જીવનદાયિની છે. સાચી કલા કલાકારના આનંદ, તુષ્ટિ અને પવિત્રતાના પ્રમાણરૂપ હોવી જોઈએ.'

રોમ છોડતાં પહેલાં ગાંધીજીએ ટોલ્સ્ટોયનાં પુત્રી વિશે માહિતી મેળવી. ગાંધીજી એમના ઓરડામાં બેસીને કાંતતા હતા ત્યાં ઇટલીના શહેનશાહની કુંવરી રાજકુમારી મેરિયા એક દાસ સાથે આવી. એ મહાત્માજીને સારું અંજીરોની એક ટોપલી લાવી હતી. અંજીર ઇટલીની મહારાણીએ મોકલ્યાં

હતાં.

ગાંધીજીની હાજરીનો કોઈએ પણ ફાસિસ્ટવાદી હેતુ માટે દુરુપયોગ કર્યો નહિ. હા, 'ગિયોર્નેલ ઇતાલિયા'એ એક એવી મુલાકાતનું વર્ણન આપ્યું હતું ખરું. જે ન તો ગાંધીજીએ કોઈને આપી હતી, ન તો એ મુલાકાતની વાત રજૂ કરનાર પૃત્તપત્રીને ગાંધીજી કદી મળ્યા હતા.

ઈટલીમાં ગાંધીજી બધું મળીને ૪૮ કલાક રહ્યા. બ્રિન્ડિસીમાં એમણે સ્કોટલેન્ડ ચાર્ડના એમના ચોકીદારોની વિદાય માગી, પણ પ્રોફેસર એડમન્ડ પ્રિવટ અને તેમનાં પત્નીની વિદાય માગી નહિ.

પ્રોફેસર અને તેમનાં પત્ની રોમાં રોલાંનાં મિત્ર હતાં. તેઓ વિલેન્યુવેથી ઈટલીની સરહદ સુધી

ગાંધીજીની સાથે આવ્યાં હતાં. વિદાય લેવાની તૈયારી કરતાં- કરતાં એમણે કોઈ વાર ભારત આવવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી. ગાંધીજી કહે, 'અમારી સાથે જ કેમ નથી ચાલી નીકળતાં ?' એમણે જવાબ દીધો, 'એટલા પૈસા અમારી પાસે નથી.'

ગાંધીજીએ કહ્યું, 'આપ કદાચ પહેલા ને બીજા વર્ગનો વિચાર કરીને કહેતાં હશો. અમે તો આગબોટના તૂતક ઉપર મુસાફરી કરીએ છીએ ને જણ દીઠ દસ પાઉંડ આપીએ છીએ. એક વાર ભારત પહોંચી જશો એટલે ભારતના કેટલાય મિત્રો એમનાં દ્વાર આપને માટે ખુદાં મૂકી દેશે.'

પ્રિવટ ઇંપતીએ ખીસાપાકીટમાંના પૈસા ગણી જોયા ને ભારત જવાનો નિર્ણય

કરી લીધો. ૧૪મી ડિસેમ્બરે એ લોકો ગાંધીજીની મંડળી સાથે બ્રિવિડસીથી પિલ્સના નામની આગબોટમાં બેઠાં. બે અઠવાડિયાંમાં સહુ સાથે મુંબઈ આવી પહેંચ્યાં.

૨૮મી ડિસેમ્બરની સવારે એક વિશાળ જનસમુદાયે ગાંધીજીનું જયના પોકારથી સ્વાગત કર્યું. ગાંધીજીએ કહ્યું, 'હું ખાલી હાથે પાછો ફર્યો છું ખરો, પણ મેં આપણા દેશની ઈજ્જતને હોડમાં મૂકી નથી.'

ગોળમેજી પરિષદમાં ભારત ઉપર જે કંઈ વીત્યું હતું તેનો ગાંધીજીએ આ શબ્દોમાં સાર આપ્યો હતો, પરંતુ પરિસ્થિતિ એમણે કલ્પી હોય તેના કરતાં પણ વધારે નિરાશાજનક હતી.

[અનુક્રમણિકા](#)

૧૬. અગ્નિપરીક્ષા

આગબોટના તૂતક ઉપર મુસાફરી કરનાર કોઈ બીજા મુસાફરનું આજ સુધીમાં આવું શાહી સ્વાગત થયું નો'તું. સુભાષચંદ્ર બોઝે વ્યંગમાં કહ્યું હતું, 'સ્વાગતમાં જે ઉત્સાહ, સૌહાર્દ અને સ્નેહનું પ્રદર્શન થયું તે ઉપરથી એવું અનુમાન થતું હતું કે ગાંધીજી સ્વરાજ હથેળીમાં લઈને આવ્યા હશે.' ગાંધીજી તો પોતાની ઈમાનદારી સાચવી રાખીને પાછા આવ્યા હતા. એ અર્ધનગ્ન ફકીરે બળવાન બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સાથે સમાનતાની ભૂમિકા ઉપર મંત્રણા કરી હતી, તેઓ એ ભૂમિકાથી નીચે ઊતર્યા નો'તા. એ ભૂમિકા આઝાદીથી એક જ પગથિયું નીચે હતી, દાંડીયાત્રા પછી, ખાસ કરીને ગાંધી-ઈરવિન કરાર પછી ભારત પોતાને સ્વતંત્ર સમજવા

લાગ્યું હતું. ગાંધીજીએ એ ભાવના
 ઢઢ કરી હતી ને તેથી
 ભારતવાસીઓ એમના કૃતજ્ઞ
 બન્યા હતા. તે ઉપરાંત એમના
 મહાત્મા સાગરપારના ઠંડા
 દેશોમાંથી સહીસલામત પાછા
 આવ્યા હતા.

ગાંધીજી, ઈરવિન અને
 બ્રિટનની મજૂર સરકારના
 પ્રયત્નોથી ભારતને
 ૧૯૩૦-૩૧માં અંશતઃ સ્વાતંત્ર્ય
 મળ્યું હતું. પરંતુ ઈરવિનને જવા
 વારો આવ્યો હતો. ૧૯૩૧ના
 ઓક્ટોબરમાં રામ્સે મેકડોનલ્ડની
 મજૂર સરકારને બદલે એ જ
 મેકડોનલ્ડના વડાપ્રધાનપદ હેઠળ
 બીજું પ્રધાનમંડળ રચાયું હતું.
 એમાં નાફેરવાદીઓનું જોર હતું.
 ગાંધીજીએ જેમનો ઈમાનદાર અને
 નિષ્કપટ અંગ્રેજ અને ઈમાનદાર
 અને નિષ્કપટ નાફેરવાદી તરીકે

ઉલ્લેખ કર્યો હતો એવા સર
સેમ્યુઅલ હોર ભારતમંત્રી બન્યા
હતા.

નવી બ્રિટિશ સરકારે ભારતની
આઝાદીની ભાવનાને કચડવાનું
શરૂ કરી દીધું.

૨૮મી ડિસેમ્બરે ગાંધીજીએ
મુંબઈના બારામાં પગ મૂક્યો કે
તરત જ બધી હડીકત એમના કાન
ઉપર નાખવામાં આવી. સાંજ
સુધીમાં વિકટ પરિસ્થિતિનો
એમને પૂરેપૂરો ખ્યાલ મળી ગયો.
એ ખ્યાલ એમણે આઝાદ
મેદાનમાં એકઠા થયેલા બે લાખ
લોકોને કાને નાખ્યો.

જવાહરલાલ નેહરુ અને
સંયુક્ત પ્રાંત કેંગ્રેસના અધ્યક્ષ
તસદ્ગુક શેરવાણી મહાત્મા
ગાંધીજીને મળવા મુંબઈ આવવા
નીકબ્યા ત્યાં જ બે દિવસ પહેલાં

ઝડપાઈ ગયા હતા. સંયુક્ત પ્રાંતમાં, વાયવ્ય સરહદ પ્રાંતમાં અને બંગાળમાં વ્યાપક નાકરની લડતનો સામનો કરવા સારુ સરકારી ફતવા-ઓર્ડિનન્સ બહાર પડી ગયા. એમાં લશ્કરને મકાનોનો કબજો લેવાની, બેંકમાં નાણાં જમા હોય તે જપ્ત કરવાની, માલમિલકત જપ્ત કરવાની, શકદાર લોકોને વોરન્ટ વિના જ પકડવાની, અદાલતની કારવાઈ રદ કરવાની, જામીન અને હેબિયસ કોર્પસની - વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યની - માગણીને ઠોકરે મારવાની, રાજકીય સંસ્થાઓને વિખેરી નાખવાની, બહિષ્કાર થતો અટકાવવાની છૂટ આપવામાં આવી.

મુંબઈની સભામાં ભાષણ આપતાં ગાંધીજીએ કહ્યું, 'આગબોટમાંથી ઊતરતાં પહેલાં

આ બધાની મને ખબર પડી ગઈ.
હું માનું છું કે આપણા ખ્રિસ્તી
વાઈસરોય તરફથી આ નાતાલની
ભેટ હશે.'

એ જ સાંજે એમણે મેજેસ્ટિક
હોટેલમાં વેલફેર ઓફ ઈન્ડિયા
લીગની – હિંદિહિતચિંતક મંડળની
સભામાં બોલતાં કહ્યું, 'યુરોપ –
ઇંગ્લેન્ડના મારા ત્રણ મહિનાના
પ્રવાસમાં મને એક પણ અનુભવ
એવો નથી થયો જેથી મારે કહેવું
પડે કે પૂર્વ તે પૂર્વ ને પશ્ચિમ તે
પશ્ચિમ – east is east and
west is west. એથી ઊલટું મને
તો એવી શ્રદ્ધા બેઠી છે કે માણસો
ગમે તેવાં નિરાળાં હવાપાણીના
પ્રદેશોમાં કેમ વસતાં ન હોય,
માનવની પ્રકૃતિ ઘણુંખરું
એકસરખી જ હોય છે. તમે પ્રેમ
અને વિશ્વાસથી વર્તશો તો તમે
દસ ગણો પ્રેમ અને વિશ્વાસ

સંપાદન કરી શકશો.'

મુંબઈ પહેંચ્યાને બીજે દિવસે ગાંધીજીએ વાઈસરોયને તાર કર્યો, તેમાં એમણે ઓર્ડિનન્સો બદલ ખેદ દર્શાવ્યો ને મુલાકાત માટે માગણી કરી. ૩૧મી ડિસેમ્બરે વાઈસરોયના મંત્રીનો કાગળ આવ્યો કે કેંગ્રેસની સરકાર વિરુદ્ધની પ્રવૃત્તિઓના સંદર્ભે ઓર્ડિનન્સ વાજબી જ છે. મંત્રીએ લખ્યું, 'વાઈસરોય આપને મળવા ને આપ આપની લાગવગનો કેવી રીતે સાચો ઉપયોગ કરી શકો તે બતાવવા તૈયાર છે, પરંતુ નામદાર વાઈસરોય એટલું ભારપૂર્વક જણાવી દેવાની પોતાની ફરજ સમજે છે કે ભારત સરકારે બ્રિટિશ સરકારની પૂરેપૂરી સંમતિથી જે પગલાં ભર્યાં છે તેની બાબતમાં ચર્ચા કરવા માટે તેઓ તૈયાર નથી.'

ગાંધીજીએ એના પ્રત્યુત્તરમાં કોંગ્રેસની સ્થિતિની સ્પષ્ટતા કરી ને એવું સૂચન કર્યું કે કોંગ્રેસને સવિનય કાનૂનભંગની લડત ઉપાડવી પડશે. વાઈસરોયના મંત્રીએ બીજી જાન્યુઆરી, ૧૯૩૨ના રોજ એનો તત્કાળ જવાબ વાળ્યો, 'જેની પાછળ સવિનય કાનૂનભંગની ધમકી રહેલી હોય એવી કોઈ પણ મુલાકાત નામદાર વાઈસરોય કશા પણ લાભને ખાતર પણ આપવા તૈયાર થશે એવું આપ કે કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ માનો છો એવું નામદાર વાઈસરોયના કે સરકારના માન્યામાં નથી આવતું... ને સરકારે જે નિર્ણયો લીધા છે તેની આવશ્યકતા વિશેની સરકારની નીતિ આપના નિર્ણયો ઉપર આધાર રાખતી હોવી જોઈએ એવી જે વાત આપના તારમાં અભિપ્રેત છે તેનો પણ સરકાર સ્વીકાર કરી

શક્તી નથી.'

ગાંધીજીએ એ જ દિવસે જવાબ મોકલ્યો. એમણે કશી ધમકી નો'તી આપી, એમણે માત્ર મત દર્શાવ્યો હતો. એથી ઊલટું એમણે સવિનયભંગની લડત ચાલુ હોવા છતાં દિલ્હી કરારો થયા તે પહેલાં લોર્ડ ઈરવિન સાથે વાટાઘાટ કરી હતી. એમનું કહેવું ક્યારેય એવું ન હતું કે સરકારે એમના નિર્ણયો પર આધાર રાખવો જોઈએ. 'છતાં હું એ અવશ્ય કહીશ કે કોઈ પણ લોકપ્રિય અને બંધારણીય સરકારને સાર્વજનિક સંસ્થાઓ અને તેમના પ્રતિનિધિઓનાં સૂચનો હંમેશાં આવકારદાયક હોય છે ને તેના ઉપર તેઓ સહાનુભૂતિપૂર્વક વિચાર પણ કરે છે.'

૩૭ જાન્યુઆરીએ ગાંધીજીએ દેશને કહી દીધું, 'સરકારે મારી સામેનાં બારણાં બંધ કરી દીધાં છે.' બીજે જ દિવસે સરકારે એમને લોખંડી બારણાં પાછળ ધકેલી દીધા. એમને પાછા પકડી લેવામાં આવ્યા. તેઓ ચરવડા જેલમાં ઇંગ્લેન્ડના શહેનશાહના મહેમાન બન્યા. થોડાં જ અઠવાડિયાં પહેલાં તેઓ બર્કિંગહામ મહેલમાં રાજારાણીના મહેમાન બન્યા જ હતા.

કેંગ્રેસ ઉપર સરકારે ભારે ઘા કર્યો. સઘળી કેંગ્રેસ સંસ્થાઓ પર પાબંદી આવી, સઘળા નેતાઓને જેલમાં નાખવામાં આવ્યા. જાન્યુઆરીમાં ૧૪૮૦૦ રાજકીય કેદીઓ જેલમાં ગયા. ફેબ્રુઆરીમાં ૧૭૮૦૦. વિન્સેન્ટ ચર્ચિલે જાહેરાત કરી કે દમનના ઉપાય ૧૮૫૭ના બળવા કરતાં વધારે

કડક હશે.

ગાંધીજીનું જેલમાં વિશિષ્ટ સ્થાન હતું, ૧૯૩૦માં એ જ ચરવડા જેલમાં મુખ્ય વોર્ડને એમની પાસે આવીને એમને પૂછ્યું હતું, 'આપ દર અઠવાડિયે કેટલા પત્રો લખશો ને બહારના કેટલા પત્રોની આશા રાખશો ?'

'મને એક પણ કાગળની પડી નથી,' ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો.

વોર્ડને પૂછ્યું, 'આપ કેટલા પત્ર લખવા માગો છો ?'

ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો, 'એક પણ નહિ.'

ને એમને પત્રો લખવાની ને પત્રવ્યવહાર કરવાની પૂરેપૂરી છૂટ આપવામાં આવી.

જેલના મુખ્ય અધિકારી મેજર માર્ટિન એમને માટે ફર્નિચર, ચીની માટીનાં વાસણો તથા બીજો સરસામાન લઈ આવ્યા. ગાંધીજીએ કહ્યું હતું, 'આપ આ બધું કોને સારુ લાવ્યા ? મહેરબાની કરીને એ પાછું લઈ જાઓ.'

મેજર માર્ટિને ગાંધીજીને જણાવ્યું કે કેન્દ્ર સરકારે તેમને સારુ માસિક ત્રણસો રૂપિયાના ખર્ચની જોગવાઈ કરેલી છે.

'એ બધી વાત તો બરાબર, પરંતુ એ પૈસા ભારતની જ તિજોરીમાંથી આવે છે. હું મારા દેશ પર ભારરૂપ થવા નથી માગતો. હું માનું છું કે મારો ખાવાપીવાનો ખર્ચ મહિને પાંત્રીસ રૂપિયાથી વધારે નહિ આવે.' આથી વધારાનો સામાન ખસેડી લેવામાં આવ્યો.

ચરવડામાં ક્વીન નામના એક અમલદારે ગાંધીજી પાસે ગુજરાતી ભણવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી ને એ રોજ ભણવા આવવા લાગ્યો. એક દિવસ સવારે ક્વીન આવ્યો નહિ તો ગાંધીજીએ તપાસ કરી. ખબર પડી કે તે જેલમાં એક જણને ફાંસી દેવાના કામમાં રોકાયો હતો. ગાંધીજીએ કહ્યું, 'મને બેચેની થતી હોય એવું લાગે છે.'

વલ્લભભાઈ પટેલને પણ પકડીને ચરવડા જેલમાં લાવવામાં આવ્યા હતા. માર્ચમાં મહાદેવભાઈ દેસાઈની પણ નાસિક જેલમાંથી ચરવડા જેલમાં બદલી કરવામાં આવી. ગાંધીજીએ એમને પોતાની સાથે રાખવામાં આવે એવી ઈચ્છા વ્યક્ત કરી હતી.

ગાંધીજી અખબારોનું અધ્યયન કરતા, કપડાં જાતે ધોતા, કાંતતા,

રાત્રે તારાઓનું અવલોકન કરતા,
 ખૂબખૂબ ચોપડીઓ વાંચતા.
 ૧૯૩૦માં ગાંધીજીએ ચરવડા
 જેલમાંથી સાબરમતી આશ્રમમાં જે
 પત્રો લખ્યા હતા તેને આ વખતે
 તેમણે પુસ્તિકારૂપે ગોઠવીને પૂરા
 કર્યા. એ પુસ્તિકાને તેમણે
 'ચરવડા મંદિરેથી'ર એવું નામ
 આપ્યું.

જે વખતે ગાંધીજી જેલમંદિરમાં
 ઈશ્વર અને વ્રત વિશેના પોતાના
 સરળ પત્રોનું સંપાદન કરી રહ્યા
 હતા તે વખતે ભારત આધુનિક
 ઇતિહાસના સહુથી કટોકટીભર્યા
 પખવાડિયાને આરે આવતું જતું
 હતું.

પ્રશ્ન ગાંધીજીની જિંદગી
 ઉગારવાનો હતો.

રાજગોપાલાચારીએ લખ્યું
 હતું, 'સપ્ટેમ્બર, ૧૯૩૨ની

યાતનાઓની તોલે આવે એવું કશું પણ શોધવું હોય તો તે માટે આપણે ત્રેવીસ સદી પહેલાંના એથેન્સમાં પહોંચવું પડશે. સોક્રેટિસના મિત્રો કારાગારમાં તેને વીંટળાઈને બેઠા હતા, મૃત્યુમાંથી ઊગરવા એને સમજાવી રહ્યા હતા. એ વખતે થયેલા પ્રશ્નોત્તરો પ્લેટોએ ઉતારી લીધા છે. સોક્રેટિસ એ સૂચન સાંભળી હસ્યો હતો ને એણે આત્માના અમરત્વ વિશે પ્રવચન કર્યું હતું.'

૧૯૩૨ના સપ્ટેમ્બરની એ યાતનાનો પ્રારંભ ગાંધીજીની દ્રષ્ટિએ તો એ વર્ષની શરૂઆતથી જ થઈ ગયો હતો. સમાચારપત્રો વાંચતાં એમની ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે બ્રિટને ભારતને આપવા ધારેલા નવા બંધારણમાં પહેલાંનાં જેવાં હિંદુ અને મુસ્લિમોને જ નહિ પણ અછૂત અને પછાતવર્ગને પણ

અલગ મતદારમંડળ આપવામાં આવશે. આથી એમણે ૧૯૩૨ની ૧૧મી માર્ચે ભારતમંત્રી સર સેમ્યુઅલ હોરને લખ્યું હતું, 'અંત્યજેા માટેનાં અલગ મતદારમંડળો તેમને તેમ જ હિંદુ સમાજને માટે પારાવાર નુકસાન કરનારાં છે... હિંદુ સમાજને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી તો અલગ મતદારમંડળોથી તેને જીવતા ચીરવા જેવું ને ટુકડેટુકડા કરવા જેવું થશે... મારે મન આ પ્રશ્ન મુખ્યત્વે નૈતિક અને ધાર્મિક છે. તેની રાજઙ્ગારી બાજુ જોડે અગત્યની છે છતાં તેની નૈતિક અને ધાર્મિક મહત્તા સાથે સરખાવતાં તે નજીવી બની જાય છે... તેથી બ્રિટિશ સરકારને હું નમ્રતાપૂર્વક જણાવું છું કે અંત્યજેાને માટે અલગ મતદારમંડળો રચવાનો નિર્ણય જેો તે આપશે તો મારે મરણપર્યંત

ઉપવાસ કરવા પડશે.'

ગાંધીજી સરકારના કેદી હતા ને સરકારને મૂઝવણમાં મુકાવું પડશે એ તેઓ જાણતા હતા. 'પરંતુ મેં જે પગલું લેવા ધાર્યું છે તે મારે માટે ઉપાય જ નહિ, આવશ્યક ધર્મ છે. મારા અસ્તિત્વનું અંગ છે.'

ભારતમંત્રીએ એપ્રિલની ૧૩મી તારીખે ઉત્તર આપ્યો; તેનો સાર એટલો કે કોઈ નિર્ણય લેવામાં આવ્યો નો'તો. નિર્ણય કરતી વખતે ગાંધીજીના વિચારો ધ્યાનમાં લેવામાં આવશે.

૧૭મી ઓગસ્ટ, ૧૯૩૨ સુધી ખાસ નવું કંઈ બન્યું નહિ. પરંતુ તે દિવસે વડાપ્રધાન રામ્સે મેકડોનલ્ડે બ્રિટનનો અલગ મતાધિકાર આપતો નિર્ણય જાહેર કર્યો.

બીજે દિવસે ગાંધીજીએ રામ્સે મેકડોનલ્ડને લખ્યું : 'મારે આપના નિર્ણયનો મારા જીવનને હોડમાં મૂકીને વિરોધ કરવો પડશે. તેમ કરવાનો એક જ માર્ગ છે ને તે એ કે હું મીઠું અને સોડા નાખેલા અથવા તે પિનાના પાણી સિવાય કોઈ પણ પ્રકારનો ખોરાક ન લેતાં આમરણ ઉપવાસ કરું... ઉપવાસનો આરંભ તા. ૨૦મી સપ્ટેમ્બરના મધ્યાહ્નથી થશે.'

સપ્ટેમ્બરની ૮મી તારીખે વડાપ્રધાન મેકડોનલ્ડે ગાંધીજીને પત્ર લખ્યો તેમાં તેમણે ગાંધીજીના પત્ર વિશે આશ્ચર્ય પ્રગટ કર્યું, તેમને ખેદ થયેલો જણાવ્યો. એમણે સરકારના નિર્ણયના પક્ષમાં દલીલો કરી, દલિતોને માટેના અલગ મતાધિકારનો અર્થ શો થાય તે સમજાવ્યું. અનામત બેઠકોના બદલે માટે સૂચવવામાં

આવેલી વિકલ્પની ગોઠવણનો અસ્વીકાર કરતાં એમણે કહ્યું, 'એ ગોઠવણથી દલિતવર્ગના પ્રતિનિધિઓ સર્વાર્થ હિંદુઓની બહુમતીથી ચૂંટાઈ આવશે. આથી તેઓને સર્વાર્થ હિંદુઓના ઇશારા પર નાચવું પડશે.' એને મન ગાંધીજીનો ઉપવાસ કરવાનો નિર્ણય ગેરસમજ ભરેલો હતો જે સરકારનો નિર્ણય અફર હતો.

૯મી સપ્ટેમ્બરે ગાંધીજીએ એ પત્રનો ઉત્તર આપ્યો. ઉત્તર એમના વ્યક્તિત્વનો ધોતક હતો : 'કશી પણ દલીલમાં ઊતર્યા વિના હું કહું છું કે મારે માટે આ વસ્તુ ધર્મની છે... તમે ગમે એટલી સહાનુભૂતિ બતાવતા હો તોપણ લાગતાવળગતા પક્ષોને સારુ જીવનમરણ સમાન અને ધાર્મિક મહત્ત્વ ધરાવતી આ બાબતમાં તમે સાચા નિર્ણય પર નહિ આવી

શકો. શું તમે જાણો છો કે જે તમારો નિર્ણય કાયમ રહે અને બંધારણ અમલમાં આવી જાય તો તમે એ હિંદુ સુધારકોનાં અદ્ભુત કાર્યોનું ગળું દબાવી રહ્યા છો, જેમણે જીવનની પ્રત્યેક દિશામાં પોતાના દલિત ભાઈઓ માટે ત્યાગ કર્યો છે ?'

આની સાથે લંડન સાથેનો પત્રવ્યવહાર પૂરો થયો.

આ રીતે ધૂંઆપૂંઆ થનારાઓમાં કંઈ મેકડોનલ્ડ એકલા જ નો'તા. અનેક હિંદીઓ — હિંદુઓ પણ — ધૂંઆપૂંઆ થઈ ઊઠ્યા હતા. ગાંધીજીના ઉપવાસની વાત જવાહરલાલ નેહરુએ જેલમાં સાંભળી. પોતાની આત્મકથામાં એમણે લખ્યું છે :

''હું તપી ઊઠ્યો એમના ઉપર, રાજકારણની બાબતમાં ધર્મની ને

ભાવનાની વાતને આગળ
 લાવવાની તેમની રીત પર, ને એને
 સારુ વચમાં ઈશ્વરનું નામ લીધા
 કરવાની ટેવ પર. બે દહાડા સુધી
 હું અંધારામાં અથડાતો રહ્યો. પરંતુ
 પછી મને એક અજબ અનુભવ
 થયો. હું લાગણીવશતાની
 સ્થિતિમાંથી બહાર નીકળ્યો. પછી
 મેં ઠીક-ઠીક રાહત અનુભવી.
 ભવિષ્ય મને એટલું અંધકારમય ન
 લાગ્યું. પ્રસંગ આવ્યે હોય તેવી
 વાત કહી નાખવાની બાપુની રીત
 નિરાળી જ છે. એવું પણ બને કે
 એમનું આ પગલું, હું અસંભવિત
 માનું છું છતાં, મહત્વનાં
 પરિણામો લાવનારું નીવડે. તે
 પછી દેશમાં જબરદસ્ત આંદોલન
 શરૂ થયાની ખબરો મળવા
 લાગી... મને થયું, યરવડા જેલમાં
 બેઠેલો આ આટલો શો આદમી
 કેવો મોટો જાદુગર છે ! લોકોનાં
 દિલ હલાવનારી દોરીઓ એ કેવી

સરસ ખેંચી જાણે છે !'

ગાંધીજીએ જણાવી દીધું કે એમના ઉપવાસ દલિતવર્ગને કોઈ પણ સ્વરૂપનો અલગ મતાધિકાર આપવામાં આવે તેની સામે હતા. એ ભય દૂર થાય એટલે એમના ઉપવાસ પણ સમાપ્ત થાય. તેઓ બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ ઉપવાસ નો'તા કરતા. બ્રિટિશ સરકારે તો કહી દીધું હતું કે સર્વો હિંદુઓ અને હરિજનો માંહોમાંહે સમજીને સંતોષકારક સમાધાન શોધી કાઢે તો તેનો સ્વીકાર કરી લેવામાં સરકારને વાંધો નહિ હોય. ગાંધીજીએ તો જણાવી દીધું હતું કે એમનો હેતુ હિંદુઓનાં હૃદયમાં સાચી ધર્મભાવના જગાડવાનો હતો.

ઉપવાસ ૨૦મી સપ્ટેમ્બરથી શરૂ કરવાનો પોતાનો નિર્ણય

ગાંધીજીએ ૧૩મી સપ્ટેમ્બરે જાહેર કરી દીધો. દુનિયાએ ન જોયેલો એવો પ્રસંગ દેશની સામે આવીને ઊભો.

૧૩મી તારીખે રાજકીય અને ધર્મનાં ક્ષેત્રોમાં આગેવાનોની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થઈ ગઈ. ધારાસભામાં અછૂતોના નેતા શ્રી એમ. સી. રાજાએ ગાંધીજીની વાતનું પૂરેપૂરું સમર્થન કર્યું. સર તેજબહાદુર સપ્રુએ સરકારને ગાંધીજીને છોડી દેવાની વિનંતી કરી. મદ્રાસના મુસ્લિમ નેતા યાકુબ હસને હરિજનોને અલગ મતાધિકાર ફેંકી દેવાની હાકલ કરી. રાજેન્દ્રબાબુએ હિંદુ લોકોને હરિજનો માટે પોતાના કૂવા, મંદિર, નિશાળ તથા જાહેર રસ્તાઓ ખુલ્લાં કરી દઈને ગાંધીજીની જિંદગી બચાવી લેવા સમજાવ્યા. ૧૯મી તારીખે પંડિત

માલવીયએ નેતાઓની એક
પરિષદ બોલાવી.
રાજગોપાલાચારીએ ૨૦મી તારીખે
આખા દેશમાં પ્રાર્થના કરવામાં
આવે ને લોકો ઉપવાસ કરે એવું
સૂચન કર્યું.

અનેક પ્રતિનિધિમંડળોએ
ગાંધીજીને જેલમાં મળવા દેવાની
પરવાનગીઓ માગી. સરકારે
જેલના દરવાજા ખુલા મૂકી દીધા.
ગાંધીજી સાથે વિષ્ટિ કરવા
આવનારાઓને પૂરેપૂરી છૂટ
આપવામાં આવી. વિષ્ટિ કરવા
આવનારાઓ અને ગાંધીજી વચ્ચે
મધ્યસ્થી તરીકે કામ કરવા
દેવદાસ ગાંધી આવી પહેંચ્યા.
પત્રકારોને પણ ગાંધીજી સુધી
પહેંચી જવાનો વાંધો ન હતો.

એ પ્રસંગે ગાંધીજીએ દેશના
તથા પરદેશના અનેક મિત્રોને ખૂબ

લાંબા કાગળો લખ્યા હતા. મીરાંબહેનને મોકલેલા પત્રમાં લખ્યું હતું : 'એમાંથી છૂટવાનો બીજો માર્ગ ન હતો. મારે માટે આમાં લાભ અને ધર્મ બંને સમાયા છે. આવો અવસર એક પેઢીમાં તો શું અનેક પેઢીએ પણ ભાગ્યે જ મળે છે.'

૨૦મી તારીખે ગાંધીજી સવારમાં અઢી વાગ્યે ઊઠ્યા, એમણે રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને પત્ર લખ્યો. ગાંધીજી તેમના આશીર્વાદ મેળવવા ખૂબ ઉત્સુક હતા. મહાત્માજીએ લખ્યું :

'મંગળવારના પરોઢના ત્રણ વાગ્યા છે. બપોરે મારો અગ્નિપ્રવેશ થશે. મારા પ્રયત્નને આપ આશીર્વાદ આપી શકતા હો તો તે મારે જોઈએ છે. આપ મારા સાચા મિત્ર છો. કારણ આપ નિખાલસ

મિત્ર છો, આપ આપના વિચારો સ્પષ્ટ પ્રગટ કરી દો છો... આપનું હૃદય મારા કોઈ પણ કૃત્યને વખોડવાપાત્ર લેખતું હોય તોપણ આપની ટીકાને હું અમૂલ્ય લેખીશ, ભલે એ ટીકા મારા ઉપવાસ દરમિયાન પણ આવતી. હું ભૂલ કરી રહ્યો છું એવું મને લાગે તો ગમે તેટલી કિંમત ચૂકવવી પડતી હોય તોપણ ભૂલ કબૂલ કરતાં અચકાઉં એટલો અહંકારી હું નથી. મારા કાર્યને આપનું હૃદયનું અનુમોદન હોય તો મારે આપના આશીર્વાદ જોઈએ છે. એ મને ટકાવી રાખશે.'

ગાંધીજી આ પત્ર ટપાલમાં નાખવા માટે આપવા જતા હતા ત્યાં તેમને ટાગોરનો તાર મળ્યો. 'ભારતની એકતા અને અખંડિતતાને સારુ કીમતી જીવનનું બલિદાન શ્રેયસ્કર સિદ્ધ

થશે. મારી અંતરની અભિલાષા છે કે રાષ્ટ્ર પરની આ આપત્તિને અમે છેલ્લી હદે પહોંચવા દેવા જેવા કઠોર નહિ થઈએ. અમારાં વ્યથિત હૃદયો આપની અલૌકિક તપસ્યાને પૂજ્યભાવે ને પ્રેમથી અવલોકી રહેશે.'

ગાંધીજીએ આ પ્રેમાળ અને ભવ્ય તાર બદલ ટાગોરનો આભાર માન્યો. ગાંધીજીએ લખ્યું : 'હું જે આંધીમાં પ્રવેશ કરું છું તેમાં એ મને સહારો આપતો રહેશે.'

સાડા બારે ગાંધીજીએ છેલ્લી વારનું ભોજન લીધું - લીંબુનો રસ, મધ અને ગરમ પાણી. કરોડો ભારતવાસીઓએ ચોપીસ કલાકનો ઉપવાસ કર્યો. દેશભરમાં પ્રાર્થનાઓ થઈ.

તે દિવસે રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે શાંતિનિકેતનના વિદ્યાર્થીઓ

આગળ પ્રવચન કરતાં કહ્યું હતું :
 'રાહુથી ગ્રસિત સૂર્યના જેવી છાયા
 આજે ભારતવર્ષ ઉપર અંધકાર
 ફેલાવી રહી છે. સમગ્ર દેશની
 જનતા આજે તીક્ષ્ણ વેદનાથી
 તપી રહી છે. આવી વિશ્વવ્યાપી
 ઉત્કંઠા ભારતના ઇતિહાસમાં
 આજ પહેલાં કદી વ્યાપી ન હતી,
 તે આ પરમ શોકમાં પણ મોટી
 સાંત્વનાની વાત છે. જેમણે
 પોતાના ત્યાગમય જીવનથી
 ભારતને પોતાનો કરી લીધો છે
 એવા મહાત્માજી આજે મહાન
 બલિદાનનું પ્રત શરૂ કરે છે.'

મહાત્માજીના ઉપવાસનું
 રહસ્ય સમજાવતાં ટાગોરે કહ્યું,
 'દરેક દેશની પોતાની આંતરિક
 ભૂગોળ હોય છે, તેમાં એ દેશનો
 આત્મા વાસ કરી રહેલો હોય છે,
 ત્યાં ભૌતિકબળથી એક તસુ
 જેટલી ભૂમિ પણ જીતી શકાતી

નથી... મહાત્માજીએ જે પ્રાયશ્ચિત કરવાનું પોતાને માથે લીધું છે એ એક જ ૫ વ્રત જ નથી, એ તો ભારતદેશ માટે, સારી દુનિયાને માટે એક સંદેશ છે. આપણે જોઈએ છીએ કે મહાત્માજીને જે પગલું ભરવાની ફરજ પડી છે તેનાથી અંગ્રેજ લોકો ધૂંઆપૂંઆ થઈ ઊઠ્યા છે. તે લોકો કહે છે કે તેઓ ગાંધીજીને સમજી નથી શકતા. મને લાગે છે કે એમને ન સમજી શકવાનું કારણ એ છે કે મહાત્માજીની ભાષા એ લોકોની ભાષાથી મૂળમાંથી જ જુદી છે. ભારતના સમાજનો અંગવિરહેદ થતો અટકાવવા ગાંધીજી એક વ્યક્તિનો – પોતાનો જ ભોગ આપી રહ્યા છે. એ અહિંસાની ભાષા છે. શું એથી જ પશ્ચિમને એનો અર્થ નથી સમજાતો ?'

આ ઉપવાસમાં ગાંધીજીને

ખોઈ બેસવા પડશે એવું ટાગોરને લાગ્યા કરતું હતું. એ જ વિચારે રાષ્ટ્ર પણ સમસમી ઊઠ્યું હતું. મહાત્માજીને બચાવી ન શકાય તો એકએક હિંદુ મહાત્માજીનો હત્યારો ઠરે.

જેલના શાંત આંગણામાં આંબાના ઝાડ નીચે લોખંડના ખાટલા પર ગાંધીજી સૂતા હતા. સરદાર પટેલ અને મહાદેવભાઈ એમની બાજુમાં બેઠા હતા. ગાંધીજીની સારવાર માટે ને તેમને અતિશય શરીરશ્રમ કરવો ન પડે માટે સરોજિની નાયડુની જેલના સ્ત્રીવિભાગમાંથી ત્યાં બદલી કરવામાં આવી હતી. એક મેજ ઉપર થોડીક ચોપડીઓ, લખવા માટેના કાગળો, મીઠાની ને સોડાની શીશીઓ વગેરે પડ્યું હતું.

બહાર વિષ્ટિકારો મૃત્યુની સામે

હોડમાં ઊતર્યા હતા. ૨૦મી સપ્ટેમ્બરે હિંદુ નેતાઓ બિરલાભવનમાં એકઠા થયા. સપ્તુ, સર ચુનીલાલ મહેતા, રાજગોપાલાચારી, ઘનશ્યામદાસ બિરલા, રાજેન્દ્રપ્રસાદ, જયકર, સર પુરુષોત્તમદાસ ઠાકુરદાસ વગેરે હતા; અછૂતોના પ્રતિનિધિ ડો. સોલંકી અને ડો. આંબેડકર હતા.

ગાંધીજી પહેલેથી જ સવર્ણો અને હરિજનો માટે સંયુક્ત મતાધિકાર માગતા હતા. તેઓ તો હરિજનોને અનામત બેઠકો આપવાના પણ વિરોધી હતા; કારણ એથી તો બંને વચ્ચેની તડ ઊલટી મોટી થાય તેમ હતું. પરંતુ ૧૯મી તારીખે ગાંધીજીએ એક શિષ્ટમંડળને પોતે અનામત બેઠકોની વાત સાથે સહમત હોવાનું જણાવી દીધું હતું.

પરંતુ આંબેડકરે ખેંચ્યે રાખ્યું. ધારાસભાઓમાં જનારા દલિત વર્ગના સભ્યોની સવર્ણો અને હરિજનો દ્વારા સંયુક્તરીતે ચૂંટણી થાય તો હિંદુઓ વિરુદ્ધની તેમની ફરિયાદો રજૂ કરતાં તેમને અચકાવું પડે. કોઈ હરિજન સવર્ણો ઉપર કડવા આક્ષેપ કરવા લાગે તો બીજી ચૂંટણીમાં સવર્ણો એને ફાવવા જ ન દે ને નમતા આવે એવા બીજા હરિજનને જ ચૂંટી મોકલે.

આ ન્યાયોચિત વાતનો તોડ કાઢવા સપ્રુએ એક ડહાપણભરી યોજના તૈયાર કરી ને ૨૦મી સપ્ટેમ્બરે સંમેલન આગળ રજૂ કરી.

એ યોજના વિશે આંબેડકર કેવા વિચારો રજૂ કરશે એની આગેવાનોને ચિંતા હતી.

આંબેડકર એનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કરવા બેઠા, એ વિશે મિત્રોની સલાહ લેવા માંડી, ઘડી પર ઘડી વીતતી રહી. છેવટે આંબેડકરે એ યોજનાનો સ્વીકાર કર્યો પણ તે એ શરતે કે સમુયોજના સાથે પોતાના વિચારોનો મેળ બેસે એવી રીતે તેઓ પોતાનો અલગ ખરડો તૈયાર કરશે.

આથી ઉત્સાહિત થઈને, છતાં આંબેડકરની બાબતમાં શંકામાં જ રહીને, આગેવાનોએ ગાંધીજીનો વિચાર કરવા માંડ્યો. ગાંધીજી સમુની વાતનો સ્વીકાર કરશે ? સમુ, જયકર, રાજગોપાલાચારી, દેવદાસ, બિરલા અને રાજેન્દ્રપ્રસાદ રાતની ગાડીએ રવાના થયા ને સવાર થતાં પૂના પહોંચ્યા. સવારે સાત વાગે જેલની ઓફિસમાં પહોંચ્યા. ચોવીસ

કલાકથી કંઈક ઓછો ઉપવાસ થયો હતો, ગાંધીજી થોડા અશક્ત લાગતા હતા. તેઓ હસતે મોઢે ઓફિસમાં આવ્યા, ટેબલની વચ્ચે બેઠક લેતાં પ્રસન્ન મુદ્રા રાખીને તેઓએ કહ્યું, 'હું પ્રમુખ છું.'

સપ્તએ પોતાની યોજના રજૂ કરી. બીજાઓએ એની સ્પષ્ટતા કરી. ગાંધીજીએ થોડા સવાલો પૂછ્યા. એમણે છેવટનો જવાબ ન આપ્યો. અડધો કલાક થયો. છેવટે ગાંધીજીએ કહ્યું, 'હું આપની યોજના ઉપર સહાનુભૂતિપૂર્વક વિચાર કરીશ. પરંતુ આખું ચિત્ર લેખિત સ્વરૂપે મારી સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવે એવી મારી માગણી છે.' એમણે રાજા અને આંબેડકરને મળવાની ઈચ્છા પણ પ્રગટ કરી.

આંબેડકર અને રાજાને તાકીદનું તેડું મોકલવામાં આવ્યું.

૨૨મી તારીખના સવારે ગાંધીજીએ યોજના પ્રત્યે પોતાની નાપસંદગી જાહેર કરી. એમને હરિજનો સાથે કોઈ પણ પ્રકારના ભેદની વાત મંજૂર ન હતી. ને છતાં ધારાસભામાંના હરિજન સભ્યો સવર્ણોના રાજકીય ઉપકાર નીચે દબાયેલા રહે તે પણ તેમને પસંદ ન હતું.

વિષ્ટિકારોને ખૂબ આનંદ થયો. આંબેડકરે માગી લીધું હતું તેના કરતાં પણ ગાંધીજી તેમને વધારે આપવા તૈયાર થયા હતા.

પાછલે પહોરે આંબેડકર ગાંધીજીની મુલાકાતે આવ્યા. મોટા ભાગની વાત તેમણે જ કરી. તેઓ ગાંધીજીને ઉગારી લેવા માટે મદદરૂપ થવા તૈયાર હતા, પરંતુ તેમણે કહ્યું, 'મારે એનો બદલો જોઈએ છે.'

આંબેડકરે આ શબ્દો કહ્યા ને ગાંધીજી દુઃખથી ટેકો લઈને બેઠા થઈ ગયા, એમણે ક્યાંય સુધી બોલ્યા કર્યું. એમણે સપ્રયોજનાની એકેએક વિગતની ચર્ચા કરી. મહેનતને લીધે ગાંધીજીને થાક લાગ્યો, તેઓ તકિયાને ટેકે આડા પડ્યા.

આંબેડકરના મનમાં એવું હતું કે મરણોન્મુખ ગાંધીની સામે તેમને પોતાના નિર્ણયમાંથી પાછા હઠવાનું દબાણ કરવામાં આવશે. પરંતુ હરિજનોના હિતની વાતમાં તો ગાંધીજીએ હરિજન આંબેડકરને પણ માત કરી દીધા.

આંબેડકરે ગાંધીજીએ સૂચવેલા સુધારા સ્વીકારી લીધા.

એ જ દિવસે કસ્તૂરબા પણ આવી ગયાં. એમની સાબરમતીથી ચરવડા બદલી કરવામાં આવી

હતી. એમણે ગાંધીજીની પાસે જતાંજતાં અસમંતિસૂચક માથું ધુણાવ્યું ને કહ્યું, 'પાછી એની એ જ વાત !' ગાંધી હસ્યા. બાની હાજરીમાં એમના હૃદયે પ્રસન્નતા અનુભવી.

ઉપવાસને ચોથે દિવસે એટલે ૨૩મી સપ્ટેમ્બર ને શુક્રવારે મુંબઈથી ડો. ગિલ્ડર તથા ડો. પટેલ આવ્યા. જેલના ડોક્ટરો સાથે મસલત કરીને તેઓએ નિર્ણય આપ્યો કે ગાંધીજીની હાલત ભયજનક છે. લોહીનું દબાણ ખૂબ વધી ગયું હતું. ગમે ત્યારે અણધાર્યું બની જાય.

તે દિવસે ડો. આંબેડકરે આગેવાનો સાથે લાંબીલાંબી વાતો કર્યા કરી. તેમણે પોતાની બદલાની માગણી આગળ કરી. મેકડોનલ્ડના ચુકાદામાં પ્રાન્તિક

ધારાસભાઓમાં દલિતવર્ગને ૭૧ બેઠકો આપવામાં આવી હતી. આંબેડકરે ૧૯૭ માગી. તે ઉપરાંત અનામત બેઠકો ૨૬ કરવાનો નિર્ણય કરવા સારુ હરિજનોનો લોકમત ક્યારે લેવામાં આવે એ પણ સવાલ હતો. ગાંધીજીની ઈચ્છા એવી હતી કે હરિજનોની બેઠક માટેની પ્રાથમિક ચૂંટણી પાંચ વર્ષ પછી બંધ કરવામાં આવે. આંબેડકર પંદર વર્ષ કહેતા હતા. પાંચ વર્ષમાં અસ્પૃશ્યતાનું નિવારણ થઈ જશે એવો એમને વિશ્વાસ બેસતો ન હતો.

પાંચમે દિવસે – ૨૪મી સપ્ટેમ્બર ને શનિવારે – આંબેડકરે ફરીથી આગેવાનો સાથે વાતચીત શરૂ કરી. સવાર આખી દલીલો કરવામાં ગાળીને બપોરે ગાંધીજીને મળવા ગયા. આંબેડકર અને આગેવાનો વચ્ચે એવી સમજૂતી

થઈ હતી કે દલિતવર્ગ માટે ૧૪૭ બેઠકો અનામત રાખવામાં આવે. ગાંધીજીએ એ સમજૂતીનો સ્વીકાર કરી લીધો. આંબેડકરે પ્રાથમિક ચૂંટણી દસ વર્ષમાં બંધ કરવાની તૈયારી બતાવી. ગાંધીજીએ પાંચ વર્ષનો આગ્રહ ચાલુ રાખ્યો. ગાંધીજીએ છેલ્લી વાત સંભળાવી : 'પાંચ વરસે મતગણતરી અથવા મારું જીવન.'

આંબેડકર તેમના હરિજન સાથીઓની પાસે પહેાંચી ગયા. પાછળથી એમણે હિંદુ આગેવાનોને જણાવી દીધું કે તેઓ પાંચ વર્ષમાં પ્રાથમિક ચૂંટણી બંધ કરવાની વાતનો સ્વીકાર નહિ કરે. મુદત દસ વર્ષથી ઓછી નહિ હોઈ શકે.

એ વખતે બિરલાએ એવો રસ્તો કાઢ્યો કે તેનાથી ગાંધીજીની

જિંદગી ઊગરી જવા પામી. ગાંધીજીને પૂછ્યા વિના જ એમણે આંબેડકરને મનાવી લીધા. દસ વર્ષમાં આપોઆપ એ પ્રથા બંધ થાય, દરમિયાન બંને પક્ષો મળીને બીજો રસ્તો કાઢવો હોય તો કાઢે.

રાજગોપાલાચારી જેલમાં દોડી ગયા, એમણે ગાંધીજીને નવી ગોઠવણીની વાત કહી.

'બીજી વાર કહી જાઓ', ગાંધીજીએ કહ્યું.

રાજાજીએ પોતાની વાત ફરીથી કહી સંભળાવી.

'ખૂબ સરસ.' ગાંધીજીએ ધીરે સાદે કહ્યું. એમને રાજગોપાલાચારીની વાત બરાબર ન પણ સમજાઈ હોય. એમને મુઝ્ઝા આવવા લાગી હતી — પરંતુ તેઓ રાજી થઈ ગયા.

આ શનિવારે ભારતના ઇતિહાસમાં 'ચરવડા કરાર' તરીકે જાણીતા થયેલા કરારનો ખરડો તૈયાર કરવામાં આવ્યો, તેના ઉપર ગાંધીજી સિવાય સઘળા - સર્વણ તેમ જ હરિજન - આગેવાનોએ સહી કરી.

રવિવારે વિષ્ટિકારોના વિધિસરના સંમેલને એના પર સ્વીકૃતિની મહોર મારી.

પરંતુ એ કરાર સાચા અર્થમાં કરાર ન હતા. એ કરારને બ્રિટિશ સરકાર કોમી ચુકાદામાં આમેજ કરવા તૈયાર ન થાય ત્યાં સુધી ગાંધીજી ઉપવાસ તોડવા તૈયાર ન હતા. એની પૂરી વિગત તાર દ્વારા લંડન મોકલવામાં આવી. ત્યાં એન્ડ્રુઝ, પોલાક તથા ગાંધીજીના બીજા મિત્રો સરકાર જલદી કામ પતાવે એટલા સારુ દોડધામ કરી

રહ્યા હતા. રવિવાર હતો, પ્રધાનો લંડનમાં નો'તા, મેકડોનલ્ડ સસેક્સમાં દફનક્રિયામાં હાજરી આપવા ગયા હતા.

પૂના કરારની વાત સાંભળીને મેકડોનલ્ડ દોડતા પાછા આવ્યા. સર સેમ્યુઅલ હોર અને લોર્ડ લોધિયન પણ આવી ગયા. રવિવારની મધરાત સુધી એ લોકો કરાર ઉપર ચર્ચા કરતા રહ્યા.

ગાંધીજીની શક્તિ ઝડપથી ઘટતી જતી હતી. એમના ખાટલા પાસે પડેલી એમની વસ્તુઓ કોને કોને આપવામાં આવે તેની એમણે કસ્તૂરબાને સોંપણ કરવા માંડી હતી. સોમવારે સવારમાં ટાગોર કલકત્તાથી આવી પહેાંચ્યા. એમણે એમનાં કેટલાંક ગીતો ગાંધીજીને ગાઈ સંભળાવ્યાં. એનાથી મહાત્માજીને શાંતિ થઈ.

પૂનાના કેટલાક મિત્રોને પણ સંગીત અને ભજનો સંભળાવવા બોલાવવામાં આવ્યા. ગાંધીજીએ માથું હલાવીને મંદ હસીને એમનો આભાર માન્યો. એમનાથી બોલી શકાતું નો'તું.

થોડા કલાકમાં બ્રિટિશ સરકારે લંડનમાં ને દિલ્હીમાં એકસાથે જાહેરાત કરી. પૂના કરાર સરકારે સ્વીકારી લીધા હતા, ગાંધીજીને ઉપવાસ છોડવાની છૂટ થઈ.

સોમવારે સાંજે સવા પાંચ વાગે ટાગોર, વલ્લભભાઈ, મહાદેવ દેસાઈ, સરોજિની નાયડુ, વિષ્ટિકારો અને પત્રકારોની હાજરીમાં ગાંધીજીએ કસ્તૂરબાને હાથે નારંગીનો રસ લીધો ને પારણાં કર્યાં. ટાગોરે બંગાળી ભજનો ગાયાં, અનેક જણની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં.

રવિવારે એટલે રૂપમી સપ્ટેમ્બરે ચરવડા કરાર અથવા પૂના કરાર પર મંજૂરીની મહોર લગાડવા માટે મુંબઈમાં જે સંમેલનમાં થયું તેમાં આંબેડકરે મન ખોલીને પ્રવચન કર્યું. ગાંધીજીના સહાનુભૂતિભર્યા વલણની પ્રશંસા કરતાં એમણે કહ્યું, 'હું કબૂલ કરું છું કે હું જ્યારે એમને મળ્યો ત્યારે મને આશ્ચર્ય થયું ને તે પણ ભારે આશ્ચર્ય કે એમની અને મારી વચ્ચે પરસ્પર મેળ ખાય એવી ઘણી વાતો હતી. હકીકત તો એ છે કે એમની સામે કશી પણ દલીલ કરી હશે, તો મને એ જોઈને નવાઈ લાગી કે જે વ્યક્તિનો ગોળમેજી પરિષદમાં મારા વિચારો સાથે આટલો તીવ્ર મતભેદ હતો તે વ્યક્તિ અહીં તરત મારી હિમાયત કરવા લાગી જતી હતી — બીજા પક્ષની નહિ. હું મહાત્માજીનો ભારે ઋણી છું,

કારણ કે ઘણી કઠણ
પરિસ્થિતિમાંથી એમણે મને
ઉગારી લીધો છે.'

૧૯૩૧ના સપ્ટેમ્બરથી
ડિસેમ્બરના ગાળામાં ગાંધીજીએ
હરિજનો માટેની અનામત
બેઠકોનો વિરોધ કર્યો હતો,
એટલા માટે કે તેનાથી હિંદુજાતિનો
અંગવિચ્છેદ થઈ જાય તેમ હતું.
પરંતુ ૧૯૩૨ના સપ્ટેમ્બરની
૨૩મી તારીખે ગાંધીજીએ અનામત
બેઠકો માટેની સૂચના સ્વીકારી
લીધી — અનિવાર્ય અને
અલ્પકાલિક આપત્તિ લેખે.

મેકડોનલ્ડની કલ્પનાના
મતાધિકારથી હરિજનો અને
સવર્ણો વચ્ચે ભેદની જે દીવાલ
ખડી થતી હતી તેના ક્ષરતાં તો
તેમને અનામત બેઠકો આપવામાં
આવે એ હજાર ગણું સારું હતું ને

તેથી જ ગાંધીજીએ હરિજનોને માટે બેઠકો અનામત રાખવાની વાતનો સ્વીકાર કરી લીધો હતો. આ વાત ગાંધીજીએ ગોળમેજી પરિષદમાં કે ઉપવાસના થોડા મહિના અગાઉ પણ માની લીધી હોત તો ગાંધીજી કંટર ગણાતા હિંદુઓને પોતાના મતના કરી શક્યા ન હોત.

ઘડીભર એમ માની લો કે હિંદુ આગેવાનોએ ઉપવાસ શરૂ થાય તે પહેલાં જ અનામત બેઠકની વાતો માની લીધી હોત તો શું ઉપવાસ નકામા લેખાત ? મહાત્માજીની યાતના જરૂરની નો'તી ?

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં ગાંધીજીનો જે ફાળો છે તેનું મૂલ્ય સમજવામાં આ પ્રશ્નનો ઉત્તર નિર્ણયાત્મક બની રહે છે. ઠંડી તર્કબુદ્ધિથી કે વિધાનવાદની કસોટીએ ચડાવી જેતાં આંબેડકર

સાથે સમજૂતી કરવા માટે ગાંધીજીને ઉપવાસ કરવાની આવશ્યકતા ન હતી; પરંતુ ભારતની જનતા સાથેનો ગાંધીજીનો સંબંધ તર્કબુદ્ધિનો કે બંધારણવાદી નો'તો. એ સંબંધ ઉચ્ચ કોટિનો આધ્યાત્મિક હતો. હિંદુઓને મન ગાંધીજી મહાત્મા હતા. એ લોકો એમની હત્યા થવા દે ખરા ? ઉપવાસ શરૂ થતાં જ મુસદ્દા, બંધારણ, ચુકાદા, ચૂંટણી વગેરે સહુ વાતોનું મહત્ત્વ જતું રહ્યું. ગાંધીજીના પ્રાણ બચાવવાનું મહત્ત્વનું હતું.

ગાંધીજીએ પોતાના જીવનની જવાબદારી હિંદુઓને માથે નાખી દીધી હતી. ૧૫મી સપ્ટેમ્બરે કરેલા ને વ્યાપક પ્રચાર પામેલા એક નિવેદનમાં એમણે જણાવ્યું હતું : 'સર્વર્ષ હિંદુઓ તથા દલિતવર્ગના નેતાઓ વચ્ચેના કોઈ પણ

પ્રકારના ઉપરછદા સમાધાનથી અર્થ સરવાળો નથી. સમાધાન તો જ ટકી શકે જે એ સાચું હોય. હિંદુ પ્રજાનું માનસ હજી પણ અસ્પૃશ્યતાની જડ કાઢી નાખવા તૈયાર ન હોય તો તેણે મને કશા પણ ખચકાટ વિના મરવા દેવો જોઈએ.'

આથી વિષ્ટિકારો જ્યારે વિષ્ટિ ચલાવી રહ્યા હતા તે જ વખતે હિંદુ જનતાની ધર્મભાવના મહાન પરિવર્તનનો અનુભવ કરી રહી હતી. ઉપવાસના અઠવાડિયાની શરૂઆતમાં જ કલકત્તાના કાલીઘાટ મંદિરનાં અને હિંદુઓની જડતાના ગઢરૂપ કાશીના રામમંદિરનાં દ્વાર હરિજનો માટે ખુલ્લાં મૂકી દેવામાં આવ્યાં. દિલ્હીમાં સર્વળ હિંદુઓ અને હરિજનો બજારમાં ને મંદિરે ભાઈચારો દેખાડવા એકઠા મળ્યા.

મુંબઈની બહેનોની એક રાષ્ટ્રીય સંસ્થાએ સાત મોટાં મંદિરો આગળ મતદાનની ગોઠવણ કરી. મંદિરોની બહાર સ્વયંસેવકોની દેખરેખ રહે તેમ પેટીઓ મૂકવામાં આવી. ૨૪૭૯૭ મત અછૂતોને મંદિરપ્રવેશ કરવા દેવાની તરફેણમાં પડ્યા, જીપ વિરુદ્ધમાં. પરિણામે જેમાં હરિજનોને પગ મૂકવાની પણ છૂટ નો'તી મળી શકતી એવાં મંદિરો સહુને માટે ખૂલી ગયાં.

અઘ્નાહાબાદમાં તો ઉપવાસ શરૂ થયા તેના એક દિવસ પહેલેથી જ હરિજનો માટે બાર મંદિરોનાં દ્વાર ખૂલી ગયાં. ઉપવાસને પહેલે દિવસે દેશનાં પવિત્રમાં પવિત્ર લેખાતાં કેટલાંય મંદિરોએ હરિજનો માટે પોતાનાં દ્વાર ખોલી દીધાં. ૨૬મી સપ્ટેમ્બર સુધી રોજરોજ ને ૨૭મી

સપ્ટેમ્બરથી ગાંધીજીની વરસગાંઠ બીજી ઓક્ટોબરના દિવસ સુધી દિનપ્રતિદિન સંખ્યાબંધ મંદિરો પરથી હરિજનોની પ્રવેશબંધી દૂર થતી રહી. વડોદરા, કાશ્મીર અને કોલ્હાપુરનાં દેશી રાજ્યોમાં મંદિરપ્રવેશના ભેદભાવ દૂર કરી નાખવામાં આવ્યા. ગાંધીજીના ઉપવાસથી જાગ્રત થઈને પ્રવેશબંધી ઉઠાવી લેનારાં સેંકડો મંદિરોનાં નામ છાપાંમાં પ્રગટ થયાં.

જવાહરલાલનાં જૂના મતનાં માતાજી સ્વરૂપરાણી નેહરુએ કહ્યું, 'લોકોને કહી દો કે મેં અછૂતોના હાથનું ખાધું છે.' હજારો હિંદુ સ્ત્રીઓએ તેમનું અનુકરણ કર્યું. કાશીના હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયના મુખ્ય આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવે અનેક બ્રાહ્મણો સહિત ચમારો અને ભંગીઓ સાથે

બેસીને ભોજન કર્યું.

ગામડાંઓમાં ને નાનાં શહેરોમાં અછૂતોને કૂવેથી પાણી ભરવાની છૂટ મળી ગઈ.

દેશમાં સુધારાની, પ્રાયશ્ચિત્તની, આત્મશુદ્ધિની હવા ફેલાઈ ગઈ. ઉપવાસના છ દિવસ દરમિયાન કેટલાય હિંદુઓ, સિનેમા, નાટક, રેસ્ટોરાં વગેરેમાં ન ગયા. લગ્નો સુધ્ધાં બંધ રાખવામાં આવ્યાં.

ઉપવાસ વિનાના ગાંધી-આંબેડકર કરારનો રાષ્ટ્ર ઉપર એવો પ્રભાવ પડ્યો ન હોત. એનાથી હરિજનોની અગવડોનો કાયદાની દ્રષ્ટિએ ભલે તોડ આવ્યો હોત, પરંતુ હરિજનો સાથે હિંદુઓના અંગત વ્યવહારની બાબતમાં એવા કરારોથી કશો અર્થ સર્યો ન હોત. કેટલાયને તો

એની ખબર પણ પડી ન હોત. ગાંધીજીએ લોકનાં અંતર ઢંઢોળ્યાં તેથી જ રાજદ્વારી કરારોનું મહત્ત્વ લેખાયું.

ઉપવાસથી અસ્પૃશ્યતાનું કલંક ફીટી જ ગયું એવું નહિ પણ તે પછી જાહેરમાં અસ્પૃશ્યતાનું સમર્થન થતું અટક્યું.

અસ્પૃશ્યતાના પાયા ઢીલા કર્યા સિવાય ગાંધીજીએ એમના જીવનમાં બીજું કશું પણ ન કર્યું હોય તોય એ એક મહાન સમાજસુધારક લેખાયા હોત. પાછા વળીને જેતાં બેઠકો, પ્રાથમિક ચૂંટણીઓ, અનામત બેઠકો વગેરેની બાબતમાં આંબેડકર સાથે થયેલી ખેંચતાણ, એ વર્ષે હિમાલયનો બરફ ઓગળવા લાગ્યો હોય એવી લાગે છે. વાસ્તવિક સુધારો ધર્મના અને

સમાજના ક્ષેત્રમાં જોવાનો હતો,
રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં નહિ.

ઉપવાસ પૂરો થયાને પાંચ
દિવસમાં ગાંધીજીનું વજન
૯૯.૭૫ રતલ જેટલું થઈ ગયું,
તેઓ કલાકો સુધી કાંતતા ને કામ
કરતા થઈ ગયા.

તેઓ હજી જેલમાં જ હતા.

ગાંધીજીના ઉપવાસ ભારતના
લોકહૃદયને સ્પર્શી ગયા.
ગાંધીજીને લોકોનાં હૃદય સુધી
પહોંચવાની અનિવાર્ય
આવશ્યકતા દેખાઈ હતી.
મનુષ્યના હૃદયની તંત્રીને
જગાડવાની કલાકાર જેવી
એમનામાં પ્રતિભા હતી. એમના
ઉપવાસ લાગણીની આપ-લેના
સાધનરૂપ હતા. ઉપવાસના
સમાચારો સઘળાં છાપાંઓમાં
છપાતા. જેને વાંચતાં આવડતું

તેમણે અભણોને સમાચાર આપ્યા, 'ગાંધીજી ઉપવાસ કરે છે.' શહેરોમાં ખબર ફેલાઈ, શહેરોમાં માલસામાન ખરીદવા જનારા કિસાનોને ખબર પડી, તેમણે એ સમાચારો ગામડાંમાં પહોંચાડ્યા. વટેમાર્ગુઓએ પણ એવી જ કામગીરી બજાવી.

'મહાત્માજી ઉપવાસ શેને સારુ કરે છે ?'

'એટલા માટે કે આપણે હિંદુ લોકો અછૂતોને સારુ આપણાં મંદિરો ખુલ્લાં મૂકી દઈએ, તેમની સાથે સારી રીતે વર્તીએ.'

ગાંધીજીના હૃદયની યાતનાઓથી એમના ભક્તોને દુઃખ થતું, તેઓને એક વાત સમજાઈ, 'પૃથ્વી ઉપર ઊતરેલા એ ઈશ્વરને મારવો એ સારું નહિ, તેના હૃદયની વેદનાને વધવા દેવી

એ પાપ છે. જેમને ગાંધીજીએ હરિજન કહ્યા છે તેમની સાથે સારી રીતે વર્તન રાખીને ગાંધીજીના પ્રાણ બચાવવા એ પુણ્યનું કાર્ય છે.'

અનુક્રમણિકા

૧૭.

રાજકારણમાંથી મુક્તિ

'ઐતિહાસિક ઉપવાસ'ને લીધે ગાંધીજીને મોટી, ઊંચી દીવાલ તોડીને સમાજસુધારાના વિશાળ છતાં ઉપેક્ષિત ક્ષેત્રમાં પ્રવેશવાનો મોકો મળી ગયો. એમના અનેક મિત્રોને દુઃખ થયું, તેઓ તેમનો માર્ગ છોડીને હરિજનોના ને કિસાનોના હિતના કાર્યમાં પડી ગયા. રાજકારણમાં પડેલા લોકોની ઈચ્છા એવી હતી કે ગાંધીજી રાજકારણમાં પડ્યા રહે, પરંતુ

ગાંધીજીને મન તો ગામડાંના લોકોને રોટલો એ રાજનીતિ હતી ને હરિજનોનાં સુખ એ સ્વતંત્રતાનો રાજમાર્ગ હતો.

સમાજસુધારો એ એમની પ્રિય પ્રવૃત્તિ હતી. ૧૯૪૨ના જાન્યુઆરીની રપમી તારીખના 'હરિજન'માં એમણે કહ્યું હતું : 'હું હંમેશાં એવું માનતો આવ્યો છું કે ધારાસભાઓમાં જવાનો કાર્યક્રમ એ તો રાષ્ટ્રનો સહુથી હળવામાં હળવો કાર્યક્રમ છે. સહુથી વધારે મહત્વનું અને ચિરંજીવી કાર્ય બહાર રહીને જ થઈ શકે છે.' એ તો એવું માનતા કે વ્યક્તિ વધારે કામ કરતી રહે કે જેથી રાજ્યને કરવાનું જ ઓછું રહે. નીચે જે વધારે કામ થાય તો ઉપરથી આજ્ઞાઓ ઓછી આવે.

ખરું જોતાં તો તંત્રમાં પડવાની

વાતથી ગાંધીજી એટલા વિરુદ્ધ હતા કે ૧૯૪૦ના એપ્રિલની ૨૭ના 'હરિજન'માં એમણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે તેઓ સ્વતંત્ર ભારતની સરકારમાં દાખલ નહિ થાય. તેઓ તો સરકારી તંત્રની બહાર રહીને જગત પ્રત્યેની પોતાની ફરજ અદા કરવા માગતા હતા. તેઓ એટલા ધર્મનિષ્ઠ હતા કે કોઈ પણ સરકાર સાથે તેઓ અભિન્ન ન બની શક્યા હોત.

આ હતી ગાંધીજીની વિચારસરણી. તેથી તેઓ પોતાના સમાજસુધારાના કાર્ય માટે પણ સક્રિય સભ્યોનાં બનેલાં સ્વતંત્ર સંગઠનો સંસ્થાઓ ઉપર જ આધાર રાખતા હતા.

૧૯૩૩ના ફેબ્રુઆરીમાં એમણે જેલમાં રહ્યે-રહ્યે જ 'હરિજન સેવકસંઘ'ની સ્થાપના કરીને 'યંગ

ઈન્ડિયા'ને બદલે 'હરિજન' કાઢવાની શરૂઆત કરી. આઠમી મેએ એમણે 'આત્મશુદ્ધિ'ને માટે તથા આશ્રમવાસીઓને ભોગને બદલે ત્યાગનું મહત્ત્વ સમજાય એ માટે ત્રણ અઠવાડિયાના ઉપવાસ આદર્યા. ઉપવાસને પહેલે જ દિવસે સરકારે એમને છોડી દીધા.

'ઐતિહાસિક ઉપવાસ'ના સાત દિવસમાં પડેલી મુસીબતોનો ખ્યાલ કરતાં આ ઉપવાસ પ્રાણઘાતક નીવડે એવો ભય હતો. ગાંધીજી જેલમાં મરે એ બ્રિટિશ સરકારને મંજૂર ન હતું.

પણ એ ઉપવાસમાંથી ગાંધીજી સારી રીતે પાર ઊતર્યા.

ઓછા ઉપવાસ લગભગ જીવલેણ કેમ નીવડ્યા ? આ બીજા, એનાથી ત્રણ ગણા લાંબા ઉપવાસ સહેલાઈથી કેમ પાર

પડયા ? પહેલા ઉપવાસમાં ગાંધીજી એકધારી મંત્રણાઓ કરતા રહ્યા, અસ્પૃશ્યતાનું કલંક ધોઈ નાખવાની તીવ્ર ઈચ્છા એમને કોરતી રહી, સાથે એમનું શરીર ધખતું રહ્યું. એકવીસ દિવસના આ ઉપવાસમાં શરીરને ને મનને આરામ મળી ગયો. એમનો સળેકડા જેવો દેહ એમના મનોબળનો ગુલામ બની ગયો હતો.

સરકારે એમનો છુટકારો કર્યો તેના બદલામાં ગાંધીજીએ મૈત્રીની નિશાની તરીકે છ અઠવાડિયાં સત્યાગ્રહ મોકૂફ રાખ્યો. ૧૫મી જુલાઈએ એમણે વિલિંગ્ડનને મુલાકાત માટે પત્ર લખ્યો. વાઈસરોયે ના સંભળાવી દીધી. પહેલી ઓગસ્ટે ગાંધીજીએ ચરવડાથી રાસ જવાનો વિચાર કર્યો. તે જ રાત્રે એમને ચોત્રીસ

આશ્રમવાસીઓ સાથે પકડી લેવામાં આવ્યા, પણ ત્રણ દિવસ પછી એમને પાછા છોડી મૂકવામાં આવ્યા ને પૂના શહેરમાં જ રહેવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો. અર્ધા જ કલાકમાં એમણે એ હુકમનો ભંગ કર્યો, એમની ધરપકડ કરવામાં આવી, એમને એક વર્ષની કેદની સજા ફરમાવવામાં આવી. ૧૬મી ઓગસ્ટે એમણે પાછા ઉપવાસ આદર્યા. ૨૦મી ઓગસ્ટે હાલત ચિંતાજનક થઈ જતાં એમને હોસ્પિટલમાં મોકલી આપવામાં આવ્યા. ૨૩મી તારીખે એમને બિનશરતે છોડી મૂકવામાં આવ્યા. પણ એમણે તો પોતે એક વર્ષની સજા ભોગવી રહ્યા છે એમ કરીને ૧૯૪૩ના ઓગસ્ટની ૩જી તારીખ પહેલાં સત્યાગ્રહ પાછો શરૂ ન કરવાની જાહેરાત કરી દીધી.

૧૯૩૯ સુધી ગાંધીજીએ પોતાનો હવાલો પોતે લોકસેવા માટે ને શિક્ષણ માટે સ્થાપેલી સંસ્થાઓને સોંપી દીધો. સાબરમતી આશ્રમ એમણે હરિજન સંસ્થાને સોંપી દીધો, એમણે પોતે વર્ધામાં મુકામ કર્યો. ત્યાંથી ૧૯૩૩ના નવેમ્બરની ૭મી તારીખે એમણે હરિજનકાર્યને માટે દસ માસનો પ્રવાસ શરૂ કર્યો. આરામ લેવા સારુ પણ પાછા ફર્યા સિવાય તેઓ ભારતના પ્રાંતપ્રાંતમાં ધૂમતા રહ્યા.

૧૯૩૪ના જાન્યુઆરીની ૧૫મી તારીખે બિહાર પ્રાંતના એક મોટો ભાગ ધરતીકંપમાં આવ્યો હતો. પોતાનો પ્રવાસ અટકાવી દઈને માર્ચમાં ગાંધીજી ત્યાં જઈ પહોંચ્યા. લોકોને ઉપદેશ આપતા, સાંત્વન આપતા અડવાણે પગે એ ગામેગામ

રખડયા. એમણે લોકોને કહ્યું, 'આ ધરતીકંપ તમારાં પાપોનો દંડ છે - ખાસ કરીને અસ્પૃશ્યતાના પાપનો.' ગાંધીજીની આ તર્કવિરુદ્ધની વાતથી ટાગોરને ને ભણેલા લોકોને રોષ ચઢ્યો. ટાગોરે ગાંધીજીની ટીકા કરી. વર્તમાનપત્રોને આપેલી એક મુલાકાતમાં ટાગોરે કહ્યું, 'કુદરતી ઉત્પાતનું એક અને અટળ મૂળ હોય છે પદાર્થોના નિયમોને આધારે બન્યા કરતી ઘટનાઓમાં. આપણે નીતિધર્મની વાતોને દુનિયાના કુદરતી બનાવો સાથે જોડવા લાગીએ તો જે દૈવ આપણને સદ્બોધનો પાઠ ખરાબમાં ખરાબ રીતે ભારે મુશ્કેલીઓ ઊભી કરીને આપે છે તેના કરતાં તો મનુષ્યનો સ્વભાવ જ સારો છે. એમ આપણે માની લેવું પડે. આપણી ક્ષતિઓ તથા આપણાં પાપો ગમે તેટલાં ભીષણ

કેમ ન હોય, એમાં એટલું બળ નથી કે એ કુદરતની રચનાને તોડી શકે.'

ગાંધીજી એ બધાથી ન ડગ્યા. એમણે જવાબ આપ્યો, 'જડ અને ચેતન વચ્ચે અતૂટ ને ગાઢ સંબંધ છે. દુનિયાની કુદરતી ઘટનાઓ અને મનુષ્યના આચરણ વચ્ચે સંબંધ છે એવો મારો અટળ વિશ્વાસ છે ને તે મને ઈશ્વરની નિકટ લઈ જાય છે.' ગાંધીજી ઈશ્વરની દુહાઈ ગાવા લાગતા ત્યારે તેમની સાથે દલીલો થઈ ન શકતી. ગરીબોને સહાય કરવી એને ગાંધીજી પોતાનું એક અને અટળ ધ્યેય માનતા હતા. ગાંધીજી અને ગાંધીજીના ઈશ્વર હળીમળીને ચાલનારા હોવાથી ગાંધીજી સર્વશક્તિમાન પરમાત્માને પોતાના હરેક કાર્યમાં સામેલ કર્યા કરતા હતા. એમણે લખ્યું હતું,

'ભૂખથી પીડાતી ને કામ વિનાની જનતા સામે ઈશ્વર જે એક માત્ર સ્વરૂપે દેખા દે છે તે સ્વરૂપ છે કામ મળવાની, ભોજન અને મજૂરી મળવાની ખાતરી.'

ગાંધીજી ગરીબીના સમર્થક હતા એવી વાત કરવી ખોટી છે. તેઓ થોડા ભાવનાશીલ લોકોને ગરીબીનું વ્રત સ્વીકારીને જનતાની સેવા કરવાની પ્રેરણા આપતા હતા એટલું જ. એમનું કહેવું હતું : 'નિતાંત દરિદ્રતાનું પરિણામ નૈતિક અધઃપતન સિવાય બીજું કશું જ નથી આવતું એવો વિચાર કોઈને શા માટે નહિ આવતો હોય ?'

ગાંધીજી અતિ દરિદ્રતા ને અતિ સમૃદ્ધિ બંનેના વિરોધી હતા.

૧૯૩૩થી ૧૯૩૯ સુધી ગાંધીજીએ પોતાના લોકસેવાના

માર્ગમાં બીજી વાતોને આડે આવવા દીધી નહિ. એમાં અનેક તોફાન પણ આવ્યાં. ૧૯૩૫ના જૂનની રૂપમીએ પૂનાના કોઈ હિંદુએ – એ હરિજનોને સમાન હક્ક આપવાની વાતનો વિરોધી હશે – ગાંધીજી એમાં જતા હશે એમ કરીને એક મોટરગાડી પર બોમ્બ ફેંક્યો. થોડા દિવસ પછી ગાંધીજીના જ એક સમર્થકે એક હરિજન વિરોધીને લાઠી મારી. એ બંને પાપોના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે ૧૯૩૪માં ગાંધીજીએ સાત દિવસના ઉપવાસ કર્યાં.

ગામડાંઓની સભાઓમાં ને 'હરિજન'માં ગાંધીજીએ જનતાના આહાર સંબંધેની વાતોની ચર્ચા કરવા માંડી. બી સુધરે, ખાતરનો બરાબર ઉપયોગ કરવામાં આવે, પશુઓની બરાબર સારસંભાળ રાખવામાં આવે તો મહત્વની

રાજકીય સમસ્યાઓનો ઉકેલ આપમેળે જડી રહે એવી તેમને ખાતરી હતી.

ગામડાંની ખેતી સાથે સંબંધ ધરાવતી નહિ હોય એવી બીજી બાબતો ઉપર પણ ગાંધીજીએ ધ્યાન આપવા માંડ્યું. ૧૯૩૬ના ઓગસ્ટની ૨૯ના 'હરિજન'માં એમણે લખ્યું : 'આપણે ગામડાંઓને સ્વાવલંબી બનાવવાના કાર્યમાં લાગવાનું છે.'

૧૯૪૨ના જુલાઈની ૨૬મી તારીખના 'હરિજન'માં ગાંધીજીએ હિંદનું આદર્શ ગામડું કેવું હોય તે બતાવ્યું : 'એકએક ગામડું લોકતંત્રના એકએક એકમ જેવું હશે. એ ગામડું પોતાની દૈનિક જરૂરિયાતો માટે પડોશીઓ ઉપર આધાર રાખતું નહિ હોય, પરંતુ જેમાં બીજાઓ ઉપર આધાર

રાખવો આવશ્યક હશે એવી અનેક જરૂરિયાતો માટે ગામડાં પરસ્પરના આધારે જીવશે. એ રીતે પ્રત્યેક ગામનું સહુથી પહેલું કામ હશે પોતે પોતાનું અનાજ પકવી લેવાનું, પોતાનાં કપડાં માટે રૂ પેદા કરવાનું. એમાં ગોચર હશે, મોટાં અને નાનાં માટે મનોરંજનનાં સાધનો હશે, ક્રીડાંગણ હશે. ગામમાં નાટકઘર, નિશાળ અને સાર્વજનિક સભાસ્થાન હશે. પ્રાથમિક અભ્યાસક્રમ પૂરો થાય ત્યાં સુધીની કેળવણી ફરજિયાત હશે. બનશે ત્યાં સુધી સઘની પ્રવૃત્તિઓ સહકારના ધોરણે ચાલતી હશે.' ગામડાંઓમાં ઘરેઘર વીજળી મળતી થાય એવી પણ એમની કલ્પના હતી.

ગાંધીજીએ એક વાર કહ્યું હતું :
'એક માણસથી બીજો માણસ
ધનવાન ન હોય એવા કાળની

કલ્પના હું નથી કરી શકતો.
 પૂર્ણતાની ટોચે પહેંચેલા જગતમાં
 પણ અસમાનતા ટળી ગઈ નહિ
 હોય, પણ લડાઈટંટા અને
 વેરભાવ આપણે જરૂર ટાળી
 શકીએ, એ ટાળવાં જરૂરનાં પણ
 છે. આજે પણ ધનવાનો ને ગરીબો
 સંપીને રહેતા હોય એવાં અનેક
 ઉદાહરણો મળી આવે છે. એવાં
 ઉદાહરણો વધારે પ્રમાણમાં મળતાં
 થવાં જોઈએ.'

ગાંધીજી આ કામ
 વાલીપણના સિદ્ધાંત
 (ટ્રસ્ટીશીપ) દ્વારા કરાવવા
 માગતા હતા.

૨૮, જુલાઈ ૧૯૪૦ના
 'હરિજન'માં ગાંધીજીએ લખ્યું હતું
 : 'લખપતિઓનો નાશ કરવાથી જ
 ગરીબોનું શોષણ થતું અટકી
 જવાનું નથી. એમનું શોષણ થતું

તો અટકી શકશે એમની અજ્ઞાનતા દૂર કરવાથી, એમનું શોષણ કરનારાઓ સાથે અસહકાર કરતાં શીખવવાથી. એથી શોષણ કરનારાઓનું હૃદયપરિવર્તન પણ થશે.'

વખત જતાં - ગાંધીજીની આટલી બધી સમજાવટ છતાં એવા કોઈ વાલી(ટ્રસ્ટી) પેદા ન થયા. કોઈ જમીનદારે કે મિલમાલિકે સ્વેચ્છાપૂર્વક મૂડીનો ત્યાગ કર્યો હોય એવું એમના મૃત્યુ સુધીમાં પણ બનવા પામ્યું નહિ.

આથી ગાંધીજીના આર્થિક વિચારો ધીમેધીમે બદલાવા માંડ્યા. તેઓ વર્ગવર્ગ વચ્ચે મેળ રહે એનું તો સમર્થન કરતા રહ્યા, પરંતુ એમણે ગરીબાઈ દૂર કરવાના નવા ઉપાયો શોધવા માંડ્યા. આર્થિક બાબતોમાં રાજ્ય હસ્તક્ષેપ

કરે એવી વિચારસરણીના એ સમર્થક બનતા ગયા. એમણે કહેવા માંડ્યું : 'આર્થિક સમાનતાના કાર્યમાં કાયદાની સહાય હોવી જરૂરી છે.'

પહેલાં ૧૯૪૧માં ને બીજી વાર ૧૯૪૫માં ગાંધીજીએ મૂડીવાદીઓને ચેતવણી આપી : 'એક બાજુ ધનવાનો ને બીજી બાજુ ભૂખે મરતાં કરોડો લોકો વચ્ચેનું મોટું અંતર ટકી રહેશે ત્યાં સુધી સરકાર સાચી અહિંસાપદ્ધતિએ ચાલશે એમ ન કહી શકાય. સંપત્તિ અને સંપત્તિ દ્વારા પ્રાપ્ત થતી સત્તાનો સ્વેચ્છાપૂર્વક ત્યાગ નહિ થાય, સર્વના સમાન હિતમાં એની વહેંચણી નહિ થાય તો એક દિવસ હિંસક ક્રાન્તિ આવ્યા વિના છૂટકો નથી.'

૧૯૪૨માં મેં ગાંધીજીને પૂછ્યું હતું : 'સ્વતંત્ર હિંદમાં શું થશે ? કિસાનવર્ગની સ્થિતિ સુધારવાનો આપનો કાર્યક્રમ શો છે ?'

ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો હતો : 'કિસાનો જમીન ઝૂંટવી લેશે. અમારે એમને કહેવું નહિ પડે કે જમીન ઝૂંટવી લો. તેઓ પોતે જ ઝૂંટવવા માંડશે.'

મેં પૂછ્યું હતું : 'જમીનદારોને બદલાની રકમ તો આપવામાં આવશે ને ?'

ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો હતો. 'ના, આર્થિક દ્રષ્ટિએ એ સંભવિત નથી.'

એક મુલાકાતીએ ગાંધીજીને કહ્યું : 'કાપડની મિલો વધતી જાય છે.'

એમણે કહ્યું : 'એ દુર્ભાગ્યની વાત છે. સારી વાત તો એ હતી કે જેમની પાસે કામ નથી એવા કિસાનોનાં કરોડો ઘરોમાં કાપડ તૈયાર થતું હોત.'

દુન્યવી ભોગો વધે, તે ભોગોને પૂરા કરનારી વસ્તુઓ વધે એને ગાંધીજી સુખનું કે ઈશ્વરપ્રાપ્તિનું સાધન માનતા ન હતા. એમનું કહેવું એવું હતું, 'સામાજિક સમાનતાનું ને નૈતિક મૂલ્યોનું પ્રતિપાદન કરતું હોય તેવું અર્થશાસ્ત્ર એ જ સાચું અર્થશાસ્ત્ર છે. આજની પરિભાષામાં વાત કરીએ તો માણસ પોતાનું વ્યક્તિત્વ ડુબાડી દઈને ચંત્રના હાથા જેવો બની જાય તો તેટલું તેના મનુષ્યત્વનું મૂલ્ય ઘટે.'

ગાંધીજીએ લખ્યું હતું :
'વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા વિના

સમાજનું ઘડતર કરવું શક્ય નથી. માણસ પોતાને શિંગડાં કે પૂછડાં ઉગાડી શકતો નથી, તેમ એનામાં સ્વતંત્રપણે વિચાર કરવાની શક્તિ ન હોય તો તેનું અસ્તિત્વ પણ એ ટકાવી રાખી શકવાનો નથી. આથી જ હું કહું છું કે લોકશાસન એટલે ગાડરિયાપૃત્તિ નહિ.'

વ્યક્તિનું સ્વાતંત્ર્ય લઈ લઈને આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય મેળવી શકાય કે, આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય વિના રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય સિદ્ધ થઈ શકે એવા મતના ગાંધીજી ન હતા.

ગાંધીજીનો વ્યક્તિવાદ એટલે બાહ્ય પરિસ્થિતિથી વધારેમાં વધારે સ્વતંત્રતા અને આંતરિક સદ્ગુણોનો વિકાસ.

૧૯૪૨માં હું ગાંધીજીનો મહેમાન થઈને રહ્યો હતો ત્યારે મેં એમની કુટિરની દીવાલ ઉપર એક

જ સજાવટ જોઈ હતી : ઈસુની સાધારણ છબી. તે ઉપર લખ્યું હતું : 'આ અમારી શાંતિ છે.' મેં ગાંધીજીને એ સંબંધે પૂછ્યું. તેઓ કહે, હું ઈસાઈ પણ છું, હિંદુ પણ છું, મુસલમાન પણ છું, ચહૂદી પણ છું.'

ગાંધીજી હિંદુ સમાજના સુધારક હતા, હિંદુ ધર્મ પર બીજા ધર્મોની અસર પડતી હોય તો તે તેમને મંજૂર હતું, પરંતુ હિંદુ ધર્મના આચારવિચારનો ત્યાગ કરવા એ તૈયાર નો'તા. ૧૯૨૭માં દેવદાસને રાજગોપાલાચારીનાં દીકરી લક્ષ્મી પ્રત્યે અનુરાગ જાગ્યો, દેવદાસે લક્ષ્મી જોડે લગ્ન કરી લેવાનો વિચાર કર્યો. પરંતુ રાજગોપાલાચારી બ્રાહ્મણ હતા, ગાંધીજી વૈશ્ય હતા. આંતરજાતીય લગ્નસંબંધ ઈષ્ટ ન હતો, તરુણ લોકો પોતાનાં સાથીઓની

માંહોમાંહે પસંદગી કરી લે એ પણ ઠીક નહિ. આવા સંબંધો આજ સુધી માતાપિતા દ્વારા ગોઠવાતા આવ્યા હતા. પરંતુ દેવદાસ અને લક્ષ્મીનો આગ્રહ ચાલુ રહ્યો, છેવટે બંને પાંચ વર્ષ અલગ રહે ને તે પછી વિવાહ કરે એ શરતે બંનેના વડીલોએ એમની વાત મંજૂર રાખી. એ રીતે દેવદાસ અને લક્ષ્મી પાંચ વર્ષ સુધી તડપતાં રહ્યાં. છેવટે ૧૯૩૩ના જૂનની ૧૬મી તારીખે બંનેના પિતાઓની હાજરીમાં પૂના મુકામે પ્રસન્નતાપૂર્વક વિધિપુરઃસર એમનાં લગ્ન ઊજવાયાં.

ગાંધીજી કચ્છર રૂઠિવાદીના ને પૂરા સુધારાવાદી મૂર્તિભંજકના એક સુભાગી મિશ્રણરૂપ હતા. અસ્પૃશ્યતા ટળી જાય એનું સ્વાભાવિક પરિણામ તો એ જ આવે કે જાતિભેદ પણ ટળી જાય.

કારણ કે લોકો અછૂતો જોડે
 હળવાભળવા લાગે એટલે
 જાતિભેદની દીવાલો તૂટવા જ
 માંડે. પરંતુ ગાંધીજી તો ક્યાંય
 સુધી વર્ણાશ્રમજનું સમર્થન જ કરતા
 રહ્યા હતા.

પાછળથી એ જ ગાંધીજીએ
 કહ્યું : 'રોટીબેટી વ્યવહારનો
 નિષેધ હિંદુધર્મના અંગરૂપ નથી.
 એ નિષેધથી હિંદુ સમાજ નબળો
 બનતો જાય છે.'

પરંતુ એ પણ એમનો આખરી
 વિચાર ન રહ્યો. એક વાર જડ
 રૂઢિઓ સાથેનો સંબંધ તૂટ્યો
 એટલે ગાંધીજી આગળ ને આગળ
 વધતા રહ્યા. ૧૯૪૬ના
 જાન્યુઆરીની પમી તારીખના
 'હિંદુસ્તાન સ્ટાન્ડર્ડ'માં એમણે
 નિવેદન કર્યું : 'વિવાહ કરવાની
 ઈચ્છા ધરાવતાં

છોકરાછોકરીઓમાંથી એક હરિજન નહિ હોય તો તેમને સેવાગ્રામમાં આવીને વિવાહ કરવાની છૂટ નહિ મળે.'

બે જુદા ધર્મોને માનનારાંઓ પરસ્પર વિવાહ સંબંધોથી જોડાય એ પણ પહેલાં તો એમને માન્ય ન હતું. પરંતુ પાછળથી તેઓ એ વિચારના થઈ ગયા.

પાછલાં વરસોમાં ગાંધીજીના બ્રહ્મચર્ય વિશેના વિચારો પણ બદલાયા. ૧૯૩૫માં આચાર્ય કૃપલાની એક બંગાળી છોકરીના પ્રેમમાં પડ્યા. એમણે તેની સાથે લગ્ન કરવાનું નક્કી કર્યું. ગાંધીજીએ એ છોકરી – સુચેતાને બોલાવી ને સમજાવી જોઈ. એમણે કહ્યું, 'વિવાહ કરવા જઈશ તો તું તારું સ્વત્વ ખોઈ બેસીશ. સમાજના પ્રશ્નોમાં તારું ચિત્ત

પરોવાયેલું નહિ રહે.' એમણે સુચેતાને બીજો કોઈ સાથી શોધી લેવા પણ સમજાવી જોઈ.

એક વર્ષ પછી ગાંધીજીએ સુચેતાને પાછી બોલાવી. તેમણે એને લગ્ન કરી લેવાની અનુમતિ આપી. એમણે કહ્યું, 'હું તમારા બંનેનું શુભ વાંછીશ.'

અનિષ્ટો સામે લડનાર તરીકે ગાંધીજીને પોતાના વિચારોમાં ઢઢ રહેવું પડતું હતું. સાથે સત્યના પૂજારી તરીકે પોતાના વિચારો બદલવાની તૈયારી પણ રાખવી આવશ્યક હતી. ઘણીવાર તો ગાંધીજી પોતાના વિચારોને એવા ચુસ્તપણે વળગી રહેતા કે એમાં વિવેકનો અભાવ દેખાતો, પરંતુ આવશ્યક લાગતાં તેઓ પોતાના વિચારો એવા ધરમૂળથી બદલી લેતા કે એમના અનુયાયીઓ પણ

મૂંઝવણમાં પડી જતા. સાધારણ રીતે તો તેઓ પોતે પોતાના મત વિશે દ્વંદ્વ છે એવું બતાવવા પ્રયત્ન કરતા, પણ તેમની પરિવર્તનશીલતા પણ તેઓ કબૂલી લેતા. તેઓ ખડક જેવા અડગ પણ રહી શકનારા હતા ને શાંતિથી ઝૂકનારા પણ હતા. ક્યારેક કેંગ્રેસને તેમના આદેશાનુસાર ચાલવું પડતું તો ક્યારેક તેઓ કેંગ્રેસને તેના નસીબ ઉપર — તેની અકકલ ઉપર છોડી દેતા. સત્તા એમના હાથમાં જોઈએ તેટલી હતી, પણ એ સત્તાનો ઉપયોગ કરતા ન હતા. પોતાની સામેના વિરોધને તેઓ આંગળીને એક ઈશારે દબાવી દઈ શકે તેમ હોવા છતાં અત્યંત મહત્ત્વની બાબતમાં પણ તેઓ પોતાના વિરોધીઓ આગળ નમતું મૂકી દેતા. એમનામાં સરમુખત્યારની શક્તિ હતી ને

લોકશાસનવાદીનું માનસ હતું. અધિકારથી એ રાજી થાય તેવા ન હતા, એમાં સંતોષ શોધે એવું એમનું વિકૃત માનસ ન હતું. પરિણામના વિચારથી તેમનું ચિત્ત મોકળું જ રહેતું. પોતે સર્વજ્ઞ છે, ભૂલ કરતા નથી, સર્વ શક્તિમાન છે એવું એ કદી માનતા નહિ, પ્રતિષ્ઠાનો હાઉ એમને ડરાવતો નહિ.

દરેક નેતાના સરંજામમાં એક દીવાલનો પણ સમાવેશ થતો હોય છે. એ દીવાલ ઇંટોની બનેલી ઊંચી દીવાલ હોય અથવા પહેરેગીરોની પલટણની હોય. એ દીવાલ પ્રશ્નનો ઉત્તર ન દેવાની વૃત્તિનું રૂપ ધારણ કરતી હોય કે અસ્પષ્ટ સ્મિતરૂપે પ્રગટ થતી હોય. એનો ઉદ્દેશ હોય છે અંતર અને ભય પેદા કરીને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરાવવાનો જે નબળાઈઓ

ઢાંકવાનો ને ભરમ પેદા કરવાનો. ગાંધીજીની ફરતે આવી કોઈ દીવાલ નો'તી. એક વાર એમણે કહ્યું હતું, 'હું કશા પણ સંકોચ વિના કહી શકું એમ છું કે મારી આખી જિંદગીમાં કુટિલતાનું શરણું નથી લીધું.' એમનું હૃદય ને એમના ભાવો એમના દેહથી પણ ઓછાં ઢંકાયેલાં રહેતાં.

ગાંધીજી આજીવન ઉપદેશક હતા. તેથી એમણે પોતાનું જીવન જ એવું બનાવી દીધું હતું કે સહુ કોઈ એમની પાસે પહોંચી જઈ શકતું. એમનો એ ગુણ પૂરો ખીલ્યો'તો એટલું જ નહિ, એ ગુણ એમને પ્રવૃત્તિમાન કર્યા કરતો હતો.

૧૯૪૭ના ઓગસ્ટમાં ગાંધીજી
કલકત્તામાં   હિંદુસ્તાનના
ઈતિહાસની   સહુથી   કારમી

આફતનો સામનો કરી રહ્યા હતા. શહેરના રસ્તાઓ ઉપર હિંદુ-મુસ્લિમોના લોહીની રેલ ચાલતી હતી. એક દિવસ અમિય ચક્રવર્તી એમને મળવા આવ્યા. અમિય રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના સાહિત્યમંત્રી હતી. એમના એક વહાલા ભાઈનું થોડા વખત પર જ બીમારીને લીધે મૃત્યુ થયું હતું. તેઓ સાંત્વન મેળવવા અને ગાંધીજીને પોતાના દુઃખના ભાગીદાર બનાવવા તેમને મળવા આવ્યા હતા. તેઓ ગાંધીજીના ઓરડામાં એક દીવાલને અઢેલીને ઊભા રહી ગયા. ગાંધીજી લખવામાં પડ્યા હતા. ગાંધીજીએ માથું ઊંચું કર્યું, અમિય આગળ વધ્યા, તેમણે પોતાના ભાઈના મૃત્યુના સમાચાર આપ્યા. ગાંધીજીએ મિત્રભાવે વાતો કરી, એમને સાંજની પ્રાર્થનામાં બોલાવ્યા. અમિય સાંજે આવ્યા,

એટલે ગાંધીજીએ કાગળની એક ચબરખી એમના હાથમાં મૂકી ને કહ્યું : 'આ સીધું હૃદયમાંથી ઊગ્યું છે ને તેથી જ એનું મૂલ્ય છે.' ચબરખી પર લખ્યું હતું :

'પ્રિય અમિય,

'તમને જે ખોટ ગઈ છે તેનું મને દુઃખ છે, પણ ખરું જોતાં એ ખોટ નથી. 'મૃત્યુ એટલે તો અનંત નિદ્રા, ચિર વિસ્મૃતિ.' એ ઊંઘ એવી મીઠી હોય છે કે આ દેહ તેમાંથી ઊઠતો નથી, સ્મૃતિનો જડ ભાર હળવો થઈ જાય છે. હું સમજું છું ત્યાં સુધી જેમ આજે આપણે મળી શકીએ છીએ તેમ આ દુનિયાની બહાર મળી શકતા નથી. એકએક બિંદુ ભેગું થતાં તેનો મહાસાગર બને છે, એ બિંદુ એ મહાસાગરનું અંગ બની રહે છે. એ બિંદુ એકલું એટલા માટે નષ્ટ

થઈ જાય છે કે એ ફરીથી સાગરને મળી શકે. મારે જે કહેવું હતું તે તમને સાંત્વન મળી શકે એટલું સ્પષ્ટ કહી શક્યો છું કે નહિ તે હું જાણતો નથી.

સપ્રેમ

બાપુ'

પણ ગાંધીજી એમનું ધ્યાન રાખતા એ વાત જ લોકોને માટે સાંત્વનરૂપ હતી. આખા દેશની ચિંતા કરતેકરતે પણ તેઓ નાની નાની વ્યક્તિઓનું ધ્યાન રાખતા હતા. તેઓ તો ખાતરીપૂર્વક એવું માનતા કે રાજનીતિ એ જેા દૈનિક માનવજીવનનું અભિન્ન અંગ ન હોય તો તેનું મૂલ્ય કશું જ નથી. ગાંધીજીનું ત્યાગમય જીવન માનવજાતિનું ભલું કરવા પર એકાગ્ર થયું હતું. ગામડાંના લોકો લીલાં શાકભાજી ખાતાં થાય તેની

કાળજી, શોકમાં ડૂબેલાં સગાંઓના હૃદયની વેદનાની ચિંતા, કોઈ છોકરીને સારુ વરની શોધ, માંદા કિસાનને સારુ માટીનાં પોતાં, કોઈ લેખકને સારુ જોડણી એવી-એવી નાનીનાની વાતો મહત્વની છે. આવી નાની વાતોથી આપણે ઉપર ઊઠી શકતા નથી. પણ એનાથી જીવન ઘડાય છે. કેવળ વાદો અને ધાર્મિક સિદ્ધાંતોની પાતળી હવામાં કોઈ રહી શકતું નથી.

ભારતની ને બહારની હજારો વ્યક્તિઓ સાથે ગાંધીજી પત્રવ્યવહાર રાખતા. ઘણુંખરું તો એક જ પત્ર અંગત સંબંધના બીજરૂપ બની જતો. લોકો શરૂઆત વ્યાપક રાજનૈતિક અથવા ધાર્મિક બાબતોની સલાહ પૂછવાથી કરતા; પછી અંગત બાબતોમાં પણ એમની સલાહ

માગવા લાગતા, બાપુ સહુના મા
સમાણા બાપુ હતા.

કેટલાંય વરસોથી ગાંધીજીને
રોજના સરાસરી સો પત્રો મળતા
હતા. એમાંથી દસેકના જવાબ તો
એ જાતે જ લખતા, કેટલાકના
જવાબ જાતે લખાવતા ને
કેટલાકના જવાબ બાબતમાં
મંત્રીઓને સૂચના આપી દેતા,
પણ જવાબ આપ્યા સિવાયનો
એકે પત્ર રહેતો નહિ.

દિવસના બાકીના ભાગમાં
તેઓ મુલાકાતીઓને મુલાકાત
આપતા. એમની જોડે મુલાકાત
ગોઠવવી એ મુશ્કેલ કામ ન હતું.
૧૯૩૫ના ડિસેમ્બરમાં
સંતતિનિયમનનાં હિમાયતી
શ્રીમતી માગરિટ સેંગર એમને
મળવા આવ્યાં હતાં. ૧૯૩૬ના
જાન્યુઆરીમાં જાપાની લેખક યોન

નાગુચી આવ્યા હતા. ૧૯૩૮ના જાન્યુઆરીમાં બ્રિટિશ મુત્સદી લોર્ડ લોધિયન ત્રણ દિવસ સુધી સેવાગ્રામમાં રહ્યા હતા. મહાત્માજીના ભારતીયેતર મહેમાનોની યાદી એટલે આંતરરાષ્ટ્રીય પરિચયગ્રંથ. ગાંધીજીને મળ્યા સિવાય હિંદનો પ્રવાસ પૂરો કર્યો ન કહેવાય એવું વિદેશી લોકોનું માનવું હતું.

એ વાત પણ બરાબર હતી. ગાંધીજી જ હતા મૂર્તિમંત ભારત. તેઓ પોતાને હરિજન, મુસલમાન, ઈસાઈ, હિંદુ, કિસાન, વણકર વગેરે તરીકે ઓળખાવતા. તેઓ ભારત સાથે એકાકાર થઈ ગયા હતા. જનતાની સાથે, પૃથક્પૃથક્ વ્યક્તિઓ સાથે તદ્દ્રૂપ થઈ જવાનો એમનામાં ભારે ગુણ હતો. તેઓ ભારતવાસીઓને મુક્ત કરાવીને દેશને કાયમનો

સ્વતંત્ર કરવા માગતા હતા. ઇંગ્લેન્ડ પાસેથી રાજકીય મુક્તિ મેળવવા કરતાં એ કામ વધારે મુશ્કેલ હતું. એમ શા માટે ? ૧૯૪૫માં એમણે લખ્યું હતું : 'સામાજિક ક્રાન્તિનો કોઈ ધોરી રસ્તો મારાથી બતાવી શકાય એમ નથી, સિવાય કે આપણે જીવનના પ્રત્યેક કાર્યમાં એનો સમાવેશ કરીએ.' આથી જ માનવહૃદય એ ગાંધીજી માટે યુદ્ધભૂમિરૂપ હતું, એ જ એમનું ઘર હતું. થઈ ગયેલી લડાઈઓમાંથી કેટલી ઓછી લડાઈઓ જીતી શકાઈ હતી તે તેઓ બીજાઓ કરતાં વધારે સારી રીતે જાણતા હતા. તેઓ કહેતા : 'જ્યાં સુધી મનુષ્યના રોજના સામાજિક વ્યવહારમાં ક્રાન્તિ નહિ થાય ત્યાં સુધી આપણા જન્મ વખતે આપણે હતા તેનાથી વધારે સુખી નહિ થઈ શકીએ. સામાજિક ક્રાન્તિ નવી ભાતના આદમીને

જન્મ તથી આપતી. તવી ભાતનો મનુષ્ય જ સામાજિક ક્રાન્તિ સરજી શકે છે.'

અનુક્રમણિકા

૧૮.

મહાયુદ્ધનાં મંડાણ

જવાહરલાલ નેહરુ ૧૯૩૬ અને ૧૯૪૭નાં વરસોના કોંગ્રેસના પ્રમુખ હતા. એ અસાધારણ માનની વાત હતી તેમ ભારે જવાબદારીની પણ વાત હતી. પણ એમણે જ કહ્યું છે કે ગાંધીજી કોંગ્રેસના કાયમના પ્રમુખ હતા. કોંગ્રેસ ગાંધીજીના આદેશ પર ચાલતી હતી. રાજકારણની વાત હોય કે રાજકારણ સિવાયની વાત હોય, જનતા અને મોટા ભાગના કોંગ્રેસી નેતાઓ ગાંધીજીની મુઠ્ઠીમાં હતા તેથી ગાંધીજી પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે કામ કરાવી શકે ને નિર્ણયો બદલાવી શકે એમ

હતું.

ગાંધીજીની અનુમતિ મળતાં તો કોંગ્રેસે નવા બ્રિટિશ બંધારણની મર્યાદામાં રહીને ૧૯૩૭ના પૂર્વાર્ધમાં થયેલી પ્રાંતીય અને મધ્યસ્થ ધારાસભાઓની ચૂંટણીમાં ભાગ લીધો હતો. ૧૯૩૭ના મેની પહેલી તારીખના 'હરિજન'માં ગાંધીજીએ ખુલાસો કર્યો, 'ધારાસભાઓનો બહિષ્કાર એ સત્ય અને અહિંસા જેવો કોઈ શાશ્વત સિદ્ધાંત નથી.'

જે પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસને બહુમતી મળી હોય તે પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસે હોદ્દા સ્વીકારવા કે કેમ ? ૧૯૩૭ના માર્ચમાં ગાંધીજીની સલાહ પ્રમાણે કોંગ્રેસે હોદ્દા સ્વીકારવાની તરફેણમાં નિર્ણય લીધો, પણ તે પ્રાંતોના ગવર્નરો પ્રધાનમંડળોના કામમાં માથું ન મારે એ શરતે,

હોદ્દાસ્વીકારનો ઉપયોગ દેશને સંપૂર્ણ સ્વાધીનતા અપાવવામાં થાય એ આશાએ.

૧૯૩૮ની શરૂઆતમાં કોંગ્રેસના સભ્યોની કુલ સંખ્યા ૩૧,૦૨,૧૧૩ હતી તે વધીને ૧૯૩૯ની શરૂઆતમાં ૪૪,૭૮,૭૨૦ જેટલી થઈ ગઈ. ગાંધીજી સંખ્યાબળ જોઈને રાચનારા ન હતા. તેમણે કોંગ્રેસને ચેતવણી આપી : 'કોંગ્રેસ સત્તા અને હોદ્દાની લાલચમાં લપટાવી ન જોઈએ.' એમને અધઃપતનનાં ચિહ્નો માલમ પડતાં થયાં હતાં. લોકોમાં જોઈતી અહિંસા હતી, પણ લોકોને સંગઠિત કરનારાઓમાં જોઈએ તેટલી અહિંસાનો અભાવ હતો એટલે પોતે સવિનય કાનૂનભંગની લડતની જવાબદારી લઈ શકે તેમ ન હતું તે વાતનો એમણે સ્વીકાર

કરી લીધો.

કરોડો લોકો ગાંધીજીની આજ્ઞા ઉઠાવતા હતા, થોકબંધ લોકો એમની પૂજા કરતા હતા, સમુદાયના સમુદાય પોતાને ગાંધીજીનો અનુયાયી માનતા હતા, પરંતુ એમના પ્રમાણે આચરણ કરવાવાળા ઘણા ઓછા હતા. ગાંધીજીને એનું ભાન હતું. પણ એ ભાન ન તો એમની જ્વાલામુખી જેવી શક્તિને ઓછી કરી શકતું, ન તો એમના અડગ નિર્ણયો બદલાવી શકતું. ઊલટું, ૧૯૩૦ પછીનાં વર્ષોમાં એમણે ચીન, એબીસિનિયા, સ્પેન, ચેકોસ્લોવાકિયા અને તેમાંય સહુથી વધારે ચીન ઉપર અંધકારનાં વાદળ ઘેરાતાં જોયાં ત્યારે તો શુદ્ધ શાંતિવાદ – શુદ્ધ અહિંસા વિશેની એમની શ્રદ્ધા ઢ્રઢ થતી ગઈ. ૧૯૩૯ના ફેબ્રુઆરીની

કહી તારીખે એમણે કહ્યું હતું :
'ઘોર અંધકારમાં મારો વિશ્વાસ
વધારેમાં વધારે ઉજ્જવલ બન્યો
છે.' એમને બીજું મહાયુદ્ધ નજીક
આવતું પ્રતીત થઈ રહ્યું હતું.

ગાંધીજીનો અહિંસાવાદ
એમના આંતરિક વિકાસના
પરિણામરૂપ હતો.

ગાંધીજી એક વાર જેલમાં
હતા, ત્યાં તેમની સાથેના એક
કેદીને વીંછીએ ડંખ માર્યો હતો.
ગાંધીજીએ તેનું ઝેર ચૂસી લીધું
હતું. રક્તપિત્તના દરદી
પરચૂરેશાસ્ત્રીને સેવાગ્રામ
આશ્રમમાં આવવાનું મન થયું.
કેટલાક આશ્રમવાસીઓએ એનો
વિરોધ કર્યો, તેમને ચેપ લાગવાનો
ભય હતો. ગાંધીજીએ એમને
આશ્રમમાં રાખ્યા એટલું જ નહિ,
તેમની જાતે માવજત પણ કરી,

માલિશ પણ કરી.

બીજાઓને પોતાના મતના કરવાની એમનામાં જરા જેટલીય મહત્ત્વાકાંક્ષા ન હતી; પરંતુ પહેલાં તેઓ જ્યાં વિદેશીઓના ઘોંચપરોણાથી પણ ચલિત થયા ન હતા તે કહેતા રહ્યા હતા કે ભારતમાં જ હિંસા ચાલતી હોય ત્યાં હું પશ્ચિમને શી રીતે અહિંસક બનાવી શકું, ત્યાં ૧૯૩૫માં એમણે એબીસિનિયાવાસીઓને યુદ્ધ જ ન કરવાની સલાહ આપી. એમણે કહ્યું : 'એબીસિનિયાવાસીઓ બળવાનની અહિંસાનો માર્ગ અપનાવી લે, જે ટુકડાટુકડા થઈ જવા છતાં ઝૂકે નહિ એવી અહિંસાનું પાલન કરે તો મુસોલિનીને એબીસિનિયામાં કશો જ રસ નહિ રહે.'

ચેકોસ્લોવાકિયાની તથા જર્મનીના ચહૂદીઓની દુઃખદ ઘટનાઓ એમને હૃદયસોંસરી અડી ગઈ.

'હરિજન'ના એક લેખમાં ગાંધીજીએ ચેક લોકોને સલાહ આપી : 'હિટલરની મરજી પ્રમાણે ચાલવાની ના પાડી દો. એમ કરતાં શસ્ત્ર ઉઠાવ્યા વિના મરીખપી જાઓ. એમ કરવામાં શરીર ખોવું પડશે પણ આપણો આત્મા - આપણી ઈજ્જત બચી જશે.'

૧૯૩૮ના ડિસેમ્બરમાં આંતરરાષ્ટ્રીય મિશનરી સંમેલનના કેટલાક આગળ પડતા ઈસાઈ પાદરીઓ સેવાગ્રામમાં ગાંધીજીને મળવા સારુ આવ્યા. એ લોકો ગાંધીજીએ ચેકોસ્લોવાકિયાના લોકોને સૂચવેલા માર્ગની ચર્ચા

કરવા લાગ્યા. એક પાદરીએ કહ્યું :
 'આપ હિટલર અને મુસોલિનીને
 ઓળખતા નથી. એમના હૃદયમાં
 કોઈ જાતની નૈતિક ભાવના જાગી
 શકવાની નથી. એમનામાં
 વિવેકબુદ્ધિનું નામ નથી,
 દુનિયાના મતની એમને જરા પણ
 પડી નથી. ધારો કે ચેક લોકો
 આપની સલાહ માનીને અહિંસાથી
 એનો સામનો કરે તો શું એ
 સરમુખત્યારોના હાથમાં રમી જવા
 જેવું નહિ થાય ?'

ગાંધીજીએ વિરોધ કર્યો :
 'મુસોલિની અને હિટલરનો ઉદ્ધાર
 અશક્ય છે એવું પહેલેથી માની
 લઈને આપ લોકો દલીલ કરો છો.'

૧૯૩૮ના નવેમ્બરની
 ૧૧મીના 'હરિજન'માં ગાંધીજીએ
 લખ્યું હતું : 'ચઠ્ઠીઓ પ્રત્યે મારી
 પૂરેપૂરી સહાનુભૂતિ છે. એ લોકોને

ખ્રિસ્તીધર્મે અછૂત જેવા ગણ્યા છે... જર્મનીએ યહૂદીઓ પર કરેલા અત્યાચારોનો ઇતિહાસમાં જેટો જડે એમ નથી... જે માનવતાને નામે ને માનવતાને સારું કોઈ ન્યાયોચિત યુદ્ધ થઈ શકતું હોય તો એક આખી પ્રજા ઉપર થતા નિરંકુશ અત્યાચારોને રોકવા જર્મનીની સામે યુદ્ધ કરવું પૂરેપૂરું ન્યાયોચિત લેખાય; પરંતુ હું કોઈ પણ પ્રકારના યુદ્ધમાં માનતો નથી... મને ખાતરી છે કે યહૂદીઓમાંથી કોઈ હિંમતવાન અને બુદ્ધિમાન નીકળી આવે ને અહિંસાને માર્ગે એમને દોરે તો નિરાશાનો અંધકાર પળવારમાં આશાના પ્રકાશમાં ફેરવાઈ જાય... આથી જર્મન-યહૂદી સિવાયના જર્મનો ઉપર - એક જાતનો ચિર સ્થાયી વિજય પ્રાપ્ત કરી શકશે - તેઓ એમના હૃદયમાં માનવની પ્રતિષ્ઠાનું મૂલ્ય સ્થાપિત કરી

શકશે.'

આ શબ્દોને સારુ નાઝી અખબારો ગાંધીજી ઉપર તૂટી પડ્યાં. ભારત વિરુદ્ધ પગલાં લેવાની ધમકી પણ આપવામાં આવી, પરંતુ ગાંધીજીએ કહી દીધું : 'દેશને કે જાતને કે ભારત-જર્મન સંબંધને નુકસાન પહોંચશે એવી બીકથી જેને હું હૃદયથી સોએ સો ટકા સાચી માનતો હોઉં એવી સલાહ આપતાં અચકાઉં તો મારે મારી જાતને કાયરોની કોટિમાં મૂકવી પડે.'

૧૯૪૬માં હિટલરના મૃત્યુ પછી મેં ગાંધીજી આગળ એ વાત ઉપાડી. ગાંધીજીએ કહ્યું : 'હિટલરે પચાસ લાખ ચહૂદીઓને મોતને અધીન કરી દીધા. આપણા યુગનો એ ભયંકરમાં ભયંકર અપરાધ લેખાય. પરંતુ ચહૂદીઓએ

કસાઈની છરી આગળ માથું જ
ઝુકાવવું જોઈતું હતું. એમણે
ટેકરીઓ પરથી સમુદ્રમાં
ઝંપલાવવું જોઈતું હતું. એથી
દુનિયાનો ને જર્મનીનો લોકમત
જાગ્રત થઈ ઊઠ્યો હોત ...થયું
એવું કે આમ નહિ તો તેમ પણ
લાખો ચઢૂદી મર્યા તો ખરા જ.'

૧૯૩૮ના ડિસેમ્બરમાં
જાપાનની ધારાસભાના એક સભ્ય
શ્રી તાકાઓકા સેવાગ્રામ આવ્યા.
એમણે પૂછ્યું : 'ભારત અને
જાપાન વચ્ચેની એકતા શી રીતે
ફળીભૂત થાય ?'

ગાંધીજીએ લૂખે સાટે જવાબ
આપ્યો : 'એ તો જ બની શકે જો
જાપાન પોતાની લોલુપ નજર
નાખવી બંધ કરે.'

૨૪મી ઓગસ્ટે, સ્ટેલિન-
હિટલર કરાર પર સહી થઈ તે

દિવસે લંડનથી એક મહિલાએ તાર કર્યો : 'કૃપા કરીને પગલું ભરો. દુનિયાને નેતૃત્વની જરૂર છે.' યુદ્ધ શરૂ થવાને એક જ અઠવાડિયાની વાર હતી. બીજી મહિલાએ ઇંગ્લેન્ડથી બિનતારી સંદેશો મોકલ્યો : 'આપને વિનંતી કે આપ શાસન ચલાવનારાઓને અને સહુ દેશોની પ્રજાઓની ઉપર બળમાં નહિ, પણ કળમાં અડગ શ્રદ્ધા રાખવાની આપની વાત ઠસાવો.' આવા વિનંતીના સંદેશાઓનો સેવાગ્રામમાં ઢગલો ખડકાયો.

પણ સમય ભરાઈ ચૂક્યો હતો. ૧૯૩૯ના સપ્ટેમ્બરની પહેલી તારીખે જર્મનીએ પોલેન્ડ ઉપર ચઢાઈ કરી દીધી.

૩જી સપ્ટેમ્બરે રવિવારે ૧૧ વાગે ઇંગ્લેન્ડનાં દેવળો લોકોથી

ભરાઈ ગયાં હતાં, ત્યાં બ્રિટિશ સરકારે જર્મની વિરુદ્ધ યુદ્ધની જાહેરાત કરી દીધી. એ દિવસની બપોર મેં પારિસ બહાર એક ગામડામાં ગાળી. સાંજે પાંચ વાગે એક એકલું અટૂલું વિમાન માથા પર થઈને ચાલ્યું ગયું. રેડિયો પરથી અવાજ આવ્યો : 'ફ્રાન્સ યુદ્ધમાં જોડાયું છે.' અમે શહેર તરફ આવવા નીકળ્યા. નાના-નાના કસ્બાઓમાં સ્ત્રીઓ ઊભી ઊભી વિષાદભરી નજરે શૂન્ય તરફ — નિરાશાજનક ભવિષ્ય તરફ જોઈ રહી હતી. કોઈ નખ કરડી રહી હતી. લશ્કરે કબજે લીધેલા સરસ, હૃષ્ટપુષ્ટ, ખેતી ઉપયોગી ઘોડાઓની લાંબી હારને લીધે અમારી મોટરગાડીને થોભાવી રાખવી પડી. એક કિસાન તો પોતાના ઘોડાને બંને હાથે બાઝી પડ્યો, તેણે પોતાનો ગાલ ઘોડાના મેં સાથે જડી રાખ્યો,

પછી જાણે એના કાનમાં કંઈક કહેવા લાગ્યો. ઘોડાએ ડોકું ઊંચુંનીચું કર્યું. બંને એકબીજાની વિદાય લઈ રહ્યા હતા. આવી વિદાય આપવાલેવાનું યુદ્ધ ૧૯૪૫માં પૂરું થયું ત્યાં સુધીમાં દુનિયાના સઘળા ભાગોમાંથી ત્રીસ લાખથી વધારે વ્યક્તિઓએ જીવનથી વિદાય લઈ લીધી હતી, ત્રીસ લાખ ઉપર સ્ત્રી, પુરુષો ને બાળકો મરી ગયાં, દસ કરોડથી વધારે ઘાયલ, અપંગ અને અશક્ત બની ગયાં. લાખો ઘર ખેદાનમેદાન થઈ ગયાં, બે શહેરો પર અણબોમ્બ પડ્યા, આશાઓ ધૂળ ભેગી મળી ગઈ, આદર્શો વાસી થઈ ગયા, નૈતિકતાનું ધોરણ વિકૃત થઈ ગયું.

યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની સેનાના વડા જનરલ ઓમર એન. બ્રેડલેએ ૧૦મી નવેમ્બર, ૧૯૪૮ને દિવસે

બોસ્ટનમાં કહ્યું હતું : 'આપણી પાસે વિજ્ઞાનને જાણનારા લોકો તો ખૂબ છે, પણ ઈશ્વરને જાણનારા લોકો ખૂબ ઓછા છે. આપણે અણુનું રહસ્ય જાણી લીધું છે, પણ ગિરિપ્રવચનનો ઈસુના ઉપદેશનો આપણે ત્યાગ કર્યો છે. દુનિયાને બુદ્ધિ વિનાની ચમક અને વિવેક વિનાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થયાં છે. આપણું જગત અણુવિરાટોનું અને નીતિવામનોનું જગત થઈ ગયું છે. આપણને યુદ્ધ વિશેનું જેટલું જ્ઞાન છે તેટલું શાંતિ વિશેનું નથી, મારવાની બાબતનું જ્ઞાન છે તેટલું જિવાડવાની બાબતનું નથી.'

ગાંધીજીએ પરમાણુનો ત્યાગ કરીને ગિરિપ્રવચન પકડ્યું હતું. એ પારમાણિકવામન હતા, નીતિવિરાટ હતા. મારવાની બાબતમાં એ કશું જાણતા ન હતા,

પણ વીસમી સદીમાં જિવાડવાની
બાબતમાં ઘણું જાણતા હતા.

ગાંધીજીની વિચારસરણીને
કેવળ એ જ પૂર્ણરૂપે છોડી શકે
જેમના હૃદયોમાં કોઈ શંકા-પ્રશ્ન
જાગતાં ન હોય.

અનુક્રમણિકા

૧૯. ચર્ચિત અને ગાંધી

જે દિવસે યુદ્ધ જાહેર થયું તે
દિવસે ઇંગ્લેન્ડે ભારતીવાસીઓને
કંઈ પણ પૂછ્યા વિના ભારતને
યુદ્ધમાં સંડોવવાની જાહેરાત કરી
દીધી. વિદેશી સત્તાના નિર્ણયે
ભારતભરમાં રોષની લાગણી
જગાડી દીધી. તેમ છતાં પણ બીજે
દિવસે સિમલાથી વાઈસરોય લોર્ડ
લિનલિથગોનું તાર દ્વારા તેડું

આવ્યું ને ગાંધીજી પહેલી ગાડીમાં સિમલા જવા રવાના થઈ ગયા. જ્યાં ગાંધીજી ગાડી તરફ ચાલ્યા ત્યાં સ્ટેશન પરના ટોળાએ સાદ કર્યો : 'સમજૂતી ન જોઈએ.' એ ગાંધીજીનો મૌનવાર હતો એટલે તેઓ ખાલી હસ્યા ને ચાલતા થયા.

વાઈસરોય અને મહાત્માજીએ આવતા યુદ્ધની બાબતોની ચર્ચા કરી. ગાંધીજીના જ શબ્દો ટાંકીએ તો 'હું વાઈસરોયની સામે પાર્લમેન્ટના મકાનનું ને વેસ્ટ મિનિસ્ટરના દેવળનું ને તેમના સંભવિત વિનાશનું ચિત્ર દોરી રહ્યો હતો તે વખતે મારી ધીરજ ખૂટી ગઈ, હું અસ્વસ્થ થઈ ઊઠ્યો. મનમાં ને મનમાં હું ઈશ્વર સાથે ઝઘડી રહ્યો કે એ આવી વાત થવા જ શા માટે દે છે ?'

ગાંધીજીને ઈશ્વર સાથે રોજ જ ઝઘડો થતો હતો. અહિંસા નિષ્ફળ ગઈ, ઈશ્વરે કશું જ ન કર્યું. પણ દરેક ઝઘડાને અંતે ગાંધીજી એવા નિર્ણય પર આવતા કે 'ન તો ઈશ્વર અસમર્થ છે, ન તો અહિંસા. અસમર્થતા મનુષ્યમાં જ રહેલી છે. શ્રદ્ધા ખોયા વિના મારે પ્રયત્ન કરતા રહેવું જોઈએ.'

સમાલોચકોનું કહેવું એવું હતું કે સિમલાની મુલાકાત વેળા ગાંધીજીએ વાઈસરોય સામે લાગણીવેડાની નાહકની વાતો કર્યા કરી હતી. ગાંધીજીએ એનો જવાબ આપ્યો હતો : 'ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ પ્રત્યેની મારી સહાનુભૂતિ લાગણીવેડાના કે વેવલાપણાના પરિણામરૂપ નથી.'

પરંતુ તેઓ શું કરી શકવાના હતા ? ઈશ્વર સાથેની રોજની

વાતચીત ઉપરાંત એમને કોંગ્રેસ સાથે દલીલો કરવામાં ગૂંથાઈ જવું પડ્યું. ગાંધીજીને સારું અહિંસા ધાર્મિક સિદ્ધાંત જેવી હતી, કોંગ્રેસને સારું અહિંસા એ એક નીતિ (policy)ની વસ્તુ હતી.

મહાયુદ્ધ શરૂ થતાંની વારમાં બીજે જ દિવસે ગાંધીજીએ જાહેર રીતે બ્રિટિશ સરકારને મૂંઝવણમાં નહિ મૂકવાનું ને ઇંગ્લેન્ડ અને તેનાં મિત્ર રાષ્ટ્રોને નૈતિક ટેકો આપવાનું વચન આપ્યું. તેઓ એથી આગળ જઈ શકે તેમ ન હતું. તેઓ યુદ્ધની કારવાઈમાં ભાગ લઈ શકે તેમ ન હતું.

એથી ઊલટું કોંગ્રેસ જેા તેની શરતો મંજૂર રાખવામાં આવે તો યુદ્ધકાર્યમાં મદદ કરવા પણ તૈયાર હતી.

૧૯૩૯ના સપ્ટેમ્બરની ૧૪મી

તારીખે કેંગ્રેસે જાહેરનામું બહાર પાડ્યું. તેમાં પોલેન્ડ ઉપરના ફાસીવાદીના આક્રમણને વખોડી કાઢવામાં આવ્યું ને જાહેર કર્યું કે સ્વતંત્ર અને લોકશાસિત ભારત આક્રમક પ્રવૃત્તિઓ વિરુદ્ધ તથા આર્થિક સહકારની બાબતમાં બીજાં સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોને ખુશીથી સાથ આપશે...

એ જાહેરનામું તૈયાર કરવા માટે ચાર દિવસ ચર્ચા ચાલી તેમાં ગાંધીજીને ખાસ આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. એ જાહેરનામું મંજૂર થયું ત્યારે ગાંધીજીએ કહ્યું કે એનો મુસદ્દો નેહરુએ તૈયાર કર્યો હતો. પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવતાં એમણે કહ્યું : 'અંગ્રેજોને કશી પણ મદદ કરવામાં આવે તો તે કોઈ પણ શરત વિના આપવી જોઈએ એવું માનનારો હું એકલો જ હતો તે

જોઈ મને દુઃખ થયું.' ભારતને તમે સ્વતંત્ર કરો તો જ ભારત લડે એવા અર્થનો એ ઠરાવ ગાંધીજીને જેવો ને તેવો મંજૂર ન હતો. છતાં એમણે દેશને તો એ ઠરાવ સ્વીકારી લેવાની જ સલાહ આપી.

વિવેચકોએ શોર મચાવી મૂક્યો. ગાંધીજી એ રીતે કરી જ કેમ શકે ? જે વાતનો તેઓ વિરોધ કરતા હોય તેનું એમનાથી સમર્થન જ શી રીતે થઈ શકે ? ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો, 'મારા સારામાં સારા સાથીઓ અહિંસાના વ્યાપક પ્રયોગમાં મારી સાથેસાથે આવી ન શકતા હોય એટલા જ કારણે હું એમનો ત્યાગ કરી દઉં તો હું અહિંસાના ધ્યેયનું હિત નહિ સાધી શકું.'

કોઈએ સંભળાવી દીધું :
'આપે ૧૯૧૮થી આજ સુધીમાં

આપના વિચારો બદલ્યા નથી ?'

જવાબમાં ગાંધીજીએ કહ્યું, 'લખતી વખતે અગાઉ મેં શું કહ્યું હતું તેનો વિચાર કરવા હું બેસતો નથી. કોઈ પણ ચાલુ બાબતમાં મારી આગળની વાતોને વળગી રહેવાનું મારું ધ્યેય હતું નથી. મારું ધ્યેય છે અમુક ક્ષણે સત્ય મને જે સ્વરૂપે પ્રતીત થાય છે તેને વળગવાનું. આને જ લીધે હું સત્ય તરફ આગળ વધતો ગયો છું.'

પોતાના વિચારો સાથે સુસંગત નહિ એવા જાહેરનામાની હિમાયત કરવા કરતાંય તેઓ એક ડગલું આગળ વધ્યા. તેઓ ૨૬મી સપ્ટેમ્બરે વાઈસરોયની મુલાકાતે ગયા તે આ જાહેરનામા વતી બોલનાર તરીકે ગયા. ૧૭મી ઓક્ટોબરે લોર્ડ લિનલિથગોએ ઉત્તર આપ્યો : 'ઇંગ્લેન્ડ ક્યા હેતુ

માટે લડી રહ્યું છે તે આજે ને અત્યારે કહી શકાય નહિ. ભારત તીવ્રતાથી સ્વશાસન તરફ વધવા માગે એ એના હિતમાં નથી. યુદ્ધ પૂરું થયા પછી ભારત સાંસ્થાનિક દરજ્જાની દિશામાં આગળ વધશે.'

પાંચ દિવસ પછી કારોબારી સમિતિએ ઇંગ્લેન્ડને સહાય આપવા વિરુદ્ધનો ઠરાવ કર્યો. એણે કોંગ્રેસી પ્રધાનમંડળોને રાજીનામાં આપી દેવાનો આદેશ આપી દીધો. ગાંધીજીએ કોંગ્રેસને પોતાની નજીક આવતી જોઈ.

સંજોગો ભારતને સ્વતંત્રતા અપાવવાનું કામ કર્યે જતા હતા. ગાંધીજીએ કહ્યું : 'એક પણ ગોળી ચલાવ્યા સિવાય આપણે આપણા ધ્યેયની નજીક પહોંચતા જઈએ છીએ.'

ફાન્સે હિટલરની સામે હથિયાર

હેઠાં મૂક્યાં. ભારતમાં આશાને સ્થાને ગભરાટ ફેલાયો. બેંકો પર દોડ શરૂ થઈ. ગાંધીજીએ લોકોને ગભરાટ ન ફેલાવવા કહ્યું. ધીરે હૈયે એમણે ભવિષ્યવાણી ભાખી : 'ઇંગ્લેન્ડ એમ નહિ મરે. મરવું પડશે તોય બહાદુરીથી મરશે. આપણે લડાઈ હાર્યાના જ સમાચારો સાંભળ્યા છે, હિંમત હાર્યાના સમાચાર નહિ સાંભળીએ.'

યુદ્ધસંકટ પર ફરી પાછી વિચારણા કરવા વર્ધામાં કોંગ્રેસની કારોબારીએ સ્પષ્ટ જાહેરાત કરી કે અહિંસાની બાબતમાં એ ગાંધીજી સાથે અંત સુધી નહિ ચાલી શકે.

ગાંધીજીએ કબૂલ કર્યું : 'આ પરિણામથી મને આનંદ પણ છે, દુઃખ પણ છે. આનંદ એટલા માટે કે હું આ જુદાઈનો આઘાત સહી

શક્યો છું, અને મને એકલા ઊભા રહેવાની શક્તિ મળી છે. વિષાદ એટલા માટે કે આટલાં વર્ષો સુધી જે લોકોને સાથે લઈને ચાલવાનું મને ગૌરવ પ્રાપ્ત થયું હતું એમને સાથે લઈને ચાલવાનું સામર્થ્ય મારા શબ્દોમાં મને દેખાતું નથી.'

૨૯મી જૂને વાઈસરોયે ફરી પાછા ગાંધીજીને મુલાકાત માટે બોલાવ્યા. લોર્ડ લિનલિથગો ગાંધીજીના અમીટ પ્રભાવને ઓળખતા હતા. એમણે જણાવ્યું કે ઇંગ્લેન્ડ હિંદીઓને હિંદના વહીવટતંત્રમાં વધારે ઉદાર હિસ્સો આપવા તૈયાર છે.

આ પ્રસ્તાવને કસી જેવા માટે જુલાઈની શરૂઆતમાં કારોબારીની બેઠક મળી. ગાંધીજીને મન એ પ્રસ્તાવનું મહત્ત્વ ન હતું. ગાંધીજીને રાજગોપાલાચારીના

વિચક્ષણ વિરોધનો સામનો કરવો પડ્યો. રાજગોપાલાચારીએ વલ્લભભાઈને પોતાના મતના કરી લીધા હતા. માત્ર સરહદના ગાંધી અબ્દુલ ગફારખાન ગાંધીજીની સાથે હતા. રાજાજીનો પ્રસ્તાવ ભારે બહુમતીથી પસાર થઈ ગયો.

યુદ્ધ દરમિયાન વિશુદ્ધ અહિંસાનાં દૂરગામી પરિણામોની વાત ગાંધીજી કોંગ્રેસને ગળે ઉતારી ન શક્યા. ગાંધીજી રાજાજીના ઠરાવને ભૂંસી નાખી શકે એમ હતું એ સૌ જાણતા હતા. ખરી વાત તો એ છે કે ગાંધીજીએ જરા દબાણ કર્યું હોત તો રાજાજીએ પોતાનો ઠરાવ પાછો ખેંચી લીધો હોત. પણ એ જબરદસ્તીથી કરાવ્યું કહેવાત, પણ ગાંધીજીની વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય વિશે એટલી શ્રદ્ધા હતી કે તેઓ લોકોને તેમની મરજી વિરુદ્ધ મત આપવાની કે કામ

કરવાની ફરજ પડે એ રીતે પોતાના પ્રભાવનો ઉપયોગ કરવા માગતા ન હતા.

ગાંધીજીની સાથે મતભેદ છતાં ૭મી જુલાઈએ રાજાજીનો ઠરાવ સ્વીકારી લેવામાં આવ્યો. એમાં એવી જાહેરાત કરવામાં આવી હતી કે ભારતને સંપૂર્ણ સ્વાધીનતા આપવામાં આવે ને કેન્દ્રીય શાસન આપવામાં આવે તો કોંગ્રેસ દેશને રક્ષણ માટે કાર્યક્ષમ રીતે સંગઠિત કરવાના પ્રયત્નોમાં પોતાની પૂરી શક્તિનો ઉપયોગ કરશે.

વિન્સેન્ટ ચર્ચિલ ઇંગ્લેન્ડના વડાપ્રધાન હતા ને દેશને બહાદુરીથી લડતા રહેવાની પ્રેરણા આપી રહ્યા હતા. અગાઉનાં વરસોમાં એમણે ભારતની સ્વાધીનતા વિરુદ્ધ અનેક વાર ગર્જના કરી હતી. સ્વાધીનતાને

રોકી રાખવાની સત્તા એમના હાથમાં આવી પડી હતી. લોર્ડ લિનલિથગોએ ટમી ઓગસ્ટે એને અનુરૂપ એવું નિવેદન કર્યું કે તેઓ પોતાની કારોબારી સમિતિમાં થોડાક હિંદીઓનો સમાવેશ કરશે, એક યુદ્ધ સલાહકાર સમિતિ રચશે, તેની નિયમિત બેઠકો બોલાવશે. લિનલિથગોએ એવી પણ ચોખવટ કરી કે બ્રિટિશ સરકાર પોતાની ચાલુ જવાબદારી જેની સત્તાને વસ્તીનો મોટો અને જોરદાર ભાગ માનવા તૈયાર ન હોય એવી કોઈ પણ ભારતીય સરકારને સોંપવાનો વિચાર કરી નહિ શકે. એનો અર્થ એટલો જ થયો કે મુસલમાનોની મરજી વિના બ્રિટિશ સરકાર કોંગ્રેસને ભારતનું રાજ નહિ કરવા દે.

કોંગ્રેસની કારોબારી ભારે રોષિત થઈ ઊઠી, એણે બ્રિટિશ

સરકાર ઉપર સહકારના મિત્રતાપૂર્ણ અને દેશભક્તિપ્રેરિત ઠરાવને ઠોકરે મારીને લઘુમતીના પ્રશ્નોને આગળ કરીને ભારતની પ્રગતિના માર્ગમાં રૂકાવટ નાખવાનો આરોપ મૂક્યો.

ચર્ચિલની મહેરબાનીથી કેંગ્રેસ પાછી ગાંધીજી પાસે આવી ગઈ.

ગાંધીજીએ વાઈસરોયને મળવાની ઈચ્છા જણાવી.

વાઈસરોયે મોઢાની ના તો કહી જ પણ પત્ર દ્વારા એનું સમર્થન પણ કર્યું.

આ રીતે ઉપેક્ષા થવાથી તથા યુદ્ધનો ને ભારતની લાચારીનો વિરોધ કરવો પડ્યો તેથી વ્યગ્ર થઈ જઈને ગાંધીજીએ ઉપવાસ કરવાનો વિચાર કર્યો. પરંતુ મહાદેવભાઈની સમજાવટથી

ગાંધીજીએ એ વિચાર બદલ્યો ને સત્યાગ્રહ કરવાનો નિર્ણય કર્યો. એ વખતે એમણે સામુદાયિક સત્યાગ્રહ ન કર્યો. એમણે સત્યાગ્રહનું યુદ્ધપ્રયત્નોમાં દખલરૂપ ન થાય એવું હળવું – પ્રતીકરૂપ સ્વરૂપ અપનાવ્યું. એમણે અમુક વ્યક્તિઓને સરકારે યુદ્ધવિરોધી પ્રચાર ઉપર સરકાર તરફથી જે પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો હતો તે તોડવાનો આદેશ આપ્યો. એમની પહેલી પસંદગી વિનોબા ભાવે ઉપર ઊતરી. વિનોબા ભાવેએ યુદ્ધવિરોધી પ્રચાર કર્યો. એમની ધરપકડ કરવામાં આવી, એમને ત્રણ માસની સજા કરવામાં આવી.

પછી જવાહરલાલ નેહરુની ને સરદાર પટેલની પસંદગી થઈ. તેમને પણ પકડી લેવામાં આવ્યા.

આ વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ ૧૯૪૧ના અંત સુધી એટલે વરસેક ચાલ્યો. એનાથી લોકોમાં ઉત્સાહ જગાડી શકાયો નહિ. લોકો જેલ જવાથી કંટાળ્યા હતા.

૧૯૪૧ના ડિસેમ્બરમાં બ્રિટિશ સરકારે કારોબારીના કેદી સભ્યોને છોડી મૂક્યા. આ બાજુ મહાયુદ્ધમાં વિષમ પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ હતી.

૭મી ડિસેમ્બરે જાપાને પર્લ બંદર ઉપર હુમલો કર્યો. બીજે દિવસે જાપાની સેનાએ શાંઘાઈ અને સિયામનો કબજો લીધો ને બ્રિટિશ મલાયામાં ઉતરાણ કર્યું. ચોવીસ જ કલાકમાં જાપાની કાફલાએ બ્રિટનનાં બે જંગી વહાણો ડુબાડી દીધાં, પ્રશાંત મહાસાગરમાંનું ઇંગ્લેન્ડનું નૌકાબળ પાંગળું થઈ ગયું.

યુદ્ધ ભારતની નજીક આવી

રહ્યું હતું. આવી પરિસ્થિતિમાં કોંગ્રેસમાંના ગાંધીવાદી અહિંસક અસહકારીઓ તથા રાષ્ટ્રીય સરકારના બદલામાં યુદ્ધ પ્રયત્નોમાં મદદ આપવાના વલણના લોકો વચ્ચેના પુરાણા મતભેદ તીવ્ર બની ગયા. આથી ગાંધીજીએ ફરીથી કોંગ્રેસમાંથી નિવૃત્તિ લીધી.

યુદ્ધની બાબતમાં હિંદી લોકોની ઉદાસીનતા જોઈને અમેરિકનોને ગભરાટ થવા માંડ્યો હતો. કારણ કે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સે ખુદ ઇંગ્લેન્ડના સંસ્થાન તરીકે રહી ચૂક્યું હતું. એટલે પ્રચારની જાળ પથરાતી હોવા છતાં તેઓ ભારતની આકાંક્ષાને સમજવા સમર્થ થયા હતા. પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટે કર્નલ લુઈ જોન્સનને પોતાના અંગત પ્રતિનિધિ તરીકે ભારત મોકલ્યા. એ એક અસાધારણ

વાત થઈ. વળી ભારત સાર્વભૌમ દેશ ન હતો એ વાત વધારે ચિંતા કરાવનારી હતી. આટલાંટિકના જાહેરનામાની સ્વતંત્રતાને લગતી કલમ ભારતને લાગુ પડતી નથી એવું જાહેર નિવેદન કરતાં વડાપ્રધાન ચર્ચિલને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના લંડનમાંના એલચી રોકી શક્યા નહિ. રૂઝવેલ્ટે 'વ્હાઈટ હાઉસ'થી ટેલિફોન દ્વારા આટલાંટિકને બીજે પાર ચર્ચિલ સાથે ભારત સંબંધી ચર્ચાઓ કરી ને હિંદુસ્તાન આગળ તેને સ્વીકાર્ય એવી કશી દરખાસ્ત કરવાની ભલામણ કરી. ચર્ચિલને આવું દબાણ ગમ્યું નહિ.

ઇંગ્લેન્ડનો મજૂર પક્ષ પણ યુદ્ધકાળના સંયુક્ત મંત્રીમંડળમાં જોડાયો હતો. તેના અનેક સભ્યો ભારતને સ્વતંત્રતા આપવાના હિમાયતી હતા. પ્રધાનમંડળની

બેઠકોમાં મજૂરપક્ષના પ્રધાનો એ પ્રકારનું વલણ બતાવતા રહેતા હતા.

બધી બાજુથી દબાણ આવ્યું એટલે ચર્ચિલ સર સ્ટ્રેફર્ડ ક્રિપ્સને યોજનાનો એક મુસદ્દો લઈને દિલ્હી મોકલવા તૈયાર થયા. ક્રિપ્સ ભારત જવા રવાના થયા તે વખતે ચર્ચિલને ન તો યુદ્ધના પરિણામ વિશે કોઈ નિરાશા હતી, ન તો પરાજયની જરા જેટલી શંકા હતી. બીજું મહાયુદ્ધ શરૂ થતાં સર સ્ટ્રેફર્ડે પોતાની ધીખતી વકાલત છોડી દીધી હતી ને લોકોના વિચાર જાણવા ૧૯૩૯માં દુનિયાને પ્રવાસે નીકળ્યા હતા. તેઓ ભારતમાં અઢાર દિવસ રહ્યા હતા ને ઝીણા, લિનલિથગો, ટાગોર, આંબેડકર, જવાહરલાલ નેહરુ તથા ગાંધીજીને મળ્યા હતા.

૧૯૪૨ના માર્ચની ૨૨મી તારીખે ક્વિપ્સ દિલ્હીમાં આવી પહેાંચ્યા ને તે જ દિવસે બ્રિટિશ અધિકારીઓ સાથે મસલત કરવામાં પડ્યા. ૨૫મી માર્ચે મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ ક્વિપ્સને મળવા ગયા. તે સાથે જ હિંદના પ્રતિનિધિઓ સાથે વાતચીતની શરૂઆત થઈ ગઈ.

ગાંધીજી સેવાગ્રામમાં હતા. તેમને ક્વિપ્સનો તાર મળ્યો, તેમાં વિવેકની ભાષામાં એમને દિલ્હી આવવાનું આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. ૧૯૪૨ના જૂનમાં હું સેવાગ્રામમાં ગાંધીજીને મળવા ગયો હતો ત્યારે તેમણે મને કહ્યું હતું : 'મારી જવાની ઈચ્છા ન હતી, પરંતુ મારા જવાથી કશો લાભ થતો હોય એમ કરીને હું ગયો.'

૨૭મી માર્ચે સવા બે વાગે ગાંધીજી ક્વિપ્સને ત્યાં પહેંચ્યા બે જ-૨૫ સુધી તેમની સાથે રહ્યા. સર સ્ટ્રેફર્ડ ગાંધીજીને બ્રિટિશ સરકારનો અત્યાર સુધી કોઈને જ બતાવવામાં આવેલો એવો મુસદ્દો બતાવ્યો. ગાંધીજીએ મને સેવાગ્રામમાં કહ્યું હતું : 'મુસદ્દો વાંચતાં જ મેં ક્વિપ્સને કહ્યું : તમારી પાસે આ જ આપવાનું હતું તો તમે અહીં આવ્યા જ શું કામ ? જે ભારતને માટે તમારી પાસે આટલી જ દરખાસ્ત હોય તો મારી તમને સલાહ છે કે આપ પહેલું જ વિમાન પકડીને ઘરે પાછા પહેંચી જાઓ.'

'એના પર હું વિચાર કરીશ,' ક્વિપ્સે ઉત્તર આપ્યો હતો.

ક્વિપ્સ ગયા નહિ. એમણે વાતચીત ચાલુ રાખી. ગાંધીજી

પાછા સેવાગ્રામ આવી ગયા. પહેલી જ મુલાકાત પછી એ કિપ્સને ફરી ન મળ્યા, ન એમણે તેમની સાથે વાતચીત કરી.

૯મી એપ્રિલ સુધી મંત્રણાઓ ચાલ્યા કરી, કેંગ્રેસે કિપ્સની દરખાસ્તનો છેવટે અસ્વીકાર કરી દીધો. કિપ્સની યાત્રા નિષ્ફળ ગઈ.

સરકારમાંનાં બ્રિટિશ તત્વોએ કિપ્સની યાત્રાની નિષ્ફળતાનો દોષ ગાંધીજીના અહિંસાવાદને માથે ઢોળ્યો. બીજાઓએ કિપ્સ અને ચર્ચિલની જ કસૂર જોઈ. નેહરુએ કહ્યું, 'ગાંધીજીના દિલ્હીથી ચાલ્યા ગયા પછી તેમની કોઈ પણ જાતની સલાહ લેવામાં આવી ન હતી. કિપ્સની દરખાસ્તનો એમના દબાણથી અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો

એ વાત સાવ ગલત છે.'

૧૯૪૬માં ગાંધીજીએ મને કહ્યું હતું : 'અંગ્રેજોનું કહેવું એવું છે કે દિલ્હીથી ગયા પછી ત્યાંની ચર્ચાઓ પર મેં અસર પહોંચાડી હતી, પણ એ જૂઠાણું છે.'

મેં એમને કહ્યું : 'અંગ્રેજોએ મને એવું કહ્યું છે કે આપે સેવાગ્રામથી દિલ્હી ફોન કર્યો ને કોંગ્રેસને સૂચવ્યું કે ક્રિપ્સની દરખાસ્તનો અસ્વીકાર કરી દો. એમનું તો ખાતરીપૂર્વકનું કહેવું છે કે એ વાતચીતનું એમની પાસે લેખી પ્રમાણ છે.'

ગાંધીજીએ અડગતાપૂર્વક કહી દીધું : 'એ બધી જૂઠાણાની જાળ છે. જો એમની પાસે ટેલિફોનની વાતનો લેખી પુરાવો હોય તો તે એને રજૂ કરે.'

૧૦મી માર્ચે ચર્ચિતે ક્રિપ્સને ભારત મોકલવાની જાહેરાત કરી તેના એક દિવસ આગળ રૂઝવેલ્ટે ચર્ચિલને ભારત સંબંધે એક લાંબો તારસંદેશ મોકલ્યો હતો. તેમાં પાંચ કે છ વર્ષ સુધી કામ કરતી રહે એવી કામચલાઉ સરકાર રચવાનું રૂઝવેલ્ટે સૂચન કર્યું હતું. સાથે રૂઝવેલ્ટે ચર્ચિલને એ પણ જણાવી દીધું હતું કે 'ભારતની બાબતમાં મારે કશી લેવાદેવા નથી. મહેરબાની કરીને મને એમાં ન સંડોવો. હા, હું સહાય જરૂર કરીશ.'

રોબર્ટ ઈ. શેરવૂડે પોતાના 'રૂઝવેલ્ટ અને હોપકિન્સ' નામના પુસ્તકમાં આ ખરીતાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે, તેમાં તેમણે લખ્યું છે : 'તારના કોઈ ભાગ સાથે ચર્ચિલ જો સહમત થઈ શક્યા હોય તો તે ભાગ તે એ કે જેમાં રૂઝવેલ્ટે કહ્યું

હતું : 'ભારતની બાબતમાં મારે કશી લેવાદેવા નથી.' ઘણા દિવસ બાદ હોપકિન્સે કહ્યું હતું : 'યુદ્ધકાળ દરમિયાનના રૂઝવેલ્ટે ચર્ચિલને જે સૂચનો કર્યા તે પૈકી ભારતના પ્રશ્નના સમાધાનની બાબતમાં જે સૂચનો થયાં તેથી ચર્ચિલ જેટલા ચિડાયા હશે તેટલા બીજા કોઈ સૂચનથી ચિડાયા નહિ હોય.'

૧૯૪૨ના એપ્રિલની ૧૨મીએ હેરી હોપકિન્સ ચર્ચિલના ગ્રામવિસ્તારમાં આવેલા 'ચેકર્સ' નામના નિવાસસ્થાનમાં હતા ત્યાં તેમને રૂઝવેલ્ટનો તાર મળ્યો. તેમાં એમને કિપ્સની મંત્રણાઓને તૂટી પડતી અટકાવવાનો ભરચક પ્રયત્ન કરવાની વિનંતી કરવામાં આવી હતી. રૂઝવેલ્ટે ચર્ચિલને તાર કર્યો હતો, તેમાં એમણે કહ્યું હતું :

‘હું દિલગીર છું કે અમેરિકાની જનતાના મતનો વિચાર કરીએ તો મંત્રણાઓ મુખ્ય મુદ્દાઓ ઉપર તૂટી પડી છે એવું જે મંતવ્ય આપે આપના સંદેશમાં રજૂ કર્યું છે તેની સાથે હું સહમત થઈ શકતો નથી. અહીં ફેલાયેલી લાગણી એનાથી ઊલટી જ છે. હિંદીઓ યુદ્ધભૂમિ ઉપરના લશ્કરનું ને નૌકાસૈન્યનું નિયંત્રણ યોગ્ય બ્રિટિશ અધિકારીઓના હાથમાં રહેવા દેવા તૈયાર હોવા છતાં બ્રિટિશ સરકાર હિંદની પ્રજાને સ્વશાસનનો અધિકાર આપવા માગતી નથી તેને લઈને અવરોધો ઊભા થયા છે એવું લગભગ સઘળા લોકોને લાગે છે. યુદ્ધ પછી જે બ્રિટિશ સરકાર ભારતનાં અંગોને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યથી છૂટા પડવાની છૂટ આપવા તૈયાર હોય તો યુદ્ધ દરમિયાન એ એને સ્વશાસન જેવી વસ્તુ ભોગવવા દેવા શા માટે

તૈયાર નથી થતી એ અમેરિકાની પ્રજાની સમજમાં નથી આવતું.

ક્રિપ્સ વ્યાકુળ બનીને સમજૂતી કરવાના પ્રયત્નો કરી રહ્યા હતા. બ્રિટિશ સરકારની જાહેરાતના મુસદ્દાનો કોંગ્રેસ દ્વારા અસ્વીકાર કરી દેવામાં આવ્યો, એટલે એણે કોંગ્રેસ સામે નવી દરખાસ્ત રજૂ કરી.

આ નવી દરખાસ્તથી સમજૂતી હાથવેંતમાં જ રહી. પરંતુ હોપકિન્સના કહેવા પ્રમાણે વાઈસરોય આ બધી કારવાઈથી અકળાઈ ઊઠ્યા. તેમણે ચર્ચિતને તાર કર્યો. આથી ચર્ચિલે ક્રિપ્સને નવી અનધિકૃત દરખાસ્ત પાછી ખેંચી લેવાનું અને ઇંગ્લેન્ડ પરત આવવાનું જણાવી દીધું.

હોપકિન્સની છાપ પ્રમાણે 'ભારતની બાબત એવી હતી જ્યાં

રૂઝવેલ્ટ અને ચર્ચિલના
વિચારોનો મેળ મળે તેમ ન હતું.'

ગાંધીજી અને ચર્ચિલના
વિચારોનો મેળ પણ મળી નહિ
શકે એ પણ એટલું જ સ્પષ્ટ હતું.

ચર્ચિલ અને ગાંધીજી એક
બાબતમાં સમાન હતા. બંનેએ
પોતપોતાનું જીવન એકએક
ઉદ્દેશ્યને અર્પણ કરી દીધું હતું.
મહાપુરુષો સુંદર મૂર્તિની માફક
એક આખા ટુકડામાંથી ઘડાયેલા
હોય છે. ચર્ચિલને વર્ચુ હતું
ઇંગ્લેન્ડને પ્રથમ કક્ષાની 'સત્તા'
બનાવી રાખવાનું ધ્યેય. તે
ભૂતકાળને વળગી રહ્યા હતા.
ઇંગ્લેન્ડની ભૂતકાલીન મહત્તા જ
હતી ચર્ચિલની આરાધ્ય દેવતા.
ભારતને એ એમના દેશની મહત્તા
સાથે સંકળાયેલો માનતા હતા.

ચર્ચિલ બીજું વિશ્વયુદ્ધ પોતાના

દેશની જાહોજલાલી કાયમ રાખવા લડતા હતા. એક અર્ધનગ્ન ફકીરને તે એ જાહોજલાલી છીનવી લેવા દે ખરા ? ચર્ચિલનું ચાલ્યું જ હોત તો ચર્ચા કે મંત્રણા માટે ગાંધીજી વાઈસરોય ભવનને પગથિયે પગ પણ મૂકી શક્યા ન હોત.

ચર્ચિલ નેપોલિયન જેવા હતા, પણ હતા કવિ હૃદયી. રાજસત્તા એ જ એની કવિતા હતી. ગાંધીજી સંયમી સંત હતા, એમને રાજસત્તા વજ્ર્ય હતી. ઉંમર વધતી ગઈ તેમ ચર્ચિલ વધારે જડસુ થતા ગયા, ગાંધીજી વધારે ક્ષાન્તિકારી થતા ગયા. ચર્ચિલ રૂઢિગત સમાજરચનાના આશક હતા, ગાંધીજીએ સામાજિક ભેદો નષ્ટ કર્યા હતા. ચર્ચિલ મળતા હતા બધી શ્રેણીના લોકોને, પણ ભળતા હતા પોતાની જ શ્રેણીના લોકો સાથે. ગાંધીજી હરેક શ્રેણીના

લોકોમાં ભળતા હતા. ગાંધીજીને મન નીચામાં નીચો હિંદી તે 'હરિજન' હતો, ચર્ચિતને મન એકએક હિંદી સામ્રાજ્યના સિંહાસનનો પાયો હતો. ઇંગ્લેન્ડની સ્વતંત્રતા માટે એ પોતાનો જાન ન્યોછાવર કરવા તૈયાર થાય તેવા હતા, પણ ભારતની સ્વતંત્રતા આહવાર લોકોના એ વિરોધી હતા.

અનુક્રમણિકા

૨૦.

ગાંધીજીની સાથે એક
અઠવાડિયું

કેટલો ઉદાસ દેશ ! ૧૯૪૨ના મેમાં ભારત વિશે મારા મન પર પહેલી છાપ એ પડી ને બે મહિનાના મારા નિવાસથી એ છાપ વધારે ઘેરી બનવા પામી. પૈસાદાર હિંદી ઉદાસ હતા, ગરીબ

ભારતવાસી ઉદાસ હતા, અંગ્રેજો
ઉદાસ હતા.

ભારતમાં નિર્ધનતાનું કેવું નરક
છે એનો અનુભવ કરવા ત્યાં
કોઈને વધારે રહેવાની જરૂર પણ
પડતી નથી. મુંબઈમાં ડો.
આંબેડકર સાથે મેં જે ગંદી
ઝૂંપડપટ્ટીઓ જોઈ તે ઠેકાણે તો
અમેરિકા ને યુરોપના લોકો
પોતાનાં કામનાં જાનવરોને પણ
રાખવાં ઠીક ન માને. ગામડાંઓમાં
કિસાનો પાસે વસ્ત્રોનો જે અભાવ
દેખાય છે તેની સરખામણીમાં તો
ગાંધીજી પૂરાં કપડાંવાળા લેખાય.
હિંદીઓની ખૂબ મોટી સંખ્યા
કાયમનો – સાચેસાચ કાયમનો –
ભૂખમરો વેઠે છે.

બ્રિટિશ લોકોના આંકડા
પ્રમાણે દર વર્ષે દોઢ કરોડ હિંદીઓ
મેલેરિયાના ભોગ બને છે, ને

તેમાંય ગણ્યાગાંઠ્યા લોકોને નામની પણ કિંવાઈન મળવા પામે છે. દર વર્ષે પાંચ લાખ હિંદીઓ ક્ષયથી મરણ પામે છે.

બીમારી અને મરણ છતાં ભારતની વસ્તી દર વર્ષે પચાસ લાખ જેટલી વધતી રહે છે. રાષ્ટ્રની સામે સહુથી મહત્વનો પ્રશ્ન એ છે. ૧૯૨૧માં હિંદની વસ્તી ૩૦ કરોડ ૮૦ લાખની હતી, ૧૯૩૧માં ૩૩ કરોડ ૮૦ લાખની, ૧૯૪૧માં ૩૮ કરોડ ૮૦ લાખની. આ વીસ વર્ષમાં ખેડાઉ જમીનનો વિસ્તાર લગભગ તેનો તે જ રહ્યો, ઉદ્યોગોમાં પણ કંઈ ઉલ્લેખપાત્ર વધારો થવા ન પામ્યો. દેશમાં જેટલી વધારે જનસંખ્યા તેટલો જ દેશ વધારે ગરીબ હોય.

ભારતમાં રહેનારા અંગ્રેજો પોતાની સિદ્ધિઓનાં બણાં

ફૂંકતા હતા. પરંતુ તેઓ વિનાશક અસરની પણ ના પાડતા નો'તા. આને માટે તેઓ હિંદુ ધર્મને અને મુસ્લિમોના પછાતપણાને જવાબદાર લેખાવતા હતા. હિંદીઓ ઇંગ્લેન્ડને માથે દોષ ઓઢાડતા હતા. આવા વાતાવરણમાં કામ કરવાનું ને જીવવાનું અંગ્રેજો માટે ઉત્તરોત્તર કઠણ બનતું જતું હતું.

જે અંગ્રેજોનાં કુટુંબોએ ભારતમાં સો વર્ષ સુધી જીવનની ધન્યતા માણી હતી તેમને હવે અહીંનું ભાવિ પોતાને માટે નિર્માયું ન હતું એની ખબર પડી ગઈ હતી. ભારતનું એમના ઉપર હેત ઊભરાઈ નો'તું જતું તેનું એમને ભાન હતું ને તેઓ પણ ઉદાસ રહેતા હતા. વાઈસરોયના અંગત મંત્રી સર ગિલ્બર્ટ લેથવેટ અને સર સેનાપતિ વેવેલના સહકાર્યકર

મેજર જનરલ મોલ્સવર્થ પેટ્રોલ બચાવવા સારુ, એમની મોટરગાડીઓ અને હાંકનારાઓ હોવા છતાં, સાઈકલ પર ઓફિસે આવતા હતા.

ઘણા અંગ્રેજો ભલા હતા, પરંતુ હિંદીઓને તો બૂરા પણ હિંદીઓનું રાજ જોઈતું હતું. એટલે એમની મરજી વિરુદ્ધ ભારત પર રાજ્ય કરવું એ મશ્કરી કરવા જેટલું સહેલું ન હતું. ભારત જેટલો અંગ્રેજ અમલદારોથી અકળાઈ ઊઠ્યો હતો, તેટલા અંગ્રેજ અમલદારો ભારતથી અકળાઈ ઊઠ્યા હતા. ગાંધીજીની વીસ વર્ષની અહિંસક લડતોએ સામ્રાજ્ય વિશેનો ભારતવાસીનો વિશ્વાસ ડગાવી દીધો હતો.

સામ્યવાદીઓ સિવાય ભારતનો કોઈ પણ પક્ષ યુદ્ધનું

સમર્થન કરનારો ન હતો. ૧૯૪૧ના જૂનમાં હિટલરે રશિયા ઉપર હુમલો કર્યો તે પછી સામ્યવાદીઓ બ્રિટનના પક્ષે થઈ ગયા હતા, ને તેથી હિંદમાંના સામ્રાજ્યવાદી અંગ્રેજો એમને સહાય આપવા લાગ્યા હતા. પણ આ અફુદરતી સંબંધ એમને પણ ગમતો ન હતો.

મેં મુંબઈમાં નેહરુને એક લાખની મેદની સામે ભાષણ કરતા સાંભળ્યા. બદામી ચહેરાના ને સફેદ વસ્ત્રોનો એ સાગરમાં સામ્યવાદીઓએ હુમલો મચાવવાની એક યોજના કરી રાખી હતી. એમણે એક સાદે પોકાર કર્યો : 'આ જનતાનું યુદ્ધ છે.'

નેહરુએ ઊંચે સાદે જવાબ આપ્યો : 'આને તમે જનતાનું યુદ્ધ

સમજતા હો તો જનતા પાસે જાઓ ને પૂછી જુઓ.' આ વાક્યે ને જનતા ઉપર થયેલા એના પ્રત્યાઘાતે પેલાઓને શાંત કરી દીધા. નેહરુનું કહેવું સાચું હતું તેની એમને ખબર હતી, અંગ્રેજોને પણ હતી.

નેહરુએ ઘોષણા કરી : 'હું જાપાન સામે તલવાર ઉપાડું, પરંતુ એ તો હું સ્વતંત્ર હોઉં તો જ બની શકે.'

વાઈસરોયની કાઉન્સિલના હોમ મેમ્બર (ગૃહમંત્રી) રેજિનાલ્ડ મેક્સવેલે મને કહ્યું હતું : 'યુદ્ધ પૂરું થતાં બે વર્ષમાં અમે અહીંથી ચાલ્યા જઈશું.' પોલીસ અને આંતરિક વ્યવસ્થા મેક્સવેલના હાથમાં હતી. હિંદીઓ એમના ઉપર ખૂબ રોષે ભરાયા હતા, પરંતુ તેઓ ભ્રાન્તિમાં રહેતા ન હતા.

એમને સારુ સામ્રાજ્ય એ તો કાયમની ચકકી હતી, ચર્ચિલને સારુ એ એક કલ્પનાની વાત હતી.

વાઈસરોયે મને કહ્યું હતું : 'અમે ભારતમાં રહેવાના નથી. અલબત્ત, કોંગ્રેસને એ વાત પર વિશ્વાસ નથી આવતો, પણ અમે અહીં નહિ રહીએ. અમે અહીંથી ઊપડવાની તૈયારી કરી રહ્યા છીએ.'

મેં હિંદીઓને એ વાત કરી. પણ એમણે એ વાતનો વિશ્વાસ ન કર્યો. ઉલટું એમણે કડવાશથી દલીલો કરી એમણે કહ્યું : ચર્ચિલ અને નવી દિલ્હી તથા પ્રાંતોમાં પડેલા 'છોટે ચર્ચિલ' કાં તો સ્વાધીનતાના માર્ગમાં અંતરાય નાખતા રહેશે કાં તો દેશનો અંગવિરહ કરીને દેશને નષ્ટ કરી

દેશે.

સ્વતંત્રતા હાથવેંતમાં હતી પણ વર્તમાન એટલો અંધકારમય હતો કે ભાવિની કોઈને ઝાંખી થઈ શકતી ન હતી. ભારતનો ઇતિહાસ એટલા લાંબા કાળથી સ્થિર થઈ ગયો હતો કે ઇતિહાસ કેટલી ઝડપે આગળ વધશે એની કોઈ કલ્પના પણ કરી શકતું ન હતું. એ ગતિહીનતા હિંદીઓને પજવી રહી હતી. અને એમનામાં નિરાશા આવતી જતી હતી.

ભારતમાં કામગીરી પર મૂકવામાં આવેલા એક અમેરિકન સેનાપતિએ કહ્યું હતું, 'અંગ્રેજો તો ભરેલી બાલદીના પાણીમાં તેલના એક ટીપા જેવા છે.'

ગાંધીજી વિશેની વાતમાં વાઈસરોયે કહ્યું હતું : 'આ ડોસો હિંદમાં સહુથી મહત્વની વસ્તુ છે

એ બાબતમાં ભ્રમમાં ન રહેશો...
 એ મારી સાથે ખૂબ સલુકાઈથી
 વચ્ચે છે... ભ્રમમાં ન રહેશો.
 એનો ખૂબ જ પ્રભાવ છે.'

લોર્ડ લિનલિથગોએ કહ્યું :
 'ગાંધીજી કોઈક પ્રકારના સવિનય
 કાનૂનભંગનો વિચાર કરી રહ્યા છે.
 મને અહીં છ વર્ષ થઈ ગયાં છે. હું
 કાબૂમાં રહેતાં શીખી ગયો છું. રોજ
 સાંજે બેસીને ક્યાંય સુધી
 અહેવાલોનો અભ્યાસ કર્યા કરું છું
 અને તેને સાવધાનીપૂર્વક મનમાં
 ઉતારું છું. હું ઉતાવળમાં કોઈ
 પગલું ભરવાનો નથી. પણ મને
 લાગશે કે ગાંધીજી યુદ્ધપ્રયત્નોમાં
 દખલ કરે છે તો મારે એમને
 કાબૂમાં રાખવા પડશે.'

મેં કહ્યું, 'ગાંધીજી જેલમાં જ
 મરી ગયા તો બહુ ખરાબ થશે.'

વાઈસરોયે સંમતિ દર્શાવતાં

કહ્યું : 'હું જાણું છું કે એ વૃદ્ધ છે. એ ડોસાને હું જબરદસ્તીથી ખવરાવી શકું તેમ પણ નથી. પણ મને આશા છે કે એવી જરૂર પણ નહિ પડે. પરંતુ મારી જવાબદારી ભારે છે.'

સૂચવવામાં આવેલા સત્યાગ્રહ અંગે નેહરુ ગાંધીજી સાથે મંત્રણા કરવા સેવાગ્રામ જઈ રહ્યા હતા. મેં એમને મારી મુલાકાત ગોઠવી આપવા વિનંતી કરી. મને તરત જ તાર મળ્યો. એમાં લખ્યું હતું : 'ભલે પધારો, મહાદેવ દેસાઈ.'

હું વર્ધા સ્ટેશને ગાડીમાંથી ઊતર્યો. ત્યાં મને ગાંધીજીનો સંદેશ લાવનાર ભાઈ મળ્યા. રાતે હું કોંગ્રેસના મહેમાનો માટેના નિવાસની અગાસીમાં સૂતો. સવારમાં ગાંધીજીના દંતચિકિત્સકની સાથે સેવાગ્રામ

જવા સારુ ટાંગો કર્યો.

ટાંગો ગામની નજીક અટકી ગયો. ગાંધીજી ત્યાં જ ઊભા હતા. એમણે અંગ્રેજી ઢબે કહ્યું, 'મિસ્ટર ફિશર !' અમે બંનેએ હાથ મિલાવ્યા. તેઓ મને એક પાટલી પાસે લઈ ગયા. એમણે પાટલી પર બેસીને એમની હથેળી પાટલી પર ટેકવી દીધી, પછી મને કહ્યું, 'બેસો.' તેઓ જે રીતે પાટલી પર બેસી ગયા, એમણે જે રીતે મને પાટલી પર બેસવા ઇશારો કર્યો તેથી મને થયું જાણે એ કહી રહ્યા હોય : 'આ મારું ઘર છે. આવી જાઓ !' મને તરત જ ઘર જેવું લાગવા માંડ્યું.

ગાંધીજી સાથે મારે રોજ એક કલાકની મુલાકાત થતી હતી. ભોજન કરતી વખતે પણ વાતચીત કરવાની તક મળતી

હતી. તે સિવાય દિવસમાં એકાદ વાર એમની સાથે ફરવા પણ નીકળતો.

એમનું શરીર સુદૃઢ હતું. છાતીની પાંસળી વિશાળ, કેડ પાતળી, પગ પાતળા ને મજબૂત, ચંપલથી ઘોતી સુધી ઉઘાડા. ઘૂંટણોની ગાંઠ બહાર નીકળતી હતી. એમનાં હાડ મજબૂત અને વિશાળ હતાં. એમના હાથ લાંબાલાંબા હતા, આંગળીઓ લાંબી અને મજબૂત હતી. એમની ચામડી મુલાયમ મને સ્નિગ્ધ હતી. એમની આંગળીઓના નખ, હાથપગ તથા શરીર ચોખ્ખાં હતાં. એમનું ધોતિયું, તાપમાં પહેરવાની ટોપી તથા માથે રાખેલો ભીનો કટકો એ સહુ ઊજળાં ફગ હતાં.

એમનું શરીર ઘરડું નો'તું લાગતું. એમને જોઈને એ ઘરડા

હોય એવું નો'તું લાગતું. એમનો બુઢાપો એમના માથા ઉપરથી વરતાઈ આવતો હતો.

એમની શાંત, વિશ્વસ્ત આંખો સિવાય એમના ચહેરાની આકૃતિ આકર્ષક નો'તી. આરામ લેતા હોય ત્યારે એમનો ચહેરો બેડોળ લાગતો, પણ એ ક્યારેય આરામ લેતા હોય એવું લાગતું જ નહિ. તેઓ વાત કરતા હોય, સાંભળતા હોય ગમે તે અવસ્થામાં એમના ચહેરા પર તરવરાટ દેખાતો રહેતો હતો, એના ઉપર ઝડપથી ફેરફારો થયા કરતા હતા. વાત કરતી વખતે તેઓ પ્રભાવ પડે એ રીતે હાથ વડે ભાવો વ્યક્ત કરતા હતા. એમના હાથ ખૂબ સુંદર હતા.

લોઈડ જ્યોર્જ મહાપુરુષ જેવા દેખાતા હતા, ચર્ચિલ અને ફ્રેન્કલિન ડી. રૂઝવેલ્ટની મોટાઈ

અને લાક્ષણિકતા પણ વરતાઈ
 આવ્યા વિના નો'તી રહેતી.
 ગાંધીજીનું (ને લેનિનનું) એવું ન
 હતું. બહારથી એમનામાં કોઈ
 જાતનું નિરાળાપણું દેખાતું નહિ.
 એમનું વ્યક્તિત્વ હતું એ જે કંઈ
 હતા તેમાં, એમણે જે કંઈ કર્યું હતું
 તેમાં, એમણે જે કહ્યું હતું તેમાં.
 ગાંધીજીની સામે મને ન થયો કશો
 સંકોચ કે ન લાગ્યો કશો ભય. હું
 ખૂબ જ માયાળુ, સૌમ્ય, અદુર્ઘર્ષ,
 સરળ, પ્રકુલ, બુદ્ધિમાન અને
 અત્યંત નમ્ર વ્યક્તિની સામે છું
 એવું મને લાગ્યું. મને એમના
 વ્યક્તિત્વના પ્રભાવનો પણ
 ખ્યાલ આવ્યો. પોતાના
 વ્યક્તિત્વના બળે જ એમણે કોઈ
 પણ પ્રકારના સંગઠિત પ્રયત્ન
 વિના, સરકારની સહાય વિના
 એક છિન્નભિન્ન થઈ ગયેલા દેશના
 ખૂણેખૂણામાં – ખરું કહીએ તો
 વેરવિખેર જગતના ખૂણેખૂણામાં –

કર્તવ્યપરાયણતા ઢ્વારા,
 ઉદાહરણો ઢ્વારા, આખી દુનિયામાં
 ઉપેક્ષિત થયેલા એવા કેટલાક
 સિદ્ધાંતો પ્રત્યેની નિષ્ઠા ઢ્વારા
 તેઓ જનતા પાસે પહોંચી જતા
 હતા. એમના સિદ્ધાંત હતા
 અહિંસા, સત્ય, સાધ્ય કરતાં
 સાધનની શુદ્ધિનો આગ્રહ.

ચર્ચિલ, રૂઝવેલ્ટ, લોઈડ
 જ્યોર્જ, સ્ટાલિન, હિટલર, વુડરો
 વિલ્સન, કૈસર, લિંકન,
 નેપોલિયન, મેટરનિક, તાલેરાં
 વગેરે આજના ઇતિહાસની
 નામાંકિત વ્યક્તિઓના હાથમાં
 રાજ્યોની સત્તા હતી. રાજસત્તા
 વિના લોકમાનસને સ્પર્શ કરી શકી
 હોય એવી ગાંધીજીની કોટિમાં મૂકી
 શકાય એવી બીજી વ્યક્તિઓમાં
 કાર્લ માર્ક્સને મૂકી શકાય.
 વ્યક્તિઓના અંતરને ગાંધીજી
 જેટલા જબરદસ્ત પ્રભાવથી ભરી

દેતી વ્યક્તિઓની શોધમાં તો આપણે સદીઓ પહેલાંના જમાનામાં પહેંચી જવું પડે. પહેલાંના જમાનામાં એમના જેવા પુરુષો પયગંબરો કહેવાતા, ધર્માત્મા કહેવાતા. ગાંધીજીએ બતાવી આપ્યું છે કે ઈસુના, ઈસાઈ સંતોના, બુદ્ધના, હિંદૂ પયગંબરોના, ગ્રીક ફિલસૂફોના અધ્યાત્મવાદી સિદ્ધાંતો આજના યુગમાં ને આજની રાજનીતિમાં પણ વ્યવહારમાં લાવી શકાય છે. ગાંધીજી ઈશ્વર અને ધર્મ વિશેનો ઉપદેશ નો'તા કરતા. એ તો વ્યવહારનો ધર્મ ઉપદેશતા હતા. જે જમાનામાં સત્તા, ધન અને અહંના વિધ્વંસક પ્રભાવની સામે ટકી રહેનારા નહિવત્ છે; તે જમાનામાં ગાંધીજી મહાન પુરુષ થઈ ગયા. વીજળી, રેડિયો, નળ કે ટેલિફોન વિનાના હિંદના એક નાનકડાશા ગામની ઝૂંપડીમાં એ

અર્ધથીય વધારે નગ્ન અવસ્થામાં બેઠા હતા. એ અવસ્થા શ્રદ્ધાજનિત ભય પ્રેરે એવી, એમને ચમત્કારી પુરુષ માનવા મન થાય એવી તો ન જ હતી. એ હતા આ પૃથ્વી પરના પાર્થિવ માનવી. તેઓ જાણતા હતા કે જીવનની નાનીનાની બાબતોમાં જ જીવનનું રહસ્ય સમાયેલું હોય છે.

'તમારાં બૂટ અને હેટ પહેરી લો,' ગાંધીજીએ કહ્યું, 'એ બંને વસ્તુ વગર અહીં નહિ ચાલે. જોજો લૂ ન લાગી જાય.' ઉષ્ણતામાન ૧૧૦૦ થતું જતું હતું, ભઠ્ઠી જેવી ધખી રહેતી ઝૂંપડીઓ સિવાય છાંયડો શોધ્યો મળે તેમ ન હતું. 'ચાલો,' ગાંધીજીએ આજ્ઞા આપતા હોય તેવા દેખાતા મૈત્રીના સ્વરે કહ્યું. હું તેમની સાથે ત્રણ બાજુએ કંતાનથી બંધ કરી લીધેલા ભોજનના સ્થાનમાં ગયો. ચોથી

બાજુ ખુણી હતી ત્યાંથી એમાં પેસાતું હતું.

ગાંધીજી બારણા પાસેની એક ગાદી પર બેસી ગયા. એમની ડાબી બાજુ કસ્તૂરબા હતાં, જમણી બાજુ આચાર્ય નરેન્દ્ર દેવ. જમનારાઓની સંખ્યા ત્રીસેક જેટલી હતી. બહેનો જુદી બેઠી હતી. મારી સામે ત્રણથી આઠ વર્ષનાં થોડાં બાળકો બેઠાં હતાં. દરેકને બેસવા એકએક આસન હતું. સામે જમવાની પિત્તળની એક-એક થાળી ભેંચ પર મૂકેલી હતી. આશ્રમનાં ભાઈબહેનો ધોયેલા ખુણા પગે અવાજ કર્યા વિના થાળીઓમાં રસોઈ પીરસતાં હતાં. ગાંધીજીની પલાંઠી પાસે થોડાં વાસણ ને વાટકીઓ મૂકેલાં હતાં. તેમણે મને બાફેલી ભાજીનો ભરેલો કાંસાનો વાટકો આપ્યો. એમાં કાપેલી પાલખના ને

કચુંબરના થોડા ટુકડા હોય એવું
લાગ્યું. એક બહેને મારી થાળીમાં
મીઠું પીરસ્યું. બીજી બહેને ગરમ
પાણીનો ને દૂધનો ગ્લાસ આપ્યો.
પછી એ બહેન બે બાફેલા બટાટા
અને થોડી રોટલી લઈ આવ્યાં.
ગાંધીજીએ પોતાની સામે મૂકેલી
થાળીમાંથી મને એક પાતળી ને
કડક જોઈને રોટલી આપી.

ઘંટ વાગ્યો. સફેદ જાંઘિયો
પહેરેલા ભરાવદાર શરીરવાળા એક
ભાઈએ પીરસવાનું બંધ કરીને
આંખો અડધી મીંચીને ઊંચે સાદે
ગાવા માંડ્યું. ગાંધીજી અને બીજા
લોકોએ એમાં સાથ પુરાવ્યો.
પ્રાર્થના 'શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:'થી
પૂરી થઈ. સહુએ બાફેલી ભાજીમાં
બોળીને રોટલી ખાવા માંડી. મને
એક નાનો ચમચો આપવામાં
આવ્યો ને રોટીને સારુ માખણ
આપવામાં આવ્યું.

‘તમે રશિયામાં ચૌદ વર્ષ રહ્યા છો,’ ગાંધીજીએ મારી સાથેની સહુથી પહેલી રાજકીય વાતની શરૂઆત કરી, ‘સ્ટાલિન વિશે તમારો શો મત છે ?’

ખૂબ બફારો થઈ રહ્યો હતો. મારા હાથમાં ખાલી ચડી હતી. મારા પગ પણ સૂન મારી ગયા હતા, એટલે મેં ટૂંકમાં જ પતાવ્યું : ‘ખૂબ કાબેલ ને ખૂબ ફૂર.’

‘હિટલર જેટલો ફૂર ?’ એમણે પૂછ્યું.

‘એનાથી ઊતરતો નહિ.’

થોડી વાર રહીને તેઓ મારી તરફ ફરીને બોલ્યા, ‘વાઈસરોયને મળ્યા ?’

મેં કહ્યું, ‘મળ્યો.’

પણ ગાંધીજીએ વાત એટલેથી જ અટકાવી.

બપોરનું જમણ અગિયાર વાગે થતું ને સાંજનું ભોજન સૂર્યાસ્ત પહેલાં થતું. સવારમાં ખુરશેદબહેન મારો નાસ્તો લઈ આવતાં – ચા, બિસ્કિટ અને મધ ને માખણ સાથે ડબલ રોટી ને કેરી.

બીજે દિવસે બપોરે જમતી વખતે ગાંધીજીએ મને એક મોટો ચમચો ભાજી ખાવા માટે આપ્યો. પોતાના વાસણમાંથી એક બાફેલી ડુંગળી મને આપવા કાઢી. મેં બદલામાં કાચી ડુંગળી માગી. ભોજનની સ્વાદ વિનાની ચીજો સાથે એ ખાવી ગમી.

ત્રીજે દિવસે બપોરે ભોજન વખતે ગાંધીજી કહે, 'મિ. ફિશર, તમારો વાટકો મને આપો. હું તમને થોડી ભાજી આપું.'

મેં કહ્યું, 'પાલખ અને કચુંબર બે દહાડામાં ચાર વાર ખાઈ ચૂક્યો છું. હવે વધારે ખાવાની ઈચ્છા નથી.'

'તમને ભાજી નથી ભાવતી ?' એમણે મારી ભૂલ કાઢતા હોય એ રીતે પૂછ્યું.

'એક સામટો ત્રણ દિવસ એક જ ભાજીનો સ્વાદ મને નથી ગમતો.'

'ઓ, એમ કરો, એમાં ખૂબ મીઠું ને ખૂબ લીંબુ નાખો.'

'તમે એવું માગતા હશો કે હું સ્વાદને મારી નાખું !' મેં એમની વાતનો અર્થ કર્યો.

'ના.' એમણે હસીને જવાબ આપ્યો, 'સ્વાદ વધારી લો.'

'આપની અહિંસા સ્વાદને ન મારવા સુધી પહેંચે છે ?' મેં પૂછ્યું.

'લોક એને મારી નાખે તો મને દુઃખ નહિ થાય.' એમણે કહ્યું.

મેં મેં અને ગળા પરનો પરસેવો લૂછ્યો. 'હું બીજી વાર ભારત આવું...' ગાંધીજીનું મેં હાલતું હતું ને મારી વાત સાંભળતા ન હોય એવું લાગ્યું એટલે હું બોલતો અટકી ગયો.

'હા,' ગાંધીજીએ કહ્યું, 'બીજી વાર તમે ભારત આવો ત્યારે...'

'કાં તમે સેવાગ્રામને વાતાનુકૂલિત બનાવી લો અથવા વાઈસરોય ભુવનમાં રહેવા જાઓ.'

'બહુ સારું,' ગાંધીજીએ જાણે સ્વીકાર કરી લીધો.

ગાંધીજીને મજાક ગમતી. એક દિવસ બપોર પછી હું તેમની મુલાકાત કુટિએ ગયો તો તેઓ ત્યાં ન હતા. થોડી વારમાં આવતાંની વારમાં એ પથારીમાં પડ્યા ને પ્રશ્ન પૂછવાનો સંકેત કરતાં કહેવા લાગ્યા, 'હું સૂતો સૂતો જ તમારા પ્રહારો ઝીલીશ.' એક મુસ્લિમ બહેને એમના પેટ પર માટીનું પોતું મૂક્યું. 'આનાથી ભાવિ સાથે મારો સંપર્ક થાય છે.' એમણે કહ્યું. મેં કશો જવાબ આપ્યો નહિ.

'મને લાગે છે કે આનો અર્થ તમને ન સમજાયો.' એમણે કહ્યું.

મેં કહ્યું, 'અર્થ તો હું સમજ્યો પણ મને લાગે છે કે માટી સાથે મળી જવાનો વિચાર કરવો પડે એટલા વૃદ્ધ તો તમે નથી જ થઈ ગયા.'

'કેમ નહિ ? છેવટે તમારે ને મારે ને સહુને, કોઈને આજે તો કોઈને સો વર્ષે - ગમે ત્યારે તો માટીમાં મળવાનું છે જ.'

એક બીજે પ્રસંગે એમણે લંડનમાં લોર્ડ સેન્ડીને કહેલી વાત ઉપાડી : 'જો મેં મારી સંભાળ લીધી ન હોત તો, શું આપને એમ લાગે છે કે, હું આ વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચ્યો હોત ? પણ એ મારો દોષ છે.'

મેં હિંમત કરીને કહી નાખ્યું : 'હું તો સમજતો હતો કે આપ નિર્દોષ છો.'

તેઓ હસવા લાગ્યા. મુલાકાતને વખતે પાસે બેઠેલા લગભગ આઠ દસ આશ્રમવાસીઓ પણ હસી પડ્યા.

'નહિ,' ગાંધીજીએ ભારપૂર્વક

કહ્યું, 'મારામાં ખૂબ દોષો છે. અહીંથી જતાં પહેલાં તમને મારા સેંકડો અવગુણોની ખબર પડી જશે. નહિ પડે તો એ શોધવામાં હું તમને મદદ કરીશ.'

એક કલાકની મુલાકાત શરૂ થાય તે પહેલાં ગાંધીજી ઝૂંપડીમાં મારે સારું સાધારણ ઠંડકવાળી જગા શોધી કાઢતા, પછી કહેતા 'ભલે.' એનો અર્થ થતો, 'શરૂ કરો.' સમયનો એમને એટલો સરસ આશરો આવી જતો હતો કે એક કલાક પૂરો થવા આવતો ત્યારે જ તેઓ ઘડિયાળ પર નજર નાખતા ને કહેતા, 'તમારો કલાક પૂરો થયો.'

એક દહાડો વાતચીત પતાવીને હું ઝૂંપડીમાંથી રવાના થતો હતો ત્યાં તેઓ કહેવા લાગ્યા, 'જાઓ, ટબમાં બેસી જાઓ.' તાપમાં

અતિથિનિવાસ સુધી જતાં મારું મગજ તપી ઊઠ્યું. મને થયું, 'ટબમાં બેસવાની વાત સાચી છે.'

તે દિવસની ગાંધીજી સાથેની, આશ્રમમાંના બીજા લોકો સાથેની બે દિવસ માટે ત્યાં આવેલા પંડિત નેહરુની સાથે થયેલી વાતચીતનો પૂરો હેવાલ છાપવાનું કામ કપરી કસોટી જેવું થાય એમ હતું. પાંચ મિનિટમાં તો હું થાકીને લોથ થઈ ગયો, હું પસીને ગળતો થઈ ગયો. ગાંધીજીએ ટબમાં બેસવાની સૂચના કરી હતી તેનાથી પ્રેરાઈને મેં પાણી ભરેલી કૂંડીમાં લાકડાનું નાનું ખોખું મૂક્યું. તે ઉપર ગડી વાળીને ટુવાલ મૂક્યો. બીજું મોટું ખોખું બહાર મૂક્યું ને તે ઉપર મારું નાનું ટાઈપરાઈટર મૂક્યું. આ ચુકિત કરીને હું ટબવાળા ખોખા ઉપર બેસી ગયો ને ટાઈપ કરવા લાગ્યો. થોડી-થોડી વારે પરસેવો

થતો એટલે કૂંડીમાંથી પ્યાલે-
 પ્યાલે પાણી શરીર પર રેડી લેતો.
 આ ચુકિતથી હું થાક લાગ્યા
 સિવાય કલાકો સુધી ટાઈપ કરતો
 રહી શક્યો. આ નવી શોધથી
 આખા આશ્રમમાં મજાની વાતો
 ચાલવા લાગી. આશ્રમના લોકો
 દીવેલીયા સૂરત લઈને ફરનારા તો
 નો'તા જ. ગાંધીજી એ વાતનું ખૂબ
 ધ્યાન રાખતા. એ છોકરાંઓને
 જોઈને આંખો મીંચકારતા,
 મોટાઓને હસાવતા,
 આવનારાઓની મજાક ઉડાવતા.

મેં ગાંધીજીને મારી સાથે છબી
 પડાવવાનું કહ્યું. ગાંધીજીએ કહ્યું,
 'સંજોગવશાત્ કોઈ ફોટોગ્રાફર
 અહીં આવી પહેંચે ને તમારી સાથે
 મારી છબી પાડી લે તો મને કંઈ
 વાંધો નથી.'

'આ તો તમે મારી ભારે પ્રશંસા

કરી નાખી.'

'શું તમને પ્રશંસા ગમે છે ?'
એમણે પૂછ્યું.

'શું આપણને બધાંને પ્રશંસા
નથી ગમતી ?'

ગાંધીજીએ સંમતિ દર્શાવી,
'હા, પરંતુ ક્યારેક-ક્યારેક
આપણે એની વધારે પડતી કિંમત
ચૂકવવી પડે છે.'

મેં કહ્યું, 'મને કહેવામાં આવ્યું
છે કે કોંગ્રેસ મોટા-મોટા
વેપારીઓના હાથમાં છે ને આપને
પણ મુંબઈના મિલમાલિકો મદદ
કરે છે, એ હકીકતમાં સત્ય કેટલું
?'

'કમનસીબે એ વાત સાચી
છે,' ગાંધીજીએ વાતનો સ્વીકાર
કરતાં કહ્યું. 'કોંગ્રેસ પાસે પોતાનું

કામ ચલાવવા જેટલા પૈસા નથી. શરૂઆતમાં મારો ખ્યાલ એવો હતો કે દરેક સભાસદ પાસે વાર્ષિક ચાર આના લઈને કામ ચલાવીએ પણ એટલાથી ચાલ્યું નહિ.'

મેં પૂછ્યું, 'કોંગ્રેસના નિધિનો કેટલો ભાગ ધનવાન હિંદીઓ પાસેથી મળે છે ?'

'લગભગ બધો જ,' એમણે કહ્યું, 'દાખલા તરીકે આ આશ્રમમાં પણ અમે આનાથી વધારે સાદાઈથી રહી શકીએ એમ છીએ ને ખર્ચ ઘટાડી શકીએ એમ છીએ. પરંતુ એમ થઈ શકતું નથી ને પૈસા ધનવાન ભારતવાસીઓ પાસેથી જ આવે છે.'

(શ્રીમતી નાયડુનો એક કટાક્ષ જાણીતો છે. 'ગાંધીજીને ગરીબની રીતે જીવવામાં ખૂબ પૈસા ખરચવા પડે છે.' કટાક્ષ સાંભળીને

ગાંધીજીને ખૂબ મજા પડી હતી.)

'હિતધારી ધનવાન લોક કોંગ્રેસને નાણાં આપે છે એની કોંગ્રેસની નીતિ પર અસર નથી પડતી ? એનાથી નૈતિક જવાબદારી નથી ઊભી થતી ?'

'એનાથી ગુપ્ત ઋણ તો જરૂર ચઢે છે જ, પરંતુ પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં ધનવાનોના વિચારોનો અમારા ઉપર બહુ જ ઓછો પ્રભાવ પડી શકે છે. પૂર્ણ સ્વાધીનતાની અમારી માગણીથી એ લોકો ક્યારેક-ક્યારેક ગભરાઈ ઊઠે છે. ધનવાન પરિગ્રહીઓ ઉપર કોંગ્રેસને આધાર રાખવો પડે છે એ દુઃખની વાત છે. દુઃખની વાત છે એટલું જ. એથી અમારા સિદ્ધાંત કે પ્રવૃત્તિને અસર નથી થતી.'

'એનું એ પરિણામ નથી આવ્યું

કે સામાજિક અને આર્થિક પ્રશ્નોને કોરે મૂકવા પડ્યા છે ને રાષ્ટ્રવાદની વાત ઉપર જ ભાર મૂકવો પડ્યો છે ?'

'નહિ,' ગાંધીજીએ તરત જ ઉત્તર આપ્યો, 'કોંગ્રેસે વખતોવખત, અને ખાસ કરીને પંડિત નેહરુની અસરને લીધે, આર્થિક નિયોજનને માટે પ્રગતિશીલ સામાજિક કાર્યક્રમો તથા યોજનાઓનો સ્વીકાર કર્યો જ છે.'

ગાંધીજીના આશ્રમને, હરિજનના અને ગામડાંઓના ઉદ્ધાર માટેની સંસ્થાઓને તથા રાષ્ટ્રભાષા પ્રચારને માટે મોટા ભાગના પૈસા ઘનશ્યામદાસ બિરલા પાસેથી મળતા હતા. બિરલાએ ગાંધીજીને પહેલપહેલા ૧૯૨૦માં કલકત્તામાં જોયેલા.

ત્યારથી તેઓ એમના ભક્ત બની ગયા છે. તેઓ ગાંધીજીની અનેક નીતિ સાથે સંમત નો'તા થતા, પરંતુ એ વાત એમને આડે આવી નો'તી. તેઓ ગાંધીજીને 'બાપુ' કહેતા હતા. તેઓ ગાંધીજીને જે કંઈ આપતા તેનો કદી પણ હિસાબ રાખતા ન હતા. પરંતુ ગાંધીજી એમને પોતાને હાથે ખરચાયેલી પાઈએ પાઈનો હિસાબ રાખતા ને તેનો હિસાબ બિરલાને આપતા પણ ખરા. તેઓ એ જોયા વિના જ ગાંધીજીની આગળ ફાડી નાખતા. ગાંધીજીની મૈત્રીને લીધે બિરલાને માન મળતું હતું. સંતોષ પ્રાપ્ત થતો હતો, એ ખરું, પરંતુ વખત આવ્યો હોત તો ગાંધીજીએ બિરલાની મિલના મજૂરોની હડતાળમાં ય દોરવણી આપી હોત. એમને આર્થિક સહાય કરનાર ને એમના મિત્ર અંબાલાલ સારાભાઈની બાબતમાં એમણે એ

કર્ચું પણ હતું. ગાંધીજી મૂડીવાદી શોષણના વિરોધી હોવા છતાં મૂડીવાદીઓ પ્રત્યે ઉદારભાવ રાખનારા હતા. એમને પોતાના અંતરની શુદ્ધતા વિશે, પોતાના ઉદ્દેશ વિશે એટલો વિશ્વાસ હતો કે પોતે કલુષિત થઈ શકશે એવો એમને ખ્યાલ પણ આવતો જ હતો. ગાંધીજીને સારું કોઈ અછૂત નો'તું – જ કોઈ બિરલા, જ કોઈ સામ્યવાદી; જ કોઈ હરિજન, જ કોઈ સામ્રાજ્યવાદી. જ્યાં એમને નેકીની ચિનગારી દેખાતી ત્યાં તેઓ એ ચિનગારીને સળગાવવા મથતા, એમના હૃદયમાં માનવપ્રકૃતિની ભિન્નતાઓને – મનુષ્યના હેતુઓની વિવિધતાને સમજવાની શક્તિ હતી.

૧૯૪૨ના જૂનનું અઠવાડિયું મેં સેવાગ્રામમાં વિતાવ્યું તે અઠવાડિયાના પ્રારંભથી જ એટલું

તો જાહેર થઈ ગયું હતું કે ગાંધીજીએ ઇંગ્લેન્ડની વિરુદ્ધ 'હિંદ છોડો'નું આંદોલન ઉપાડવાનો પાકો નિર્ણય કરી લીધો હતો. 'ભારત છોડો' એ એ આંદોલનનું ચુક્કસૂત્ર બનવાનું હતું.

બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ આંદોલન ઉપાડવાને સારું જે કારણો ગાંધીજીને ઉત્તેજિત કરી રહ્યાં હતાં તેની ગાંધીજી એક દિવસ બપોરે વિસ્તારથી ચર્ચા કરી રહ્યા હતા તે વખતે મેં કહ્યું, 'મને લાગે છે કે અંગ્રેજો ભારત તદ્દન ખાલી કરી જાય એ બની શકે એમ નથી. એનો અર્થ તો ભારતને જાપાનને હવાલે કરી દેવા જેવો થાય. એ માટે ઇંગ્લેન્ડ કદી પણ તૈયાર નહિ થાય, એ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સને પણ મંજૂર નહિ હોય. જે અંગ્રેજો બિસ્તરાપોટલાં ઉપાડીને ચાલતા થાય એવી આપની

માગણી હોય તો આપ એ અશક્ય વસ્તુ માગી રહ્યા છો. આપનું કહેવું એવું તો નથી ને કે એ લોકો એમનું લશ્કર પણ ખેંચી લે.'

ગાંધીજીએ ઓછામાં ઓછું બે મિનિટ મૌન જાળવ્યું. ઓરડામાં નિસ્તબ્ધતા વ્યાપી ગઈ. છેવટે ગાંધીજીએ કહ્યું, 'તમારી વાત બરાબર છે. હા, બ્રિટન, અમેરિકા ને બીજા દેશો અહીં પોતાનું લશ્કર રાખી શકે ને હિંદની ભૂમિનો લશ્કરી મથક તરીકે ઉપયોગ કરી શકે. યુદ્ધમાં જાપાન જીતે એવું હું નથી ઈચ્છતો. પરંતુ મારી ખાતરી છે કે હિંદની પ્રજા સ્વતંત્ર ન થાય ત્યાં સુધી અંગ્રેજો જીતી શકવાના નથી. બ્રિટન ભારત પર શાસન કરતું હશે ત્યાં સુધી તે કમજોર રહેશે. એ પોતાની નીતિનો બચાવ નહિ કરી શકે.'

'પરંતુ લોકશાસનવાદી દેશો ભારતને યુદ્ધમથક બનાવવા જાય તો જાતજાતની ગૂંચવણો ઊભી થાય. લશ્કર કંઈ હવામાં રહી શકતું નથી. ઓછામાં ઓછું પશ્ચિમી દેશોને રેલમાર્ગોની સારી સગવડની જરૂર રહેશે.'

'હા, હા.' ગાંધીજીએ ઊંચે સાદે કહ્યું, 'એ લોકો રેલવેનું તંત્ર હાથમાં રાખી શકશે. જે બંદરો પર એમનો સરંજામ ઊતરતો હોય ત્યાં એ લોકોનું તંત્ર કાયમ રહેશે. પણ મુંબઈ અને કલકત્તામાં હુદ્દાઓ થાય એવું તો એ લોકો નહિ જ માગે. એવી બાબતોમાં પરસ્પર સહકારની અપેક્ષા રહેશે.'

'શું આ પરસ્પર સહકારની શરતોનો મિત્રતાની સંધિમાં સમાવેશ થઈ શકશે ?'

'હા,' ગાંધીજીએ સંમતિ

દર્શાવી, 'લેખિત કરારનામું થઈ શકે.'

'આપે એ વાત અત્યાર સુધી કેમ કહી નહિ ?' મેં કહ્યું, 'મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે મેં સત્યાગ્રહની વાત સાંભળી ત્યારે મારા મનથી મેં એનો વિરોધ કર્યો હતો. મને લાગે છે કે એનાથી યુદ્ધપ્રયત્નમાં અંતરાય નડશે. જો ધરી રાજ્યો (જર્મની વગેરે) જીતે તો દુનિયામાં અંધકાર ફેલાઈ જશે એવું મને તો લાગે છે. મને લાગે છે કે આપણે જીતીશું તો આપણને એક નવી દુનિયાનું ઘડતર કરવાનો મોકો મળી જશે.'

'આ બાબતમાં હું પૂરેપૂરો સંમત નથી થતો.' ગાંધીજીએ દલીલ કરી, 'બ્રિટન પોતે પાખંડનો અંચળો ઢાંકી રાખે છે. તે વાયદા કરે છે ને પાછળથી

નિભાવતું નથી, લોકશાસનવાદી રાષ્ટ્રો જીતે તો વધારે સારો મોકો રહે એટલી વાત હું સ્વીકારું છું.'

'આપણે કેવી શાંતિ રાખીએ છીએ તેના ઉપર એનો આધાર છે,' મેં કહ્યું.

'એનો આધાર તમે યુદ્ધમાં શું કરો છો એના ઉપર છે,' ગાંધીજીએ મારી ભૂલ સુધારી. યુદ્ધ પછી સ્વતંત્રતા મળે એમાં મને રસ નથી. હું અત્યારે જ સ્વાધીનતા માગું છું. એનાથી ઇંગ્લેન્ડને યુદ્ધ જીતવામાં મદદ મળશે.'

મેં ફરી પૂછ્યું, 'આપે આપની એ યોજના વાઈસરોય સુધી પણ કેમ પહોંચવા ન દીધી ? વાઈસરોયને એટલું તો માલમ પડવું જોઈએ કે મિત્રરાષ્ટ્રોની લશ્કરી પ્રવૃત્તિઓ માટે ભારતને યુદ્ધમથક બનાવવામાં આવે એમાં

આપને વાંધો નથી.'

'કોઈએ મને પૂછ્યું નથી,'
ગાંધીજીએ શાંતિથી ઉત્તર આપ્યો.

હું આશ્રમમાંથી રવાના થયો તે અગાઉ મહાદેવ દેસાઈએ એવી ઈચ્છા વ્યક્ત કરી કે હું વાઈસરોયને કહું કે ગાંધીજી આપને મળવા માગે છે. ગાંધીજી સમજૂતી કરવા ને સત્યાગ્રહનો વિચાર છોડી દેવા તૈયાર હતા. તે પછી પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટને આપવા સારુ ગાંધીજીનો એક પત્ર મને દિલ્હીમાં મળ્યો. સાથેના કાગળમાં ગાંધીજીની વિશિષ્ટતાના સૂચક શબ્દો હતા : 'આપને ઠીક ન લાગતું હોય તો એ ફાડી નાખજો.'

ભારતની બાબતમાં લોકશાસનવાદી દેશોનું જે વલણ હતું તે ન સમજી શકાય એવું હતું એવું ગાંધીજીનું માનવું હતું.

રૂઝવેલ્ટ કે લિનલિથગો એ સ્થિતિને બદલીને તેમને રોકી શકે તેમ હતું, પણ એમના મનમાં કશી શંકા ન હતી. નેહરુ અને આઝાદ શંકા કર્યા કરતા હતા. મહાત્માજી સાથે મતભેદ પડતાં રાજાજી કેંગ્રેસનું નેતૃત્વ છોડી ગયા, પરંતુ ગાંધીજી ડગ્યા નહિ. નેહરુ અને આઝાદને ગળે તો એમણે એમની પાત ઉતારી. નેહરુને બહારની ને આંતરિક પરિસ્થિતિ અનુકૂળ લાગતી ન હતી. ગાંધીજીએ કહ્યું હતું, 'મેં એમની સાથે એકધારી સાત દિવસ સુધી ચર્ચા કરી હતી. તેમણે જે આવેગથી મારા વિચારોનો વિરોધ કર્યો તેનું હું વર્ણન કરી શકતો નથી. પરંતુ આશ્રમમાંથી જતાં પહેલાં તેમને મારી દલીલોમાં રહેલું તથ્ય સમજાયું, એમણે નમતું આપ્યું.' અને પછી તો બન્યું એવું કે નેહરુ ગાંધીજીએ સૂચવેલા સત્યાગ્રહના

એવા ચુસ્ત હિમાયતી બની ગયા કે મેં થોડા દિવસ પછી મુંબઈમાં એમને પૂછ્યું કે ગાંધીજીએ વાઈસરોયને મળવા જવું જોઈએ કે નહિ, ત્યારે એમણે કહ્યું : 'નહિ. શા માટે ?' જ્યારે ગાંધીજીને તો હજુ પણ વાઈસરોયની સાથે મુલાકાત થાય એવી આશા હતી.

ગાંધીજીમાં જબરી આકર્ષણશક્તિ હતી. એમની પ્રકૃતિમાં અજબ વિચિત્રતા હતી : શાંત છતાં એવા અભિભૂત કરી દેનારા કે ખબર પણ ન પડે. એમની સાથેનો માનસિક સંપર્ક હંમેશાં આનંદ આપનારો નીવડતો. તેઓ એમનું હૃદય એવું ખોલી દેતા કે એ હૃદયનાં ચક્રો શી રીતે ચાલે છે તે સામા માણસને સ્પષ્ટ દેખાય. તેમને પોતાના વિચારોને પૂર્ણપણે વ્યક્ત કરવાનો પ્રયત્ન નો'તો કરવો

પડતો. તેમનું હૈયું હોઠે આવીને બેસતું ને તેમની વિચારધારા વાણીરૂપે પ્રગટ થતી રહેતી. એમની વાણી જ નહિ, એમના વિચારો પણ શ્રવણગમ્ય બની જતા. એમની નિર્ણય પર પહેંચવાની ક્રિયા આંખ સામે તરવર્યા કરતી. આથી તેમને પ્રચારક તરીકે વાત કરવાનું રહેતું જ નહિ. તેઓ મિત્રની માફક વાતો કરતા. એમને વિચારની આપ-લેથી આનંદ થતો, તેનાથીય વધારે આનંદ થતો અંગત સંબંધો સ્થપાય તેથી.

ગાંધીજીનું કહેવું એવું હતું કે સ્વતંત્ર ભારતમાં સંઘશાસનની જરૂર નહિ હોય. મેં એમને સંઘશાસનની ગેરહાજરીમાં ઊભી થતી મુશ્કેલીઓ સમજાવી. એ વાત એમને ગળે ઊતરી નહિ. હું વ્યગ્ર થઈ ગયો. છેવટે એમણે

કહ્યું, 'હું જાણું છું કે મારા અભિપ્રાયની વિરુદ્ધ કેન્દ્રીય સરકાર રચાશે.' આ હતી ગાંધીજીની વિશિષ્ટતા. તેઓ અમુક સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન કરતા, તે સિદ્ધાંતોની વકીલાત પણ કરતા ને પોતે વ્યવહારુ નથી એ વાતનો સ્વીકાર પણ કરી લેતા. સમજૂતીની વાતો થતી હોય ત્યારે એમની એ વૃત્તિ ખૂબ દલીલો કરાવનારી ને વખતનો બગાડ કરાવનારી નીવડે તેવી હતી. ક્યારેક-ક્યારેક તો એમને એમની કહેલી વાતોનું જ આશ્ચર્ય થતું. એમની વિચારસરણી પરિવર્તનશીલ હતી. ગાંધીજીનું કહેવું સાચું ઠરે એવું માનનારા ઘણા લોકો હતા, ગાંધીજી પણ એવું ઈચ્છતા, પરંતુ સામાન્ય રીતે તો તેઓ પોતાની ભૂલ સ્વીકારીને જ જીતી જતા.

વૃદ્ધ થઈ ગયેલા લોકોને જૂની વાતો યાદ આવ્યા કરતી હોય છે. લોઈડ જ્યોર્જ તત્કાલીન પ્રશ્નોના ઉત્તર દેવા માંડતા ને તરત જ તેઓ એમણે પહેલું મહાયુદ્ધ કે સદીની શરૂઆતનું સુધારાનું આંદોલન કેવી રીતે ચલાવ્યું તેની વાતમાં ઊતરી પડતા. પરંતુ ૭૩ વર્ષના ગાંધીજી જૂની વાતોને યાદ નો'તા કરતા. એમનું ચિત્ત ઠરેલું રહેતું ભાવિ બનાવો પર. વર્ષનું એમને મન મહત્વ ન હતું, કારણ એ તો અન્નત ભાવિનો વિચાર કરનારા હતા. એમને કલાકનું મહત્વ હતું, કારણ ભવિષ્યને તેઓ જે આપી શકે એમ હતું તેનું માપ એના ઉપરથી નીકળી શકે તેમ હતું.

ગાંધીજીમાં સામાન્ય પ્રભાવથી પણ કંઈક વિશેષ હતું. ગાંધીજી પાસે સત્તા હતી. પણ સામર્થ્ય કરતાં ઓછી, અને ગુણમાં

ચઢિયાતી. બળ એ ચંત્રનો ગુણ છે, સત્તા વૈચકિતક ગુણ છે. શાસકોમાં એ બંનેનું તત્ત્વ હોય છે. સરમુખત્યારોની પાસે કાયમનું બળ જામેલું રહે છે, એનો દુરુપયોગ અનિવાર્ય હોય છે. એ બળ એની સત્તા છીનવી લેતું હોય છે. ગાંધીજીએ સામર્થ્ય ત્યાગ કરીને એમની સત્તા વધારી. બળ પોતાના શિકારના લોહી અને આંસુ પીને પુષ્ટ થાય છે. સત્તા સેવા, સહાનુભૂતિ અને સ્નેહથી પુષ્ટ બને છે.

એક દિવસ હું મહાદેવ દેસાઈને ચરખો કાંતતા જોઈ રહ્યો હતો. મેં કહ્યું, 'હું ગાંધીજીની વાતો ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતો રહ્યો છું ને મારાં સ્મરણો વાગોળતો રહ્યો છું, પણ મને ખરું કુતૂહલ તો એ થઈ રહ્યું છે કે ગાંધીજીના જનતા પરના આટલા અમાપ પ્રભાવનું મૂળ

શેમાં છે ? જોકે હું તો એવા અનુમાન પર આવ્યો છું કે એનું મૂળ એમની અનાસક્તિમાં છે.'

'બરાબર છે,' મહાદેવભાઈએ જવાબ આપ્યો.

'એમની અનાસક્તિનું મૂળ શેમાં છે ?' મેં પૂછ્યું.

મહાદેવભાઈએ સમજાવ્યું, 'દેહને વળગેલા તમામ વિષયોનો ચરમ ઉત્કર્ષ સાધવામાં એ અનાસક્તિ સમાયેલી છે.'

'કામાસક્તિ ?'

'કામ, ક્રોધ, મહત્વાકાંક્ષા... ગાંધીજીનો પોતાના પર સંપૂર્ણ કાબૂ છે. એમાંથી અમિત શક્તિ અને અનાસક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે.

એ અનાસક્તિ હતી શમન

કરેલી ને અપ્રગટ. એમનામાં માર્દવયુક્ત તીવ્રતા હતી, કોમલતાયુક્ત દ્રઢતા હતી, ધીરતાના વાઘામાં ઢંકાયેલી અધીરતા હતી. ગાંધીજીના સાથીઓને ક્યારેક-ક્યારેક એમની એ તીવ્રતા, દ્રઢતા ને અધીરતા રોષિત કરી દેતી. પરંતુ પોતાના માર્દવ, કોમલતા અને ધીરતાથી તેઓ એ લોકોની એમના તરફની માનની ને પ્રેમની લાગણીને ટકાવી રાખતા.

ગાંધીજી એક અડગ પુરુષ હતા. એમની અડગતાનું કારણ હતું એમના વ્યક્તિત્વનું ઐશ્વર્ય, એમની સંપત્તિ નહિ. એમનું લક્ષ્ય હતું વર્તમાન ક્ષણ, પરિગ્રહ નહિ. ત્યાગમાં એમનો આનંદ હતો. એ અભય હતા તેથી એમનું જીવન સત્યમય હતું. એ અકિંચન હતા, પણ પોતાના સિદ્ધાંતોનું મૂલ્ય

ચૂકવવાની એમનામાં શક્તિ હતી.

ગાંધીજી નૈતિક સિદ્ધાંત અને બાહ્ય આચારની એકતાના પ્રતીકરૂપ હતા. ઘરમાં વિવેક જાળવી શકતા હોઈએ, પણ કારખાનામાં, કચેરીમાં, શાળામાં કે બજારમાં ન જાળવી શકાય તો અનીતિનાં, ફૂરતાનાં, સરમુખત્યારશાહીનાં દ્વાર ખુલ્લાં થઈ જાય છે.

ગાંધીજીએ રાજનીતિ તથા આચારનીતિને ભાવનાને સમૃદ્ધ બનાવ્યાં. રોજના વિચારવા જેવા પ્રશ્નોને તેઓ શાશ્વત અને સર્વદેશીય મૂલ્યોની દ્રષ્ટિએ વિચારતા. ક્ષણિક વસ્તુઓમાંથી સાર કાઢીને તેમાંથી શાશ્વત તત્ત્વ શોધી લેતા. આ રીતે તેઓ મનુષ્યનાં કાર્યોને કુંઠિત કરનારી પ્રચલિત વિચારસરણીઓને

તોડીને બહાર નીકળી જઈ શકતા હતા. એમણે કાર્યોનો એક નવો નિયમ શોધી કાઢ્યો હતો. વ્યક્તિગત સફળતા કે સુખની લુબ્ધામાં પડ્યા સિવાય એમણે સમાજરૂપી અણુનું વિઘટન કરીને શક્તિનો નવો સ્ત્રોત વહાવ્યો. એમાંથી એમણે રક્ષણ ન હોય એવું પ્રતિકારનું સાધન મળી ગયું. દરેક જણ કરી શકે એવાં છતાં કોઈ જ ન કરતું હોય એવાં કામ કરવામાં એમની મહત્તા હતી.

અનુક્રમણિકા

૨૧. અદમ્ય મનોબળ

૧૯૪૨ના મે, જૂન અને જુલાઈમાં ભારતમાં ગૂંગળાવી દે એવી શૂન્યતા વ્યાપેલી હતી. ભારતવાસીઓ હતાશ થઈ ગયેલા

લાગતા હતા. બ્રિટિશ સેનાપતિ, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના જનરલ જેસેફ સ્ટિલવેલ, રહીસહી સેના ને હજારો હિંદી નિર્વાસિતો જીતતા જતા જાપાનીઓથી બચવા બર્માથી ભાગતા હતા. જાપાન ભારતને ઊંબરે આવી પહેંચ્યું હતું. ભારતને બચાવવાની ઇંગ્લેન્ડમાં શક્તિ દેખાતી નો'તી. લડત કરવાવાળા ભારતવાસીઓ પોતાની નિતાંત અસહાયતાને લીધે સમસમી રહ્યા હતા. રાષ્ટ્ર સામે સંકટ આવીને ઊભું હતું. કટોકટી વધતી જતી હતી, ભય સામે જ હતો, પ્રસંગ પોકાર પાડી રહ્યો હતો, પરંતુ ભારતવાસીઓ પાસે નહોતો અવાજ કે ન હતું તેમનામાં કશું કરવાનું સામર્થ્ય.

ગાંધીજીને સારું અસહ્ય સ્થિતિ ઊભી થઈ હતી. હાથ જોડીને બેસી રહેવું એ એમના

સ્વભાવથી વિરુદ્ધ હતું. એમની એવી પ્રતીતિ હતી ને એમણે પોતાને અનુસરનારા વિશાળ સમુદાયને શીખવ્યું હતું કે હિંદીઓએ પોતાનું ભાગ્ય પોતે ઘડી લેવું જોઈએ.

ગાંધીજીને અંધકારછાયા ભવિષ્યની ઝાંખી તો થઈ શકે તેમ ન હતું, પણ તત્કાલ કશુંક થવું જોઈએ એવું ભાન તો એમને જરૂર થઈ ગયું હતું. સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રીય સરકારની તરત જ સ્થાપના થાય એટલા માટે તેઓ ઇંગ્લેન્ડ ઉપર વધારેમાં વધારે દબાણ લાવવા તૈયાર હતા.

મહાન અહિંસાવાદી ગાંધીજીની એવી ઈચ્છા હતી કે ભારત આક્રમણ કરવાવાળી સેનાના અહિંસક પરાજયનું સફળ ઉદાહરણ પૂરું પાડે. સાથે તેમને

દેશદેશ વચ્ચે જીવનમરણનું જે યુદ્ધ ચાલતું હતું એ વસ્તુસ્થિતિનું પણ ભાન હતું. ૧૪મી જૂન, ૧૯૪૨ના 'હરિજન'માં ગાંધીજીએ નિવેદન કર્યું : 'રાષ્ટ્રીય સરકાર રચાય એવું સ્વીકારી લેવામાં આવે ને એ રાષ્ટ્રીય સરકાર મારી કલ્પનાની હોય તો એનું પહેલું કામ હશે આક્રમક રાષ્ટ્રોના આક્રમણ સામે રક્ષણ કરવા બાબત મિત્રરાષ્ટ્રો સાથે કરારો કરવાનું.'

શું ગાંધીજી યુદ્ધપ્રયત્નોમાં મદદ કરશે ? નહિ. ભલે, મિત્રરાજ્યોનાં લશ્કરો હિંદની ભૂમિ ઉપર રહી શકશે વગેરે કરાર થાય. હિંદીઓ બ્રિટિશ સેનામાં ભરતી થઈ શકશે ને બીજે પ્રકારે સહાય આપી શકશે. પરંતુ એમનું ચાલે તો હિંદી સેનાને વિખેરી નાખવામાં આવે, હિંદની નવી રાષ્ટ્રીય સરકાર

વિશ્વશાંતિ સ્થાપવા માટે પોતાની સઘળી શક્તિનો, લાગવગોનો ને સાધનોનો ઉપયોગ કરે.

એવું થાય એવી એમને આશા હતી ખરી ? નહિ. એમણે કહ્યું હતું, 'રાષ્ટ્રીય સરકાર બન્યા પછી મારો અવાજ અરણ્યરુદન સમાન થઈ જાય, રાષ્ટ્રવાદી ભારત કદાચ યુદ્ધઘેલું બની જાય.'

૧૯૪૨નો ઉનાળો વીતવા આવ્યો ત્યાં સુધીમાં એટલું તો સ્પષ્ટ થઈ ગયું હતું કે બ્રિટિશ સરકાર પેલી ફગાવી દીધેલી ક્લિપ્સ યોજનાથી આગળ જાય તેમ ન હતું. નેહરુ વોશિંગ્ટનથી કશો સંચાર થાય એવી આશા રાખી રહ્યા હતા. એમને આશા હતી કે રૂઝવેલ્ટ ચર્ચિલને હિંદની બાબતમાં નવું પગલું ભરવા સમજાવી શકશે. કેટલાક

કેંગ્રેસીઓને તો સત્યાગ્રહની વાત દેશ કાન પર લેશે કે કેમ તેની જ શંકા હતી, કેટલાકને એમાંથી હિંસા ફાટી નીકળે એવી પણ શંકા રહેતી હતી. ગાંધીજીના મનમાં કશી આશંકાઓ ન હતી. પોતાનો દાવો પૂરો કરી લેવા સારુ આઘુંપાઘું ન જોવાનો રાષ્ટ્રમાં જે જુવાળ ચઢ્યો હતો તે ગાંધીજી વ્યક્ત કરી રહ્યા હતા.

૧૪મી જુલાઈએ કેંગ્રેસ કારોબારીએ વર્ધામાં ઠરાવ કર્યો કે ભારતમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો તરત જ અંત આવવો જોઈએ. કેંગ્રેસની વાત મંજૂર ન રહેવાની હોય તો 'કેંગ્રેસ પોતાની મરજી વિરુદ્ધ જઈને મહાત્મા ગાંધીના નેતૃત્વમાં સત્યાગ્રહની ચળવળ ઉપાડશે.' એવું પણ તે ઠરાવમાં કહેવાયું.

આ ઠરાવ ઓગસ્ટની શરૂઆતમાં મુંબઈમાં બોલાવવામાં આવનારા મહાસમિતિના અધિવેશનમાં રજૂ થવાનો હતો. એ દરમિયાન ગાંધીજીએ સેવાગ્રામથી જાપાનીઓ જેાગ એક નિવેદન બહાર પાડ્યું. તેમાં ભારતની સ્થિતિનો લાભ લઈને જાપાનને ભારત ઉપર આક્રમણ ન કરવાની ચેતવણી આપવામાં આવી.

તે પછી ગાંધીજી મુંબઈ ગયા. 'ન્યૂયોર્ક હેરલ્ડ ટ્રિબ્યુન'ના પ્રતિનિધિ એ. ટી. સ્ટીલને એમણે કહ્યું, 'જેા કોઈ મને એવું બતાવી શકે કે યુદ્ધ દરમિયાન ભારતને આઝાદી આપવાથી યુદ્ધપ્રયત્નોમાં અડચણ આવશે તો હું એની દલીલ સાંભળવા તૈયાર છું.'

સ્ટીલે પૂછ્યું, 'જેા આપને ખાતરી થઈ જાય તો આપ

આંદોલન બંધ રાખો ખરા ?'

'જરૂર,' ગાંધીજીએ કહ્યું, 'મારી ફરિયાદ તો એ છે કે સઘળા લોકો મારી સાથે આઘેઆઘેથી વાત કરી રહ્યા છે, દૂરદૂરથી મને ગાળો પણ સંભળાવે છે, પરંતુ સામે આવીને કોઈ મારી સાથે વાત નથી કરતું.'

૭મી ઓગસ્ટે મહાસમિતિના અધિવેશનમાં સેંકડો કેંગ્રેસી આગેવાનોએ ભાગ લીધો : ૭મી અને ૮મીએ આખો દિવસ ચર્ચા કરીને વર્ધા ઠરાવને સુધારીને તેનો સ્વીકાર કર્યો.

૮મી ઓગસ્ટની મધરાત વીત્યા પછી ગાંધીજીએ મહાસમિતિના સભ્યો આગળ પ્રવચન કર્યું. એમણે ભારપૂર્વક જણાવ્યું, 'સીધી લડત તરત જ શરૂ નહિ થાય, આપ લોકોએ

કેટલાક અધિકાર મને સોંપ્યા છે. મારું પહેલું કામ હશે વાઈસરોયને મળવાનું ને કોંગ્રેસની માગણી સ્વીકારવામાં આવે એવી વિનંતી કરવાનું. એમાં બે-ત્રણ અઠવાડિયાં પણ નીકળી જાય. એ દરમિયાન આપ લોકો શું કરશો ? ચરખો તો છે જ, પરંતુ આપને એનાથી પણ કંઈક વધારે કરવાનું છે. આ જ ક્ષણથી દરેક જણ સમજી લો કે પોતે આઝાદ છે; પોતે આઝાદ છે, સામ્રાજ્યની એડી નીચે નથી એમ માનીને જ ચાલે.' બાહ્ય પરિસ્થિતિમાંથી મનની સ્થિતિ સરજાય છે એવી ભૌતિકવાદી માન્યતાને ગાંધીજી બદલી રહ્યા હતા. ના, મનની સ્થિતિ બાહ્ય પરિસ્થિતિનું ઘડતર કરે છે.

પ્રતિનિધિઓ ઘરે જઈને સૂઈ ગયા. થોડા જ કલાકમાં પોલીસે

ગાંધીજી, નેહરુ અને બીજા કોડીબંધ લોકોને જગાડી દીધા ને સૂર્યોદય થતાં પહેલાં એમને જેલમાં બંધ કરી દીધા. ગાંધીજીને પૂના પાસે ચરવડામાં આગાખાનના મહેલમાં રાખવામાં આવ્યા. સરોજિની નાયડુની, મીરાંબહેનની, મહાદેવ દેસાઈની ને પ્યારેલાલની પણ એમની સાથે જ ધરપકડ કરવામાં આવી. બીજે દિવસે કસ્તૂરબા અને ડો. સુશીલા નાયરને પણ પકડી લેવામાં આવ્યાં.

ગાંધીજીની સાથે અઠવાડિયું ગાબ્યા પછી મેં વાઈસરોયની મુલાકાત લીધી હતી, સેવાગ્રામમાં મને સોંપવામાં આવેલો ગાંધીજી તેમની જોડે વાતચીત કરવા માગતા હતા એવો સંદેશો મેં તેમને પહેંચાડ્યો હતો. વાઈસરોયે જવાબ આપ્યો હતો : 'આ ઉચ્ચ

કક્ષાની નીતિનો સવાલ છે. એના ઉપર એના ગુણદોષોની દ્રષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવશે.'

જે ક્ષણે ગાંધીજી ઉપર જેલના દરવાજા દેવાયા તે જ ક્ષણે હિંસક પ્રવૃત્તિઓનાં ઢ્હાર ખૂલી ગયાં.

ગાંધીજી પણ લડી લેવાની વૃત્તિના થતા જતા હતા. સમગ્ર રંગભૂમિને આવરી લેવાની શક્તિ ધરાવતું જેલમાં જકડાયેલા ગાંધીજીનું વ્યક્તિત્વ આગાખાન મહેલની જડ દીવાલો તોડીને બહાર નીકળ્યું. પહેલાં તો એણે બ્રિટિશ સરકારના માનસને અને, પછી હિંદી જનતાના માનસને ઘેરી લીધું.

૧૪મી ઓગસ્ટે ગાંધીજીએ વાઈસરોયને જેલમાંથી પહેલો પત્ર લખ્યો. પત્રમાં એમણે સરકાર ઉપર હકીકતને મચડી દેવાનું ને

હકીકતની ગેરરજૂઆત કરવાનું તહોમત મૂક્યું. લિનલિથગોએ જવાબ આપ્યો : 'આપના મત સાથે સહમત થવાનું મારે માટે શક્ય નથી, અને નીતિ બદલવાનું પણ શક્ય નથી.'

ગાંધીજીએ કેટલાય મહિના રાહ જોઈ. આખરે ૧૯૪૨ના વર્ષના છેલ્લા દિવસે એમણે લખ્યું :

'વહાલા લોર્ડ લિનલિથગો,

આ પત્ર બિલકુલ અંગત છે... મારો ખ્યાલ એવો હતો કે આપણે પરસ્પર મિત્રો છીએ... પરંતુ આપ મને મિત્ર માનો છો કે નહિ એ વિશે હમી ઓગસ્ટ પછીની ઘટનાઓને લીધે મને શંકા રહે છે... કડક પગલાં ભરતાં પહેલાં આપે મને બોલાવ્યો કેમ નહિ ? આપની શંકાઓ મને બતાવી કેમ નહિ ? આપને મળેલી હકીકતો

સાચી હતી કે નહિ તેની તપાસ કેમ કરી નહિ ?'

આથી પત્રને અંતે ગાંધીજીએ લખ્યું. 'મેં ઉપવાસ દ્વારા દેહની કસોટી કરવા ધારી છે. મને મારી ભૂલ અથવા ભૂલોની ખાતરી કરાવો તો તે હું જરૂર સુધારી લઉં... આપની મરજી હોય તો અનેક રસ્તા નીકળી શકે... નવું વર્ષ આપણને સહુને માટે શાંતિ લાવનારું નીવડો.

હું છું,

આપનો સાચો મિત્ર,

મો. ક. ગાંધી.'

વાઈસરોયને આ કાગળ ચૌદ દિવસે મળ્યો. અગ્નિકાંડ અને હત્યાકાંડની ચર્ચા કરતાં લિનલિથગોએ પોતાના ઉત્તરમાં

લખ્યું : 'મને ખૂબ દુઃખ એ થયું કે આપને હિંસા અને ગુનાઓને વખોડી કાઢવા માટે એક પણ શબ્દ ન મળ્યો.'

એના જવાબમાં ગાંધીજીએ લખ્યું, 'નવમી ઓગસ્ટ પછીના બનાવોનું દુઃખ મને જરૂર છે, પણ એને સારું શું મેં ભારત સરકારને દોષિત નથી ઠરાવી ? તે સિવાય જે બનાવો બન્યા તે બાબતમાં મારું કંઈ ચાલી શકે તેમ ન હતું, તેના ઉપર મારો કાબૂ ન હતો, જેને વિશે મને એકતરફી હેવાલો જ મળ્યા છે એ વિશે હું મત પ્રગટ કેવી કરી શકું ? મારી તો ખાતરી છે કે તમે હાથ ઉઠાવ્યો ન હોત ને મને મુલાકાતની તક આપી હોત તો એમાંથી સારું પરિણામ નીકળ્યું હોત.'

લિનલિથગોએ એ પત્રનો

તાત્કાલિક ઉત્તર આપ્યો : 'હિંસા અને લૂંટફાટની ખેદજનક પ્રવૃત્તિ માટે કોંગ્રેસને અને તેના અધિકૃત પ્રવક્તા આપને જવાબદાર ગણવા સિવાય મારી પાસે બીજો કોઈ માર્ગ નથી. આપને માટે યોગ્ય તો એ છે કે ૮મી ઓગસ્ટના ઠરાવનો અને તેમાં વ્યક્ત કરેલી નીતિનો આપ ત્યાગ કરો ને ભવિષ્યની બાબતમાં મને યોગ્ય ખાતરી કરાવી આપો.'

એના જવાબમાં ગાંધીજીએ લખ્યું, 'સરકારે જ પ્રજાને ઉશ્કેરી મૂકીને પાગલપણાની હદ સુધી પહોંચાડી દીધી છે. હું જીવનભર અહિંસાને સારું મથ્યો છું, છતાં આપ મારા ઉપર હિંસાનું આળ ચઢાવો છો. એનાથી મારા દર્દની દવા નથી મળતી, તેથી હું સત્યાગ્રહીના નિયમનું પાલન કરીશ એટલે કે ચથાશક્તિ

ઉપવાસ કરીશ. ઉપવાસ લમી ફેબ્રુઆરીએ શરૂ થશે અને એકવીસ દિવસે પૂરા થશે... મારી ઈચ્છા આમરણ ઉપવાસ કરવાની નથી, પરંતુ ઈશ્વરની ઈચ્છા હોય તો હું આ કપરી કસોટીમાંથી સહીસલામત પાર ઊતરવા માગું છું. સરકાર ઈષ્ટ પગલું ભરે તો ઉપવાસ વહેલા પણ પૂરા થાય.'

વાઈસરોયે પમી ફેબ્રુઆરીએ જ એક લાંબોલચક્ર પત્ર લખ્યો. તેમાં તોફાનો માટે પાછી કોંગ્રેસને જ જવાબદાર લેખવામાં આવી. પત્રને છેડે લખ્યું, 'આપની તંદુરસ્તી અને આપનું શરીર જોતાં ઉપવાસ કરવાના આપના નિર્ણયથી મને દુઃખ થાય છે. આશા છે કે આપ ઉપવાસનો વિચાર છોડી દેશો... રાજનૈતિક હેતુઓ માટે ઉપવાસનો ઉપયોગ કરવો એને હું એક પ્રકારનું કોઈ પ્રકારની નૈતિક ઉચિતતા

વિનાનું રાજકીય દબાણ જ માનું છું.'

ગાંધીજીએ વળતી ટપાલે એનો જવાબ આપી દીધો. એમણે લખ્યું : 'જોકે આપે મારા ઉપવાસને રાજકીય દબાણ જેવા ગણાવ્યા છે તોપણ મારે માટે તો એ ઉપવાસ જે ન્યાય હું આપની પાસેથી મેળવી શક્યો નથી તે ન્યાય મેળવવા માટેની સર્વોચ્ચ અદાલત સમાન છે.'

ઉપવાસ શરૂ થવાના બે દિવસ અગાઉ સરકાર ગાંધીજીને છોડી મૂકવા તૈયાર થઈ ગઈ. ગાંધીજીએ ના પાડી દીધી. એમણે કહ્યું : 'જેલમાંથી છૂટીને હું ઉપવાસ નહિ કરું' આથી સરકારે નિવેદન કર્યું કે 'જે પરિણામ આવશે તેની જવાબદારી ગાંધી પર રહેશે. પરંતુ જેલમાં તેઓ જે ડોક્ટરો અને

બહારના જે મિત્રોને બોલાવવા માગતા હશે તેમને બોલાવી શકશે.'

ઉપવાસ ૧૦મી ફેબ્રુઆરીએ — જાહેર કરેલા દિવસ પછી એક દિવસ રહીને શરૂ થયા. પહેલે દિવસે ગાંધીજી ખૂબ પ્રસન્ન હતા. બે દિવસ સુધી તો સવારસાંજ અડધોઅડધો કલાક એ ફરવા પણ ગયા, પરંતુ તે પછી તરત જ એમના સ્વાસ્થ્ય અંગેનાં નિવેદનો ચિંતા ઉપજાવતાં થયાં. છઠ્ઠે દિવસે ડોક્ટરોએ ગાંધીજીની તબિયત વધારે લથડી હોવાનું જણાવ્યું. બીજે દિવસે વાઈસરોયની કારોબારીના ત્રણ સભ્યો સર હોમી મોદી, નલિનીરંજન સરકાર અને શ્રી અણેએ સરકારના જે તહોમતોને કારણે ગાંધીજીને ઉપવાસ કરવા પડ્યા હતા તે તહોમતોના વિરોધ

તરીકે પોતાનાં રાજીનામાં આપી
 દીધાં. આખા દેશમાંથી ગાંધીજીને
 છોડી મૂકવાની માગણી થઈ રહી.
 અગિયાર દિવસ પછી લોર્ડ
 લિનલિથગોએ ગાંધીજીને
 છોડવાની બધી માગણીઓ નકારી
 દીધી.

ગાંધીજીની સારવારનો માટે
 કલકત્તાથી ડો. બિધનચંદ્ર રોય
 આવી પહેંચ્યા. અંગ્રેજ ડોક્ટરોએ
 ગાંધીજીને ઉગારી શકાય તે માટે
 ઈન્જેક્શન દ્વારા ખોરાક આપવો
 એવી સૂચના કરી. હિંદી ડોક્ટરોએ
 કહ્યું, એથી તો ઊલટું એમનું મૃત્યુ
 થશે. ગાંધીજીને મન એ હિંસાનું
 કાર્ય હતું.

ચરવડા આગળ લોકસમુદાય
 ભેળો થવા માંડ્યો. સરકારે
 લોકોને મહેલના યોગાનમાં
 જવાની ને ગાંધીજીના ઓરડામાં

હારબંધ જવાની રજા આપી.
દેવદાસ અને રામદાસ આવી
ગયા.

ઇંગ્લેન્ડની Friends of India
Societyના હોરેસ એલેક્ઝાન્ડરે
વચ્ચે પડીને સરકાર સાથે
વાતચીત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.
એ પ્રયત્નને ધુત્કારી કાઢવામાં
આવ્યો. શ્રી અણે મૃત્યુને આરે
પડેલા ગાંધીજીને મળવા આવ્યા.

ગાંધીજી મીઠું કે ફળોનો રસ
મેળવ્યા વિનાનું સાદું પાણી જ
લેતા હતા.

તેરમે દિવસે નાડ ધીમી પડી
ગઈ. શરીર ઠંડું થઈ ગયું.

છેવટે પીવાના પાણીમાં
મોસંબીના રસનાં થોડાં ટીપાં
મેળવીને આપવામાં આવે તે લેવા
એમને સમજાવી લેવામાં આવ્યા.

તેનાથી ઊબકા બંધ થઈ ગયા.
ગાંધીજી પ્રસન્ન દેખાવા લાગ્યા.

બીજી માર્ચે ઉપવાસના પારણામાં કસ્તૂરબાએ ગાંધીજીને એક ગ્લાસમાં પાણી સાથે ત્રણ તોલા રસ આપ્યો. વીસ મિનિટ સુધી ઘૂંટડો કરીને એમણે મોસંબીનો રસ પીધો. એમણે ડોક્ટરોનો આભાર માન્યો, આભાર માનતાં એ ગદ્ગદિત થઈ ગયા. ચાર દહાડા ગાંધીજીએ મોસંબીનો રસ લઈને જ કાઢ્યા. પછી બકરીના દૂધ અને ફળના રસ પર આવ્યા. એમનું સ્વાસ્થ્ય ધીમે-ધીમે સુધરવા લાગ્યું.

ભારતના બિનકેંગ્રેસી નેતાઓએ ગાંધીજીને છોડાવવાનું ને સરકાર પાસે સમજૂતીની નવી નીતિ સ્વીકારાવવાનું બીડું ઝડપ્યું. સર તેજબહાદુર સપ્તુ

વગેરેએ ગાંધીજીને મળવાની પરવાનગી માગી. લિનલિથગોએ ના પાડી દીધી.

રૂઝવેલ્ટના ભારતમાંના અંગત પ્રતિનિધિ વિલિયમ ફિલિપ્સે અમેરિકા જવા ઊપડતાં પહેલાં રૂપમી એપ્રિલે પરદેશી પૃત્તપત્રીઓને કહ્યું : 'મારી ઇચ્છા હતી કે હું ગાંધીજીને મળું ને તેમની સાથે વાતચીત કરું. એને માટે મેં લાગતાવળગતા અધિકારીઓ પાસે રજા માગી, પરંતુ મને કહેવામાં આવ્યું કે મને જોઈતી પરવાનગી નહિ મળી શકે.'

લિનલિથગોના આચરણે ગાંધીજીના હૃદયમાં કદી ન હતી એવી કડવાશ ભરી દીધી. વાઈસરોય પોતાની વધારેલી મુદત પૂરી કરીને જવાની તૈયારી કરતા હતા તે વખતે ૧૯૪૩ના

સપ્ટેમ્બરની ૨૭મી તારીખે
ગાંધીજીએ એમને લખ્યું :

‘વહાલા લોર્ડ લિનલિથગો,

ભારતમાંથી આપ વિદાય લો
છો તે વખતે હું આપને થોડા
શબ્દો કહેવા માગું છું.

જે ઉચ્ચ અધિકારીઓના
પરિચયનું મને માન મળ્યું છે એ
બધામાં આપને કારણે મને જેટલું
ઊંડું દુઃખ થયું છે એટલું બીજું
કોઈને કારણે થયું નથી. આપે
અસત્યનો આશ્રય લીધો ને તે
પણ જેને આપ એક વાર આપના
મિત્ર સમજતા હતા એવી
વ્યક્તિની બાબતમાં, એ ખ્યાલે
મને ખૂબ દર્દ થયું છે. હું આશા
રાખું છું ને પ્રાર્થના કરું છું કે એક
દિવસ ઈશ્વર આપને એ
સમજવાની બુદ્ધિ આપે કે એક
મહાન રાષ્ટ્રના પ્રતિનિધિ થઈને

આપ ભારે ભુલાવામાં પડી ગયા
હતા.

સપ્રેમ.

હું છું આજે પણ,

આપનો મિત્ર,

મો. ક. ગાંધી.'

લિનલિથગોએ ૭મી
ઓક્ટોબરે એનો ઉત્તર આપ્યો.

'વહાલા મિ. ગાંધી,

મને આપનો ૨૭મી
સપ્ટેમ્બરનો પત્ર મળ્યો. હું ખરેખર
દિલગીર છું કે મારાં કેટલાંક કાર્યો
વિશે ને કેટલાંક વચનો વિશે
આપનામાં આપે વર્ણવેલી લાગણી
રહી છે. પરંતુ બની શકે એટલી
નમ્રતા દાખવીને હું આપને સ્પષ્ટ

કરવા માગું છું કે પ્રસ્તુત
બાબતોમાં હું આપનું મંતવ્ય
સ્વીકારવા તૈયાર નથી.

જ્યાં સુધી કાળ અને
વિચારણાને લાગેવળગે છે ત્યાં
સુધી એ તો સ્પષ્ટ રીતે સાર્વત્રિક
છે જ ને કોઈ પણ બુદ્ધિમાન
વ્યક્તિ એની ઉપેક્ષા કરી શકે તેમ
નથી.

હું છું,

આપનો સાચો,

લિનલિથગો.'

કોઈ પણ પ્રકારની રાહત
વિનાનો જેલવાસ ગાંધીજીને માટે
દુઃખરૂપ હતો. વ્યાપક હિંસાએ ને
તેને રોકવાને એમની અશક્તિએ
એમને વ્યથિત કરી મૂક્યા હતા.

અંગત ફટકાએ એ દુઃખને
વધારે ઘેરું બનાવી દીધું.
આગાખાન મહેલમાં આવ્યાના છ
દિવસમાં જ મહાદેવ દેસાઈને
એકદમ હૃદયનો હુમલો થયો,
તેઓ બેહોશ થઈ ગયા.

ગાંધીજીએ બૂમ મારી,
'મહાદેવ, મહાદેવ.'

કસ્તૂરબાએ મોટે સાદે પોકાર
કર્યો, 'મહાદેવ, બાપુ બોલાવે છે.'

પરંતુ મહાદેવના પ્રાણ ચાલ્યા
ગયા હતા.

એમના મૃત્યુથી ગાંધીજીને
ભારે આઘાત લાગ્યો. મહેલના
યોગાનમાં જ્યાં મહાદેવનો
અસ્થિસંચય કર્યો હતો ત્યાં તેઓ
રોજ જતા.

થોડા જ વખતમાં એનાથીય

ઊંડા અંગત શોકે ગાંધીજીને ઘેરી લીધા.

કસ્તૂરબા ઘણા દિવસથી માંદાં હતાં. ૧૯૪૩માં શ્વાસનળીનું દર્દ વધી જતાં એમની હાલત ગંભીર થઈ ગઈ. ડો. ગીલ્ડર તથા ડો. સુશીલા નાયર એમની સારવારમાં હાજર હતાં. કસ્તૂરબાએ નિસર્ગોપચારવાળા ડો. મહેતાને બોલાવવાની ઈચ્છા બતાવી. એમણે કેટલાય દિવસ સુધી જાતજાતના ઉપચાર કરી જોયા. છેવટે તેમણે પોતાના ઉપચાર કારગત નહીં નીવડે એમ જણાવી દીધું, એટલે ડો. ગીલ્ડર, ડો. સુશીલા નાયર અને ડો. જીવરાજ મહેતાએ પોતાના ઉપચાર શરૂ કર્યા. પરંતુ એનીય કારી ન ફાળી. સરકારે એમને એમના પુત્રો અને પૌત્રોને મળવાની રજા આપી. બાએ ખાસ ઈચ્છા તો વ્યક્ત કરી

પોતાના મોટા દીકરા હરિલાલને મળવાની.

ગાંધીજી કલાકો સુધી બાના બિસ્તરા પાસે બેસી રહેતા. એમણે બધી દવા બંધ કરી દીધી. મધ અને પાણી સિવાય બધો ખોરાક બંધ કરી દીધો. એમણે કહેવા માંડ્યું, 'ઈશ્વરની મરજી હશે તો એ સારી થઈ જશે, નહિ તો હું એને વળાવીશ, પણ હવે દવા નહિ આપું.'

તે વખતે ભારતમાં પેનિસિલિન દુષ્પ્રાપ્ય હતું, તે કલકત્તાથી વિમાન દ્વારા મંગાવવામાં આવ્યું. દેવદાસે એનો ઘણો આગ્રહ સેવ્યો હતો.

પેનિસિલિનનું ઈન્જેક્શન આપવામાં આવે છે, એની ગાંધીજીને પણ ખબર ન હતી. ખબર પડી એટલે એમણે સહુને

રોક્યા. ૨૧મી ફેબ્રુઆરીએ હરિલાલ ગાંધી આવ્યા. તેઓ નશામાં હતા. તેમને કસ્તૂરબાની સામેથી જબરજસ્તીથી ખસેડવા પડ્યા. બા રોવા લાગ્યાં, કપાળ ફૂટવા લાગ્યાં. (હરિલાલ પોતાના પિતાની અન્ટ્યેષ્ટિ ક્રિયામાં પણ અજ્ઞાત રીતે હાજર રહ્યા હતા. તે રાતે તેઓ દેવદાસને ત્યાં રહ્યા હતા. ૧૯૪૮ના જૂન માસની ૧૯મી તારીખે મુંબઈની એક ક્ષયની હોસ્પિટલમાં એમનું અવસાન થયું હતું.)

બીજે દિવસે ગાંધીજીના ખોળામાં માથું રાખીને કસ્તૂરબાએ પ્રાર્થના કરી. દેવદાસે અગ્નિદાહ દીધો. મહાદેવનાં અસ્થિ પાસે એમનાં અસ્થિ પણ સંચિત કર્યાં.

અગ્નિસંસ્કાર પૂરો થતાં

ગાંધીજી પોતાની પથારીમાં આવીને સૂનમૂન બેસી રહ્યા. વિચાર આવતા ગયા તેમ કહેતા ગયા : 'બા વિનાના જીવનની હું કલ્પના પણ કરી શકતો નથી... એના મૃત્યુથી જે ખોટ પડી છે તે પુરાવાની નથી... અમે બંને છાસઠ વર્ષ સાથે રહ્યાં ...એ મારા ખોળામાં મરી એનાથી બીજું સારું મોત ક્યું હોઈ શકે ? એની મને બેહદ ખુશી છે.'

કસ્તૂરબાના મૃત્યુનાં છ અઠવાડિયાંમાં ગાંધીજી સખત મેલેરિયામાં સપડાયા. એમને સન્નિપાત થઈ ગયો. તાવ ૧૦૫° જેટલો ચઢવા લાગ્યો. શરૂમાં તો એમને હતું કે ફળોનો રસ લેવાથી ને ઉપવાસ કરવાથી મટી જશે એટલે એમણે કિવનીન લેવાની પણ ના પાડી દીધી. પણ બે દિવસમાં તો એ સાવ ઢીલા થઈ

ગયા. બે દિવસમાં એમને તેત્રીસ ગ્રેન કિવનીન આપવામાં આવી. એમનો તાવ જતો રહ્યો.

૩જી મેએ ગાંધીજીના ડોક્ટરોએ બુલેટિન બહાર પાડ્યું કે એમનું લોહી ઘટી ગયું છે, અને એમનું લોહીનું દબાણ ઓછું થઈ ગયું છે. એમની સાધારણ અવસ્થા વધારે ગંભીર ચિંતા ઉત્પન્ન કરી રહી છે. આખા ભારતમાં એમને છોડવાની ચળવળ શરૂ થઈ. ૬ઠ્ઠી મેએ સવારે આઠ વાગે ગાંધીજીને ને તેમના સાથીઓને છોડી મૂકવામાં આવ્યા. પછીની તપાસમાં આંતરડામાં ફૂમિ ને મરડાનાં જંતુ માલૂમ પડ્યાં.

ગાંધીજીનો આ છેલ્લો જેલવાસ હતો. તેઓ બધું મળીને ૨૦૮૯ દિવસ ભારતની જેલમાં રહ્યા હતા, ૨૪૯ દિવસ દક્ષિણ આફ્રિકાની

જેલોમાં રહ્યા હતા.

જેલમાંથી છૂટીને ગાંધીજી મુંબઈ નજીક જૂહુને કિનારે શાંતિકુમાર મોરારજીના બંગલામાં રહ્યા.

શ્રીમતી મોરારજીએ એમને ચલચિત્ર જોવાનો આગ્રહ કર્યો. તેમણે જિંદગીમાં ચલચિત્ર જોયું ન હતું. ઘણું સમજાવ્યા ત્યારે તે માન્યા. ત્યાં એમને બંગલામાં જ 'મિશન ટુ મોસ્કો' નામની ફિલ્મ બતાવવામાં આવી.

'આપને કેવી લાગી ?'
શાંતિકુમારે પૂછ્યું.

'મને પસંદ ન આવી,'
ગાંધીજીએ ઉત્તર આપ્યો. એમને નૃત્ય ન ગમ્યાં, સ્ત્રીઓનાં આછાં અધૂરાં વસ્ત્રો ન ગમ્યાં. તે પછી એમને હિંદી ચિત્ર 'રામરાજ્ય'

બતાવવામાં આવ્યું.

ડોક્ટરો ગાંધીજીના ઉપચાર કરી રહ્યા હતા. મૌન દ્વારા ગાંધીજી પોતે પણ પોતાના ઉપચાર કરી રહ્યા હતા. શરૂઆતમાં એમણે પૂર્ણ મૌન સેવ્યું. થોડાં અઠવાડિયાં પછી તેઓએ સાંજે જથી ૮ બોલવાનું શરૂ કર્યું. એ હતો પ્રાર્થનાનો વખત.

ને થોડાં અઠવાડિયાંમાં એમણે પાછું કાર્યક્ષેત્રમાં ઝંપલાવ્યું.

અનુક્રમણિકા

૨૨. ઝીણા
અને ગાંધી

મહમદઅલી ઝીણા પોતાને ગાંધીજીની સમકક્ષ માનતા હતા. તે આરસની ભવ્ય અર્ધચંદ્રાકાર હવેલીમાં રહેતા હતા. એ બંગલો એમણે બીજા મહાયુદ્ધના ગાળામાં

બંધાવ્યો હતો. ૧૯૪૨માં હું એમને મળ્યો ત્યારે એમણે કેફિયત દેતા હોય તેમ કહેલું, 'હજી એની પૂરી સજાવટ નથી થઈ.'

ઝીણાની ઊંચાઈ છ ફૂટ ઉપર હતી, વજન ૧૨૬ પાઉન્ડ હતું. તેઓ છેક સોટા જેવા પાતળા હતા. એમનું મોટું માથું સફેદ વાળથી ઢંકાયેલું રહેતું — વાળ પાછળની બાજુ વધેલા રહેતા હતા. એમનું મોં ચપટું હતું. નાક લાંબું અણિયાળું હતું. ગાલમાં ઊંડા ખાડા હતા, તેથી ગાલનાં ઠાડકાં ઊપસી આવેલાં લાગતાં હતાં. દાંત ખરાબ હતા. એ બોલતા નહિ ત્યારે હડપચી નીચે દબાવી દેતા, હોઠ ભીંસી દેતા, મોટી મોટી ભ્રમરો પહોળી કરી દેતા. એને પરિણામે એમના ચહેરા પર નિષેધક ગંભીરતા આવી વસતી. હસતા તો એ ક્યારેય નહિ.

મેં ઝીણાને બતાવ્યું કે ધર્મના, રાષ્ટ્રના, સરહદના ઝઘડાઓમાં પ્રજાઓ શેકાઈ રહી છે ને તેમાંથી યુદ્ધો થયાં છે. સંસારને તો આવશ્યકતા છે સમરસતાની, જાતજાતનાં અનૈક્યની નહિ.

ઝીણાએ ઉત્તર દીધો, 'તમે તો આદર્શવાદી છો. હું વ્યવહારવાદી છું. હું તો જે છે તેનો જ વિચાર કરું છું. દાખલા તરીકે ફ્રાંસ અને ઈટાલીને જ લો. અનેક રીતરિવાજો અને ધર્મ એક છે. એમની ભાષાઓ પણ એક જેવી છે, છતાં એ બંને જુદા છે.'

'તો શું યુરોપમાં છે તેવું અંધેર આપ અહીં પણ લાવવા માગો છો ?' મેં પૂછ્યું.

'હું તો આજે મોજૂદ છે એવી અલગ પાડનારી ખાસિયતો જોનારો છું. મારે તો એનો જ

સામનો કરવાનો છે.'

ઝીણા મઝહબી મુસલમાન ન હતા. તેઓ શરાબ પીતા, ડુકકરનું માંસ પણ ખાતા. ઈસ્લામમાં એ બંનેનો નિષેધ કરેલો છે. તે ભાગ્યે જ મસ્જિદમાં જતા. તેઓ ન'તા જાણતા અરબી, ન'તા જાણતા ઉર્દૂ. ચાળીસ વર્ષની ઉંમરે એમણે પોતાના મઝહબ બહારની એવી અઢાર વર્ષની પારસી છોકરી સાથે લગ્ન કરેલાં. બીજી બાજુ એમની એકની એક સુંદર દીકરીએ ખ્રિસ્તી બની ગયેલા એક પારસી સાથે વિવાહ કર્યા તો એમણે તેને છોડી જ દીધી. એમની પત્ની પણ એમને છોડી ગઈ હતી. એમને છોડી ગયા પછી થોડા વખતમાં જ ૧૯૨૯માં તે મરણ પામી હતી. પછીનાં વર્ષોમાં એમની બહેન ફાતિમા એમની સદાની સાથી ને સલાહકાર બની. બહેનની

સૂરતશકલ પણ ભાઈના જેવી જ હતી.

પોતાના જાહેરજીવનની શરૂઆત ઝીણાએ હિંદુ મુસલમાનોને એક કરવાના પ્રયત્નથી કરેલી. ૧૯૧૭માં મુસ્લિમ લીગની બેઠકમાં હિંદુઓના કહેવાતા જેર ઉપર બોલતાં એમણે કહેલું : 'ડરશો નહિ, તમને એમની સાથે સહકાર અને એકતાથી ચાલતાં ડરાવીને ભગાડવા માટે આ એક હાઉ ઊભો કરવામાં આવેલો છે. આવો હાઉ પોતાની સત્તા ટકાવી રાખવા માટે જરૂરનો છે.'

ઝીણા કેંગ્રેસના પણ આગેવાન હતા. એમને ઘરે આપેલી બેમાંની પહેલી મુલાકાતમાં એમણે મને કહ્યું હતું, 'હોમરૂલ લીગમાં નેહરુએ મારા

હાથ નીચે કામ કરેલું. ગાંધીએ મારા હાથ નીચે કામ કરેલું. મુસ્લિમ લીગ સ્થપાઈ તો મેં કોંગ્રેસને હિંદુસ્તાનની આઝાદીના એક પગલા તરીકે લીગને મુબારકબાદી આપવા કોંગ્રેસને સમજાવી. ૧૯૧૫માં મુંબઈમાં કોંગ્રેસ અને લીગની બેઠક એક જ વખતે રખાવી, કે જેથી એકચની ભાવના પેદા થાય. અંગ્રેજોને આ એકતામાં ભય દેખાયો. ખુફી બેઠક બંધ કરાવી. મારો હેતુ હતો હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા. આથી બેઠક બંધ જગામાં થઈ. ૧૯૧૬માં મેં લખનૌમાં બંનેની બેઠક એક વખતે કરાવી. લખનૌ કરાર કરાવવામાં મારો ઠીક પ્રમાણમાં હાથ હતો. ૧૯૨૦માં ગાંધી આગળ આવ્યા ત્યાં સુધી આ હાલત હતી. પછી હિંદુ-મુસ્લિમ સંબંધો બગડવા લાગ્યા. ૧૯૩૧ની ગોળમેજી પરિષદ વખતે

હું સાફ જોઈ શક્યો કે એકતાની વાતો નકામી છે. ગાંધીને એકતા જોઈતી ન હતી. હું નિરાશ થઈ ગયો. મેં ઇંગ્લંડમાં જ રહી જવાનું નક્કી કર્યું. ૧૯૩૫ સુધી હું ત્યાં રહ્યો. હિંદુસ્તાન પાછા આવવાનો મારો ઇરાદો જ ન હતો. પણ હિંદુસ્તાનથી આવતા મિત્રો મને ત્યાંની હાલતની વાતો કહેતા હતા ને હું ત્યાં ઘણું કરી શકું એમ છું એવું સૂચવતા હતા. છેવટે મેં હિંદુસ્તાન પાછા આવવાનો નિર્ણય કર્યો.'

ઝીણા એક શ્વાસે ઊકળતા દિલે બધી વાત કહી ગયા. જરા થોભીને સિગારેટનો દમ લઈને એમણે પાછું બોલવા માંડ્યું, 'આ બધી વાતો કરીને હું તમને એ બતાવવા માગું છું કે ગાંધીને આઝાદી નથી જોઈતી. અંગ્રેજો ચાલ્યા જાય એવું એ માગતા નથી.

એ તો સહુ પ્રથમ હિંદુ છે. નેહરુ પણ નથી માગતા કે અંગ્રેજો ચાલ્યા જાય. એ બંનેને હિંદુ રાજ્ય જોઈએ છે.'

'ન્યુયોર્ક ટાઈમ્સ'ના સંવાદદાતા જ્યોર્જ ઈ. જોન્સ ઝીણાને અનેક વાર મળ્યા હતા. તેમણે પોતાના 'ટયુમલ્ટ ઈન ઈન્ડિયા' નામના પુસ્તકમાં લખ્યું છે, 'ઝીણા એક ઉચ્ચ કોટીના રાજકારણી કારીગર છે, તેઓ ઈટાલીના મેડિયાવેલીની નીતિશૂન્ય પરિભાષામાં આવી શકે. એમની અંગત ખોડ છે એમનું કિન્નાખોર મૌન, અહંકાર અને જિદ્દી વલણ. એ ભારે વહેમી આદમી છે, એ એવું માની બેઠા છે કે એમને જાતજાતના અન્યાયો થયા છે. એમની દબાવી રાખેલી ઉગ્રતા માનસિક રોગની સીમાએ પહોંચી ગઈ છે. પોતાની જાતમાં જ

રાયતા ને બીજાથી અલગ પડી ગયેલા ઝીણા એવા ઘમંડી છે કે એમનામાં વિવેક રહ્યો નથી.'

ઝીણા સિવાયના લીગના બધા જ આગેવાનો મોટા-મોટા જાગીરદાર, જમીનદાર તથા નવાબ હતા. મુસ્લિમ લીગને નાણાં આપનારા એ જમીનદારોએ મુસલમાન કિસાનોને હિંદુ કિસાનોથી જુદા પાડવા મઝહબનો આશરો લીધો.

મુસલમાનોનો જમીનદારોનો બનેલો ઉચ્ચ વર્ગ અને મધ્યમ વર્ગ ઝીણાને પક્ષે હતો, પણ એને પોતાનું સંખ્યાબળ વધારવા કિસાનોની જરૂરત હતી. મઝહબનો જુસ્સો જગાડવાથી મુસલમાન કિસાનોને હાથમાં લઈ શકાશે એવું એમને તરત જ સમજાઈ ગયું. પાકિસ્તાન -

મુસલમાનોનું અલગ રાજ્ય એ એમનો મંત્ર બન્યો.

ઝીણાની કલ્પનાના પાકિસ્તાનમાં જે છ કરોડ મુસલમાનોનો સમાવેશ થતો હતો તેઓ મુસ્લિમ બહુમતી પ્રાંતોમાં હોવાથી હિંદુઓના દબાણથી મુક્ત હતા, તોય એવું પાકિસ્તાન પ્રાપ્ત કરવા ધર્મની ને રાષ્ટ્રવાદની લાગણી ઉશ્કેરવી જરૂરની હતી, સાથે હિંદુ બહુમતી પ્રાંતોમાંના હિંદુઓની લાગણી પણ એ રીતે ઉશ્કેરાય કે જેથી તે પ્રાંતોમાં વસનારા મુસલમાનોને વેઠવું પડે. ઝીણા આ પાસો ફેંકવા તૈયાર થઈ ગયા.

બિનધાર્મિક ઝીણા સાંપ્રદાયિક રાજ્ય ઊભું કરવા માગતા હતા. જ્યારે પૂર્ણપણે ધાર્મિક એવા ગાંધી બિનમઝહબી રાજ્ય માગતા હતા.

હિંદુ અને મુસલમાનોના પરસ્પરના સંબંધમાં એકબીજા પ્રત્યેની શુભ વૃત્તિની ને સહાનુભૂતિની આવશ્યકતા હતી એમાં તો સંદેહ નથી જ. ગાંધીજીને મનુષ્ય સ્વભાવમાં એટલી શ્રદ્ધા હતી કે ધીરજપૂર્વક એટલું સાધી શકાશે એવું એમને લાગ્યા કરતું હતું.

એથી ઊલટું ઝીલાને તો તરત ને તરત બે ટુકડા જોઈતા હતા. ગાંધીજી રાષ્ટ્રીયતાના સૂત્રે ભારતને એક કરવા માગતા હતા, ઝીલા ધર્મની સુરંગ ચાંપીને એના ટુકડા કરવા માગતા હતા.

૧૯૪૪ની જેલમુક્તિથી માંડીને ૧૯૪૮માં મૃત્યુ આવ્યું ત્યાં સુધી ભાગલાની ઘટનાનું કરુણ દુઃખ ગાંધીજીને માથે ઝઝૂમતું રહ્યું.

૧૯૪૪નો જૂન આવતાં ગાંધીજી બીમારીમાંથી કંઈ સ્વસ્થ થયા ને પાછા રાજકારણના મેદાનમાં ઊતરી પડયા. એમણે વાઈસરોય વેવલને મુલાકાત માટે લખ્યું. વેવલે જવાબ આપ્યો : 'આપણા બેનાં દ્રષ્ટિબિંદુ વચ્ચે જે મૂળભૂત ભેદ છે તેનો વિચાર કરતાં મને લાગે છે કે આપણી મુલાકાતનો કંઈ અર્થ નહિ રહે.'

આથી ગાંધીજીએ પોતાનું ધ્યાન ઝીણા ઉપર ઠેરવ્યું. ગાંધીજી હંમેશાં એવું માનતા રહ્યા હતા કે કોંગ્રેસ અને મુસ્લિમ લીગ વચ્ચે સમજૂતી થઈ જાય તો ઇંગ્લેન્ડનો ભારતને સ્વતંત્રતા આપ્યા વિના છૂટકો ન થાય.

રાજગોપાલાચારીના પ્રેર્યા ગાંધીજીએ ૧૭મી જુલાઈએ ઝીણાને પત્ર લખ્યો. તેમાં પરસ્પર

વાતચીત થાય એવી સૂચના કરી.

બંને વચ્ચે લાંબોલાંબો પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો. આખરે ગાંધી-ઝીણા મુલાકાતો લમી સપ્ટેમ્બરથી શરૂ થઈ ને રફમી સપ્ટેમ્બરે પડી ભાંગી. તે પછી એમની વચ્ચેનો આખો પત્રવ્યવહાર છાપાંઓમાં જાહેર કરી દેવામાં આવ્યો.

ગાંધીજી અને ઝીણાની વચમાં બે રાષ્ટ્રના સિદ્ધાંતની મોટી દીવાલ પડેલી હતી.

'શું આપણે બે રાષ્ટ્રના સિદ્ધાંતના મતભેદની બાબતમાં એકમત ન થઈ શકીએ ? શું આ પ્રશ્નનો આત્મનિર્ણયના ધોરણે તોડ ન નીકળી શકે ?' ગાંધીજીએ દલીલ કરી.

ગાંધીજીનું સૂચન એવું હતું કે

મુસ્લિમ બહુમતીવાળા બલૂચિસ્તાન, સિંધ તથા સરહદ પ્રાંતોમાં ને બંગાળ, આસામ તથા પંજાબમાં લોકમત લેવામાં આવે. મત જેા અલગ થવાના પક્ષમાં આવે તો એવા કરાર કરવામાં આવે કે હિંદ સ્વતંત્ર થતાં જ બને તેટલું જલદી એમનું અલગ રાજ્ય રચવામાં આવે.

ઝીણાએ આ બાબતે ત્રણ વાર 'નહિ' કહ્યું. એમને તો અંગ્રેજોની હાજરીમાં જ હિંદના ભાગલા જેાઈતા હતા. મત લેવાની એમની યોજના પણ નિરાળી જ હતી. એમની માગણી એવી હતી કે અલગ થવાના પ્રશ્નનો નિર્ણય માત્ર મુસલમાનોની બહુમતીથી જ કરવામાં આવે. ગાંધી ઝીણાની એ સૂચના માન્ય ન રાખી શકે એ તો સ્પષ્ટ જ હતું.

વોશિંગ્ટનના બ્રિટિશ
એલચીખાતા તરફથી તૈયાર
કરવામાં આવેલા ગાંધી-ઝીણા
મુલાકાતો અંગેના ખરીતામાં લખ્યું
છે :

'મિ. ઝીણાની સ્થિતિ સધધર
છે. એમની પાસે તેઓ આપી શકે
એવી - જેની મિ. ગાંધીને
અતિશય અને તાત્કાલિક જરૂર છે
એવી એક વસ્તુ છે. એ વસ્તુ છે
અધિકારનો મોટો હિસ્સો તરત જ
સોંપી દેવા સારુ બ્રિટન પર
દબાણ લાવવા માટે જરૂરી એવો
મુસલમાનોનો સહકાર. એથી
ઊલટું, મિ. ગાંધી પાસે મિ.
ઝીણાને આપવાની એવી કોઈ
વસ્તુ નથી જેને માટે મિ. ઝીણા
થોભી ન શકતા હોય. મિ.
ઝીણાની દ્રષ્ટિએ સ્વતંત્રતા એક કે
બે વર્ષ પહેલી મળે તેનું
મુસલમાનોના હકકના રક્ષણની

સરખામણીમાં કશું જ મૂલ્ય નથી.'

રીઠા સોદાબાજોના પેંતરાનું આ રીઠું પૃથકકરણ છે. ઝીણા સ્વતંત્રતા સારુ થોભી શકે તેમ હતું. ગાંધીજી જાણતા હતા કે સ્વાધીનતા મેળવી લેવાનો આ જ મોકો હતો.

એ વખતે તો ઇતિહાસ વચમાં આવ્યો ને ઝીણાના મનસૂબા ઉથલાવતો ગયો, પણ પછી કાબેલ ઝીણાએ ઇતિહાસને પણ ઉથલાવ્યો.

ભાગ ત્રીજો

બે રાષ્ટ્રોનો ઉદય

૨૩ માર્ચ, ૧૯૪૩થી ૩૦
જાન્યુઆરી, ૧૯૪૮

અનુક્રમણિકા

૧.

સ્વાધીનતાને ઊંબરે

૧૯૪૪ના ઓગસ્ટની ૩૦મી તારીખે હું વેન્ડલ વિલ્ડીને એમની ન્યુયોર્કના બારા નજીકના કિનારા પર આવેલી ઓફિસમાં મળ્યો. એ હતા પ્રામાણિક માણસ. ૧૯૪૪ના સપ્ટેમ્બરમાં એમનું મૃત્યુ થયું ને અમેરિકાની અમૂલ્ય સંપત્તિ ઓછી થઈ. એમણે કહ્યું હતું : 'યુદ્ધ દસમાંથી સાત ભાગ જેટલું તો જિતાઈ ચૂક્યું છે, પણ આપણે દસમાંથી નવ ભાગ જેટલી શાંતિ હાર્યા છીએ.' એમણે આખા પૂર્વનો પ્રવાસ ખેડ્યો હતો ને યુરોપ અને એશિયા વચ્ચેના, ગોરા અને કાળા વચ્ચેના, સ્વતંત્ર દેશો અને ગુલામ સંસ્થાનો

પર્યેના જૂના સંઘર્ષોને કાયમ થતા જોયા હતા. તેમને લાગતું હતું કે એમાંથી કાં તો નવું વિશ્વ સરજાશે, કાં નવું વિશ્વચુક્ર.

બીજા લોકોને પણ લાગવા માંડ્યું હતું કે સરમુખત્યારશાહી વિરુદ્ધના ચુક્રથી આઝાદીના ક્ષેત્રને વિસ્તૃત કરવાની નૈતિક જવાબદારી ઊભી થતી હતી.

ઇંગ્લેન્ડ વિજયની નજીક જતું હતું તે સાથે ભારતમાં રાજકીય પરિવર્તન થતું અટકાવી નહિ શકાય એ પણ સ્પષ્ટ થતું જતું હતું.

૧૯૪૫ સુધીમાં ભારત એટલું મજબૂત થયું હતું કે એને કાબૂમાં રાખવું મુશ્કેલ હતું. ઇંગ્લેન્ડને ચુક્રમાં એટલું નુકસાન વેઠવું પડ્યું હતું કે ગાંધીજીની સાથેની બીજી અહિંસાત્મક લડાઈ દબાવવામાં,

અથવા ગાંધીજી કાબૂ ખોઈ બેસે તો હિંસાત્મક લડાઈ દબાવવામાં માણસ અને ધનનો જે ખર્ચ ઉઠાવવો પડે તેમ હતું તેનો તો એનાથી વિચાર પણ થઈ શકે એમ ન હતું.

લોર્ડ વેવલને એ વસ્તુ ખાસ ધ્યાનમાં આવી ગઈ હતી. ભારતમંત્રી લિયોપોલ્ડ એસ. એમરીએ ૧૪મી જૂન, ૧૯૪૫ના દિવસે આમસભામાં કહ્યું હતું : 'ભારત ઉપર જાપાન વિરુદ્ધના યુદ્ધનો ને યુદ્ધોત્તર યોજનાઓનાં કાર્યોનો ખૂબ ભાર નાખવામાં આવ્યો છે, તે વર્તમાન રાજકીય પરિસ્થિતિની કટોકટીને કારણે વધારે દબાઈ ગયું છે.' ભારતનું એ તંત્ર ચલાવનાર હતા લોર્ડ વેવલ.

વેવલ સેનાની હતા, કવિ હતા, અસાધારણ વ્યક્તિ હતા.

૧૯૪૪માં ચર્ચિતે વેવલને
હિંદના વાઈસરોય નીમ્યા હતા.

૧૯૪૫ના માર્ચમાં વેવલ
લંડન ગયા.

લંડનના 'ટાઈમ્સ' પત્રે
૧૯૪૫ના માર્ચની ૨૦ના પોતાના
અગ્રલેખમાં ભારત અંગે પોતાનો
મત પ્રગટ કરતાં લખ્યું હતું :
'લોકોમાં એવી લાગણી
વ્યાપકપણે ફેલાઈ છે કે આ દેશમાં
રાજકીય પહેલ નવેસરથી શરૂ થવી
જોઈએ... પહેલી વાત તો એ છે કે
ભારતવાસીઓને પૂર્ણ સત્તા
સોંપવા માટેની તૈયારીને સારું
સરકારી તંત્રના ચોકઠામાં
કર્મચારીઓની નિમણૂકમાં અને
પદ્ધતિમાં ફેર થવો જોઈએ. બીજું
ભારતના પક્ષો અને હિતોને જુદા
પાડી રાખનારા માંહોમાંહેના
વિરોધ કાયમ ચાલુ રહે તે

અંગ્રેજોની અને હિંદીઓની રાજનીતિ માટે શરમની વાત છે.'

ઇંગ્લેન્ડનો લોકમત - ચુસ્ત રૂઢિવાદીઓ સુધ્ધાં - ભારતની બાબતમાં ચર્ચિતની હઠીલી જડ નીતિનો સાથ છોડવા લાગ્યા હતા.

વેવલ લંડનમાં લગભગ બે મહિના રહ્યા. ભાવિ ભાખનારાઓ ઇંગ્લેન્ડની નજીક આવતી ચૂંટણીમાં મજૂર પક્ષનો વિજય થવાની આગાહી કરી રહ્યા હતા. વિદેશનીતિ સાધારણ રીતે આંતરિકનીતિનાં પ્રતિબિંબરૂપ હોય છે. વેવલના હોદ્દાની મુદત ચાર વર્ષ જેટલી બાકી રહેતી હતી.

૧૯૪૫ના એપ્રિલમાં સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘના જાહેરનામાનો મુસદ્દો ઘડવા માટે સાનફ્રાન્સિસ્કોમાં પરિષદ મળવાની હતી તે અગાઉ

હિંદી અને પરદેશી વૃત્તપત્રીઓએ ગાંધીજીનો સંદેશ માગ્યો. ગાંધીજીએ ઢ્ઢતાથી જણાવી દીધું : 'ભારતની રાષ્ટ્રીયતાનો અર્થ છે પાયામાં આંતરરાષ્ટ્રીયતા. જ્યાં સુધી મિત્રરાજ્યો યુદ્ધની પ્રભાવકારી શક્તિમાં, યુદ્ધ સાથે ચાલતી છલબાજીમાં, ચાલબાજીમાં વિશ્વાસ રાખવાનું છોડે નહિ, સર્વ કોમની ને સર્વ રાષ્ટ્રની આઝાદી અને સમાનતા પર રચાયેલી શાંતિ સિદ્ધ કરવા ઢ્ઢસંકલ્પ નહિ બને ત્યાં સુધી નથી શાંતિ મિત્રરાષ્ટ્રોને માટે કે નથી શાંતિ દુનિયાને માટે... ભારતની આઝાદી દુનિયાની શોષિત પ્રજાઓને બતાવી આપશે કે એમની આઝાદી પણ પાસે આવી રહી છે ને હવે કોઈને હાથે કોઈનું શોષણ નહિ થાય.'

ગાંધીજીએ આગળ ચલાવ્યું :

'સુલેહ ઔચિત્યપૂર્ણ હોવી જોઈએ. એમાં દંડની કે બદલાની ભાવનાને સ્થાન ન હોવું જોઈએ. જર્મની અને જાપાન અપમાનિત ન થવાં જોઈએ. શક્તિશાળી કોઈ દિવસ બદલાની ભાવના નથી રાખતો. આથી શાંતિના પરિણામની એકસરખી વહેંચણી થવી જોઈએ, પ્રયત્નો એમને મિત્ર બનાવવાના હોવા જોઈએ. આ સિવાય મિત્રરાષ્ટ્રો બીજી કોઈ રીતે પોતાના લોકશાસનવાદની ખાતરી નહિ આપી શકે.' પણ ગાંધીજીને એવું લાગતું હતું કે સાનફ્રાન્સિસ્કો પરિષદના મૂળમાં યુદ્ધને જન્મ આપનાર અપિશ્વાસ અને ભયનાં વાદળ ઘેરાયેલાં પડેલાં હતાં.

સમૃદ્ધિ એ શાંતિની જોડિયા બહેન હોય છે ને નિર્ભયતા એ બંનેની જનની હોય છે એ ગાંધીજી સારી પેઠે જાણતા હતા. ૧૯૬૦

પહેલાં ભારત – ને સાથે મોટા ભાગના એશિયાઈ દેશો – સ્વતંત્ર થઈ જશે એમાં કોને શક હતો ? એ સ્વતંત્ર નહિ બને તો પશ્ચિમનું જીવન દુઃસ્વપ્ન જેવું બની જાય, યુરોપનું પુનરુત્થાન અશક્ય બની જાય એ વિશે પણ કોને શક હતો ?

આ વિચારો ભારત તરફના ઇંગ્લેન્ડના વલણને આકાર આપી રહ્યા હતા.

વેવલ ભારત માટેની એક નવી યોજના પર બ્રિટિશ સરકારની મંજૂરીની મહોર મરાવી લઈને દિલ્હી પાછા ફર્યા. ૧૪મી જૂને એમણે એ યોજનાની આકાશવાણી દ્વારા જાહેરાત કરી. તે જ દિવસે એમણે કોંગ્રેસના પ્રમુખ મૌલાના આઝાદને, જવાહરલાલ નેહરુને તથા બીજા

આગેવાનોને છોડી મૂક્યા. રૂપમી જૂને એમણે હિંદના અગ્રગણ્ય આગેવાનોને સિમલા બોલાવ્યા.

કોંગ્રેસના નેતાઓ જવા તૈયાર હતા. ઝીણા મુસ્લિમ લીગના પ્રમુખ તરીકે અને લિયાકતઅલીખાં તેના મંત્રી તરીકે સામેલ થયા. ખિજ હયાતખાં અને ખ્વાજા નજિમુદ્દીનને તેમના પ્રાંતોના ભૂતપૂર્વ વડાપ્રધાનો તરીકે આમંત્રણ આપવામાં આવ્યાં. તે સિવાય માસ્તર તારાસિંહ શીખોના પ્રતિનિધિ તરીકે ને શ્રી શિવરાજ હરિજનોના પ્રતિનિધિ તરીકે આવ્યા. ગાંધીજી પ્રતિનિધિ નો'તા પણ તેઓ સિમલા ગયા ને ચર્ચાઓ ચાલતી રહી ત્યાં સુધી સિમલામાં રહ્યા.

વેવલ યોજના પ્રમાણે વાઈસરોયની કારોબારીમાં માત્ર બે

અંગ્રેજો રહેવાના હતા, એક વાઈસરોય ને બીજા સરસેનાપતિ. બાકીના બધા હિંદીઓ આવવાના હતા. આમ પરદેશની બાબતો, નાણાખાતું, પોલીસ વગેરે વિભાગો હિંદીઓના હાથમાં આવતા હતા.

પરંતુ સિમલા પરિષદ નિષ્ફળ નીવડી. વાઈસરોયે એનો દોષ ઝીણાને માથે ઢોળ્યો.

વેવલની યોજનામાં એક કલમ એવી હતી કે વાઈસરોયની કારોબારીમાં મુસલમાનોનું ને સર્વર્ણ હિંદુઓનું પ્રમાણ એકસરખું હોય. કેાંગ્રેસને એનો વાંધો હતો પણ કેાંગ્રેસ સમજૂતી માટે એટલી આતુર હતી કે તેણે એ સૂચનાનો સ્વીકાર કરી લીધો.

વેવલે જુદાજુદા પક્ષોના નેતાઓ પાસેથી નામોની યાદી

માગી. ઝીણા સિવાય સહુએ યાદી આપી.

ઝીણાએ સિમલા પરિષદ તોડી પાડી એનું એક કારણ પાછળથી જણાયું. એમણે એવું સૂચન કર્યું હતું કે વાઈસરોયની કારોબારીના તમામ મુસલમાન સભ્યોનાં નામ મુસ્લિમ નેતા તરીકે તે (ઝીણા) પોતે રજૂ કરે.

ઝીણાનો હિંદના મુસ્લિમોના નેતા હોવાનો દાવો ન તો વાઈસરોય મંજૂર રાખી શકે તેમ હતું, ન પડદા પાછળ રહીને કોંગ્રેસની નીતિનું સંચાલન કરી રહેલા ગાંધીજી.

સિમલા પરિષદનું નાવ એ ખડક સાથે અથડાઈને તૂટ્યું. હિંદમાંના ને ઇંગ્લેન્ડમાંના અંગ્રેજ અધિકારીઓ ઝીણાના સહકાર વિના કશું પગલું લેવા તૈયાર ન

હતા.

સિમલા પરિષદ દરમિયાન જ યુરોપમાં યુદ્ધનો અંત આવી ગયો હતો. ૨૬મી જુલાઈએ મજૂર પક્ષે રૂઢિવાદીઓને ચોખ્ખો પરાજય આપ્યો. વિન્સન્ટ ચર્ચિલને સ્થાને ક્લેમેન્ટ આર. એટલી પ્રધાનપદે આવ્યા.

૧૪મી ઓગસ્ટે વડી સત્તાઓએ જાપાનની શરણાગતીનો સ્વીકાર કરી લીધો.

ઇંગ્લેન્ડની મજૂર પક્ષની સરકારે તરત જ જાહેરાત કરી કે તે ભારતને તરત જ સ્વશાસન આપવા માગે છે. સરકારે વેવલને લંડન બોલાવ્યા. મજૂર સરકારના નિર્ણયની ૧૯મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૫ને દિવસે એટલીએ લંડનથી ને વેવલે નવી દિલ્હીથી જાહેરાત કરી.

કેંગ્રેસ કારોબારીએ એ પ્રસ્તાવને 'અસ્પષ્ટ, અપૂર્ણ, અસંતોષજનક' લેખાવ્યો, પણ સરકારનું વલણ સમજૂતી કરવાનું હતું.

સઘળા પક્ષો ચૂંટણીને માટે તૈયાર થઈ ગયા.

ધારાસભાઓમાં મુસ્લિમોને બેઠકોમાં કેંગ્રેસને ભારે બહુમતી મળી, મુસ્લિમ બેઠકોમાં મુસ્લિમ લીગને.

મડાગાંઠ ચાલુ જ રહી.

૧૯૪૫ના ડિસેમ્બરમાં વેવલે કલકત્તાના એક ભાષણમાં ભારતના લોકોને સંબોધીને કહ્યું, 'હિંદ રાજકીય અને આર્થિક સંક્રાંતિને તબક્કે આવીને ઊભું છે તે વખતે તેણે હિંસાખોરી અને ઝઘડાઓથી દૂર રહેવું જોઈએ.'

ગાંધીજી કલકત્તામાં જ હતા. તેમણે બંગાળના ગોરા ગવર્નર રિચર્ડ કેસી સાથે કેટલાક કલાક ગાળ્યા. એમણે વાઈસરોય સાથે પણ એક કલાક સુધી વાતચીત કરી. તેઓ વાઈસરોયના મુકામેથી નીકળ્યા તો માનવસમુદાય એમને રોકીને ઊભો. તેઓ ભાષણ નહિ કરે ત્યાં સુધી માનવસમુદાય એમને આગળ વધવા નહિ દે એટલે તેઓ ગાડીમાં જ ઊભા થઈ ગયા ને બોલ્યા, 'શાંતિના આપણા સંદેશને લીધે ભારતે પૂર્વમાં ભારે પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે.'

એ જ દિવસે ઝીણાએ મુંબઈમાં કહ્યું, 'મિ. ગાંધી કહી દે કે હું કબૂલ કરું છું કે પાકિસ્તાન થવું જોઈએ, તો હિંદુસ્તાનના સવાલનો દસ જ મિનિટમાં નિવેડો આવી જાય. હું માનું છું કે ભારતના ચોથા ભાગનું - જેમાં સિંધ,

બલૂચિસ્તાન, પંજાબ અને સરહદ પ્રાંત, પંજાબ અને બંગાળ એ છ પ્રાંતોનું – તેમની આજની સરહદો કાયમ રાખીને પાકિસ્તાન બનવાનું છે.'

પરંતુ ગાંધીજી એ કહી શકે તેમ ન હતું, એમણે એ કહ્યું પણ નહિ. તેઓ તો ભારતના ટુકડા થાય, તેને પાપ સમાન લેખતા હતા.

અનુક્રમણિકા

૨. ભારત દ્વિધામાં

ગાંધીજી કહ્યા કરતા, 'મારે સવાસો વર્ષ જીવવું છે.' પણ તે 'હાલતાચાલતા મુડદા માફક નહિ, કુટુંબીઓ અને સમાજ ઉપર ભારરૂપ થઈને નહિ.' પહેલાં તો એમણે શરીરે સ્વસ્થ શી રીતે રહી શકાય તે બતાવ્યું. ૧૯૦૧માં એમણે દવાની શીશીઓ ફોડી

નાખી, તેમણે કુદરતી ઉપચારો અને નિયમિત આહાર લેવાનું શરૂ કર્યું. એનાથી પણ મહત્વની વાત તેમણે એ કરી કે તેમણે દીર્ઘાયુની ચાવી જેવી અનાસક્તિ કેળવવા માંડી. ગાંધીજી કહેતા, 'દરેકને ફળની ઈચ્છા રાખ્યા વિના કર્મ કરતા રહીને સવાસો વર્ષ જીવવાનો અધિકાર છે, દરેકે સવાસો વર્ષ જીવવાની ઈચ્છા રાખવી જોઈએ.' કર્મમાં પ્રવૃત્તિ છતાં તેના ફળને વિશે નિવૃત્તિમાં નિરતિશય આનંદ રહેલો છે, અમૃતત્વ રહેલું છે જે જીવનને ટકાવી રાખે છે. એમાં ઉદ્ધિગ્નતા અથવા અધીરતાને સ્થાન નથી. અહંકાર મૃત્યુ છે, ત્યાગ જીવન છે.

ગાંધીજીએ એક નવું ધ્યેય અપનાવ્યું – નિસર્ગોપચાર. એને એ પોતાનું 'નવજાત બાળક'

લેખાવતા હતા. એમની બીજી સંતતિ ખાદી, ગ્રામોદ્યોગ, રાષ્ટ્રભાષા, અન્ન ઉત્પાદન, હિંદનું સ્વાતંત્ર્ય, વિશ્વશાંતિ – પણ એમને હાથે પોષણ પામતી જતી હતી. આ નવજાત બાળક માટે એક ટ્રસ્ટ બનાવવામાં આવ્યું. એના ત્રણ ટ્રસ્ટીઓમાં ગાંધીજી એક હતા. ગાંધીજીના ચિકિત્સક ડૉ. દીનશા મહેતાનું પૂના શહેરમાં એક નિસર્ગોપચાર કેન્દ્ર હતું. એને માટે એ નક્કી થયું કે ટ્રસ્ટના પહેલા પગલા તરીકે એ જ કેન્દ્રને વિકસાવીને તેને નિસર્ગોપચાર વિશ્વવિદ્યાલય બનાવવામાં આવે.

પણ એક મૌનવારે ગાંધીજીએ એ યોજના પડતી મૂકવાનો નિર્ણય કરી લીધો. એમણે કબૂલ કર્યું, 'મને લાગ્યું કે હું મૂર્ખાઈ કરી રહ્યો હતો, કે મેં ગરીબોને માટે શહેરમાં સંસ્થા ખોલવાનો વિચાર

કર્યો.' તેઓ નિસર્ગોપચારને ગરીબો સુધી પહોંચાડવા માગતા હતા. એમની એવી આશા નો'તી કે ગરીબને એ શોધતાં આવવું પડે. એ ભૂલમાં પણ એક પાઠ રહેલો છે : કોઈ પણ વાત તમારી બુદ્ધિ અને હૃદયમાં ઊતરતી ન હોય ત્યાં સુધી તેને વેદવાક્ય ના માની લેશો, પછી એ વાત ગમે તે મહાત્માએ કહી હોય. ગાંધીજીને ચંત્રવત્ આજ્ઞાપાલન થાય તે પસંદ ન હતું.

તેઓ ગામડાંમાં નિસર્ગોપચારનું કાર્ય શરૂ કરવા માગતા હતા. એમણે લખ્યું : 'એ જ સાચું હિંદ છે, મારી કલ્પનાનું હિંદ, જેને માટે હું જીવું છું.' એમણે પોતાનો વિચાર તરત જ અમલમાં મૂક્યો. થોડા જ દિવસમાં તેઓ પૂના સોલાપુર લાઈન પર ત્રણ હજારની વસ્તીના ઉરુલી નામના

ગામમાં બેસી ગયા. ત્યાં પાણી જોઈએ તેટલું મળી શકે તેમ હતું, ત્યાંનાં હવાપાણી સારાં હતાં, ફળના બગીચા હતા, તારટપાલ ઓફિસ હતી, ટેલિફોન ન'તો.

પહેલે જ દિવસે ૩૦ શેતકરી કિસાન નિસર્ગોપચાર કેન્દ્રમાં આવ્યા. છને ગાંધીજીએ જાતે તપાસ્યા. બધા રોગની એમણે એક જ દવા બતાવી : રામનું નામ લો, સૂર્યસ્નાન કરો, માલિશ કરો, કટિસ્નાન કરો, ગાયનું દૂધ ને છાશ લો, ફળોનો રસ લો, પાણીનો જોઈએ તેટલો ઉપયોગ કરો. ભગવાનનું નામ એટલે ખાલી હોઠ હલાવવાના નહિ. જાપ ચાલતા હોય ત્યારે આત્મા તેમાં લીન થઈ જવો જોઈએ. ગાંધીજીએ કહ્યું : 'સઘળી માનસિક અને શારીરિક પીડા એક કારણમાંથી જન્મે છે, તેથી તેનો ઉપાય પણ

એક જ હોય એ સ્વાભાવિક છે.' એમણે કહ્યું : 'આપણામાંનો દરેક જણ શરીરના કે મનના રોગથી પીડાતો હોય છે. રામનામના જાપ સાથે ચિત્તની શુદ્ધિ, ભલાઈ, સેવા અને ત્યાગ ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાથી માટીનાં પોતાં, સ્નાન, માલિશ દ્વારા જે ફાયદો થવાનો હોય તેનો માર્ગ તૈયાર થાય છે.'

પદાર્થ ઉપર વિચારની અને ચિત્તવૃત્તિની જે અસર થાય છે તેના ઉદાહરણરૂપ ગાંધીજી જાતે જ હતા. જુવાનીમાં ને જુવાની પછી પણ તેમણે સ્વાસ્થ્યનું પૂરેપૂરું ધ્યાન રાખ્યું હતું. તેઓ પોતાની સાથે જોડાયેલા સઘળા જીવોની સેવા કરતા હતા. તેઓ બીજાના દુઃખે દુઃખી થતા. એમનામાં અસીમ કરુણા હતી.

પ્રેમાળ માતા મનથી ઈચ્છતી

હોય છે કે પોતાના બાળકની માંદગી પોતાની જાત ઉપર આવે, પરંતુ તેની ઈચ્છા પૂરી થઈ શકતી નથી. ગાંધીજીના ઉપવાસ અછૂતોનાં, હડતાળિયાઓનાં, હિંદુઓનાં, મુસલમાનોનાં દુઃખોનું નિવારણ કરવાની આશાએ કરેલા આત્મદમન જેવા હતા. તેઓ પીડા આપનારાઓ માટે પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરતા હતા. દુઃખોનું નિવારણ કરવાની ને દર્દ મટાડવાની ઉત્કટ ઈચ્છા એમના હૃદયના ઊંડાણમાંથી ઊઠતી પ્રેરણાના પરિણામરૂપ હતી. ગાંધીજીને લાગતું હતું કે એમનો જીવનધર્મ લોકોને સુખી બનાવવાનો હતો. એ ભારતના સુખની ઔષધિના દાતા હતા. પણ જીવનનાં છેલ્લાં બે વર્ષ ભારતે એમને ખૂબ વ્યસ્ત રાખ્યા.

દેશમાં અનાજ અને કાપડની

અછત હતી. એમણે ૧૯૪૬ના ફેબ્રુઆરીની ૧૭મી તારીખે લખ્યું હતું : 'અનાજ અને કાપડના વેપારીઓએ સંગ્રહ અને સહાખોરીથી દૂર રહેવું જોઈએ. જ્યાં-જ્યાં પાણી મળી શકતું હોય ત્યાં-ત્યાં સઘળી ખેતી લાયક જમીનમાં ખેતી થવી જોઈએ. જમણવાર બંધ રહેવા જોઈએ.'

તેઓ બંગાળ, આસામ ને મદ્રાસમાં ફરતા હતા. 'વધુ અનાજ ઉગાડો' એમનું સૂત્ર હતું. 'કાંતો' એ એમનો ઉપદેશ હતો. નાહવામાં, હાથમાં ધોવામાં કે રસોડામાં વપરાતા પાણીનું એકએક ટીપું શાકભાજીના ક્યારામાં જવું જોઈએ. એમણે શહેરના લોકોને કહ્યું, 'શાકભાજી કૂંડામાં ને ભાંગ્યાતૂટ્યા ડબ્બાઓમાં ઉગાડો.'

તંગીને કારણે દેશની વધતી જતી વસ્તીનો પ્રશ્ન ઊઠ્યો. ગાંધીજીએ કહ્યું, 'ભૂંડની માફક વસ્તી વધારવાનું બંધ થવું જોઈએ, પણ એથી બીજી જાતજાતની અનીતિ પેદા થવી ન જોઈએ. માણસજાતને શોભાવે એવા ઉપાયથી એટલે કે સંયમના શુદ્ધ ઉપાયથી એ થવું જોઈએ.'

આવશ્યક વસ્તુઓની અછતને લીધે લૂંટફાટ અને બીજી જાતની હિંસાત્મક પ્રવૃત્તિઓ થવા માંડી. મુંબઈમાં ભારે તોફાન ફાટી નીકળ્યું. કલકત્તા, દિલ્હી તથા બીજાં શહેરોમાં લોકોએ આગ લગાડી. રસ્તે ચાલનારાઓને ફરજિયાત સૂત્રો ઉચ્ચારવાં પડ્યાં, અંગ્રેજોને હેટ ઉતારવાની ફરજ પાડવામાં આવી. ગાંધીજીએ એની સખત ખબર લઈ નાખી.

૧૯૪૬ના ફેબ્રુઆરીની ૧૦મીએ ગાંધીજીએ લખ્યું : 'હવે આપણે આપણા મૂળ ધ્યેયને પહેંચવા આવ્યા છીએ ત્યારે અરાજકતા અને હુલ્લડબાજી બંધ થવાં જોઈએ. ધીરજ, કડક શિસ્ત, સહકાર અને સદ્ભાવનાએ એનું સ્થાન લેવું જોઈએ. હું એ આશાને વળગી રહ્યો છું કે જ્યારે જનતાને માથે સાચી જવાબદારી આવશે તે અહો જમાવી બેઠેલા પરદેશી લશ્કરનો અસહ્ય બોજ દૂર થઈ જશે ત્યારે આપણે સ્વાભાવિક મોભો જાળવીને ચાલનારા તે સંયમી બની જઈશું.'

લોર્ડ પેથિક લોરેન્સ, સર સ્ટ્રેફર્ડ ક્રિપ્સ અને આલ્બર્ટ વી. એલેક્ઝાન્ડરનું બનેલું એક બ્રિટિશ કેબિનેટ મિશન સ્વતંત્રતાની શરતો નક્કી કરવા ભારત મોકલવામાં આવશે, એવી

વડાપ્રધાન એટલીએ જાહેરાત કરી. ગાંધીજીએ કહ્યું, 'હું ભારપૂર્વક કહું છું કે બ્રિટિશ સરકારનાં નિવેદનો ઉપર અવિશ્વાસ રાખવો ને પહેલેથી ઝઘડો ઊભો કરવો એ દૂરંદેશીના અભાવની નિશાની છે. શું સરકારી પ્રતિનિધિમંડળ એક મહાન રાષ્ટ્રને છેતરવા આવતું હશે ? આવો વિચાર કરવો એ નથી મરદને છાજતું, નથી સ્ત્રીને.'

કેબિનેટ મિશન ઇંગ્લેન્ડથી નીકળીને ૨૪મી માર્ચે નવી દિલ્હી આવી પહોંચ્યું; આવતાંવેંત જ તેણે નેતાઓ સાથે મુલાકાતોનો આરંભ કરી દીધો. અંગ્રેજ પ્રધાનોને મળવા ગાંધીજી પણ દિલ્હી આવી ગયા. પેથિક લોરેન્સ લખે છે, 'મારી વિનંતીથી, પછીના મહિનાઓમાં દિલ્હીમાં સખત ગરમી પડતી હતી તેની પરવા કર્યા વિના તેઓ વાતચીત ચાલતી રહી

તેનો બધો વખત અમારા અને કોંગ્રેસ કારોબારીના સંપર્કમાં રહ્યા.'

અનેક અઠવાડિયાં સુધી દોડાદોડ કરતાં પણ કશું નિશ્ચિત પરિણામ ન આવ્યું ત્યારે કેબિનેટ મિશને કોંગ્રેસ તથા મુસ્લિમ લીગને સિમલા પરિષદમાં ચર્ચાર પ્રતિનિધિઓ મોકલવા જણાવ્યું. ગાંધીજી પ્રતિનિધિ નો'તા છતાં વિચારવિનિમય કરી શકાય એટલા માટે આખો વખત હાજર રહ્યા. પછીને તબક્કે નેહરુ અને ઝીલા ખાનગી રાહે મુદ્દાઓની તડજોડના પ્રયત્ન કરતા રહ્યા, પરંતુ કશી સમજૂતી થઈ ન શકી.

છેવટે ગાંધીજીએ કેબિનેટ મિશનને જ કશી યોજના રજૂ કરવાનું જણાવ્યું.

૧૯૪૬ના મેની ૧૬મી તારીખે

કેબિનેટ મિશનની યોજનાની જાહેરાત કરવામાં આવી. તેમાં હિંદમાં બ્રિટિશ હકૂમતની સમાપ્તિ કરવાના ઇંગ્લેન્ડના નિર્ણયની જાણ કરવામાં આવી. તે દિવસની પ્રાર્થનાસભામાં ગાંધીજીએ કહ્યું, 'કેબિનેટ મિશનની ઘોષણા આપને પસંદ આવે કે ન આવે, પરંતુ ભારતના ઇતિહાસમાં એ સહુથી મહત્વની જાહેરાત છે, તેથી એનો ધ્યાનથી અભ્યાસ કરવો જોઈએ.'

ગાંધીજીએ એ જાહેરાતનો ચાર દિવસ સુધી અભ્યાસ કર્યો, પછી એમણે પાછું નિવેદન કર્યું, 'યોજનાની કસોટી કરી જોતાં મારી ખાતરી થઈ છે કે આ પરિસ્થિતિમાં બ્રિટિશ સરકાર આનાથી વધુ સારો દસ્તાવેજ તૈયાર ન કરી શકી હોત.'

મહાત્માજીએ કહ્યું, 'બ્રિટિશ

સરકારનો એકમાત્ર ઈરાદો
હિંદમાંથી બ્રિટિશ હકૂમત જલદીમાં
જલદી ઉઠાવી લેવાનો છે.'

કેબિનેટ મિશને પોતાની
હકીકત રજૂ કરતાં જણાવ્યું :
'અમારી સામેનાં પુષ્કળ નિવેદનો
જોતાં જણાય છે કે મુસ્લિમ
લીગના સમર્થકો સિવાય લગભગ
બધા જ લોકો ભારતની એકતા
માગે છે.'

છતાંય મિશને ભારતના
વિભાજનની સંભાવનાનો ખૂબ
બારીકાઈથી અને નિષ્પક્ષપાતપણે
વિચાર કર્યો.

પરિણામ શું આવ્યું ?

નિવેદનમાં આંકડાઓ ટાંકીને
મિશને બતાવી આપ્યું કે
પાકિસ્તાનના વાયવ્ય ભાગમાં
મુસલમાનો સિવાયની લઘુમતી

૩૭.૯૩ ટકા જેટલી ને ઈશાન ભાગમાં ૪૮.૩૧ ટકા જેટલી હશે, જ્યારે બાકીના ભારતમાં, પાકિસ્તાન બહાર, બે કરોડ મુસ્લિમો લઘુમતીમાં હશે. નિવેદનમાં કહેવામાં આવ્યું. 'આ આંકડાઓ ઉપરથી માલમ પડશે કે મુસ્લિમ લીગ જે દલીલો દ્વારા પાકિસ્તાનનું સ્વતંત્ર રાજ્ય માગે છે તેનાથી ધાર્મિક લઘુમતીઓના પ્રશ્નોનો નિવેડો નહિ આવી શકે.'

પછી મિશને જેમાં બિનમુસ્લિમ પ્રદેશો ન આવતા હોય એવા નાના પાકિસ્તાનનો વિચાર કરી જેાયો. આવા પાકિસ્તાનને, નિવેદનમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, મુસ્લિમ લીગે અવ્યવહારુ લેખાવ્યું. આથી પંજાબ, બંગાલ અને આસામનાં બબ્બે નવાં રાજ્ય કરવાં પડે તેમ હતું, ઝીણાને એ પ્રાંતો આખા ને

આખા જોઈતા હતા.

મિશને કહ્યું, 'હિંદના ભાગલા પડવાથી દેશની સંરક્ષણશક્તિ ઘટી જશે ને સાથે અવરજવરનાં સાધનો બે ભાગમાં વહેંચાઈ જશે.

'છેલ્લી વાત ભૂગોળની છે. પાકિસ્તાનના બે ભાગો ૭૦૦ માઈલ છેટા આવેલા છે, એ બંને વચ્ચેની અવરજવર, લડાઈ કે શાંતિનો આધાર હિંદુસ્તાનની શુભેચ્છા પર રહેશે.

'આથી અમે બ્રિટિશ સરકારને આજે જે સત્તા અંગ્રેજોના હાથમાં છે તેને બે સાર્વભૌમ સ્વતંત્ર રાજ્યોને સોંપવામાં આવે એવી સલાહ આપવા અસમર્થ છીએ.'

મિશને ભલામણ કરી કે નવી ચૂંટાયેલી પ્રાંતિક ધારાસભાઓ બંધારણસભાના સભ્યોની ચૂંટણી

કરે. એ સભા ભારતનું બંધારણ
ઘડશે.

એ દરમિયાન લોર્ડ વેવલ એક
વચગાળાની સરકાર રચવાનાં
પગલાં લેશે.

૨૧મી મેએ ઝીણાએ કેબિનેટ
મિશનની આલોચના કરતાં કહ્યું :
'પાકિસ્તાન એ જ એક ઉકેલ છે.'

પરંતુ જથી જૂને મુસ્લિમ લીગે
કેબિનેટ મિશનની યોજના
સ્વીકારી લીધી.

હવે કોંગ્રેસ શું કરે છે તેના ઉપર
બધી વાતોનો આધાર રહેતો હતો.

દિલ્હીમાં તાપ અને લૂ પડતાં
હોવાથી કોંગ્રેસ કારોબારી મસૂરી
ગઈ, સાથે ગાંધીજીને પણ લઈ
ગઈ.

દેશની આંખો મસૂરી પર મંડાઈ. કારોબારીએ ગાંધીજી સાથે વિચારોની આપલે કરી. એ બેઠકો કેવી નિર્ણાયક નીવડવાની હતી તેનો તે વખતે કોઈને ખ્યાલ ન હતો.

પરદેશના વૃત્તપત્રીઓ ગાંધીજીની પાછળપાછળ મસૂરી પહોંચ્યા. એકે ગાંધીજીને પૂછ્યું, 'એક દિવસ પૂરતી આપને હિંદની સરમુખત્યારી સોંપવામાં આવે તો આપ શું કરો ?'

એ પત્રકારે કોંગ્રેસ કારોબારીના, લોકો જેની આતુરતાથી રાહ જોઈ રહ્યા હતા એવા, નિર્ણયનો ઇશારો મળવાની આશાએ એ સવાલ પૂછ્યો હોય તો તેમાં તેને નિરાશ થવું પડ્યું. 'હું એનો સ્વીકાર નહિ કરું,' ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો. 'પણ

જેા એ સ્વીકારું જ તો તે દિવસ હું
 નવી દિલ્હીમાં હરિજનોની
 ઝૂંપડીઓ સાફ કરવામાં ને
 વાઈસરોયના નિવાસને હોસ્પિટલ
 બનાવવામાં ગાળું. વાઈસરોયને
 આટલા મોટા નિવાસની જરૂર પણ
 શી છે ?'

'ભલે,' પેલા વૃત્તપત્રીએ ખેંચ્યે
 રાખ્યું, 'માની લો કે એ લોકો
 આપની સરમુખત્યારી બીજે દિવસે
 પણ ચાલુ રાખે.'

હસતાં-હસતાં ગાંધીજીએ
 કહ્યું, 'બીજે દિવસે પણ એ જ
 કરું.'

કેબિનેટ મિશનના પ્રસ્તાવ
 વિશે કેાંગ્રેસ કારોબારીએ તત્કાલ
 કોઈ પ્રતિક્રિયા ન આપી. ૮મી જૂને
 ગાંધીજી દિલ્હી આવી ગયા.
 કારોબારીની મંત્રણાઓ ત્યાં
 ચાલવાની હતી. બ્રિટિશ સરકારની

યોજનાનો સ્વીકાર કરી લેવાની ભલામણ કરવા રાજગોપાલાચારી પણ મદ્રાસથી આવી પહેંચ્યા.

વળી એક અઠવાડિયું નીકળી ગયું, તોય કેંગ્રેસ કેબિનેટ મિશનની યોજના સ્વીકારશે કે ફગાવી દેશે એનો કશો અણસાર આવ્યો નહિ.

૧૬મી જૂને લોર્ડ વેવલે જાહેરાત કરી કે વચગાળાની સરકારની રચના સંબંધે કેંગ્રેસ અને મુસ્લિમ લીગ વચ્ચે સમજૂતી થઈ શકી નથી, તેથી તેઓ પોતે સરકારી હોદ્દાઓ ઉપર ચૌદ હિંદીઓની નિમણૂક કરી રહ્યા છે.

કેંગ્રેસને હવે બે પ્રશ્નના જવાબ આપવાના રહ્યા : વચગાળાની સરકારમાં કેંગ્રેસે દાખલ થવું કે નહિ ? સ્વતંત્ર સંયુક્ત ભારતના બંધારણનો ખરડો ઘડવા

બંધારણસભામાં જવું કે નહિ ?

અનુક્રમણિકા

૩. ગાંધીજી સાથેની બીજી મુલાકાત

હું ૧૯૪૬ના જૂનની ૨૫મીએ દિલ્હીના વિમાનમથકે ઊતર્યો. થાકી ગયો હતો, પણ ગાંધીજીને મળવાની એવી ઉત્કટ ઇચ્છા થઈ આવી કે તેને દબાવી ન શક્યો. મેં વિચાર કર્યો, ગાંધીજીની સાથે થોડી વાત કરવી એ મારો હિંદનો પહેલો કાર્યક્રમ હશે. એટલે મારો સામાન હોટેલના સ્વાગત ખંડમાં મૂકીને જ ટેક્સી લઈને હરિજન વસાહતમાં ગાંધીજીની ઝૂંપડીએ જવા ઊપડ્યો.

ગાંધીજી ઝૂંપડી બહાર પ્રાર્થનાસભામાં બેઠા હતા. હજારેક

માણસો હાજર હશે. ગાંધીજીની આંખો બંધ હતી, તેઓ ક્યારેક આંખ ખોલીને સંગીત સાથે તાલ પુરાવતા હતા. હિંદી અને પરદેશના વૃત્તપત્રીઓ હતા, મૃદુલા સારાભાઈ, જવાહરલાલ નેહરુ અને લેડી ક્રિપ્સ હતાં.

હું પ્રાર્થનામંચની સીડી પાસે નીચે જ બેસી ગયો. ગાંધીજી નીચે ઊતર્યા ને મને જોતાં બોલ્યા, 'અહો, તમે અહીં છો ? મજાનું. આ ચાર વર્ષમાં મારું શરીર પહેલાં કરતાં સારું નથી લાગતું ?'

'ના કેમ કહી શકું ?' મેં જવાબ આપ્યો. તેઓ માથું ઊંચું કરીને હસવા લાગ્યા. મારો હાથ પકડીને તેઓ ઝૂંપડી તરફ વળ્યા. એમણે મારી મુસાફરીના, મારી તબિયતના, બાલબચ્ચાંના સમાચાર પૂછ્યા. એમને લાગ્યું

હશે કે હું મુલાકાત માટે રોકાવા માગું છું એટલે એમણે કહ્યું, 'લેડી ક્રિપ્સ આવ્યાં છે. તમે કાલે સવારે મારી સાથે ફરવા આવશો ?'

સાંજે હું મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદને ઘરે ગયો. એમણે નેહરુ, અસફઅલી અને કેંગ્રેસ કારોબારીના બીજા સભ્યો સાથે મને પણ રાત્રે ભોજનમાં આમંત્રણ આપ્યું હતું. એ લોકો ઉત્સુક દેખાતા હતા, રેડિયો પરની સરકારી ખબરો ખાસ ધ્યાનથી સાંભળી રહ્યા હતા. તે દિવસે સવારે હું ખૂબ વહેલો ઊઠ્યો, ટેક્સી કરીને સાડા પાંચ વાગે ગાંધીજીની કુટિર પર પહોંચી ગયો. અમે અધોપૈક કલાક ફર્યા, ગાંધીજી બધો વખત કેબિનેટ મિશન સાથે થયેલી વાતોની ચર્ચા કરતા રહ્યા. બીજે દિવસે એટલે ૨૭મી તારીખે સવારે સાડાપાંચ

વાગે હું પાછો ગાંધીજીને ત્યાં ગયો, તેમની સાથે અર્ધો કલાક ફર્યો. સાડાદસ વાગે મારે ઝીલાને મળવા જવાનું હતું. તે દરમિયાન સાડાનવ વાગ્યાનું કિપ્સનું આમંત્રણ હતું. એમની સાથે મુલાકાત પૂરી કરીને હું તરત જ નીકળ્યો.

પણ થોડે જતાં ટેક્સી અટકી, ઊભી રહી. શીખ ડ્રાઈવરે અંદર ઠાકઠોક કરી જોઈ, ઝીલા પાસે પહેંચવાનો વખત થઈ ગયો હતો, એટલે મેં ટાંગો ભાડે કર્યો. ટાંગાનો ઘોડો પણ અડિયલ નીકળ્યો. હું ઝીલાને ત્યાં પાંત્રીસ મિનિટ મોડો પહેંચ્યો. મેં ખૂબ માફી માગી, ટેક્સીએ કેવો દગો દીધો, ટાંગો કેવો ધીરે ચાલ્યો એનો ખુલાસો કર્યો.

એમણે લૂખા અવાજે કહ્યું,

'મને આશા છે કે આપને વાગ્યું નહિ હોય.'

ટેક્સી અને ટાંગાની ચર્ચામાંથી છૂટીને મેં કહ્યું, 'એવું લાગે છે કે હિંદુસ્તાન સ્વતંત્ર થશે.'

ઝીણાએ જવાબ ન આપ્યો. એ કશું ન બોલ્યા. એમણે હડપચી નીચી કરી. મારી તરફ કડક આંખે જોયું. ઊભા થઈને હાથ લંબાવીને કહ્યું, 'મારે જવાનું છે.'

મેં પૂછ્યું, 'શું હું કાલે ફરી આવી શકું ?' 'ના.' એ વ્યસ્ત હશે. એ મુંબઈ જઈ રહ્યા હતા. 'શું હું મુંબઈમાં મળી શકું ?' મુંબઈમાં પણ વ્યસ્ત હશે. એટલામાં તો એમણે મને દરવાજા પર આણી મૂક્યો'તો. એ હું મોડો આવ્યો તેથી નારાજ થયા કે ભારતની આઝાદી નજીક આવે છે એવા મારા વાક્યથી એની ખબર ન

પડી.

૧લી જુલાઈને સોમવારે હું વિમાન દ્વારા મુંબઈ પહોંચ્યો ને મંગળવારે સાંજે પૂના ડો. દીનશા મહેતાના નિસર્ગોપચાર ધામમાં ગાંધીજી રહેતા હતા ત્યાં ગયો. ત્યાં હું ત્રણ દિવસ રહ્યો. નેહરુ પણ થોડા વખતથી ત્યાં હતા.

૫મી જુલાઈએ હું ગાંધીજી સાથે મુંબઈ આવ્યો ને ૬ઠ્ઠી તથા ૭મીએ કોંગ્રેસ મહાસમિતિના અધિવેશનમાં હાજર રહ્યો.

૧૬મી જુલાઈએ હું પંચગની ગયો ને ત્યાં મેં ગાંધીજી સાથે ૪૮ કલાક વિતાવ્યા.

૧૯૪૨ પછી ગાંધીજી વધારે વૃદ્ધ થયા હોય એવું લાગતું ન હતું. એમનાં પગલાં એટલાં લાંબાં ને ઉતાવળે નો'તાં પડતાં, પણ ન

તો એ ચાલવાથી થાકતા હતા કે ન તો આખા દહાડાની મુલાકાતોથી. તેઓ હંમેશાં ખુશમિજાજમાં રહેતા હતા.

શરૂઆતમાં નવી દિલ્હીમાં ફરવા નીકળતી વખતે એમણે રશિયા સાથે યુદ્ધ વિશે અફવાઓ ચાલતી હતી તે વિશે પૂછ્યું હતું. મેં કહ્યું હતું કે 'યુદ્ધ વિશે ચર્ચાઓ તો ખૂબ ચાલે છે પણ એ ખાલી ચર્ચા જ છે.' મેં સૂચન કર્યું, 'આપે પશ્ચિમ તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ.'

'મારે ?' એમણે જવાબ આપ્યો, 'હું હિંદુસ્તાનને પણ સમજાવી શક્યો નથી. આપણી ચારે બાજુ હિંસા ને હિંસા જ છે. હું તો ખાલી કારતૂસ જેવો છું.'

મેં એમને કહ્યું, 'મહાયુદ્ધ પછી
અનેક યુરોપ અને

અમેરિકાવાસીઓ
 આધ્યાત્મિકતાના
 દેવાળિયાપણાનો અનુભવ કરે છે.
 આપ એમની એ
 આધ્યાત્મશૂન્યતાને ભરી શકો
 એમ છો. ભારતને ભૌતિક
 સાધનસંપત્તિ જોઈએ છે. એનાથી
 સુખ આવશે એવો ભારતને ભ્રમ
 છે. અમારી પાસે ભૌતિક સંપત્તિ
 છે, પણ તેથી સુખ ન આવ્યું.
 પશ્ચિમ એનો ઉપાય શોધવા
 પછાડા મારી રહ્યું છે.'

'પણ હું તો એશિયાવાસી છું.'
 ગાંધીજીએ કહ્યું, 'માત્ર
 એશિયાવાસી.' એ હસવા લાગ્યા.
 જરા અટકીને એ બોલ્યા, 'ઈસુ
 પણ એશિયાવાસી જ હતા ને?'

આ અને તે પછીની વાતોમાં
 મને નિરાશાનો ધ્વનિ લાગ્યો,
 છતાં એની પાછળ આશાનો ધ્વનિ

પણ હતો. જે તેઓ સવાસો વર્ષ જીવત તો પોતાનું કાર્ય પાર પાડવાનો એમને ખાસો વખત મળી રહે.

પૂનાના નિસર્ગોપચાર ધામમાં હું રાત્રે સાડાઆઠ વાગે પહેંચ્યો. મને ગાંધીજીનો ઓરડો બતાવવામાં આવ્યો, હું અંદર ગયો. તેઓ ગાદી પર બેઠા હતા, એમણે સફેદ ચાદર ઓઢી હતી. એમણે ઊંચે નજર ન કરી. પોસ્ટ કાર્ડ લખવો પૂરો કરી તેમણે ડોકું ઊંચું કર્યું, 'ઓહો.' હું એમની પાસે ઘૂંટણ ટેકવીને બેસી ગયો, અમે હાથ મેળવ્યા.

'ડેકકન ક્વીનમાં આવ્યા ?' ગાંધીજીએ કહ્યું, 'એ ગાડી પર તો જમવાનુંય નથી મળતું.'

મેં કહ્યું, 'એની ચિંતા નહિ.' મને તો આગળથી જ ભોજનનું

નિમંત્રણ મળી ચૂક્યું છે.

'કેવી આહ્વાદક મોસમ છે ? આપ તો સેવાગ્રામની ગરમીની યાતના વેઠયા કરતા હતા.' મેં કહ્યું.

'ના,' એમણે વાંધો લીધો, 'એ યાતના નો'તી. પણ નવી દિલ્હીમાં હું ટબમાં બરફ નાખીને, તમે સેવાગ્રામમાં બેસતા'તા તેમ, બેસતો હતો. મને તો ટબમાં બેઠાંબેઠાં લોકોને મુલાકાત આપતાં કે કાગળ લખતાં પણ સંકોચ થતો ન હતો. પૂનાની હવા ખુશનૂમા છે.'

મારા પૂછ્યા વિના જ એમણે હિંસા વિશે કહેવા માંડ્યું. એમણે દક્ષિણ આફ્રિકાનાં તોફાનોમાં એક માણસના માર્યા જવાની, અમેરિકાના મૂળ વતનીઓને ઝાડે બાંધી ચાબુકથી ફટકારવાની,

અમદાવાદનાં હિંદુ-મુસ્લિમ તોફાનોની ને પેલેસ્ટાઈનના યહૂદીઓની વાત કરી. એમણે કહ્યું, 'ઈસુ યહૂદી જ હતા, પણ યહૂદિયતના સર્વોત્તમ પુષ્પરૂપ હતા. ઈસુના ચાર શિષ્યોએ એમને વિશે સાચી વાત કહી છે. પરંતુ સંત પોલ યહૂદી ન'તા, એ હતા ગ્રીક, એમનું મગજ વસ્તુત્વ અને તર્કથી ઘેરાયેલું હતું. તેમણે ઈસુની વાતો વિકૃત કરીને રજૂ કરી. ઈસુમાં મહાન શક્તિ હતી - પ્રેમની શક્તિ. પણ ખ્રિસ્તવાદ પશ્ચિમમાં પહેાંચ્યો તો ત્યાં તે વિકૃત થયો. એ બાદશાહોનો ધર્મ બની ગયો.'

હું જવા ઊઠ્યો, 'નિરાંતે ઊંઘો,' મેં કહ્યું.

'હું તો હંમેશાં જ નિરાંતે ઊંઘું છું. આજે મૌનવાર હતો ને હું ચાર

વખત સૂતો. હું પાટ પર જ ઊંઘી ગયો.'

'માલિશ કરાવતાં-કરાવતાં',
એક બહેને કહ્યું.

'તમે પણ માલિશ કરાવો.'
ગાંધીજીએ ભલામણ કરી.

વાળુ પછી હું ગાંધીજીની ખુદ્દી અગાસીમાં બિંછાવેલી પથારી આગળથી નીકળ્યો. બે બહેનો એમના પગ દબાવી રહી હતી. એમની પથારી લાકડાની પાટુડી પર હતી, ઉપર ગાદલું નાખ્યું હતું. પાટુડીના માથાવાળા ભાગ નીચે બે ઇંટ મૂકી હતી. મચ્છરદાની લગાવી હતી. 'આશા રાખું છું કે તમે સવારે વહેલા ઊઠી જશો, જેથી મારી સાથે નાસ્તો લઈ શકશો.' એમણે કહ્યું કે 'પહેલો નાસ્તો સવારે ચાર વાગે થાય છે.'

'એની તો માફી જ ચાહું છું.'

'બીજો નાસ્તો પાંચ વાગે.'

મેં મેં મચકોડ્યું. બધાં હસી
પડ્યાં.

'ભલે, તો તમે નવ વાગે ત્રીજી
વારના નાસ્તામાં આવો. છ વાગે
ઊઠી જજો.'

હું સવારે સાડાછ વાગે ઊઠ્યો.
મેં આંગણામાં પગ મૂક્યો,
ગાંધીજી એક હિંદી સાથે વાતો કરી
રહ્યા હતા. એમણે મારું
અભિવાદન કર્યું. અમે ફરવા
નીકળી પડ્યા.

મેં યાદ દેવરાવ્યું, 'કાલ રાતે
આપે કહ્યું હતું કે પોલે ઈસુના
ઉપદેશને વિકૃત કરી નાખ્યો. શું
આપની સાથેના લોકો પણ એવું
જ કરશે ?'

'આવી સંભાવનાની યાદ દેવરાનાર તમે પહેલા નથી.' એમણે કહ્યું, 'એની પાછળ શું છે તે મને સમજાય છે. હા, હું જાણું છું કે એ લોકો પણ કદાચ એવું જ કરવાનો પ્રયત્ન કરે. હું જાણું છું કે દેશ મારી સાથે નથી. ઘણાંય હિંદી એવા છે જેમને હું અહિંસાની શક્તિને અનુસરતા નથી કરી શક્યો.'

એમણે દક્ષિણ આફ્રિકાના કાળા લોકોની યાતનાઓની વિસ્તારથી ચર્ચા કરી. એમણે પૂછ્યું. 'અમેરિકામાં હબસી લોકો સાથે કેવું વર્તન ચલાવવામાં આવે છે ?' એમણે કહ્યું, 'સંસ્કૃતિનું માપ લઘુમતીઓ સાથેના વર્તાવ ઉપરથી નીકળે છે.'

એક પુષ્ટ સિંહાલી પાસે માલિશ કરાવતાં મારો થાક ઊતરી

ગયો, મેં ગાંધીજીના ઓરડામાં ડોકિયું કર્યું. એને દરવાજો ન હતો, ખાલી એક પડદો હતો. મેં પડદો સરકાવી લીધો. એમણે મને જોયો ને કહ્યું, 'અંદર આવી જાઓ. તમે તો ગમે ત્યારે આવી શકો.' તેઓ 'હરિજન'ને સારું લેખ લખી રહ્યા હતા. અગિયાર વાગ્યા સુધીમાં તો હું કેટલીય વાર અંદર ગયો ને કેટલીય વાર બહાર આવ્યો.

ડો. મહેતાનાં પત્ની ગુલબાઈ કાપેલાં ફળોની ભરેલી થાળી લઈ આવ્યાં ને તે સાદડી પર મૂકી ગયાં. ગાંધીજીનો ત્રીજો નાસ્તો પહેલાં જ થઈ ગયો હતો, એટલે મેં ખાતાંખાતાં એમની વાતો સાંભળ્યા કરી. તેઓ એક વર્ગહીન ને જાતિહીન સમાજનું ઘડતર કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા એવું એમણે મને કહ્યું. તેઓ સર્વ જાતિઓ એક થઈ જાય, બ્રાહ્મણો

હરિજનો જોડે વિવાહસંબંધ જોડવા લાગે એવા વખતની એ રાહ જોઈ રહ્યા હતા. એમણે ઢઢભાવે કહ્યું, 'હું સામાજિક ક્રાન્તિકારી છું. અસમાનતા હિંસાની જનની છે, સમાનતાથી અહિંસા સરળ બને છે.'

હું જાણતો હતો કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં કાળા લોકો વિરુદ્ધ ગોરાઓનો ઢ્રેષ વધતો જતો હતો, તેથી ગાંધીજી વ્યાકુળ થઈ રહ્યા હતા. મેં કહ્યું, 'મને આશા છે કે આ બાબતમાં હિંસાની કોઈ વાત ન કરશો. આપનો સ્વભાવ હિંસાત્મક છે.' એ હસતા રહ્યા. મેં કહ્યું, 'આપના અમુક ઉપવાસ હિંસાત્મક હોય છે.'

'તમે એવું ઈચ્છો છો કે હું કેવળ હિંસાત્મક શબ્દોથી જ અટકું ?' એમણે પૂછ્યું.

'હા જી.'

'હું ઉપવાસ ક્યારે લઈ બેસું એની મને જ ખબર પડતી નથી. એનો નિર્માતા ઈશ્વર છે. મને તો એકાએક પ્રેરણા થાય છે. પરંતુ હું ઉતાવળ નહિ કરું. મારી મરવાની ઈચ્છા નથી.'

સાંજે પ્રાર્થના વખતે વરસાદ વરસવા લાગ્યો. પ્રાર્થનામાં આવેલાઓએ છત્રીઓ ખોલી, પાછળથી વિરોધનો અવાજ ઊઠ્યો, છત્રીઓ બંધ થઈ ગઈ.

ભોજન પહેલાં ગાંધીજીએ મને સાથે ફરવા આવવા કહ્યું. મેં સહેજ વિરોધ કર્યો, 'વરસાદમાં આપ ક્યાં ફરવા જશો ?'

એમણે હાથ લાંબો કરી કહ્યું, 'અરે, બુઢ્ઢાજી !' મને જે ઓરડો આપવામાં આવ્યો હતો તેનું

બારણું ગાંધીજી સૂતા તે બાજુ પડતું હતું. રાત્રે સૂવા જતી વખતે હું એમની પથારી પાસેથી નીકળ્યો. મેં ચૂપચાપ હાથ ઉઠાવી એમને નમસ્કાર કર્યા, પરંતુ એમણે મને બોલાવ્યો, 'રાતે નિરાંતે ઊંઘજો, પણ સવારે ચાર વાગે અમારી પ્રાર્થનાથી અમે તમને જગાડી દઈશું.'

'હું નથી ધારતો,' કહેતાં—
કહેતાં હું એમની નજીક પહોંચી
ગયો.

તેઓ શ્રીમતી મહેતાને
હિંદુસ્તાનીમાં કે ગુજરાતીમાં કંઈક
કહી રહ્યા હતા. મને થયું, તેઓ
એમને ઠપકો આપી રહ્યા હતા,
મને કહેવા લાગ્યા, 'તમને કુતૂહલ
થતું હશે. તમારી જ વાત ચાલતી
હતી.'

'મને સહેજ થયું ખરું. આપે

મને કહી તો દીધું કે મારી વાત ચાલે છે પણ શી વાત કરી રહ્યા છો તે આપે મને જ બતાવ્યું. એ આપે બહુ ખરાબ કર્યું. તમે જાહેર બતાવો ત્યાં સુધી હું સત્યાગ્રહ કરીશ.'

એમણે જણાવ્યું, 'બહુ સારું.'

'હું આખી રાત તમારી પથારી પાસે બેસી રહીશ.'

'બેસી રહો.' એમણે લહેકા સાથે કહ્યું.

'હું બેસીને અમેરિકાનાં ગીત ગાતો રહીશ.'

'ભલે, તમારાં ગીતથી મને ઊંઘ આવી જશે.'

બધાંને ગમત પડતી હતી.

વખત ઘણો થઈ ગયો હતો, એટલે મેં વિદાય લીધી. મેં શ્રીમતી મહેતા સાથે વાત કરી. ગાંધીજીએ એમને એટલા માટે ઠપકો આપ્યો હતો કે એમણે મને જવને બદલે અગિયાર વાગે નાસ્તો આપ્યો હતો, વળી, એમણે મને વધારે પીરસ્યું હતું. ગાંધીજીનું કહેવું હતું બધાં સાથે સમાન વ્યવહાર કરવો જોઈએ.

સવારમાં ઊઠીને હું ગાંધીજીના ઓરડામાં ગયો. એમણે મને એમની સાથે ફરવા આવવા સૂચવ્યું. મેં તેમને ભારતના રાજકીય ક્ષેત્રમાં હવે પછીના પગલાંની વાત કાઢી. એમણે તરત જ જવાબ આપ્યો, 'બ્રિટિશ સરકારે કોંગ્રેસને સંયુક્ત સરકાર રચવા કહી દેવું જોઈએ. બધા લઘુમતી પક્ષો સાથે આપશે.'

'શું તમે મુસ્લિમ લીગના સભ્યોને પણ લેશો ?'

'જરૂર !' એમણે ઉત્તર આપ્યો. 'ઝીણા મહત્વનું સ્થાન સંભાળી શકે એમ છે.'

થોડી વારમાં એમણે યુરોપની ને રશિયાની ચર્ચા ઉપાડી. મેં કહ્યું, 'મોસ્કો પાસે દુનિયાને આપવા જેવું કશું જ નથી. રશિયા તો રાષ્ટ્રીયતાવાદી, સામ્રાજ્યવાદી, બૃહત્ સ્લામ રાષ્ટ્રનું સમર્થક બની ગયું છે. એનાથી પશ્ચિમને સંતોષ નહિ થાય.'

'હું પશ્ચિમ પાસે જાઉં એમ તમે શા માટે ઈચ્છો છો ?' ગાંધીજીએ પૂછ્યું.

'પશ્ચિમ પાસે ભલે ન જાઓ. પણ પશ્ચિમને આપની વાત કહો.'

મેં કહ્યું.

'પશ્ચિમ મારી પાસે બે ને બે ચાર કહેવડાવવાની શા માટે અપેક્ષા રાખે છે ? હિંસા અને યુદ્ધનો માર્ગ એમને ખરાબ લાગતો હોય તો એ પ્રગટ સત્ય બતાવવા મારી શી જરૂર છે ? વળી મારું અહીંનું કામ અધૂરું પડેલું છે.'

મેં કહ્યું, 'તોય પશ્ચિમને આપની ખૂબ જરૂર છે. આપ ભૌતિકવાદના પ્રતિવાદરૂપ છો તેથી સ્ટાલિનવાદના ને રાજવાદના વિષના મારણરૂપ છો.'

નેહરુ પણ કૃષ્ણ મેનન સાથે ઓરડામાં આવી પહેંચ્યા, ગાંધીજીએ મને કહ્યું, 'નેહરુનું દિમાગ હોઠે આવી બેઠેલું રહે છે.' નેહરુ, મેનન, હું ને બીજા કેટલાક લોકો સાથે જમ્યા.

નેહરુમાં અસીમ આકર્ષણ, શિષ્ટતા, સહૃદયતા તથા પોતાના ભાવોને શબ્દોમાં વ્યક્ત કરવાની શક્તિ અને કળા છે. ગાંધીજી એમને કલાકાર કહેતા.

નેહરુ ઉપર ગાંધીજીને પુત્ર જેવો પ્યાર હતો, અને નેહરુને પણ ગાંધીજી ઉપર પિતા જેવો પ્યાર હતો. પોતાની અને ગાંધીજીની વચ્ચે રહેલા વિશાળ દ્રષ્ટિભેદને નેહરુએ ક્યારેય છુપાવ્યો નથી. ગાંધીજીને એ સ્પષ્ટવક્તાપણું ગમતું. બંનેનો એકમેક માટેનો સ્નેહમાં મતની ભિન્નતા આડે ન આવતી.

નેહરુના મનમાં ઊંડેઊંડે એક એવી વસ્તુ પડેલી છે કે જે આજ્ઞાધારકતા વિરુદ્ધ બંડ કર્યા કરતી હોય છે. મોટા ભાગના હિંદી નેતાઓ કચવાટ વિના ગાંધીજીની

આજ્ઞા ઉઠાવનારા બની ગયા હતા, નેહરુની વૃત્તિ એનાથી દૂર ભાગતી હતી. તેઓ શંકા ઉઠાવતા, ચર્ચા કરતા, વિરોધ કરતા ને છેવટે આત્મસમર્પણ કરી દેતા. તેઓ પોતાના વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને માટે ઝઝૂમે છે, પરાભવથી એ ભડકે છે, પણ હાર સ્વીકારે છે તો તે વિનયથી ને નમ્રતાથી. ગાંધીજી એમની નબળાઈઓને ઓળખી ગયા હતા. અને નેહરુ તેઓ પોતે પણ પોતાની મર્યાદાઓ સમજતા હતા. નેહરુ પક્ષીય રાજકારણના પેચમાં એટલા નિપુણ ન થઈ શક્યા, જેટલા મહાત્માજી અને વલ્લભભાઈ થઈ શક્યા હતા. એ સંગઠનનિપુણ નહોતા, પણ લોકનેતા હતા, અંદરખાને ખટપટ કરનારા નથી, બહાર બોલી નાખનારા છે. એમના વક્તવ્યની સહુથી વધારે અસર થાય છે

બુદ્ધિમાન લોકો ઉપર, પરંતુ એ અસર એમની બુદ્ધિ પર નથી પડતી, એમના હૃદય પર પડતી હોય છે. એ દુનિયાના અગ્રણી રાજપુરુષ છે, પરંતુ મુત્સદ્દી નથી. એ તો મુત્સદ્દીઓની વચમાં ભૂલા પડેલા એક ભલા આદમી છે.

નેહરુનાં પુસ્તકોમાં વ્યક્ત થાય છે આત્મનું સાઉંદર્ય, આદર્શોની ઉત્કટતા, અને અહંની લીલા. ગાંધીજી પૂર્ણતયા સંતુલિત લાગતા. એમને આત્મભાર નો'તો. નેહરુ હંમેશાં પોતાની સમસ્યાઓ સાથે જ ઝૂઝયા કરતા.

બીજે દિવસે બપોર પછી નેહરુ નિસર્ગોપચાર ધામમાં કલાકેક સુધી મારી પથારી પર પલાંઠી વાળીને બેઠા રહ્યા. હું ખુરસી પર બેઠો હતો. તેઓ પોતાને પ્રિય એવા કાશ્મીરની વાતે વળગ્યા.

મહારાજાએ એમને કાશ્મીરમાં પ્રવેશ કરતાં રોક્યા હતા. કાશ્મીરની હદની ચોકી આગળ એમનો રસ્તો રોકવા આવેલા સંગીનધારી સિપાઈઓ સાથે તેઓ ઝઘડો કરી બેઠા હતા. એમણે કહ્યું, 'મને ખાતરી થઈ ગઈ કે જે વખતે હું કેબિનેટ મિશન સાથે વાટાઘાટો કરી રહ્યો હતો તે વખતે વાઈસરોયને પૂછ્યા વિના બ્રિટિશ એજન્ટ મને કાશ્મીરમાં પેસતાં રોકી ન શક્યો હોત, આજે આમ થયું એટલે મને એવું તો ન જ લાગ્યું કે અંગ્રેજો હિંદ છોડવાની તૈયારી કરી રહ્યા છે.'

પાછલે પહોરે કેટલાય કલાક નેહરુએ ગાંધીજી સાથે એકાંતમાં ગાળ્યા. સાંજે મેં એમને કાંતતા જોયા. મેં કહ્યું, 'હું તો માનતો'તો કે તમે કાંતવાનું છોડી દીધું હશે.'

'નહિ, હું કાંતવાનું શી રીતે છોડી શકું ? ભારતવાસીઓની સંખ્યા ચાળીસ કરોડની છે. એમાંથી દસ કરોડ બાળકો ને અપંગો કાઢી નાખો. જે બાકીના ત્રીસ કરોડ રોજનું એક કલાક પણ કાંતે તો અમને સ્વરાજ મળી જાય.'

'આર્થિક પ્રભાવને લીધે કે આધ્યાત્મિક પ્રભાવને લીધે ?' મેં પૂછ્યું.

'બંનેને લીધે,' એમણે કહ્યું, 'જે ત્રીસ કરોડ જનતા કોઈ હિટલરના હુકમથી નહિ, પણ આદર્શની પ્રેરી દિવસમાં એક વાર એક સમાન કામ કરે તો આઝાદી હાંસલ કરવાની બાબતમાં અમારી વચ્ચે હેતુની જેઠાંએ તેટલી એકતા સિદ્ધ થઈ જાય.'

'તમે મારી સાથે વાત કરવાને

માટે કાંતવું બંધ કરો છો એટલું સ્વરાજ પાછળ જાય છે.' મેં રમૂજ કરી.

'બરાબર છે. તમે સ્વરાજ્યને થોડું દૂર હઠાવ્યું ખરું.'

બીજે દિવસે સવારે ગાંધીજી, એમના દસેક અંતેવાસીઓ ને હું પૂના સ્ટેશનથી મુંબઈની ગાડીમાં બેઠાં. આખે રસ્તે મુશળધાર વરસાદ વરસતો રહ્યો. છાપરામાંથી, બારીઓની તડમાંથી, બારણામાંથી પાણી અંદર આવતું રહ્યું. રસ્તામાં કેટલાંક સ્ટેશનો પર સ્થાનિક કાર્યકરો ગાંધીજી સાથે ચર્ચા કરવા ડબ્બામાં ચઢ્યા. વચમાં-વચમાં એમણે હરિજનને માટે એક લેખ લખ્યા કર્યો, બીજો એક લેખ સુધાર્યો. એક વાર એ મારી તરફ જોઈને હસ્યા, એમણે બેચાર વાતો

પણ કહી. સંપાદનકાર્ય પૂરું થતાં તેઓ ઊંઘી ગયા, તરત જ ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યા. તેઓ પંદરેક મિનિટ ઊંઘ્યા હશે.

ગાંધીજી બારી પાસે બેઠા હતા. મુશળધાર વરસાદ વરસતો હોવા છતાં દરેક સ્ટેશન પર ભારે ભીડ થઈ હતી. એક સ્ટેશન પર પગથી માથા સુધી તરબોળ થઈ ગયેલા ચૌદેક વર્ષના બે છોકરા ગાંધીજીની બારી આગળ હાથ ઊંચા કરીને કૂદવા ને બૂમો મારવા લાગ્યા, 'ગાંધીજી, ગાંધીજી, ગાંધીજી.' ગાંધીજી હસ્યા.

મેં પૂછ્યું, 'આ લોકને મન આપ શું હશે ?'

એમણે અંગૂઠા બહાર રાખીને મૂઠીઓ વાળી ને તે બંને લમણા પર મૂકીને કહ્યું, 'શીંગડાં-પૂંછડાવાળો માણસ - તમાશો.'

મુંબઈના છેલ્લા સ્ટેશન પર ભીડમાંથી બચવા ગાંધીજી રસ્તામાં એક નાના સ્ટેશન પર ગાડીમાંથી ઊતરી ગયા. તેઓ અને બીજા નેતાઓ કોંગ્રેસ મહાસમિતિની બેઠકને સારું મુંબઈમાં એકત્ર થવાના હતા. તેમાં ભારતના બંધારણની લાંબા ગાળાની યોજના સ્વીકારવાના બે વચગાળાની સરકારમાં દાખલ ન થવાના કોંગ્રેસ કારોબારીના ઠરાવ ઉપર ચર્ચા થવાની હતી.

મહાસમિતિની એ બે દિવસની બેઠક મંડપમાં થઈ. મંચ ઉપર સફેદ ખાદી બિછાવવામાં આવી હતી. સફેદ બારીક ખાદી પહેરીને નેતાઓ મંચના ફરસ ઉપર બેઠા હતા. મંચની વચમાં ડાબી બાજુ પાછળ એક પાટ ગોઠવી હતી, ઉપર ખાદી બિછાવી હતી. પાટલી ખાલી પડેલી હતી. સફેદ ચૂડીદાર

પાયજામો, સફેદ પહેરણ અને બદામી રંગની બંડી પહેરીને આવેલા નેહરુ અધ્યક્ષસ્થાને બેઠા હતા. એ સિવાય મંડપમાં સેંકડો પ્રેક્ષકો ને કોડીબંધ પત્રકારો બેઠા હતા.

ચર્ચાઓ દરમિયાન એક બહેન પાછળથી આવ્યાં ને પાટ ઉપર એક રેંટિયો મૂકી ગયાં. થોડી વારમાં ગાંધીજી આવ્યા. પાટ પર બેઠા, પેટી ઉઘાડીને કાંતવા લાગ્યા.

બીજે દિવસે રવિવારે, ૭મી જુલાઈએ ગાંધીજીએ પાટ પર બેઠાંબેઠાં સમિતિ આગળ ભાષણ કર્યું.

એ ભાષણ કશી પણ પૂર્વતૈયારી વિના આપવામાં આવ્યું હતું, ને 'હરિજન'માં ને ભારતનાં બીજાં સમાચારપત્રોમાં જેવું ને તેવું

છાપવામાં આવ્યું હતું. એના સત્તરસોએક જેટલા શબ્દો ગાંધીજી બહુ જ ધીરેધીરે કરીને પંદર મિનિટમાં બોલી રહ્યા. જાણે પોતાની કુટિરમાં બેસીને કોઈ એક માણસ સાથે વાત કરી ન હોય !

એમણે કહ્યું :

‘મને કહેવામાં આવ્યું છે કે કેબિનેટ મિશનના પ્રસ્તાવો બાબતના મારા કેટલાક શબ્દોથી જનતાના મનમાં ભ્રમ પેદા થયો છે. એક સત્યાગ્રહી તરીકે હું સત્ય બોલવાનો, સત્ય સિવાય કશું ન બોલવાનો આગ્રહ સેવું છું. હું તમારાથી કદી પણ કોઈ વાત છુપાવવા માગતો નથી. મનમાં કશું સંતાડી રાખવાનું મને પસંદ નથી. પરંતુ મનના ભાવો દર્શાવવા માટે સારામાં સારી ભાષા પણ અપૂરતી નીવડે છે. માણસને કંઈ

લાગતું હોય, કંઈ વિચાર આવતો હોય તેને એ શબ્દ દ્વારા પૂરી રીતે રજૂ કરી શકતો નથી. પ્રાચીન ઋષિમુનિઓ પણ આનાથી પર ન હતા.

'કેબિનેટ મિશનની દરખાસ્તો બાબતમાં મેં દિલ્હીમાં મારા ભાષણમાં જરૂર કહ્યું હતું કે પહેલાં જ્યાં મને પ્રકાશ દેખાતો હતો ત્યાં મને હવે અંધકાર દેખાય છે. એ અંધકાર હજી દૂર થયો નથી. કદાચ એ વધારે ગાઢ બન્યો છે. જે હું મારો માર્ગ ચોખ્ખો જોઈ શકતો હોત તો બંધારણસભા અંગેની દરખાસ્તને ફગાવી દો એમ હું કારોબારીને કહી શક્યો હોત. કારોબારીના સભ્યો સાથેનો મારો ઘરોબો કેવો છે તે તમે સારી પેઠે જાણો છો. રાજેન્દ્રબાબુએ ચંપારણમાં મારા દૂભાષિયા અને મંત્રી તરીકે કામ કર્યું હતું. સરદારને

મન મારો શબ્દ એ વેદવાક્ય છે. એ બંને મને કહે છે કે જ્યાં પહેલાં હું મારા અંતરના અવાજનું દલીલોથી સમર્થન કરી શક્યો હતો ને એમની બુદ્ધિને ને એમના હૃદયને સંતોષ આપી શક્યો હતો ત્યાં આ વખતે હું એ કરી નથી શક્યો. મેં એમને કહ્યું કે મારા હૃદયમાં એ વિશે આશંકાઓ ભરેલી છે, હું એને સારુ કશી દલીલ રજૂ કરી શકું તેમ નથી, નહિ તો મેં એમને કહી દીધું હોત, દરખાસ્ત ફગાવી દો. મારી આશંકાઓ એમને જણાવવાની મારી ફરજ હતી કે જેથી એ લોકો ચેતે. પરંતુ હું જે કહું તેની કસોટી એમણે બુદ્ધિથી કરવી જોઈએ ને મારું દ્રષ્ટિબિંદુ સાચું લાગે તો જ તેનો એમણે સ્વીકાર કરવો જોઈએ.

'અંગ્રેજો જે કંઈ કરે છે તે

ખરાબ જ હોય છે એમ કોઈ સત્યાગ્રહી કહે એવી અપેક્ષા હું નહિ રાખું. બધા અંગ્રેજો કાંઈ સ્વાભાવિક રીતે ખરાબ નથી હોતા. આપણે પોતે પણ દોષોથી મુક્ત નથી. અંગ્રેજોમાં કંઈ સારું ન હોત તો તેઓ તેમની આજની સ્થિતિએ ન પહેંચ્યા હોત. એમણે આવીને ભારતનું શોષણ કર્યું તે એટલા માટે કે આપણે માંહોમાંહે ઝઘડતા રહ્યા, આપણે આપણું શોષણ થવા દીધું. ઈશ્વરની સૃષ્ટિમાં પૂરેપૂરી બૂરાઈ કદી પણ સફળ નથી થતી. જ્યાં સેતાનનું રાજ્ય હોય છે ત્યાં પણ ઈશ્વરનું રાજ્ય હોય છે, કારણ સેતાનનું અસ્તિત્વ ઈશ્વરની મરજી પર આધાર રાખે છે.

'આપણામાં ધીરજ, નમ્રતા ને અનાસક્તિની ખામી છે... બંધારણસભા એ ફૂલોની પથારી

નથી, એ તો કાંટાની પથારી થશે, તમારે એનાથી દૂર ભાગવું જ જોઈએ.

'આપણે કાયર જ બનવું જોઈએ, આપણે શ્રદ્ધા અને ઉત્સાહથી કામમાં લાગી જવું જોઈએ... જે અંધકારે મને ઘેર્યો છે તેની તમે ચિંતા જ કરશો. ઈશ્વર અંધકારને ઠેકાણે પ્રકાશ ફેલાવશે.'

ભાષણ દરમિયાન બેત્રણવાર સહુએ તાળીઓ પાડી.

કારોબારીના ઠરાવની તરફેણમાં ૨૦૪ મત પડ્યા, વિરુદ્ધમાં ૫૧.

વરસાદના દિવસોની ઉકળાટભરી અને ભેજવાળી હવાનો અનુભવ કરતાં થોડા દહાડા મુંબઈમાં રહીને હું

જયપ્રકાશ નારાયણ અને તેમનાં પત્ની પ્રભાવતી સાથે પંચગની જવા રવાના થયો. ગાંધીજીનો મુકામ ત્યાં હતો. પૂના સુધી અમે રેલગાડીમાં ગયા, ત્યાંથી મોટરગાડીમાં.

જયપ્રકાશ તો સાંજે સતારામાં એક સભામાં ભાષણ આપવા રોકાઈ પડ્યા, પ્રભાવતી અને મોટર દ્વારા હું ટેકરીઓ પર ચઢતાં ધુમ્મસ વટાવતાં લગભગ મધરાતે પંચગની પહેંચ્યાં.

સવારે પ્રભાવતીએ ગાંધીજીનાં ચરણોમાં માથું નમાવ્યું, ગાંધીજીએ પ્રેમથી એમની પીઠ ઠાબડી. જમવાનો વખત થતાં સુધીમાં જયપ્રકાશ પણ આવી ગયા. ત્યાં આવનારાઓમાં હું ને જયપ્રકાશ બે જ હતા, એટલે ગાંધીજી સાથે વાતચીત કરવાનો

મને ઘણો વખત મળી ગયો.

શરૂઆતમાં એમણે મને પૂછ્યું, 'તમે શું જોયું ?' મને બંધારણસભાને શ્રદ્ધાથી જોનારા અને આશંકાથી જોનારાઓ વચ્ચે ચોખ્ખી ફૂટ દેખાતી હતી.

ગાંધીજી : હું બંધારણસભાને અકાન્તિકારી નથી માનતો. મારી ખાતરી છે કે તે સત્યાગ્રહનું સ્થાન બરાબર લઈ શકે.

હું : આપનો ખ્યાલ છે કે અંગ્રેજ લોક ઈમાનદારીની ચાલ ચાલે છે ?

ગાંધીજી : મારો ખ્યાલ છે કે આ વખતે અંગ્રેજ લોકો ઈમાનદારીથી ખેલશે.

હું : આપને ખાતરી છે કે એ લોકો હિંદ છોડી જાય છે ?

ગાંધીજી : હા.

હું : મને પણ વિશ્વાસ છે; પરંતુ હું જયપ્રકાશને ખાતરી નથી કરાવી શકતો. પણ ધારો કે અંગ્રેજો નહિ જાય તો આપ આપની રીતે વિરોધ કરશો, જયપ્રકાશની રીતે નહિ.

ગાંધીજી : ના, જયપ્રકાશને મારી સાથે ચાલવું પડશે. હું એમની સામે નહિ ઊભો રહું. ૧૯૪૨માં મેં કહ્યું હતું કે હું અજાણ્યા સાગરમાં વહાણ હંકારી રહ્યો છું. આજે હું એવું નહિ કરું. તે દિવસે હું જનતાને નો'તો ઓળખતો, આજે હું શું કરી શકું ને શું ન કરી શકું તે હું જાણું છું.

હું : ૧૯૪૨માં આપ નો'તા જાણતા કે હિંસા થશે ?

ગાંધીજી : તમારી વાત સાચી

છે.

હું : મતલબ એ કે બંધારણસભા અસફળ નીવડે તો આપ સત્યાગ્રહની લડત નહિ ચલાવો ?

ગાંધીજી : ત્યાં સુધીમાં સમાજવાદીઓ અને સામ્યવાદીઓ શાંત નહિ પડ્યા હોય તો નહિ.

હું : એ તો બને એવું દેખાતું નથી.

ગાંધીજી : હિંદનું વાતાવરણ એવું હિંસામય હોય તો હું સત્યાગ્રહનો વિચાર ન કરી શકું. આજેય કેટલાયે સર્વર્ણ હિંદુઓ હરિજનો સાથે સારી રીતે વર્તતા નથી.

હું : કેટલાયે સર્વર્ણ હિંદુઓ એટલે આપને મતે કેટલાય

કોંગ્રેસવાદીઓ ?

ગાંધીજી : ઘણા કોંગ્રેસીઓ તો એવા નથી, પણ થોડા એવા છે જેમણે હૃદયમાંથી હજુ અસ્પૃશ્યતા કાઢી નાખી નથી. એ દુઃખની વાત છે. મુસલમાનોને પણ લાગે છે કે એમની સાથે અન્યાય થઈ રહ્યો છે. ચુસ્ત હિંદુના ઘરમાં હિંદુ સાથે એક જ સાદડી પર બેસીને ભોજન ન કરી શકે એ જૂઠો ધર્મ છે. ભારતમાં ખોટી ધાર્મિકતા પેઠેલી છે. એને સાચા ધર્મની જરૂર છે.

હું : આપ કોંગ્રેસને સમજાવી નથી શક્યા ?

ગાંધીજી : ના, હું તેમાં સફળ નથી થયો. હું હાર્યો છું, છતાંય થોડું સિદ્ધ થઈ શક્યું છે. મદુરા અને બીજાં સ્થળોએ હરિજનો મંદિરમાં જવા લાગ્યા છે. એ મંદિરોમાં સવર્ણો પણ પૂજા કરે છે.

સવારની વાતચીત અહીં જ પૂરી થઈ.

ગાંધીજી પોતાના અંતરને અજવાળી રહ્યા હતા. એ અજવાળું બીજાના દોષો દેખાડવાને બદલે કોંગ્રેસ અને હિંદુઓના દોષો જોવામાં મદદ કરી રહ્યું હતું. કેટલાક હિંદુઓને એ વાત ગમતી ન હતી, તેઓ બધો દોષ અંગ્રેજો પર ને ઝીણા પર ઢોળતા હતા. ગાંધીજી એવું નહોતા કરતા.

બપોરે જયપ્રકાશ એક કલાક સુધી ગાંધીજી સાથે રહ્યા.

જયપ્રકાશ : કોંગ્રેસ દેશની શક્તિને સંગઠિત નથી કરતી. આજે કોંગ્રેસમાં યોગ્યતાનું સ્થાન જોઈએ તેવું રહ્યું નથી. મામામાસીનું વધારે ચાલે છે. આ કારણે અમે સમાજવાદીઓ બંધારણસભામાં નહિ જઈએ.

અમને એવું લાગે છે કે કોંગ્રેસ કારોબારી એક પ્રકારની લાચારીથી દબાઈ ગઈ છે. એનું કહેવું છે, 'આપણે બ્રિટિશ દરખાસ્ત સ્વીકારી ન લઈએ તો બીજું શું કરી શકીએ એમ છીએ ?' એ નબળાઈની નિશાની છે. કારોબારી માગે છે કે અંગ્રેજો મુસ્લિમ લીગ અને કોંગ્રેસ વચ્ચે સમજૂતીનો માર્ગ કાઢી આપે. આપણે અંગ્રેજોને કહી દીધું હોત, 'તમે જાઓ, અમે સમજી લઈશું.' અંગ્રેજોને એ ન ગમતું હોય તો આપણને જેલમાં પૂરે.

ગાંધીજી : જેલ તો ચોરડાકુઓ માટે છે. મારે સારુ તો એ મહેલ જેવી બની ગઈ છે. થોરોને વાંચ્યા તે પહેલાંથી જ મેં જેલ જવાની વાત ઉપાડી હતી. મેં નવી વાત શોધી છે એવું ટોલ્સ્ટોયે એક રશિયન પત્રમાં લખ્યું હતું. એક

રશિયન બહેને એનું ભાષાંતર કરીને મને મોકલ્યું હતું. હું જેલમાં રહીને જ સરકાર સાથે લડ્યો છું. જેલ જવાથી સ્વરાજ આવે છે, પણ શરત એ કે એની પાછળનો સિદ્ધાંત સાચો હોય, પણ આજે તો જેલ જવું એ મશ્કરી કરવા જેવું થઈ પડ્યું છે.

જયપ્રકાશ : આજે તો આપણે અંગ્રેજોને જેલમાં પૂરવા જોઈએ.

ગાંધીજી : શું કામ ? શી રીતે ? એવી કશી જ જરૂર નથી. આ તો અલંકારની ભાષા થઈ, તમારા જેવાના મોંમાંથી આવા શબ્દો નીકળવા ન જોઈએ. હિંસાત્મક યુદ્ધ પછી પણ એની જરૂર નથી રહેતી. એ જ રીતે ચર્ચિત પણ કહ્યા કરતો હતો કે હિટલરનું એ એમ જ કરશે. અને નાઝી યુદ્ધ ગુનેગારો ઉપરના મુકદ્દમાની

મૂર્ખતા અને શેતાની તો જુઓ.
ગુનેગારો ઉપર મુકદ્દમો
ચલાવનારાઓમાંના કેટલાક તો
એટલા જ ગુનેગાર છે.

કેટલાક પ્રાંતોમાં કેંગ્રેસે
સરકારો રચી દીધી હતી ને તેમાં
કેવી ઘાલમેલ ચાલતી હતી તે
ગાંધીજી ને જયપ્રકાશ જોઈ રહ્યા
હતા.

જે વેદના ગાંધીજીના અંત માટે
કારણભૂત નીવડી તેને માર્ગે
ગાંધીજી ચઢી ચૂક્યા હતા.

બપોર પછી ગાંધીજીએ મને
કલાકથી વધારે વખત આપ્યો.
અમેરિકાના હબસીઓની સમસ્યા
પર થોડી વાર ચર્ચા કર્યા પછી મેં
કહ્યું, 'ભારતમાં આવ્યા પછી મને
અહીં કેટલાય સમજુ લોકો જોવા
મળ્યા છે.'

ગાંધીજી : અરુણા ! તમને મળ્યા છે ? ઘણા નહિ હોય !

હું : આપ અને બીજા બે ત્રણેક.

ગાંધીજી હસવા લાગ્યા. મેં કહ્યું, 'કેટલાક કહે છે કે હિંદુ-મુસ્લિમ સંબંધો સુધર્યા છે, કેટલાક કહે છે કે બગડ્યા છે.'

ગાંધીજી : ઝીણા તથા બીજા મુસ્લિમ નેતાઓ એક વાર કોંગ્રેસમાં હતા. તેમણે કોંગ્રેસ છોડી, એટલા માટે કે મુસલમાનો તરફનું હિંદુઓનું મુરબ્બી જેવું વર્તન એમને ખટકતું હતું. મુસલમાન લોકો ધર્માધ છે, પણ ધર્માધતાનો જવાબ ધર્માધતાથી નહિ આપી શકાય. વિવેકશૂન્ય વર્તન ચીડ ઉત્પન્ન કરે. કોંગ્રેસી મુસલમાનો તેથી તંગ આવી ગયા. એમને હિંદુઓમાં બંધુત્વભાવ ન

દેખાયો. તેઓ કહે છે કે ઈસ્લામમાં આવી બિરાદરી છે. ખરું જોતાં એ ઈસ્લામી બિરાદરી છે. કોંગ્રેસ અને લીગ વચ્ચે તડ પાડવામાં હિંદુઓના ભેદભાવે ભાગ ભજવ્યો છે. ઝીણા પ્રતિભાશાળી છે. એ પોતાને મુસ્લિમોના ઉદ્ધારક સમજે છે.

હું : તેઓ વકીલ તો છે.

ગાંધીજી : તમે એમને અન્યાય કરી રહ્યા છો. ૧૯૪૪માં મેં એમની સાથે અઢાર દિવસ વાટાઘાટ કરી તેની સાક્ષીએ હું તમને કહું છું. તેઓ સાચે જ પોતાને ઈસ્લામના ઉદ્ધારક માને છે.

હું : મુસલમાનો પ્રાકૃતિક અને સાહસિક હોય છે. તેઓમાં દિલાવરી અને બિરાદરીની ભાવના હોય છે.

ગાંધીજી : હા.

હું : પરંતુ ઝીણા રુક્ષ છે. એ છીછરા માણસ છે. એ મામલાની વકાલત કરે છે, ધ્યેયનો પ્રચાર નથી કરતા.

ગાંધીજી : હું સ્વીકારું છું કે એ છીછરા માણસ છે, પણ હું એમને ફરેબી નથી માનતો. એમણે ભલાભોળા મુસ્લિમો ઉપર જાદુ કર્યો છે.

હું : હિંદુ છાપવાળી કેંગ્રેસ મુસ્લિમોને શી રીતે અપનાવી શકે ?

ગાંધીજી : પળવારમાં અછૂતોને તત્કાલ સમાનતા આપીને.

હું : મેં સાંભળ્યું છે કે હિંદુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે સંપર્ક

ઓછો થતો જાય છે.

ગાંધીજી : ઉપલા થરોનો રાજનૈતિક સંપર્ક તૂટતો જાય છે.

હું : ૧૯૪૨માં ઝીણાએ મને કહ્યું હતું કે ગાંધીજીને આઝાદી નથી જોઈતી.

ગાંધીજી : તો મારે શું જોઈએ છે ?

હું : એમનું કહેવું હતું કે આપને હિંદુ રાજ જોઈએ છે.

ગાંધીજી : એ વાત તેઓ તદ્દન ખોટી કહે છે. એમાં જરા જેટલું પણ તથ્ય નથી. હું મુસલમાન છું, હિંદુ છું, બૌદ્ધ છું, ઈસાઈ છું, ચહૂદી છું, પારસી છું. તે કહેતા હોય કે મારે હિંદુ રાજ જોઈએ છે તો તે મને ઓળખતા નથી. એમની એ વાતમાં સાચનો અંશ નથી. એ

જાણે એક ધુરૂ વડીલની જેમ વાત કરે છે. આવો આરોપ તો પાગલ જ મૂકી શકે. મારી ખાતરી છે કે મુસ્લિમ લીગ બંધારણસભામાં જશે. પણ શીખોએ ના પાડી દીધી છે. શીખ લોકો ચહૂદીઓ જેવા હઠીલા હોય છે.

હું : આપ પણ હઠીલા છો.

ગાંધીજી : હું ?

હું : આપ હઠીલા છો, જિંદગી છો. આપ બધી વાત આપની રીતે કરાવવાનો આગ્રહ રાખો છો. આપ મૃદુ સ્વભાવના સરમુખત્યાર છો.

બધાં લોકો હસી પડ્યાં, ગાંધીજીએ પણ એ હાસ્યમાં મોકળે મને સાથ પુરાવ્યો.

ગાંધીજી : સરમુખત્યાર ! મારી પાસે તો કોઈ સત્તા જ નથી. હું

કેંગ્રેસને બદલી શકતો નથી.
એની સામે તો મારી પાસે
ફરીયાદોની એક લાંબી યાદી છે.

હું – અઢાર દિવસ ઝીણા સાથે
રહેવાનું થયું તે ઉપરથી આપને શું
લાગ્યું ?

ગાંધીજી : મને લાગ્યું કે એ
સનકી માણસ છે. સનકી માણસ
ક્યારેક-ક્યારેક પોતાની ધૂન
છોડીને સમજદાર બની જાય છે.
એમની સાથે વાટાઘાટ કરવા ગયો
તે બદલ મને અફસોસ નથી.
મારામાં કદી પણ એવું જિદ્દીપણું
નથી આવ્યું કે હું નવું શીખવા
તૈયાર ન રહું. મારી એકએક
કાર્યની સિદ્ધિ સીડીના એકએક
પગથિયા જેવી છે. ઝીણા સનકી
છે એટલે હું એમની સાથે
વાતચીતમાં આગળ વધી શક્યો
નહિ. પરંતુ વાટાઘાટ વખતનું

એમનું વર્તન જોઈને મુસલમાનોનાં દિલમાં પણ એમને માટે નફરત પેદા થઈ છે.

હું : તો પછી આનો હલ શી રીતે આવે ?

ગાંધીજી : ઝીણાને હજી પરચીસ વર્ષ કામ કરવું છે.

હું : એ તો આપના જેટલું જીવવા માગે છે.

ગાંધીજી : તો હું સવાસો વર્ષનો થાઉં ત્યાં સુધી એમણે જીવવું જોઈએ.

લુઈ ફિશર : તોતો આપ ન મરો એ જ ઠીક, નહિતર એ મરશે ને આપને હત્યા લાગશે. (હાસ્ય). તે આપના મૃત્યુને બીજે દિવસે જ મરી જશે.

ગાંધીજી : ઝીણા પાસે એમનો રસ્તો છોડાવી નહિ શકાય. એ બહાદુર છે. ....ઝીણા જે બંધારણ સભામાં ન જાય તો અંગ્રેજોએ દ્રઢ રહેવું જોઈએ અને અમને એકલાને યોજનાનો અમલ કરવા દેવો જોઈએ. ઝીણાની જબરદસ્તી આગળ અંગ્રેજોએ નમતું ન મૂકવું જોઈએ. ચર્ચિતે હિટલર આગળ નમતું નો'તું મૂક્યું.

૧૮મી જુલાઈએ મહાત્માજી સાથે મેં છેલ્લી વારની વાતચીત કરી, મેં કહ્યું, 'કારોબારી જે આપની અંધારામાં અટવાવાની વાત ધ્યાનમાં લઈને – અથવા આપના શબ્દોમાં, આપના અંતરના અવાજ પ્રમાણે ચાલી હોત તો એણે કેબિનેટ મિશનની બંધારણ સભાવાળી યોજના ફગાવી દીધી હોત.

ગાંધીજી : હા. પણ મેં એવું
થવા ન દીધું.

હું : એટલે કે આપે સૂચન ન
કર્યું.

ગાંધીજી : તેથી પણ આગળ.
જ્યાં સુધી એમને પ્રતીતિ ન થાય
ત્યાં સુધી મેં એમને મારા અંતરના
અવાજ અનુસાર એમને ચાલતાં
અટકાવ્યા. શું થયું હોત એનો
વિચાર કર્યે કંઈ ફાયદો થવાનો
નથી. સાચી વાત એ છે કે ડો.
રાજેન્દ્રપ્રસાદે મને પૂછ્યું, 'શું
આપના અંતરનો અવાજ એવો છે
કે એ અમે સમજી શકીએ કે ન
સમજી શકીએ તોપણ તમે અમને
એ દરખાસ્તનો સ્વીકાર કરતાં
રોકશો ?' મેં કહ્યું, 'નહિ. તમે
તમારી બુદ્ધિ પ્રમાણે ચાલો, કારણ
મારી પોતાની જ બુદ્ધિ મારા
અંતરની વાતને ટેકો નથી

આવતી. મારું અંતર મારી બુદ્ધિ સામે પડ્યું છે. મેં મારી આશંકાઓ તમને જણાવી, કારણ હું તમને ભ્રમમાં રાખવા નથી માગતો. મારી બુદ્ધિ સાથે જ પુરાવે ત્યાં સુધી હું જાતે જ મારા અંતરને કહ્યો નથી ચાલતો.'

હું : પરંતુ આપ તો મને એવું કહેતા હતા કે આપને અંતરની પ્રેરણા સંભળાય છે તો આપ તે પ્રમાણે ચાલો છો. આપને ઉપવાસો પહેલાં અંતરની પ્રેરણા થયેલી.

ગાંધીજી : હા, પણ એ પ્રસંગોએ પણ ઉપવાસ શરૂ કરતાં પહેલાં મારી બુદ્ધિ આડે આવતી હતી.

હું : તો આજની પરિસ્થિતિમાં આપ અંતરની વાત વચમાં શું કામ લાવો છો ?

ગાંધીજી : મેં એવું નથી કર્યું. હું વફાદાર રહ્યો એટલું જ. હું કેબિનેટ મિશનની ઈમાનદારી પર વિશ્વાસ રાખીને ચાલવા માગતો હતો. તેથી મેં કેબિનેટ મિશનને કહી દીધું કે મારું મન આશંકાઓથી ભરેલું છે.

હું : એનો અર્થ એ કે કેબિનેટ મિશનનો ઈરાદો સાચો હતો ?

ગાંધીજી : શરૂઆતમાં જ મેં એમને જે પ્રમાણપત્ર આપ્યું હતું તેનો એક પણ શબ્દ હું પાછો નહિ ખેંચ્યું.

હું : આપને હિંસાનો ભય છે એટલે આપ બંધારણવાદી બની ગયા છો.

ગાંધીજી : મારું કહેવું એવું છે કે બંધારણ સભામાં પેસીને આપણે તેનો ઉપયોગ કરી લેવો જોઈએ. અંગ્રેજો બેઈમાન હશે તો

એમની પોલ ખુલ્લી પડી જશે.
 ગુકસાન અમને નથી જવાનું.
 ગુકસાન એમને ને એમની
 માનવતાને થશે.

હું : મને લાગે છે કે આપ
 આઝાદ હિંદ ફોજ અને સુભાષ
 બોઝની ભાવનાથી ડરો છો. એ
 ભાવના ચારે બાજુ ફેલાઈ રહી છે.
 એણે નવજુવાનોનાં ચિત્તને
 આકર્ષિત કર્યું છે, આપ એ જાણો
 છો ને એમની એ વૃત્તિનો આપને
 ડર રહ્યા કરે છે. નવી પેઢી હિંદને
 માટે ગાંડી બની રહી છે.

ગાંધીજી : એણે દેશના મનને
 નથી મોહ્યું. આ અતિશયોક્તિ છે.
 હા, જુવાનોનો ને સ્ત્રીઓનો એક
 વર્ગ એમનો અનુયાયી છે ખરો.
 સર્વશક્તિમાન પ્રભુએ હિંદુઓને
 દયાળુતા સારા પ્રમાણમાં આપેલી
 છે. 'દયાળુ હિંદુ' શબ્દનો પ્રયોગ

મશ્કરી તરીકે થાય છે, પરંતુ ચર્ચિલના 'નગ્ન ફકીર' પ્રયોગની માફક આ શબ્દોને હું માનવાચક લેખું છું. મેં તો ચર્ચિલના પ્રયોગને માનવાચક જ ગણી લીધો હતો ને ચર્ચિલને લખ્યું પણ હતું. કે હું સાચે જ 'નગ્ન ફકીર' બનવા માગુ છું પણ હજી સુધી બની શક્યો નથી.

હું : ચર્ચિલે કશો જવાબ આપેલો ?

ગાંધીજી : હા. એમણે વાઈસરોય મારફતે શિષ્ટાચાર પ્રમાણે મારા પત્રની પહેાંચ સ્વીકારેલી, પરંતુ... તથાકથિત સંસ્કૃતિથી અસ્પૃષ્ટ અને અસ્વાભાવિકતાથી મુક્ત એવી બહેનો મારી સાથે છે.

હું : આપ બોઝના પ્રશંસક છો. આપની ખાતરી છે કે તેઓ જીવે છે

?

ગાંધીજી : બોઝ અંગેની બાબતની વાતોને હું મહત્વ નથી આપતો. હું એમની સાથે સહમત નો'તો થઈ શક્યો. આજે મને ખાતરી નથી કે એ જીવે છે.

હું : મારી દલીલ એ છે કે બોઝ જર્મની અને જાપાન ગયા, એ બંને ફાસિસ્ટ દેશો છે. તેઓ સરમુખત્યારશાહીના સમર્થક હોય તો આપની એમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ પણ હોઈ શકે નહિ. જો તેઓ દેશભક્ત થઈને એવું સમજ્યા હોય કે જર્મની અને જાપાન ભારતને ઉગારી લેશે તો એ ગાંડપણ કહેવાય, રાજકારણમાં ગાંડપણ કરવું ખોટું કહેવાય.

ગાંધીજી : રાજનીતિજ્ઞો વિશે આપનો અભિપ્રાય બહુ સારો હોય એવું લાગે છે. મોટા ભાગના

રાજનીતિજ્ઞ મૂર્ખ હોય છે... મારે ભારે મુશ્કેલીઓની સામે કામ કરવું પડે છે... હિંસાનાં કૃત્યો થવા માંડ્યાં છે, તેનો સામનો કરવાનો છે. હું મારી રીતે ચાલી રહ્યો છું. મને ખાતરી છે કે એ જેનો રહ્યોસહ્યો અંશ છે, વખત આવશે એટલે એ આપમેળે જ ખરી જશે. એ અંશ ટકી નહિ રહે. એ ભારતીય માનસને પ્રતિકૂળ તો છે જ. પણ વાતો કરવાથી શો ફાયદો ? હું તો એ ગૂઢ તત્ત્વ ઉપર આધાર રાખનારો છું — તમે એને ઈશ્વરને નામે બોલાવો કે બીજા કોઈ નામે બોલાવો.

અનુક્રમણિકા

૪.

નોઆખલીનું મહાપ્રયાણ

ઝીણાની હઠને વશ થઈને
લોર્ડ વેવલે કેંગ્રેસને એક સ્થાન
પર મુસલમાનની નિમણૂક

કરવાનો અધિકાર ન આપ્યો એટલે કોંગ્રેસે વચગાળાની સરકારમાં દાખલ થવાની ના પાડી દીધી. વચગાળાની સરકારની રચના આગળની સરકારો રચવામાં ઉદાહરણ રૂપ નહિ થાય એવું વેવલે જાહેર રીતે કહ્યું હતું ખરું, પણ કોંગ્રેસને ડર હતો કે એ દાખલા રૂપ બની જશે. વળી પ્રધાનમંડળમાં કોંગ્રેસને કોઈ મુસલમાનની નિમણૂક કરતાં રોકવાનો ઝીણાને અધિકાર છે એવું સ્વીકારવા પણ કોંગ્રેસ તૈયાર ન હતી.

વેવલે કોંગ્રેસ તથા લીગને ફરીથી પોતપોતાના ઉમેદવારોની યાદી મોકલવા જણાવ્યું, પણ કોંગ્રેસની ઈચ્છાને અધીન તેમણે એવી જાહેરાત કરી કે કોઈ પણ પક્ષ બીજા પક્ષને પોતાની મરજી પ્રમાણે નિમણૂક કરતાં રોકી શકશે

નહિ. આ વખતે ઝીલાએ વચગાળાની સરકારમાં આવવાની ના પાડી દીધી. ૧૯૪૬ના ઓગસ્ટની ૧૨મી તારીખે વેવલે નેહરુને સરકાર રચવાની જવાબદારી સોંપી. નેહરુએ જે સરકાર રચી તેમાં એક હરિજન સહિત છ કોંગ્રેસી હિંદુ, એક ખ્રિસ્તી, એક શીખ, એક પારસી ને બે બિનલીગી મુસલમાનોને લીધા. વેવલે જાહેરાત કરી કે ઈચ્છા હોય તો લીગ પોતાના પાંચ સભ્યોનાં નામ વચગાળાની સરકાર માટે આપી શકે. ઝીલાએ કશું ધ્યાન આપ્યું નહિ.

મુસ્લિમ લીગે ૧૬મી ઓગસ્ટનો દિવસ 'સીધા પગલા'ના દિવસ તરીકે ઊજવ્યો. કલકત્તામાં ચાર દિવસ સુધી ભીષણ હુલ્લડો થયાં.

૨૪મી ઓગસ્ટે સાંજે સિમલામાં સર શફાઅત અહમદખાંનું છરી મારીને ખૂન કરવામાં આવ્યું. એમણે નેહરુની વચગાળાની સરકારમાં દાખલ થવા માટે મુસ્લિમ લીગમાંથી રાજીનામું આપી દીધું હતું.

૨૭ સપ્ટેમ્બરે નેહરુ ભારતના વડાપ્રધાન બન્યા.

૨૭ સપ્ટેમ્બરે ગાંધીજી દિલ્હીની ભંગીવસાહતમાં હતા. તે દિવસે તેઓ ખૂબ વહેલા ઊઠ્યા ને નવી સરકારનાં કર્તવ્યો સંબંધે નેહરુને પત્ર લખવા બેઠા. ભારતના ઇતિહાસમાં એ એક મહત્વનો પત્ર છે. સાંજે પ્રાર્થના સભામાં એમણે પ્રવચન કર્યું ને તેમાં એમણે અંગ્રેજો પ્રત્યે આભારની લાગણી પ્રદર્શિત કરી. એમના મનમાં ઉદ્ધાસ નો'તો.

એમણે શ્રોતાઓને ખાતરી આપી. 'જલદીમાં જલદી તમારા હાથમાં બધી સત્તા આવી જશે - હા, તમારા બેતાજ બાદશાહ વડાપ્રધાન પંડિત નેહરુ અને તેમના સાથીઓ પોતાની ફરજનું બરાબર પાલન કરશે તો. મુસલમાનો હજી સુધી સરકારમાં દાખલ થયા નથી તોપણ એ હિંદુઓના ભાઈઓ છે. ભાઈ ગુરુસાનો બદલો ગુરુસાથી નથી આપતો.'

ઝીણાએ ૨જી સપ્ટેમ્બરે 'શોક દિન' પાળવાની જાહેરાત કરી.

ગાંધીજી ભુલાવામાં નો'તા રહ્યા. એમણે ૮મી સપ્ટેમ્બરે કહ્યું, 'હજી આપણે આંતરવિગ્રહમાં નથી પડ્યા, પણ એની નજીક જઈ રહ્યા છીએ.' સપ્ટેમ્બર આખો મુંબઈમાં પથથરબાજી અને

છરાબાજી ચાલતી રહી. પંજાબમાં પણ અંધાધૂંધી ફેલાઈ ગઈ. બંગાળ અને બિહારમાં મારફાડ ચાલી.

ભારતની આ અશાંત સ્થિતિથી ડરીને વેવલે મુસ્લિમ લીગને સરકારમાં લાવવાનો બમણા જોરથી પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. છેવટે ઝીણા માન્યા. એમણે ચાર મુસ્લિમ સભ્યો અને એક અછૂતની નિમણૂક કરી.

બંને કોમ વચ્ચેની ચાલુ રહેલી મારકાપ વિરુદ્ધ ગાંધીજી રોજ પ્રવચનો કરતા હતા. એમણે કહ્યું, 'કેટલાક લોકોને મન એ આનંદની વાત થઈ પડી છે કે હિંદુ લોકો હવે બળવાન થઈ ગયા છે ને એને મારવાનો પ્રયત્ન કરનારને મારીને બદલો લઈ શકે છે. હિંદુ લોક બદલો લીધા સિવાય મોતને

આધીન થાય એ જ મને તો ગમે.'

અનેક કોંગ્રેસી પ્રધાનો ને તેમના નાયબ પ્રધાનો ને પ્રાંતીય અધિકારીઓ હરિજનવાસમાં ગાંધીજીની કુટિરે સલાહ લેવા આવતા હતા. ગાંધીજી વડાપ્રધાનના પણ વડાપ્રધાન હતા.

હિંદુ-મુસ્લિમ તોફાનોની વધતી જતી આગથી ગાંધીજીને યેન પડતું ન હતું, પરંતુ માણસમાં રહેલી માણસાઈ વિશે એમની શ્રદ્ધા ટકી રહી હતી.

ગાંડા બનેલા માણસોમાં ગાંધીજી દેવત્વ શોધતા રહ્યા.

ઓક્ટોબરમાં પૂર્વ બંગાળમાં નોઆખલી અને ટિપેરાના ગ્રામવિસ્તારોમાં હિંદુઓ ઉપર મુસલમાનોએ વ્યાપક પ્રમાણમાં

હુમલા કર્યા. શહેરોમાં ફાટી નીકળતાં હુલ્લડોથી ગાંધીજી ગભરાયા ન હતા. ગ્રામવિસ્તારના આ હુલ્લડોથી ગાંધીજી ગભરાયા. આજ સુધી ભારતનાં ગામડાંઓમાં બંને કોમના લોકો હળીમળીને રહેતા હતા. કોમવાદનું ઝેર ગામડાંઓમાં પણ ફેલાય, તો રાષ્ટ્રનું આવી જ બને. ગાંધીજીએ તોફાનના વિસ્તારમાં જવાનો નિશ્ચય કરી લીધો. મિત્રોએ એમનો નિર્ણય બદલાવવાની કોશિશ કરી, પરંતુ એમણે જવાબ આપ્યો : 'હું તો એટલું સમજું છું કે હું ત્યાં નહિ પહોંચું ત્યાં સુધી મને શાંતિ થવાની નથી.' એમણે લોકોને કહી દીધું, 'મને સ્ટેશન પર વળાવવા પણ ન આવશો.'

પરંતુ લોકોના સમુદાય તો પહોંચી ગયા. સરકારે એમને માટે ખાસ ગાડીનો બંદોબસ્ત કરી

દીધો. રસ્તામાં દરેક મોટા સ્ટેશને જનસમુદાય ગાડીને વીંટળાઈ વળ્યો. એ ભીંસાભીંસમાં થાક્યાપાક્યા ગાંધીજી પાંચ કલાક મોડા કલકતા પહેંચ્યા.

ગાંધીજી દિલ્હીથી રવાના થયા તે દિવસે કલકતામાં કોમી હુલ્લડમાં બત્રીસ માણસો મરાયાં. કલકતા પહેંચ્યાને બીજે દિવસે ગાંધીજીએ કલકતાના ગવર્નર સર ફ્રેડરિક બરોઝની ઔપચારિક મુલાકાત લીધી, પછી તેઓ કલકતાના મુખ્યપ્રધાન જનાબ સુહરાવર્દીને ત્યાં થોડો વખત રોકાયા. બીજે દિવસે ૩૧મી ઓક્ટોબરે ગાંધીજી સુહરાવર્દી સાથે કલકતાની વેરાન ગલીઓમાં ફર્યા. મનુષ્યને પશુથી પણ હીન બનાવી દે એવી આ ટોળાવૃત્તિ જોઈને ગાંધીજી નિરાશાથી ઘેરાઈ ગયા, તોય એમણે આશા છોડી

નહિ.

હવે ગાંધીજી નોઆખલી જવા નીકળ્યા. ત્યાં મુસલમાનોએ હિંદુઓની હત્યા કરી હતી, હિંદુઓને બળજબરીથી મુસલમાન બનાવ્યા હતા, હિંદુ સ્ત્રીઓ પર બળાત્કાર ગુજાર્યો હતો, હિંદુઓનાં ઘરો અને મંદિરો બાળી મૂક્યાં હતાં. ગાંધીજીએ કહ્યું, 'લાચાર દશામાં આવી પડેલી બહેનોની ધામને નોઆખલી બોલાવી રહી છે... ઝઘડાની છેવટની ચિનગારી ઠરે નહિ ત્યાં સુધી હું બંગાળ છોડીને જવાનો નથી. જરૂર પડે તો હું અહીં જ મરીશ, પણ હારીને નહિ બેસું !'

પ્રાર્થના સભામાં ગાંધીજીના એ શબ્દો સાંભળીને કેટલાયની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં.

પરંતુ દુઃખી મહાત્માને સારુ હજી સંતાપ ઊભેલો જ હતો.

નોઆખલીના બનાવોએ બિહારના
 હિંદુઓમાં રોષનો ભડકો થયો.
 ૨૫મી ઓક્ટોબરે 'નોઆખલી
 દિન' પાળવામાં આવ્યો. તે
 પછીના અઠવાડિયામાં 'લંડન
 ટાઇમ્સ'ના દિલ્હીના ખબરપત્રીએ
 ખબર આપ્યા હતા તે મુજબ એ
 તોફાનોમાં ૪૫૮૦ માણસો
 મરાયાં. પાછળથી ગાંધીજીએ
 સંખ્યા દસ હજાર ઉપરની ગણાવી
 હતી. મરનારાંઓમાં મોટી સંખ્યા
 મુસલમાનોની હતી.

બિહારના અત્યાચારના
 સમાચાર કલકત્તામાં ગાંધીજી પાસે
 પહોંચ્યા. એમને ખૂબ દુઃખ થયું.
 એમણે બિહારવાસીઓને
 સંબોધીને એક સંદેશો મોકલ્યો,
 'આ તોફાનોએ બિહાર વિશેનાં
 મારાં સ્વપ્નો ફોક કરી નાખ્યાં છે.
 એવું તો ન જ બનવું જોઈએ કે જે
 બિહારે કેંગ્રેસની પ્રતિષ્ઠા વધારવા

સારુ આટલું કર્યું છે તે કેંગ્રેસની ઘોર ખોટવામાં સહુથી આગળ હોય.'

એના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે ગાંધીજીએ પોતે ઓછામાં ઓછું ખાઈને ચલાવશે ને રાહ ભૂલેલા બિહારવાસીઓ ગઈ ગુજરી ભૂલીને ન ચાલે તો આમરણ ઉપવાસ પર ઊતરશે એવી જાહેરાત કરી.

બિહારની ખૂનામરડીના પરિણામની બંગાળમાં વેરની ભાવના ફાટી નીકળે એમ કરીને નેહરુ અને વલ્લભભાઈ પટેલ તથા લિયાકતઅલીખાં અને અબ્દુર રબ નિસ્તાર વિમાનમાર્ગે દિલ્હીથી કલકત્તા પહોંચી ગયા. લોર્ડ વેવલ પણ આવી પહોંચ્યા. ઈદના તહેવારો નજીક આવતા હતા. મુસલમાનોનો રોષ ફાટી નીકળે એવો ભય હતો.

કલકત્તાથી ચારે પ્રધાનો બિહાર ગયા. નેહરુને જે કંઈ જોવા તથા સાંભળવા મળ્યું તેથી તેમનો ક્રોધ ભભૂકી ઊઠ્યો. એમણે ચેતવણી આપી : 'હિંદુઓ મારફાડ બંધ નહિ કરે તો બિહાર ઉપર હું વિમાનોમાંથી બોંબ ફેંકાવીશ.' પરંતુ ગાંધીજીએ એની ટીકા કરી, 'એ અંગ્રેજોની રીત છે. લશ્કરની મદદથી હુલ્લડ દબાવીને એ લોકો ભારતની સ્વતંત્રતાને પણ દબાવી દેશે.'

નેહરુએ કહી દીધું; 'જ્યાં સુધી બિહારમાં શાંતિ ન સ્થપાય ત્યાં સુધી હું બિહારમાંથી ખસવાનો નથી.' પમી નવેમ્બરે ગાંધીજીએ એમને એક પત્ર લખ્યો. તેમાં એમણે લખ્યું : 'બિહારના સમાચારે મને વ્યાકુળ બનાવી મૂક્યો છે... જે સાંભળવામાં આવે છે તેની અડધી હકીકત પણ સાચી

હોય તોય લાગે છે કે બિહાર માણસાઈ ભૂલી બેઠું છે... મારું અંતર પોકારે છે : 'આવા અપિચારી હત્યાકાંડ જોવા તું જીવતો ન રહીશ. આનો અર્થ એ નથી કે તારો કાળ ભરાઈ ચૂક્યો છે ?' આ વિચાર મને ઉપવાસ તરફ ધકેલી રહ્યો છે.'

કલકત્તામાં તથા બીજે ઈદ શાંતિપૂર્વક પસાર થઈ ગઈ. મહાત્માજીને બિહારના સંતોષકારક સમાચારો મળવા લાગ્યા. એમનું કામ નોઆખલીમાં હતું. ત્યાં મુસલમાનોએ માંડેલી કાપાકાપીથી હિંદુઓ ભાગી રહ્યા હતા. ભય એ સ્વતંત્રતાના ને લોકશાસનનો દુશ્મન છે. અહિંસાની વીરતા હિંસાના ઝેરના મારણરૂપ હોય છે. ગાંધીજી નોઆખલીના હિંદુઓ સામે વીર બનીને તેમને વીરતાના પાઠ

શીખવવા માગતા હતા. એટલી જ મહત્વની વાત બીજી હતી કે પોતાની અહિંસાનો મુસલમાનો પર પણ પ્રભાવ પડે છે કે નહિ તે ગાંધીજી જાણવા માગતા હતા. અહિંસાની, અવેરની ને મિત્રાચારીની ભાવના મુસલમાનોને સ્પર્શી ન શકે તો સ્વતંત્ર, સંયુક્ત ભારત રચી જ શી રીતે શકાય ?

ગાંધીજીએ કહ્યું, 'ધારો કે મને કોઈએ મારી નાખ્યો, પણ તેના બદલામાં બીજાને મારવાથી તમને કશું મળવાનું નથી. વળી, તમે આ વાતનો વધારે વિચાર કરશો તો જણાશે કે ગાંધી વિના ગાંધીને કોણ મારી શકવાનું હતું ! આત્માને કોઈ હણી શકતું નથી.'

શું એમને એવું લાગ્યું હશે કે નોઆખલીમાં કોઈ મુસલમાન

એમને મારી નાખશે ? શું એમને એવો ડર હતો કે બદલો લેવાની વૃત્તિથી હિંદુઓ આખા દેશના મુસલમાનોની કતલ કરી નાખશે ?

નોઆખલી જવાની એમનામાં એટલી અધીરાઈ આવી ગઈ હતી કે એ અધીરાઈ દાબી દબાતી ન હતી.

૬ઠ્ઠી નવેમ્બરે ગાંધીજી કલકત્તાથી નોઆખલી જવા નીકળ્યા. નોઆખલી હિંદનો અતિ દુર્ગમ પ્રદેશ છે. તે ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રાના દોઆબમાં કાંપના પ્રદેશમાં આવેલું છે. અવરજવરની ને રોજના વ્યવહારની ત્યાં ભારે મુશ્કેલીઓ છે. ઘણાં ગામોમાં તો હોડીઓમાં બેસીને જ પહેંચી શકાય છે. સડકો પર બળદગાડાં પણ ચાલી શકતાં નથી. એ ચાળીસ માઈલના પ્રદેશમાં ૨૫

લાખ માણસો છે તેમાં ૮૦ ટકા મુસલમાનો છે. આંતરકલહને લઈને અને ધાર્મિક કડવાશને લઈને એ પ્રદેશ છિન્નભિન્ન થઈ ગયો હતો. કેટલાંક ગામડાં તારાજ થઈ ગયાં હતાં. ગાંધીજીએ દેશને ખૂલે પડેલા એ પ્રદેશે કરેલું ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક આહવાન સમજાવ્યુંક ઉપાડી લીધું. એમણે મહિનાઓ સુધી ધીરજ રાખી. પમી ડિસેમ્બરે એમણે નોઆખલીથી લખ્યું : 'મારા જીવનની આજની કામગીરી ભારે કઠણ અને જટિલ છે... હું ગમે તેવા પ્રસંગ માટે તૈયાર છું; 'કરેંગે' યા 'મરેંગે'ની ભાવનાને અહીં કસોટી પર ચઢાવવાની છે. અહીં 'કરવું' એટલે હિંદુ અને મુસલમાન શાંતિ અને સમભાવથી હળીમળીને રહે તેમ કરવું. એ પ્રયત્નમાં મેં મારી જિંદગી હોડમાં મૂકી છે.'

બંગાળના કેટલાક પ્રધાનો, ગાંધીજીના મંત્રી તથા ગાંધીજીના સાથીઓ ગાંધીજીની સાથે નોઆખલી સુધી ગયા. ગાંધીજીએ પોતાના સાથીઓને ગામડેગામડે મોકલી દીધા, પોતાની સાથે પ્રો. નિર્મળકુમાર બસુને, પરશુરામને ને મનુ ગાંધીને જ રાખ્યાં.

એમણે કહ્યું, 'મારી રસોઈ હું જ કરીશ. માલિશ હું જાતે જ કરીશ.' મિત્રોએ આ બધાનો વિરોધ કર્યો ને કહ્યું, 'મુસલમાનો સામે રક્ષણ કરવા આપની સાથે પોલીસનાં માણસો રહેવાં જોઈએ, ડો. સુશીલા નાયર પણ આપની સાથે રહેવાં જોઈએ.' પણ એમણે કહ્યું, ના, 'સુશીલા, એમના ભાઈ પ્યારેલાલ, સુચેતા કૃપલાની, આભા ને મનુ બધાં જ્યાં વિરોધ ઊઠ્યો હોય, જે દૂર હોય એવા એકએક ગામમાં જઈને બેસી જાય

ને પ્રેમપૂર્વક વર્તીને હિંસાની ભાવનાને નિર્મૂળ કરે.' પ્યારેલાલ મેલેરિયામાં પટકાયા હતા. તેમણે ગાંધીજીને ચિઠ્ઠી મોકલીને પુછાવી જોયું કે સુશીલા એમની સારવાર માટે એમની સાથે રહી શકે કે નહિ. ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો, 'જે લોકો ગામડાંઓમાં જઈ રહ્યાં છે તેમણે તો જીવવાને કે મરવાને જ ઈરાદે જવાનું છે. માંદા પડે તેમણે ત્યાં જ સાજાં થઈ જવાનું અથવા ત્યાં જ મરવાનું. તો જ ત્યાં જવાનો કશો અર્થ રહેશે. આનો અર્થ એ થયો કે દરેક જણે ગામડાના ઉપચારથી કુદરતનાં પંચમહાભૂતોથી સંતોષ માનવો. સુશીલાને તો સેવા સારુ એક ગામડું છે જ. એની સેવા આ પ્રસંગે આપણા મંડળના લોકો માટે નહિ લેવાય. એ તો પૂર્વ બંગાળના ગ્રામવાસીઓ માટે પહેલેથી જ અર્પણ થઈ ચૂકેલી છે.' તેઓ પોતે

પણ પોતાના ઉપર આ જ પ્રકારનાં સખત નિયંત્રણો મૂકી રહ્યા હતા.

નોઆખલીની યાત્રામાં ગાંધીજી ઓગણપચાસ ગામોમાં ફર્યા. તેઓ સવારમાં ચાર વાગ્યે ઊઠી જતા. ઉઘાડે પગે ત્રણચાર માઈલ ચાલીને એકાદ ગામડામાં પહોંચી જતા. તે લોકો સાથે વાતચીત કરતા, રોજ પ્રાર્થના કરતા ને એકાદ દિવસ રહેતા, ને પાછા બીજે ગામ જવા નીકળી પડતા. ગામમાં જઈને તેઓ કોઈ ગામવાસીની – બની શકે તો કોઈ મુસ્લિમની ઝૂંપડીમાં પહોંચી જતા ને પોતાને તથા પોતાના સાથીઓને એકાદ દિવસ રહેવા દેવાની વિનંતી કરતા. જાકારો મળતાં તે આગળની ઝૂંપડીએ જતા. તેઓ ત્યાં થતાં ફળો કે શાકભાજી ખાઈને ને મળી જાય તો બકરીનું દૂધ પીને રહેતા.

૧૯૪૬ના નવેમ્બર માસની ૭મી તારીખથી ૧૯૪૭ના માર્ચની બીજી તારીખ સુધી એમનું જીવન આ જ પ્રકારનું રહ્યું. એમનું સિતોતેરમું વર્ષ હમણાં જ પૂરું થતું હતું.

રસ્તા વટાવવાનું કામ મુશ્કેલ હતું. ચાલવામાં મુશ્કેલી થતી હતી. એમના પગોમાં ફાટ પડી ગઈ. પરંતુ એમણે ચંપલ ભાગ્યે જ પહેરી. ગાંધીજી લોકોને અહિંસાનો માર્ગ સમજાવવામાં સફળ નો'તા થયા, તેને લીધે નોઆખલીનાં તોફાનો ફાટી નીકળ્યાં હતાં. આ યાત્રા તેના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ હતી. પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા નીકળેલો યાત્રી પગરખાં નથી પહેરતો. વિરોધી તત્વો એમના રસ્તામાં ક્યારેક કાચના ટુકડા, કાંટા ને ગંદવાડ પણ ફેંકતાં. તેઓ એવા લોકોને દોષ નો'તા દેતા. આગેવાનો

એમને અવળે માર્ગે ચઢાવતા હતા. કેટલીક જગાએ તો ખાઈઓ ઉપર બાંધેલા પુલો ઓળંગીને જવું પડતું. આ પુલો દસ પંદર ફૂટ ઊંચી વાંસની જ વળીઓ ઉપર ચાર-પાંચ વાંસ બાંધીને બનાવવામાં આવતા હતા. આ જેવાતેવા ને ઝોલાં ખાતા પુલો ઓળંગતી વખતે પકડીને ચાલવા સારુ વાંસ બાંધવામાં આવતો. પરંતુ એ પણ કોઈ પુલને હોય, તો કોઈને ન પણ હોય. એક વાર ગાંધીજી પગલું ચૂક્યા; તેઓ નીચે ખાઈમાં પડ્યા હોત, પરંતુ એમણે તેજીથી પોતાની જાત સંભાળી લીધી. આવા પુલો જેખમ વગર ઓળંગી શકાય માટે ગાંધીજીએ નીચા પુલો ઓળંગવાનો મહાવરો પાડવા માંડ્યો.

હિંદુ સ્ત્રીઓનો ધર્મ
બદલાવવા માટે મુસલમાન

લોકોએ એમની બંગડીઓ ફોડી નાખી હતી, એમને માથેથી સિંદૂર ભૂંસી નાખ્યું હતું. પુરુષોને દાઢી રાખવાની ને મુસલમાનોની પેઠે તાવીજ બાંધવાની ને કુરાન પઢવાની ફરજ પાડવામાં આવી હતી. મૂર્તિઓ તોડવામાં આવી હતી. હિંદુ મંદિરો ભ્રષ્ટ કરવામાં આવ્યાં હતાં. ખરાબમાં ખરાબ કામ તો એ કરાવ્યું કે હિંદુઓ પાસે જ તેમની ગાયો કપાવી હતી ને સૌને માંસ ખવરાવવામાં આવ્યું હતું.

શરૂઆતમાં ગાંધીજીના કેટલાક સહકાર્યકરોએ ગાંધીજીને એવી સલાહ આપી કે સંકટગ્રસ્ત વિસ્તારોમાં વસતા હિંદુઓને તે વિસ્તારો છોડીને બીજે જઈ વસવાની સલાહ આપવી. ગાંધીજીએ આ પ્રકારની પરાજયવૃત્તિનો ઉગ્ર વિરોધ કર્યો.

વસ્તીની બદલી કરવી એટલે ભારત સંયુક્ત રહી શકે એ અસંભવિત છે એમ સ્વીકારી લેવું.

નોઆખલીના પ્રશ્નનો અભ્યાસ કરતાં ગાંધીજીએ નિર્ણય કર્યો કે દરેક ગામમાંથી આખા ગામના રક્ષણની ખાતરી આપે ને જરૂર પડે તો એમનું રક્ષણ કરતાં ખપી જાય એવો હિંદુ ને મુસ્લિમ શોધી કાઢવામાં આવે. એ વાત ધ્યાનમાં રાખીને એમણે બંને કોમના માણસો સાથે વાતચીત પણ કરી જોઈ. એક વાર તેઓ એક મુસલમાનની ઝૂંપડીમાં નીચે બેસીને અહિંસાની ખૂબીઓ સમજાવી રહ્યા હતા ત્યાં સુચેતા કૃપલાનીએ મહાત્માજીને એક કાપલી આપી. એમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે ગાંધીજીની જમણીબાજુએ બેઠેલા આદમીએ તે વખતનાં હુલ્લડોમાં અનેક

હિંદુઓનાં ખૂન કર્યા હતાં. ગાંધીજી સહેજ હસ્યા ને આગળ બોલતા રહ્યા, 'કાં તો હત્યા કરનારાઓને ફાંસીએ ચઢાવી દો' - પણ ગાંધીજીને ફાંસીની વાત માન્ય ન હતી - 'અથવા એને પ્રેમપૂર્વક સુધારવાનો પ્રયત્ન કરો. તમે એને જેલમાં નાખશો તો બીજા આવશે.' ગાંધીજી જાણતા હતા કે એમને એક સામાજિક રોગનો ઉપાય કરવાનો હતો. એક કે અનેક વ્યક્તિઓને સાફ કરી દેવાથી એ રોગ મટે તેમ ન હતું. તેથી ગાંધીજી એમને ક્ષમા કરી દેતા હતા ને હિંદુઓને પણ તેઓ માફી આપવા સમજાવતા હતા. તેઓ કહેતા, 'હું જાતે જ દોષિત છું. હું હિંદુ-મુસ્લિમ વૈમનસ્ય દૂર કરવામાં અસફળ નીવડ્યો છું.'

આ દુનિયા એવાં જ વેરઝેરથી ભરેલી છે. 'પરંતુ હું તમને કહું છું કે

તમને રંજાડતા હોય એવા દુશ્મન પર પણ પ્રેમ રાખો, તમને હડધૂત કરતા હોય તેનું પણ ભલું તાકો, તમારી સાથે ખરાબ રીતે વર્તે તેનું પણ સારું કરો, જે તમને મારે એને સારુ પણ પ્રાર્થના કરો. તમારા ઉપર પ્રેમ રાખતો હોય તેના ઉપર તમે પ્રેમ રાખો એમાં વખાણવા જેવું શું આવ્યું ?' ઈસુએ આવો બોધ આપ્યો હતો, ગાંધીજીએ તેનો અમલ કર્યો.

એક ગામમાં ગાંધીજીએ અમતુસ સલામને મોકલ્યાં હતાં. ત્યાં એમણે જોયું કે ત્યાંના મુસલમાનો પડોશીઓ સાથે હજીય ખરાબ વર્તન રાખી રહ્યા છે. ફિલિપ્સ ટેલબોટે લખ્યું છે : 'ગાંધીવાદી પ્રણાલિકા અનુસાર અમતુસ સલામે હિંદુઓને ત્યાંથી લૂંટવામાં આવેલી બલિ માટેની તલવાર પાછી નહિ સોંપવામાં

આવે ત્યાં સુધી ઉપવાસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો... તલવાર તો મળી નહિ, તળાવમાં ફેંકી દીધી હશે. ગમે તેમ થયું હશે અમતુસ સલામના ઉપવાસને પરચીસમે દિવસે ગાંધીજી એ ગામમાં પહેંચ્યા તો ત્યાંના ગભરાયેલા મુસલમાનો ગમે તે વાત માનવા તૈયાર થઈ ગયા. કેટલાક કલાક ચર્ચા ચાલ્યા પછી ગાંધીજીએ ગામના આગેવાનો પાસે તેઓ હિંદુઓને હવે ફરી નહીં સતાવે એવી પ્રતિજ્ઞા કરાવી.'

ગાંધીજી અને તેમના સહકાર્યકરો ભારે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં કામ કરી રહ્યા હતા. યાત્રાની શરૂઆતમાં તેમની પ્રાર્થના-સભાઓમાં ખૂબ મુસલમાન લોકો જમા થતા, પરંતુ મુસ્લિમ લીગના નેતાઓને મુસલમાનોની આ વાત ન ગમી.

મુઘાંઓએ ફતવો બહાર પાડ્યો. 'ગાંધીજી ઈમાનદાર મુસ્લિમોને જૂઠા સોગંદ ખવરાવે છે,' એવો એ લોકોએ આરોપ મૂક્યો. ગાંધીજી પ્રત્યે મુસલમાનો આકર્ષાય તે નો'તું રાજકારણમાં પડેલા આગેવાનોને પસંદ કે નો'તું ધર્મની વાત લઈ બેઠેલા મુસ્લિમોને પસંદ.

એક મુલાકાતમાં ગાંધીજીએ કહ્યું હતું, 'મેં મારા સાથીઓને કહી દીધું છે કે તેઓ લશ્કર કે પોલીસની મદદ ઉપર આધાર ન રાખે. તમારે લોકશાસન સ્થાપવું છે, લોકશાસન અને ફોજ કે પોલીસ ઉપર આધાર રાખવાની વાતનો મેળ ખાતો નથી હોતો.' ગાંધીજી લોકોના માનસને બદલીને તેમનામાં સુરક્ષિતતાની ભાવના પેદા કરવા માગતા હતા. તેમણે એક મિત્રને કહ્યું હતું, 'જો

આમ થાય થાય તો એ મારો મોટો વિજય હશે... હું બંગાળથી પરાજિત થઈને જવા નથી માગતો. જરૂર પડશે તો મારી જાત હું ખૂનીઓના હાથમાં સોંપી દઈશ.'

દૂરદૂરનાં ગામડાંમાં એકલાના શા હાલ થશે તેનો વિચાર કરીને ગાંધીજીના નિકટમાં નિકટ સાથીઓને પણ ડર લાગતો હતો. ગાંધીજીએ એમને સલાહ આપી, 'તમારે ખાલી જોખમમાં ધસી જવાની જરૂર નથી, પરંતુ આપમેળે જ જે કશું આવી પડતું હોય તો તેનો સામનો કરવો જોઈએ.'

કહી જાન્યુઆરીએ ગાંધીજીનો મૌનવાર હતો, એમનું પ્રાર્થના પ્રવચન શ્રોતાઓને વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યું. તે દિવસે એમનો મુકામ ચંડીપુરમાં હતો.

ગાંધીજીએ લોકોને પોતાની ત્યાં આવવાની મતલબ સમજાવી. 'મારી મતલબ એક જ છે ને તે સ્પષ્ટ છે. મતલબ એ છે કે ઈશ્વર હિંદુઓ અને મુસલમાનોનાં હૃદયોને શુદ્ધ કરે ને બંને કોમનો માંહોમાંહેનો અવિશ્વાસ અને ભય દૂર થાય. આપ મારી સાથે આ પ્રાર્થનામાં સાથ પુરાવો ને કહો કે ઈશ્વર આપણો બંનેનો છે, તે આપણને સફળતા આપો.'

આટલું કરવા સારુ એમને આટલે દૂર સુધી શા માટે આવવું પડ્યું ?

'મારો જવાબ એ છે કે મારી આ યાત્રામાં ગ્રામવાસીઓને હું ખાતરી કરાવી આપવા માગું છું કે મારા હૃદયમાં કોઈને માટે પણ જરા જેટલી કડવાશ નથી. જેમને મારા ઉપર અવિશ્વાસ હોય તેવા

લોકોની વચ્ચે રહું તો જ હું એવી
ખાતરી કરાવી શકું.'

એ ગામમાં ગાંધીજીને ખબર
મળી કે હુદ્દડના દિવસોમાં જે
હિંદુઓ ઘર છોડીને ભાગી ગયા
હતા તેઓ પાછા આવવા માંડ્યા
છે. બીજી બાજુ એમની
પ્રાર્થનાસભાઓમાં હાજરી ઓછી
થતી ગઈ. પરંતુ પોતાના
વ્યાખ્યાનનો જાતે જ હેવાલ
આપીને ગાંધીજીએ લખ્યું, 'આમ
થતું હોવા છતાં નિરાશ થઈને મારા
ધ્યેયને છોડી દેવાનું મને કારણ
મળ્યું નથી. હું મારો રૈંટિયો લઈને
ગામેગામ ધૂમતો રહીશ. મારે સારુ
એ જ ઈશ્વરભક્તિ છે.'

૧૭મી જાન્યુઆરીએ પત્રોમાં
આવ્યું કે છેલ્લા છ દિવસ
ગાંધીજીએ રોજ વીસ કલાક કામ
કર્યું. તેઓ રોજ એકએક ગામમાં

રહ્યા ને એમની ઝૂંપડીએ સલાહ અને સાંત્વન મેળવવા તથા ગુનાની કબૂલાત કરવા આવનાર લોકોની ભીડ જામતી રહી.

નારાયણપુર ગામમાં એક મુસલમાને એમને રાતે પોતાને ત્યાં રાખ્યા. દિવસે ભોજન આપ્યું. ગાંધીજીએ એને બધાની વચ્ચે શાબાશી આપી. આ પ્રકારનું આતિથ્ય વધી રહ્યું હતું.

એ મુસલમાન ભાઈએ ગાંધીજીને પૂછ્યું, 'આવી ભારે રઝળપટ્ટીની મુશ્કેલીઓ વેઠવાને બદલે આપ ઝીણા સાથે સમજૂતી કેમ નથી કરી લેતા ?' ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો, 'અનુયાયીઓ આગેવાનોને ઘડે છે. પહેલાં લોકોએ માંહોમાંહે શાંતિ સ્થાપવી જોઈએ, તો પછી પડોશી તરફની એમની અમનદિલીની અસર

નેતાઓ ઉપર પડશે. ....તમારો પડોશી માંદો પડી ગયો હશે તો તમે શું કરવું એ પૂછવા લીગ કે કોંગ્રેસ પાસે થોડા જ દોડી જવાના હતા ?'

કોઈએ પૂછ્યું, 'લોકોને શિક્ષણ આપવાથી ફાયદો નહિ થાય ?'

ગાંધીજીએ કહ્યું, 'શિક્ષણ એકલું પૂરતું નહિ થાય. જર્મનલોકો ભણેલાગણેલા હતા છતાં તે લોકો હિટલર આગળ ઝૂકી પડ્યા. ભણતર કે જ્ઞાનથી માણસ નથી બનાતું. શિક્ષણ સાચા જીવનનું ઘડતર કરનારું હોવું જોઈએ. પડોશીઓની સાથે ભાઈચારાથી કેમ રહેવાય એની જ જેને ખબર ન હોય તેને બીજી બધી વાતનું જ્ઞાન હોય તોય શું ?'

'આપણો જાન આપવાનો કે

ખૂનીનો જાન લેવાનો સવાલ ઊભો થાય તો આપ શી સલાહ આપો ?'

ગાંધીજીએ કહ્યું, 'પહેલો રસ્તો વધારે શ્રેયસ્કર નીવડે એ વિશે મને સહેજ પણ શંકા નથી.'

૨૨મી જાન્યુઆરીએ પનિયાલા ગામની પ્રાર્થનાસભામાં પાંચ હજાર ભાઈબહેનો હાજર હતાં. કોઈએ પૂછ્યું. 'આપને મતે કોમી દુલ્લડોનું કારણ શું ?'

એમણે જવાબ આપ્યો, 'બંને કોમનું ગાંડપણ.'

૨૭મી જાન્યુઆરીએ પદ્મા નામના ગામમાં ગાંધીજીને પૂછવામાં આવ્યું, 'કોઈ સ્ત્રી ઉપર બળાત્કાર થતો હોય તો તેણે શું કરવું ? આપઘાત કરે ?'

ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો,

'જીવન વિશેના મારા ખ્યાલમાં તાબે થઈ જવાની વાતને સ્થાન નથી. સ્ત્રીને માટે તો તાબે થવા કરતાં સારો માર્ગ એ છે કે તે આત્મહત્યા કરી લે.'

પમી ફેબ્રુઆરીએ શ્રીનગરમાં સ્વયંસેવકોએ એક મંચ બનાવ્યો હતો ને તે ઉપર ચંદરવો બાંધ્યો હતો. ગાંધીજીએ એમને ઠપકાર્યા, 'આ મહેનતનો ને પૈસાનો દુરુપયોગ કહેવાય.' એમણે પ્રાર્થનાસભામાં કહ્યું, 'મારે તો એક ઊંચી ઓસરી હોય, તે પર મારાં આ નીકળી આવેલાં હાડકાંને આરામ રહે એટલા માટે કંઈ ચોખ્ખું ને પોચું પાથરેલું હોય એટલું બસ.' ને પછી એમનું બોખું મોં હસી ઊઠ્યું.

ગાંધીજીની સભામાં અમીર મુસલમાન કરતાં ગરીબ

મુસલમાનો વધારે આવતા. એમને ખબર પડી કે પૈસાદાર અને ભણેલા મુસલમાનો ગરીબોને આર્થિક દબાણનો ભય બતાવી રહ્યા હતા. એ લોકોએ ગાંધી વિરોધી ભીંતપત્રો પણ ચોડાવ્યાં.

૨૦મી ફેબ્રુઆરીએ ગાંધીજીને ટિપેરા જિલ્લાના બિશકાટાલી ગામથી પાછા ફરતાં વાંસની સુંદર ઝાડીમાં ને નાળિયેરીના ઝુંડમાંથી ચાલવાનું. એમણે ઝાડ ઉપર પાટિયાં લટકતાં જોયાં. તેના ઉપર લખ્યું હતું : 'બિહારને યાદ કરો. ટિપેરા છોડીને તરત ચાલ્યા જાઓ.' 'તમને વારંવાર ચેતવણી આપવામાં આવી છે, છતાં તમે ઘરઘર ભટકવા પર અડી રહ્યા છો. ચાલ્યા જાઓ એ જ સારું છે.' 'જ્યાં તમારી જરૂરત છે ત્યાં જાઓ. તમારું પાખંડ સહી લેવામાં નહિ આવે. પાકિસ્તાન સ્વીકારી

લો.'

ને તોય પ્રાર્થનાસભાઓમાં તો મેદની વધતી જ રહી.

એક સ્થળે એક વિદ્યાર્થીએ ગાંધીજીને પૂછ્યું, 'શું એ વાત સાચી નથી કે ખ્રિસ્તી અને મુસ્લિમ ધર્મ પ્રગતિશીલ ધર્મ ને હિંદુ ધર્મ રૂઢ અને પ્રગતિવિરોધી છે ?'

ગાંધીજીએ કહ્યું, 'ના, મને કોઈ પણ ધર્મમાં કોઈ ખાસ પ્રગતિ જોવા નથી મળી. દુનિયાના ધર્મો પ્રગતિશીલ હોત તો આજે દુનિયા ડામાડોળ છે તે ના હોત.'

એક જિજ્ઞાસુએ પૂછ્યું, 'ખુદા એક જ હોય તો ધર્મ શું એક જ હોવો ન જોઈએ ?'

ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો,

'એક ઝાડ ઉપર લાખો પાન હોય છે. દુનિયામાં જેટલાં સ્ત્રી ને પુરુષ છે તેટલા ધર્મ છે. પરંતુ એ બધા ધર્મનાં મૂળ ઈશ્વરમાં છે.'

ગાંધીજીને એક પ્રશ્ન લખીને આપવામાં આવ્યો, 'શાળાના સરકારમાન્ય અભ્યાસક્રમમાં ધર્મને સ્થાન હોઈ શકે ?'

ગાંધીજીએ ઉત્તર આપ્યો, 'મને રાજધર્મની વાતમાં શ્રદ્ધા નથી. આખી પ્રજાનો ધર્મ એક હોય તોપણ રાજ્યના હસ્તક્ષેપ મને પસંદ નથી. ધર્મ એ તો તદ્દન અંગત બાબત છે. ધાર્મિક સંસ્થાઓને થોડીઘણી કે પૂરેપૂરી રાજ્ય તરફથી મદદ મળતી હોય તેનો પણ હું વિરોધી છું, કારણ કે હું જાણું છું કે જે સંસ્થા કે જમાત પોતાના ધાર્મિક શિક્ષણને માટે જાતે જ ધનની વ્યવસ્થા નથી

કરતી તેને સાચા ધર્મની જાણ જ નથી હોતી. આનો અર્થ એ નથી કે રાજની શાળાઓમાં નીતિ સદાચારનું શિક્ષણ આપવામાં ન આવે. નીતિના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો સર્વ ધર્મોમાં સરખા જ હોય છે.'

કેટલાક મુસલમાનોએ એમને પડદાની ચર્ચા ન કરવા ચેતવ્યા. એક હિંદુ તેમની સ્ત્રીઓને મેં ખુલ્લું રાખવાનું કહેવાની હિંમત જ શી રીતે કરી શકે ? છતાં ગાંધીજી તો એ વિશે બોધ આપતા જ રહ્યા.

૧૯૪૭ના માર્ચની ૨જ તારીખે ગાંધીજી નોઆખલીથી બિહાર જવા રવાના થયા. ત્યાંના સમાચારો તેમને અસ્વસ્થ કરતા હતા. એમણે નોઆખલી ફરી કોઈ વાર આવવાનો વાચદો કર્યો. ફરી આવવાનો વાચદો એટલા માટે કર્યો કે હજી એમનું કાર્ય પૂરું થયું

નો'તું.

નોઆખલીમાં ગાંધીજીનું કાર્ય ચાલ્યા ગયેલા હિંદુઓ પાછા આવે, તેઓ પોતાને સુરક્ષિત માનતા થાય ને મુસલમાન તેમના પર ફરી હુમલો ન કરે માટે શાંતિની પુનઃસ્થાપના કરવાનું હતું. રોગ ઊંડો હતો, પણ રોગનો હુમલો આકસ્મિક અને ક્ષણિક હતો, એટલા માટે ગાંધીજી નિરાશ નો'તા થઈ ગયા. તેઓ એવું માનતા કે સ્થાનિક જનતા ઉપર બહારના રાજકીય પ્રચારની બૂરી અસર પડતી ન હોત તો તે શાંતિપૂર્વક રહી શકત.

નોઆખલી ધા નાખી રહ્યું હતું, ત્યારે ગાંધીજી દિલ્હી રહ્યેરહ્યે સંદેશ મોકલી શક્યા હોત, ભાષણ સંભળાવી શક્યા હોત, પરંતુ તેઓ તો હતા કર્મયોગી. એમની પ્રતીતિ

થઈ ગઈ હતી કે 'કરીએ' અને 'કરી શકીએ' વચ્ચેનું અંતર ઘટાડી શકાય તો દુનિયાના ઘણા પ્રશ્નોનો નિવેડો આપી જાય. તેમણે આખી જિંદગી એ અંતર ઘટાડવા પ્રયત્નો કર્યા કીધા. તેમાં એમણે પોતાની સઘળી શક્તિ કામે લગાડી.

અનુક્રમણિકા

૫. પશ્ચિમને
એશિયાનો સંદેશ

૧૯૪૬ના નવેમ્બરના પાછળા પખવાડિયામાં ઇંગ્લેન્ડના વડાપ્રધાન એટલીએ એક મહત્વની પરિષદ માટે નેહરુ, બલદેવસિંહ, ઝીણા અને લિયાકતઅલીને લંડન બોલાવ્યા.

૯મી ડિસેમ્બરથી દિલ્હીમાં બંધારણસભાની બેઠક શરૂ થવાની હતી. મુસ્લિમ લીગ બંધારણસભાનો બહિષ્કાર કરશે

એવી ઝીણા વારંવાર જાહેરાત કરી ચૂક્યા હતા. લંડન પરિષદનો ઉદ્દેશ મુસ્લિમ લીગને બંધારણસભામાં લાવવાનો હતો.

ડિસેમ્બરની શરૂઆતમાં નેહરુ, બલદેવસિંહ, ઝીણા અને લિયાકતઅલી વિમાનમાં મુંબઈ પહોંચ્યા.

લંડનમાં ઝીણાએ તેઓ ભારતને હિંદુ રાજ્ય અને મુસલમાન રાજ્યમાં વહેંચી નાખવા માગે છે એવી જાહેરાત કરી.

એટલી કેંગ્રેસ અને મુસ્લિમ લીગને પોતાને ત્યાં બોલાવવામાં તો જેમતેમ સફળ થયા, પણ પરિષદનો મતભેદમાં જ અંત આવ્યો.

તેથી છઠ્ઠી ડિસેમ્બરે એટલીએ જાહેરાત કરી કે મુસ્લિમ લીગના

सहकार विना बंधारणसत्ता कोर्ष पण प्रकारनुं बंधारण मंजूर करी ले तोपण नामदार शहेनशाहनी सरकार अेवुं कोर्ष पण बंधारण देशना कोर्ष पण भाग उपर लाटी शके नहीं.

लंडनथी पाछा इरतां ४ नेहरु नोआपलीमां आवेला श्रीरामपुर गामे पहेंची गया ने त्यां २७ डिसेम्बर, १९४५ने रोज तेमणे गांधीजीने लंडन परिषदनी अैतिहासिक निष्कणताना समाचार संलणाय्या.

गांधीजीअे बंधारणसत्तामां आसामने अने पंजाबने विभाजित करवावाणी कलमोनो विरोध करवानी सलाह आपी. अेमने मते अे भारतना टुकडा करवानी याल हती ने भागलावाणी कोर्ष पण वातने

તેઓ ટેકો આપી શકે તેમ ન હતું.

અને છતાંય કેંગ્રેસની મહાસમિતિએ બંધારણસભાનો બંધારણસભામાં સ્વીકાર કરવાનો ઠરાવ બહુમતીએ પસાર કર્યો.

કેંગ્રેસમાં ગાંધીજીનો પ્રભાવ જાણે ઘટતો જતો હતો.

હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્યમાં ગાંધીજીને હજીય વિશ્વાસ હતો. વિભાજનની કલમોનો સ્વીકાર એટલે પાકિસ્તાનનો પ્રારંભ એવું નેહરુ અને વલ્લભભાઈ જાણતા હતા, પણ આંતરવિગ્રહ સિવાય બીજો માર્ગ ન જોતાં તેઓ એ સ્વીકારી લેવા તૈયાર થયા હતા. ભારતનું ત્રણ સંઘગત રાજ્યોમાં વિભાજન થાય તેટલાથી ઝીણા રાજી થઈ જશે ને પાકિસ્તાનની માગણી છોડી દેશે એવી તેમને આશા હતી.

ઇંગ્લેન્ડના વડાપ્રધાન
એટલીએ ૨૦ ફેબ્રુઆરી,
૧૯૪૭ના રોજ બ્રિટિશ
લોકસભામાં વક્તવ્ય આપ્યું કે
ઇંગ્લેન્ડ ભારતને જૂન ૧૯૪૮
પહેલાં આઝાદી આપી દેશે.

માર્યના પહેલા અઠવાડિયામાં
કારોબારીએ પોતાની બેઠકમાં
એટલીના નિવેદનનો ઔપચારિક
રીતે સ્વીકાર કર્યો ને મુસ્લિમ
લીગને વાટાઘાટ માટે નિમંત્રણ
આપ્યું. તે સાથે પંજાબમાં થયેલી
ખૂનાખરાબીની પણ નેંધ લેવામાં
આવી. ખરી વાત તો એ હતી કે
પંજાબની ઘટનાઓ એવી
ચિંતાજનક અને ગંભીર લેખાઈ કે
તેથી પંજાબના ભાગલાની શક્યતા
તો સ્વીકારી જ લેવામાં આવી.

આ બાજુ પશ્ચિમમાં બનતી
ઘટનાઓથી વ્યગ્ર થયેલા ગાંધીજી

પૂર્વ બંગાળમાંથી બિહાર આવી ગયા. એક દિવસનો પણ આરામ લીધા વિના તેમણે એ પ્રાંતમાં ભ્રમણ શરૂ કરી દીધું.

તેઓ જ્યાં-જ્યાં ગયા ત્યાં-ત્યાં તેમણે લોકોને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનો ને નુકસાન ભરપાઈ કરી આપવા, ઉપાડી જવામાં આવેલી મુસલમાન બહેનોને પાછી સોંપવા, લૂંટેલી કે નુકસાન કરેલી મિલકતનો બદલો આપવા સમજાવ્યા.

કોઈ હિંદુનો તાર આવ્યો તેમાં મહાત્માજીને ચેતવણી આપવામાં આવી હતી : 'હિંદુઓએ જે કંઈ કર્યું છે તેની ટીકા ન કરશો.' ગાંધીજીએ પ્રાર્થનાસભામાં તારની વાત છેડી. એમણે કહ્યું, 'હું મારા હિંદુભાઈઓનાં અથવા બીજા કોઈ પણ ભાઈનાં કુકૃત્યો છુપાવવા

માંડું તો હું હિંદુ હોવાનો દાવો કરી શકું નહિ.'

કેટલીક જગાએ ભાષણ કરતાં પહેલાં ગાંધીજી મોત કે નુકસાનનો ભોગ બની બરબાદ થયેલાં મુસ્લિમ કુટુંબોને ઘરે પણ જતા. તેઓ રોજરોજ હિંદુઓને ભાગી ગયેલા મુસલમાનોને પાછા લઈ આવવાનું, તેમની ઝૂંપડીઓ પાછી બાંધી આપવાનું, તેમને ફરીથી કામઘંઘે વળગાવવાનું કહ્યા કરતા, અત્યાચાર ગુજારનાર હિંદુઓને એમણે તાબે થઈ જવા સમજાવ્યા.

જે દિવસે ગાંધીજી મસૂડી કસ્બામાં પહેાંચ્યા તે દિવસે હુલ્લડના ભાગી ગયેલા પચાસ આરોપીઓ પોલીસને શરણે થઈ ગયા.

ગાંધીજીની ગાડી ગામડામાંથી

પસાર થતી તો હિંદુઓના સમુદાયો એમને રોકાઈ જવા કહેતા ને મુસલમાનોને મદદ કરવા સારુ થેલીઓ અર્પણ કરતા. લશ્કર કે પોલીસની મદદ વિના હિંસા થતી અટકાવવાનો આ એક ઉપાય હતો.

૧૯૪૭ના માર્ચની ૨૨મી તારીખે લોર્ડ માઉન્ટબેટન તેમનાં પત્ની એડવિના સાથે નવી દિલ્હીમાં આવી ગયા. ચોવીસ કલાક પછી ઝીણાએ જાહેર નિવેદન કર્યું : 'ભાગલા એ જ એક ઉપાય છે, નહિતર ભયંકર આફત આવી પડશે.'

પોતાના આવ્યાના ચાર જ દિવસમાં લોર્ડ માઉન્ટબેટને ગાંધીજી અને ઝીણાને વાઈસરોય ભુવનમાં આવવાનું આમંત્રણ આપ્યું. ગાંધીજી બિહારના

અંદરના ભાગોમાં હતા. માઉન્ટબેટને તેમને વિમાનમાં લાવવાની સૂચના કરી. ગાંધીજીએ કહ્યું : 'જેનો કરોડો લોકો ઉપયોગ કરતા હોય એવાં જ મુસાફરીનાં સાધનો મને પસંદ છે.'

૩૧મી માર્ચે માઉન્ટબેટને ગાંધીજીની સાથે સવા બે કલાક સુધી મંત્રણા કરી.

બીજે દિવસે ગાંધીજી ૨૩મી માર્ચથી દિલ્હીમાં શરૂ થયેલી 'એશિયન રિલેશન્સ કોન્ફરન્સ'માં ગયા. એમને બોલવાનું કહેવામાં આવ્યું તો એમણે બીજે દિવસે છેલ્લી બેઠકમાં બોલવાનું સ્વીકાર્યું. પણ કોઈને કંઈ પ્રશ્ન પૂછવા હોય તો તેના ઉત્તર આપવા તે તૈયાર થયા.

'શું આપને વિશ્વઐક્યની ખાતરી છે ? આજની

પરિસ્થિતિમાં શું એ શક્ય ખરું ?'

'દુનિયા એક થઈને રહી ન શકતી હોય તો તેમાં રહીને જીવવાનું મને નહિ ગમે. મારું એ સ્વપ્ન મારા જીવનકાળમાં જ સિદ્ધ થયેલું હું જેવા માગું છું. હું આશા રાખું છું કે એશિયાઈ દેશોમાંથી આવેલા સઘળા પ્રતિનિધિઓ એક-વિશ્વ સ્થાપવાનો પૂરેપૂરો પ્રયત્ન કરશે. જે તેઓ નિશ્ચયપૂર્વક કામ કરશે તો સ્વપ્ન જરૂર સિદ્ધ થશે.'

એક ચીની પ્રતિનિધિએ એશિયાઈ દેશોની કાયમી સંસ્થા અંગે પ્રશ્ન પૂછ્યો. ગાંધીજી મૂળ પ્રશ્ન છોડીને એમના મનમાં જે મુખ્ય પ્રશ્ન હતો તેની ચર્ચા કરવા લાગ્યા. તેમણે કહ્યું, 'મારે દેશની વર્તમાન સ્થિતિનો ઉદ્દેખ કરવો પડે છે એનો મને ખેદ છે. પરસ્પર

શાંતિથી કેમ રહેવું તેની અમને ખબર નથી... અમને એવા વિચાર આવે છે કે અમારે બર્બરોના કાનૂનનો આશરો લેવો પડશે. હું આશા રાખીશ કે આપ આવી અનુભવ પોતપોતાના દેશમાં ન લઈ જાઓ.'

તેમણે એશિયાના પ્રશ્નો પણ છેડ્યા. 'સમગ્ર એશિયાના પ્રતિનિધિઓ અહીં એકઠા થયા છે, તે શું યુરોપ, અમેરિકા કે બિનએશિયાઈ દેશો વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવા એકઠા થયા છે ? હું ભારપૂર્વક જણાવું છું કે 'ના, ભારતનો એ ઉદ્દેશ નથી. હું એવું કહેવા માગતો હતો કે આ પ્રકારની પરિષદો નિયમિત મળવી જોઈએ. મને પૂછો તો હું કહું કે એ માટેનું સ્થળ ભારત જ હોઈ શકે.'

બીજે દિવસે તેમણે આગલા

દિવસના વાયદા પ્રમાણે પરિષદ સમક્ષ ભાષણ આપ્યું. પહેલાં તો એમણે અંગ્રેજીમાં બોલવા બદલ માફી માગી. પછી એમણે એ પણ કહી દીધું કે પોતે પોતાના વિચારોને એકસૂત્ર કરવા માગતા હતા પણ તે માટે તેમને વખત મળ્યો ન હતો.

તે પછી તેઓ કશી પણ સંકલના વિના સહજ રીતે બોલતા રહ્યા :

‘આપ લોકો શહેરમાં એકત્ર થયા છો, પરંતુ ભારત શહેરમાં નથી વસતું. ભારતનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ગામડાંમાં ને ગામડાંના અછૂતોનાં ઘરોમાં જોવાનું મળશે....

‘પૂર્વે પશ્ચિમનો સાંસ્કૃતિક વિજય સ્વીકારી લીધો છે, પરંતુ પશ્ચિમે શરૂઆતમાં પૂર્વ પાસેથી

જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. જરથુસ્ત, બુદ્ધ, મૂસા, ઈસુ, મહંમદ, કૃષ્ણ, રામ તથા બીજી નાનીમોટી જ્યોતિઓ દ્વારા.

'પરિષદે એશિયાનો સંદેશ શો છે તે સમજવું જોઈએ. એ સંદેશ પશ્ચિમની આંખે જોવાથી કે અણુબેંબની દ્રષ્ટિએ જોવાથી નહિ સમજી શકાય. આપણે પશ્ચિમને કશો સંદેશો આપવા માગતા હોઈએ તો તે સંદેશ પ્રેમનો ને સત્યનો હોવો જોઈએ. હું માત્ર આપના ચિત્તને આકર્ષવા નથી માગતો, હું આપનાં અંતરને સ્પર્શવા માગું છું.

'મને આશા છે કે એશિયાનો પ્રેમ અને સત્યનો સંદેશ પશ્ચિમને જીતી લેશે. એ વિજયનો પશ્ચિમ પોતે પણ પ્રેમથી સ્વીકાર કરી લેશે. આજે પશ્ચિમ સદ્બુદ્ધિની

આશાએ તડપી રહ્યું છે.'

સંકલનાની દ્રષ્ટિએ એ ભાષણ બહુ સારું ન હતું, પણ એમાં જ્ઞાનનું તત્ત્વ ભર્યું હતું, ગાંધીજીની સત્ત્વશીલતા ભરેલી હતી. કેટલા બધા પ્રતિનિધિઓને તો કદાચ આટલા સરળ તથા હૃદયમાંથી નીતરતા શબ્દો ઘણાંય વર્ષોથી સાંભળવા પણ ન મળ્યા હોય.

૩૧ માર્ચ અને ૧૨મી એપ્રિલ દરમિયાન માઉન્ટબેટને ગાંધીજી સાથે છ વાર મંત્રણાઓ કરી. મૂંઝવણમાં પડેલા વાઈસરોય સાથે ઝીણાની પણ એટલી જ વાર મંત્રણાઓ થઈ.

લંડનમાં 'રોયલ એમ્પાયર સોસાયટી'ની કાઉન્સિલ સામે ભાષણ આપતાં ૬ ઓક્ટોબર, ૧૯૪૮ને દિવસે લોર્ડ માઉન્ટબેટને એ વાતચીતનું રહસ્ય

સમજાવ્યું હતું : 'પ્રશ્નના સાચા ઉકેલની વાત કાઢતાં પહેલાં હું એમની સાથે વાત કરવા ને એમને સમજી લેવા માગતો હતો, એમને મળવા ને એમની સાથે ચર્ચા કરવા માગતો હતો. મને લાગ્યું કે જે વ્યક્તિઓ સાથે મારે કામ પાડવાનું છે તેમને હું કંઈક સમજી શક્યો છું ત્યારે મેં મૂળ પ્રશ્ન સંબંધે વાતચીત શરૂ કરી.

'અંગત રીતે મને ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે એ વખતે અને આજે પણ સારી વાત તો હિંદને સંયુક્ત રાજવાની જ હતી, પરંતુ મિ. જિન્નાએ પહેલી જ ક્ષણે એવું ચોખ્ખું કહી દીધું કે એમના જીવતાં તો એ સંયુક્ત ભારત નહિ જ સ્વીકારે. એમણે ભાગલા પાડવાની માગણી કરી, પાકિસ્તાનને માટે હઠ પકડી. બીજી બાજુ કોંગ્રેસ અવિભક્ત

હિંદુસ્તાનની તરફેણ કરતી હતી, પરંતુ આંતરવિગ્રહ ટાળવા માટે એ લોકો ભાગલા સ્વીકારવા તૈયાર થયા. મુસ્લિમ લીગ લડાઈ કરશે એવી મને ખાતરી થઈ ગઈ હતી.

'મેં ઝીણાને કહ્યું કે ભાગલા પાડવાની કેંગ્રેસનેતાઓની કામચલાઉ મંજૂરી મારી પાસે છે ત્યારે તેઓ ખુશીથી ઊછળી પડયા. જ્યારે મેં એમને બતાવ્યું કે એનું તર્કયુક્ત પરિણામ તો પંજાબ અને બંગાળના ભાગલા પાડવાનું જ હોઈ શકે ત્યારે તેઓ ચોંકી ઊઠયા. એ પ્રાંતોના ભાગલા કેમ ન પાડવા તે વિશે એમણે જોરદાર દલીલો કરી. એમણે કહ્યું, 'એ પ્રાંતોની કોમી ખાસિયતો છે ને ભાગલા તેને તોડનારા નીવડશે.' મેં એમની વાત સ્વીકારી લીધી, પણ સાથે હિંદુસ્તાનના ભાગલા પાડવાની બાબતને એ જ દલીલ

લાગુ પડે એની મને કેટલી પાકી ખાતરી થઈ હતી તે પણ મેં એમને બતાવી દીધું. એ વાત એમને ગમતી ન આવી ને તેઓ હિંદુસ્તાનના ભાગલા શા માટે પાડવા જોઈએ તે સમજાવવા લાગ્યા. આમ અમે દલીલના કૂંડાળામાં અટવાતા રહ્યા. છેવટે એમને સમજાઈ ગયું કે અખંડ પંજાબ અને બંગાળ સહિતનું હિંદુસ્તાન સ્વીકારવું પડશે અથવા ભાગલા પાડેલા પંજાબ અને બંગાળ સહિત હિંદના ભાગલા. છેવટે એમણે બીજો રસ્તો સ્વીકારી લીધો.'

૧૯૪૭ના એપ્રિલમાં ગાંધીજીએ કોઈ પણ પ્રકારના વિભાજનને અનુમોદન આપ્યું નહિ ને મૃત્યુ સુધી તેને ટેકો પણ આપ્યો નહિ.

૧૫મી એપ્રિલે માઉન્ટબેટનની વિનંતીથી ઝીણા અને ગાંધીજીએ એક સંયુક્ત નિવેદન બહાર પાડ્યું. તેમાં હિંદુસ્તાનના નામને બહો લગાડનારી હુલ્લડબાજી અને ખૂનામરડીને વખોડી કાઢવામાં આવી ને રાજકીય હેતુઓ સિદ્ધ કરવા માટે બળનો ઉપયોગ સારો નથી એમ બતાવવામાં આવ્યું. જે પખવાડિયામાં ઝીણાએ માઉન્ટબેટનને પોતાનો રાજકીય ઉદ્દેશ પાર નહિ પડે તો હિંદુસ્તાનમાં આંતરવિગ્રહ ફાટી નીકળશે એવી ધમકી આપી હતી તે જ પખવાડિયાની આખરે આ નિવેદન બહાર પડ્યું.

એ પખવાડિયામાં ગાંધીજી દિલ્હીની હરિજન વસાહતમાં રહેતા હતા ને ત્યાં રોજ સાંજે પ્રાર્થના કરતા હતા. પહેલી જ સાંજે એમણે હાજર રહેલા લોકોને પૂછ્યું,

'કુરાનની આયાતો પઢવામાં આવે તેનો કોઈને વાંધો તો નથી ને ?' કેટલાક વિરોધીઓએ હાથ ઊંચા કર્યા. આટલાથી ગાંધીજીએ પ્રાર્થના બંધ રાખી. બીજે દિવસે સાંજે એમણે પાછો એ જ સવાલ પૂછ્યો. એ દિવસે પણ કેટલાક લોકોએ વાંધો ઉઠાવ્યો ને ગાંધીજીએ તે દિવસે પણ સમુદાયમાં પ્રાર્થના ન કરી. ત્રીજી સાંજે પણ એ જ વાત.

ચોથી સાંજે કોઈએ વાંધો લીધો નહિ. ગાંધીજીએ કહ્યું કે જે છેલ્લા ત્રણ દિવસ હાજર રહેલા બધાએ જો વિરોધ કર્યો હોત તો તેઓ કુરાનની આયાત જરૂર પઢત ને કોઈ તેમને મારી નાખત તો ઈશ્વરનું નામ લેતાંલેતાં મરી જવા તૈયાર રહેત. પરંતુ તેઓ પ્રાર્થનાની ઈચ્છા રાખનારાઓ અને વિરોધીઓ વચ્ચે ઝઘડો થવા દેવા

માગતા ન હતા. છેવટે અહિંસાનો વિજય થયો.

ગાંધીજીની દલીલ એવી હતી કે અરબીમાં ઈશ્વરનું નામ લેવાથી પાપ શી રીતે લાગે ? હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા એ એમના જીવનનું ધ્યેય હતું. હિંદુસ્તાનનો અર્થ માત્ર હિંદુઓનો દેશ ને પાકિસ્તાનનો અર્થ માત્ર મુસ્લિમોનો દેશ એવો થવાનો હોય તો તે પાકિસ્તાન અને હિંદુસ્તાન બંને ઝેરની ભૂમિ બનશે એવું એમનું કહેવું હતું.

૧૩મી એપ્રિલે ગાંધીજી પાછા બિહાર ચાલ્યા ગયા.

હવે તો તેમના માટે અહિંસાની તરફેણમાં ને ઢ્ઢેષની વિરુદ્ધમાં કાર્ય કરવું એ જ કશા અર્થની લેખાય એવી રાજકીય પ્રવૃત્તિ થઈ પડી. હિંદુ અને મુસલમાન

હળીમળીને રહી શકે છે એવું
ગાંધીજી બતાવી ન શકે તો
ઝીણાની વાત સાચી ઠરે,
પાકિસ્તાન અનિવાર્ય લેખાય.

સવાલ હતો : ભારત એક રાષ્ટ્ર
છે કે જેમાં એકબીજા સાથે સદા
લડ્યા કરતા હોય તેવા ધાર્મિક
સમુદાયો વસતા હોય એવો દેશ છે
?

ગઈ સદીઓનો પ્રભાવ
દુનિયાને માથે શાપરૂપ છે.
ભારતમાં સત્તરમી, અઠારમી ને
ઓગણીસમી સદીઓ વીસમી
સદી પર પ્રભાવ પાડી રહી છે.
આજના ઉદ્યોગવાદ અને
રાષ્ટ્રવાદના યુગ પહેલાંના યુરોપમાં
ખંડનની ને ભાગલાની જે વૃત્તિઓ
હતી તે ખંડનની અને ભાગલાની
વૃત્તિઓ તથા ધાર્મિક પરિબળોના,
પ્રાંતીય લાગણીના ને દેશી

રાજ્યોના ભારતમાં હજીય રહી
 હતી. ચાળીસ કરોડની વસ્તીના
 ભારતમાં ખાલી ત્રીસ લાખ
 ઔદ્યોગિક કામદારો છે. દેશમાં
 પરસ્પર સંપીને રહેવાના ગુણનો
 અભાવ છે, કારણ પછાત રહી
 ગયેલા આ દેશમાં વિભાજક
 પ્રવૃત્તિઓને દબાવવા માટે જોઈતી
 ન તો કોઈનામાં એકીકરણની
 શક્તિ હતી, ન તો એકીકરણ માટે
 જોઈતી સૂઝબૂઝ હતી. રાષ્ટ્રવાદના
 અને એકીકરણના ઉચ્ચ પ્રતીકરૂપ
 ગાંધી પોતે જ વીતેલા
 ભૂતકાળના, સંઘર્ષશીલ
 વર્તમાનના અને ઉચ્ચ આદર્શના
 ભાવિ સંસારના સમન્વયરૂપ હતા.

આંતરવિગ્રહની ધમકીમાં
 ઝીણાનું બળ રહેલું હતું, હુલ્લડ
 એની પૂર્વભૂમિકારૂપ હતાં.
 જનતાને શાંત કરવામાં ને
 ઝીણાની ધમકીઓને ખાલી ને દમ

વિનાની બતાવવામાં એકતાની એક માત્ર આશા રહેલી હતી.

ગાંધીજી અડગ રહીને એકલા એ કામ પાછળ મંડી પડ્યા.

ઈતિહાસ સવાલ કરતો હતો : ભારત એક રાષ્ટ્ર છે કે નહિ ?

અનુક્રમણિકા

૬. કરુણ
વિજય

એપ્રિલમાં બિહારમાં ભારે તાપ પડવા લાગ્યો હતો. ગાંધીજીથી ગામડાંના લાંબાલાંબા પ્રવાસોનો શ્રમ ઉઠાવી શકાય તેમ ન હતું. પરંતુ હિંદુ લોકો પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે ને ડરથી ભાગેલા મુસ્લિમોને પાછા ન લાવે તો ગાંધીજીએ ત્યાં જવું જરૂરી હતું. તેમને એક પત્ર મળ્યો. તેમાં લખ્યું હતું, 'તમારે કૃષ્ણની માફક વનમાં ચાલ્યા જવું જોઈએ.

અહિંસા ઉપરથી દેશનો વિશ્વાસ ઊઠી ગયો છે. વળી, ગીતા અહિંસાનો ઉપદેશ જ આપતી નથી.'

નોઆખલીમાં પાછાં તોફાનો શરૂ થયાના સમાચાર પણ તેમને મળ્યા.

પરંતુ કેટલીક ઘટનાઓ એવી બની જેણે ગાંધીજીમાં ઉત્સાહ પ્રેર્યો. ગાંધીજીના કહેવાથી આઝાદ હિંદ ફોજવાળા જનરલ શાહનવાઝ બિહારમાં જ રહી પડ્યા હતા. એમણે જણાવ્યું કે મુસલમાન લોકો પોતપોતાને ગામ પાછા ફરી રહ્યા છે, હિંદુ અને શીખ તેમને મદદ કરી રહ્યા છે. એક શીખને મસ્જિદમાં પણ બોલાવવામાં આવ્યો હતો.

આ સમાચારથી ગાંધીજીને થયું કે જે હિંદુઓ સાચા હિંદુ બની

જાય ને મુસલમાનોને પ્રેમથી રાખે તો બધાને ખપ્પરમાં લઈ રહેલી આજની આગ શાંત થઈ જાય. બિહાર મોટો પ્રાંત છે. એનું ઉદાહરણ બીજાઓને પ્રેરણારૂપ થાય. બિહારની શાંતિ કલકત્તા અને બીજી જગાનાં તોફાનોને શમાવી શકે. એમણે કહ્યું, 'મારી અભણ માએ મને શીખવ્યું હતું કે અણુમાં બ્રહ્માંડનો વાસ છે. આપણે દરેક આપણું પોતાનું અને આસપાસનું સંભાળી લઈએ તો દુનિયા જરૂર પોતાનું સંભાળી લે.'

નેહરુએ તાર કરીને ગાંધીજીને દિલ્હી બોલાવ્યા. પહેલી મેએ એક ઐતિહાસિક નિર્ણય માટે કોંગ્રેસ કારોબારીની બેઠક મળવાની હતી, ગાંધીજી તાપમાં પાંચસો માઈલની મુસાફરી કરીને દિલ્હી પહોંચ્યા.

પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરતાં

માઉન્ટબેટનને પાકિસ્તાન એ જ ઉપાય દેખાયો હતો. તેથી તેમણે કોંગ્રેસ સામે સવાલ મૂક્યો : 'શું કોંગ્રેસ ભાગલા સ્વીકારવા તૈયાર છે ?' ૨૧મી એપ્રિલે સંયુક્ત પ્રાંતીય રાજકીય પરિષદમાં નેહરુએ કહ્યું હતું, 'મુસ્લિમ લીગને પાકિસ્તાન જોઈતું જ હશે તો તેને મળશે, પણ તે એક શરતે કે હિંદુસ્તાનના જે ભાગો પાકિસ્તાનમાં સામેલ થવા માગતા ન હોય તે એ ન માગે.'

શું કારોબારી પણ એ નિર્ણય કરવાની હતી ?

ગાંધીજી એની વિરુદ્ધ હતા. સરદાર વલ્લભભાઈ કોઈ નિર્ણય પર નો'તા આવ્યા. તેઓ ઝીણાની ધમકીનો તાગ કાઢવા માગતા હતા. તેઓ મુસલમાનોની હિંસક પ્રવૃત્તિઓને દબાવી દેવા કેન્દ્રીય

તંત્રનો ઉપયોગ કરવા માગતા હતા. છેવટે તેઓ પણ સંમત થઈ ગયા. આંતરવિગ્રહનું જોખમ ઉઠાવવાને બદલે, સ્વાધીનતા જતી કરવાને બદલે કોંગ્રેસે પાકિસ્તાન સ્વીકારી લેવાનું યોગ્ય માન્યું.

સ્વતંત્રતાને સારુ કોંગ્રેસે પાકિસ્તાનરૂપી ભારે કિંમત ચૂકવી.

ગાંધીજીએ પોતાની નામરજી છુપાવી નહિ. જમી મેની પ્રાર્થનાસભામાં એમણે કહ્યું, 'કોંગ્રેસે પાકિસ્તાન સ્વીકારી લીધું છે ને પંજાબ અને બંગાળનું વિભાજન માગી લીધું છે. હું ભારતના ટુકડાનો પહેલાં જેટલો વિરોધી હતો તેટલો આજે પણ છું. છતાં બીજું શું કરી શકું એમ છું ? કોઈ પણ યોજના સાથે નિસ્બત ન

રાખું એટલું કરી શકું. ઈશ્વર સિવાય બીજું કોઈ મને એનો સ્વીકાર કરવાની ફરજ નહિ પાડી શકે.'

ગાંધીજી માઉન્ટબેટનને મળવા ગયા. તેમણે અંગ્રેજોને પોતાના સૈનિકો સહિત હિંદ છોડી જવાની ને હિંદને અંધાધૂંધી અને અરાજકતાને આશરે છોડી જવાનું જોખમ ઉઠાવવાની સલાહ આપી. 'અંગ્રેજોના ચાલ્યા ગયા પછી થોડો વખત અંધાધૂંધી રહેશે, અમને આગમાં જરૂર તપવું પડશે, પણ એ આગ અમને શુદ્ધ કરશે.'

આ તો હતી ગાંધીજીની સલાહમાં રહેલા આદર્શની વાત; પણ વાસ્તવિક રીતે એ સરળ વાત પાછળ ચતુરાઈ રહેલી હતી. અંગ્રેજો કોઈ પણ જાતની સરકારની રચના વિના ભારત છોડી શકે નહિ; અંધાધૂંધીને

આશરે દેશને છોડી જવો એનો અર્થ એ કે દેશ કોંગ્રેસને સોંપી જવો. ઇંગ્લેન્ડ તેમ કરવાની ના પાડે તો ગાંધીજી એવું માગતા હતા કે કોંગ્રેસ પણ સરકાર છોડી દે. એ સ્થિતિમાં દેશમાં શાંતિ જાળવવાની જવાબદારી પૂરેપૂરી અંગ્રેજોને માથે આવે. અંગ્રેજો એ જવાબદારી ઉઠાવવા માગતા ન હતા.

આથી ગાંધીજીએ અંગ્રેજો સામે આ બે માર્ગ રજૂ કર્યા : 'કોંગ્રેસને ભારત પર શાસન કરવા દો, કોંગ્રેસ આ કાપાકાપી દરમિયાન તમે જાતે શાસન ચલાવો.'

ગાંધીજી સમજતા હતા કે બ્રિટિશ સરકાર પાકિસ્તાન ઊભું કરી ન આપે ત્યાં સુધી પાકિસ્તાન બનવું શક્ય ન હતું, કોંગ્રેસ પાકિસ્તાનનો સ્વીકાર ન કરે તો

અંગ્રેજો પાકિસ્તાન રચે તેમ ન હતું, ઝીણાને કે લઘુમતીઓને સંતોષવા ભારતના ટુકડા કરી બ્રિટિશ સરકાર બહુમતીને નારાજ કરી શકે તેમ ન હતું ને તેથી કેાંગ્રેસે પાકિસ્તાનનો સ્વીકાર કરવાની જરૂર ન હતી.

પરંતુ ગાંધીજીનું સાંભળે તેમ કોણ હતું ? ગાંધીના એક સાથીદારે લખ્યું છે : 'અમારા નેતાઓ થાકી ગયા હતા. તેમનામાં દૂરંદેશીપણું રહ્યું ન હતું, કેાંગ્રેસનેતાઓ સ્વાધીનતા જતી કરતાં ગભરાતા હતા. ગાંધીજી છેવટે વિભક્ત ભારતને નહિ, પણ આખા દેશને સ્વતંત્રતા મળે એવી આશાએ વાત લંબાવવા માગતા હતા.'

૧૯૪૮ના ઉનાળામાં મેં નેહરુ, પટેલ વગેરેને પૂછ્યું હતું,

'ગાંધીજીએ કેંગ્રેસને પાકિસ્તાનનો સ્વીકાર કરતાં રોકી શા માટે નહિ ? કોઈ સાધારણ ઉપાય કામ ન લાગ્યો હોત તો તેઓ ઉપવાસનો આશરો લઈ શક્યા હોત.'

સહુનો એક જ જવાબ હતો : 'મહત્વના મુદ્દા ઉપર પણ કોઈને માની જવાની ફરજ પાડે એવા એ ન હતા.' વાત સારી છે.

પણ એનો જવાબ એથી પણ ઊંડો છે. કેંગ્રેસે પાકિસ્તાન મંજૂર કરી લીધું ને શાસનનાં સૂત્રો સંભાળ્યે રાખ્યાં. આનો બીજો રસ્તો હતો પાકિસ્તાનની વાતને નામંજૂર કરી દેવાનો, શાસનનાં સૂત્રો છોડી દેવાનો ને જનતામાં ફરીથી સુબુદ્ધિ અને શાંતિ સ્થાપવા માટેનો પ્રયત્ન કરવાનો. પરંતુ ગાંધીજીએ જોઈ લીધું કે એમના

રસ્તામાં નેતાઓને શ્રદ્ધા નથી. સમિતિઓમાં તેઓ એ લોકો ઉપર પોતાના મતનો સ્વીકાર કરાવવા દબાણ લાવી શક્યા હોત, પરંતુ તેથી એમનામાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરી ન શકત. એ માટે પહેલાં તો એમણે એ બતાવી આપવું જોઈએ કે હિંદુ-મુસ્લિમો હળીમળીને રહી શકે છે. અને આ બતાવી આપવાની જવાબદારી ગાંધીજી ઉપર રહેતી હતી. વખત પૂરજોસમાં વહ્યે જતો હતો.

ગાંધીજી કલકત્તા દોડી ગયા. પાકિસ્તાન રચવા સારું બંગાળને પાકિસ્તાન અને હિંદુસ્તાનની વચ્ચે વહેંચી આપવું પડે. બંગાળના મુસલમાનોને ગાંધીજી જો અંગવિચ્છેદનાં દુઃખદ પરિણામો સમજાવી શકે, તેઓ બંગાળના ભાગલા માટે હિંદુઓની ઉત્સુકતાને રોકી શકે તો કદાચ

પાકિસ્તાન આવતું રોકી શકાય.

કલકત્તામાં ગાંધીજીએ પૂછ્યું :
'જો ઉપરના લોકની બધી બુદ્ધિ
બહેર મારી ગઈ હોય તો શું પાયામાં
પડેલી જનતાની બુદ્ધિ પણ એ
અવળી અસરનો સામનો નહિ કરી
શકે ?' એના જવાબ પર એમની
આશા અવલંબતી હતી.

ગાંધીજીએ દલીલ કરી :
'બંગાળની સંસ્કૃતિ એક છે. ભાષા
એક છે. એને અવિભાજિત રહેવા
દો.' 'લોર્ડ કર્ઝને કરેલા બંગાળના
ભાગલા પ્રજાએ એક કરાવી દીધા
હતા. શું બંગાળના ટુકડા પડે તે
પહેલાં પ્રજા ઝીલાને નહિ રોકી
શકે ?'

છ દિવસ કલકત્તા રહીને
ગાંધીજી બિહાર ચાલી ગયા. બેહદ
ગરમી છતાં તેઓ ગામડાંઓના
પ્રવાસ કરતા રહ્યા. એમનું એ જ

ગાણું હતું : 'જો હિંદુ લોકો ભાઈચારાની લાગણી બતાવે તો તેથી બિહારનું હિત થશે, ભારતનું હિત થશે, દુનિયાનું હિત થશે.'

નેહરુનું તેડું આવતાં ગાંધીજી રૂપમી મેએ પાછા દિલ્હી ગયા. માઉન્ટબેટન મન સાથે નિર્ણય કરી લઈને વિમાનમાં લંડન ઊપડી ગયા હતા. ભારતના ભાગલા પડશે ને તે અંગેની યોજના તરત જ જાહેર કરવામાં આવશે એવી અફવાઓ ચાલી રહી હતી. આમ કેમ થઈ રહ્યું છે તે ગાંધીજીને સમજાતું ન હતું. ૧૬મી મેએ કેબિનેટ મિશને ભાગલાની ને પાકિસ્તાનની વાતનો અસ્વીકાર કરી દીધો હતો. તે પછી એવું શું બની ગયું કે પરિસ્થિતિ ઊલટી થઈ ગઈ ? શું હુલ્લડો ? તો આ હુલ્લડો સામે નમતું આપવા જેવું નો'તું થતું ?

તેઓ ભાગલાના પૂરને પાછું
 હઠાવવા હજીય પ્રયત્ન કરી રહ્યા
 હતા. એ પ્રયત્નમાં એમની જિંદગી
 હોમી દેવી પડે તોય શું ?
 ગાંધીજીએ કહ્યું, 'આજે ભારતનું
 જે સ્વરૂપ ઘડાઈ રહ્યું છે તેમાં મારે
 સારુ સ્થાન નથી. મેં સવાસો વર્ષ
 જીવવાની આશા છોડી દીધી છે.
 કદાચ હું એકાદ-બે વરસ વધારે
 જીવીશ, એ વાત જુદી છે. પરંતુ
 હિંદુસ્તાન, જે જોખમ દેખાઈ રહ્યાં
 છે તે પ્રમાણે, મારફાડના પૂરમાં
 ઘસડાઈ ગયું તો મને જીવતા રહેવું
 નહિ ગમે.'

છતાં એ નિરાશાવાદ એમનામાં
 ઘણો વખત ટક્યો નહિ. નેહરુ
 ચીનના પ્રતિનિધિ ડો. લો ચિયા-
 લ્યુએનને ગાંધીજીની પાસે લઈ
 આવ્યા. ડો. લોએ પૂછ્યું, 'આ
 ઘટનાઓ કેવું રૂપ લેશે ? આપને
 શું લાગે છે ?'

ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો :
 'હું અદમ્ય આશાવાદી છું. બંગાળ,
 પંજાબ અને બિહારની બધી
 અપિચારી ખૂનામરડી જોઈ અમે
 જેવા પાગલ લાગીએ છીએ, શું
 એવા બનવા માટે અમે આજ સુધી
 જીવી રહ્યા છીએ અને જહેમત
 ઉઠાવતા રહ્યા છીએ ? પણ આ
 તો બતાવે છે કે જેવી અમે પરદેશી
 ધૂંસરી ઉતારીને ફેંકવા માંડી છે તે
 વખતે બધો મેલ ને બધું ફીણ
 ઉપર તરી આવવા માંડ્યાં છે.
 ગંગામાં પૂર આવે છે તો પાણી ગંદું
 થઈ જાય છે, મેલ ઉપર આવી રહે
 છે. પૂરનું પાણી ઓસરી જાય છે
 તો ગંગાનું નીતર્યું પાણી જોવા
 મળે છે ને તે આંખને આનંદ આપે
 છે. હું એ જ આશાએ જીવી રહ્યો
 છું. હું ભારતના લોકોને પાગલ
 બનેલા જોવા નથી માગતો.'

એ દરમિયાન માઉન્ટબેટન

લંડનમાં ભારતના ભાગલાની યોજના તૈયાર કરી રહ્યા હતા.

એ યોજનામાં માત્ર ભારતના ભાગલાની જ નહિ, બંગાળ, પંજાબ અને આસામના ભાગલાની પણ કલમ હતી — હાં, ત્યાંના લોકોને ભાગલા જોઈતા હોય તો.

૧૯૪૭ના જૂનની ૩જી તારીખે વડાપ્રધાન એટલીએ આમ સભામાં ને માઉન્ટબેટને નવી દિલ્હીથી રેડિયો ઉપર એ યોજનાની જાહેરાત કરી.

નેહરુ, સરદાર અને કારોબારીએ એ યોજના સ્વીકારી લીધી. કોંગ્રેસની મહાસમિતિએ ૧૫મી જૂને ૧૫૩ વિરુદ્ધ ૨૯ મતે એ મંજૂરીને સંમતિ આપી.

ઠરાવ મંજૂર થયો, એટલે કોંગ્રેસપ્રમુખ આચાર્ય કૃપલાનીએ

કેંગ્રેસે ગાંધીજીનો સાથ કેમ છોડ્યો તે સમજાવવા ટૂંકું ભાષણ કર્યું. એમણે કહ્યું, 'હિંદુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે કાપાકાપીના ખરાબમાં ખરાબ કૃત્યની હરીફાઈ ચાલી રહી છે. બીક એ છે કે આપણે આ રીતે એકબીજાનો બદલો લેતા રહીએ, એકબીજાનો તિરસ્કાર કરતા રહીએ તો આપણે પિશાચની કે તેથીય ખરાબ વૃત્તિએ જઈ પહોંચીશું. નવો ઝઘડો થાય છે તેમાં આગલા ઝઘડામાં અત્યંત પાશવી ને હીન લેખાયેલાં કૃત્યો પણ સાધારણ લાગે તેવાં બની જાય છે... હું ત્રીસ વર્ષથી ગાંધીજીના સાથમાં રહ્યો છું. એમના પ્રતિની મારી ભક્તિ ક્યારેય ઓછી થઈ નથી. એ ભક્તિ અંગત નથી, રાજકારણમાંથી સરજાયેલી છે. હું એમની સાથે સંમત નહિ થઈ શક્યો હોઉં તોય એમની

અંતઃપ્રેરણાને મારા ખૂબ તર્કયુક્ત વિચારો કરતાંય વધારે વજૂદ આપ્યું છે. આજે પણ હું માનું છું કે એમની અંતઃપ્રેરણા સાચી છે, તેમાં અદ્વિતીય નિર્ભયતા રહેલી છે ને મારી પોતાની દલીલ ત્રુટિપૂર્ણ છે.

‘તો પછી હું એમને પડખે કેમ નથી ? એટલા માટે નથી કે મને લાગે છે કે તેઓ આ યોજનાનો સામુદાયિક રીતે તોડ લાવવાનો કોઈ માર્ગ શોધી નથી શક્યા.’

શાંતિ અને ભાઈચારાની ગાંધીજીની વાતોની રાષ્ટ્ર ઉપર અનુકૂળ પ્રતિક્રિયા થવા પામતી નહોતી.

ગાંધીજી એ જાણતા હતા. એમણે કહ્યું હતું, ‘માત્ર બિનમુસ્લિમ ભારત પણ મારી સાથે હોત તો હું જે ભાગલા

સૂચવવામાં આવ્યા છે તે રદ કરાવી શક્યો હોત.'

ગાંધીજીની નેવું ટકા ટપાલ ગાળ અને તિરસ્કારથી ભરેલી આવતી હતી. હિંદુઓ પૂછતા હતા, 'તમે મુસલમાનોનો પક્ષ શા માટે તાણી રહ્યા છો ?' મુસલમાનોના પત્રોમાં તેમને પાકિસ્તાનની સ્થાપનામાં આડ નાખવાનું બંધ કરવાનું જણાવવામાં આવતું હતું.

એક મહારાષ્ટ્રી દંપતીએ તો દિલ્હી આવીને હરિજન વસાહતની બાજુમાં અહો જમાવ્યો ને જાહેર કરી દીધું, 'અમે ઉપવાસ શરૂ કરીએ છીએ. પાકિસ્તાનની યોજના નામંજૂર ન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી અમારા ઉપવાસ ચાલુ રહેશે.' ગાંધીજીએ પ્રાર્થનાસભામાં પ્રવચન કરતાં એમને પૂછ્યું : 'તમે

પાકિસ્તાન માટે ઉપવાસ શા માટે કરી રહ્યાં છો – તમને મુસલમાનો માટે તિરસ્કાર છે તેથી કે મુસલમાનો પ્રત્યે પ્રેમ છે તેથી ? તમને મુસલમાનો માટે તિરસ્કાર હોય તો ઉપવાસ કરવાની જરૂર નથી. તમને મુસલમાનો પ્રત્યે પ્રેમ હોય તો આવો, અને બીજા હિંદુઓને એમના પ્રત્યે પ્રેમ રાખતાં શીખવો.' બંનેએ ઉપવાસ છોડી દીધા.

ગાંધીજી ભાગલાને 'આધ્યાત્મિક આફત' સમા લેખતા હતા. તેમને ખૂન અને લડાઈની તૈયારીઓ નજરે દેખાતી હતી. તેમને લશ્કરી સરમુખત્યારશાહીની ને પછી આઝાદીના અસ્તની સંભાવના દેખાઈ રહી હતી. એમણે કહ્યું, 'મારા તદ્દન નિકટના સાથીઓએ જે કંઈ કર્યું છે ને તેઓ જે કંઈ કરી

રહ્યા છે તેની સાથે હું સંમત નથી.'

ગાંધીજીને મન પોતાની બત્રીસ વર્ષની કામગીરીનો શરમજનક અંજામ આવી રહ્યો હતો. ૧૯૪૭ના ઓગસ્ટની ૧૫મી તારીખે ભારત સ્વતંત્ર થવાનું હતું, પણ એ વિજય લૂખી રાજકીય ફેરબદલી જેવો નીવડવાનો હતો. આઝાદીનું એ માળખું ચૂંથાયેલું હતું. એ વિજય હતો કરુણ. વિજય હતો પોતાની જ સેનાને હાથે સેનાપતિ હારે એવો.

ગાંધીજીએ જાહેરાત કરી :
'૧૫મી ઓગસ્ટના ઉત્સવમાં હું ભાગ નહિ લઈ શકું.'

સ્વાધીનતા પોતાના જ નિર્માતાને માટે શોક લઈને આવી. રાષ્ટ્રના પિતાને રાષ્ટ્રને હાથે નિરાશ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો. એમણે કહ્યું, 'જનતા અહિંસાને

પરેલી છે એવા ભ્રમમાં પડીને હું
છેતરાયો.'

૧૯૪૮ના ઓક્ટોબરની ૬ઠ્ઠી
તારીખે માઉન્ટબેટને રોયલ
એમ્પાયર સોસાયટી સમક્ષ
ભાષણ કરતાં કહ્યું, 'ગાંધીજીની
તુલના રૂઝવેલ્ટ કે ચર્ચિલ જેવા
રાજકીય નેતાઓ સાથે ન થઈ
શકે. ત્યાંના લોકો એમને મહંમદ
ને ઈસુની કોટિના માને છે.'

કરોડો લોક ગાંધીજીના પૂજારી
હતા. થોકબંધ લોક એમનો
ચરણસ્પર્શ કરવા, એમની
ચરણરજ માથે ચઢાવવા
તલપાપડ થઈ રહેતા હતા. લોકો
એમની ભક્તિ કરતા જતા હતા ને
તેમના ઉપદેશને ઠોકરે પણ
મારતા જતા હતા. તેઓ એમના
શરીરને પૂજ્ય માનતા હતા,
એમના વ્યક્તિત્વને અપૂજ્ય.

લોકોને એમનામાં શ્રદ્ધા હતી, એમના સિદ્ધાંતોમાં નહિ. તેઓ ફોતરાંને વખાણતા હતા, બીજને-સારને પગ નીચે કચરતા હતા.

૧૫મી ઓગસ્ટનો સ્વાતંત્ર્યદિન ગાંધીજીએ કલકત્તામાં હુદ્દા અટકાવવાના પ્રયત્નમાં ગાળ્યો. એમણે તે દિવસે ઉપવાસ કર્યો, પ્રાર્થના કરી. દેશને એમણે કશો સંદેશ ન આપ્યો. પાટનગરમાં નૂતન રાષ્ટ્રના ઉદ્ઘાટન સમારોહમાં હાજરી આપવાના આમંત્રણનો તેમણે અસ્વીકાર કરી દીધો. ઉત્સવોના રંગ વચ્ચે એ શોકવ્યાકુલ હતા. એમણે પૂછ્યું, 'શું મારામાં કશો દોષ પેઠો છે કે વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ જ બગડી રહી છે ?'

ભારતને આઝાદી મળી છતાં

ગાંધીજી દુઃખી હતા. તેમની સ્વસ્થતામાં ઓટ આવી ગઈ હતી. એમણે કહ્યું પણ હતું, 'હું સમતુલા ગુમાવી રહ્યો છું.'

પરંતુ શ્રદ્ધાએ એમને ક્યારેય છેદ દીધો નહિ. ન ક્યારેય એમને ગુફામાં કે જંગલમાં ચાલ્યા જવાનો વિચાર આવ્યો. એમણે અડગ રહીને કહ્યું, 'જે હેતુ ભીતરની ન્યાયોચિત છે તેને નિરાધાર કદી ન કહી શકાય.'

રહમી ઓગસ્ટે તેમણે અમૃતકૌરને લખ્યું હતું, 'માનવતા તો એક મહાસાગર છે, મહાસાગરનાં થોડાં બુંદ ગંદાં થઈ જાય તેથી આખોય સાગર ગંદો નથી થઈ જતો.'

માનવજાતમાં એમની શ્રદ્ધા અખંડ રહી હતી. ઈશ્વર વિશે એમની શ્રદ્ધા અખંડ રહી હતી. એક

દિવસ એમણે પોતાના પ્રાર્થના-
પ્રવચનમાં કહ્યું હતું, 'હું જન્મથી
ઝૂઝનારો છું. નિષ્ફળતાને હું
જાણતો નથી.'

ભાગલા નિર્માણ થઈ ચૂક્યા
હતા, પરંતુ એમનું કહેવું હતું કે
યોગ્ય આચરણથી બુરાઈ ઓછી
થવાનો સંભવ છે, અને છેવટે
બુરાઈને ભલાઈમાં ફેરવવી પણ
સંભવિત છે.

કોઈ સાધારણ માણસ હોત તો
ઉદ્દિગ્ન થઈ જાત, કડવો થઈ
જાત, પોતાના માર્ગમાં રોડાં
નાખનારાઓને હંફાવવા તૈયાર થઈ
જાત. પરંતુ ગાંધીજીએ અંતરમાં
શોધ ચલાવી, કદાચ પોતાનો દોષ
હોય, 'હે ઈશ્વર, તું મને
અંધકારમાંથી પ્રકાશમાં લઈ જા.'

ગાંધીજી જિંદગીનાં ઈકોતેર
વર્ષ પૂરાં કરવા આવ્યા હતા.

એમણે જે સંસાર સરજ્યો હતો તે તેમની ચારે બાજુ ખંડિયેર જેવો પથરાયેલો પડ્યો હતો. તેમને નવેસરથી મંડાણ કરવાનું રહેતું હતું. કેંગ્રેસ મોટા ભાગે રાજકીય પક્ષ જેવી બની ગઈ હતી. તેને જનતાના ઉત્થાનના નિમિત્તરૂપ બનાવવાની જરૂર હતી. ગાંધીજી નવીનવી દિશાઓ શોધતા હતા. એમનું શરીર વૃદ્ધનું હતું, પણ એમનો જુસ્સો જુવાનનો હતો. તેઓ અનુભવે વૃદ્ધ હતા; શ્રદ્ધાએ જુવાન. કલકત્તામાં લોકો તેમને એક મુસલમાનને ઘરે લઈ ગયા. નીચે રસ્તા ઉપર તાજા લોહીમાં પગ ખરડાતા હતા, ઊંચે હવામાં બળતા મકાનના ધુમાડાની દુર્ગંધ ફેલાતી હતી.

એ નાનકડા મકાનમાં સ્વજનવિયોગે દુઃખી એવા લોક એમની પાસે આવ્યા. ગાંધીજીએ

તેમનાં આંસુ લૂછ્યાં. બીજાને શાંતિની સુધા પાતાં એમને પોતાને સાંત્વન મળતું હતું. એમણે એમનું કાર્ય શોધી લીધું હતું. એ એમનું જૂનું કાર્ય હતું : દુઃખનિવારણ, પ્રેમપ્રસાર, માનવમાનવ વચ્ચે ભાઈચારાની વૃદ્ધિ.

સંત ફ્રાન્સિસ પોતાના બગીચામાં પાવડો લઈને કામે વળગ્યા હતા, ત્યાં કોઈએ એમને પૂછ્યું, 'આપને અચાનક ખબર પડી જાય કે આજે સાંજે આપનું મૃત્યુ થવાનું છે તો આપ શું કરો ?'

એમણે જવાબ આપ્યો. 'હું બગીચામાં પાવડાનું કામ કરતો રહું.'

ગાંધીજી પણ જે બગીચામાં જીવનભર કામ કરતા આવ્યા હતા

તેમાં જ પાવડો ફેરવતા રહ્યા.
ઈર્ષ્યાળુઓએ એ બગીચામાં પથરા
ને કાંટા વેર્યા હતા, છતાંય તેઓ
પાવડો ચલાવતા રહ્યા.

સત્યાગ્રહ એ ગાંધીજી માટે
નિરાશા અને દુઃખના ઔષધરૂપ
વસ્તુ હતી; કર્મ એમને આંતરિક
શાંતિરૂપ હતું.

અનુક્રમણિકા

૭. વેદનાની પરાકાષ્ટા

અંગ્રેજો ભારત છોડીને ચાલ્યા
ગયા. તેમને રાજકારણના અક્ષર
ઉકેલતાં આવડતા હતા. ભારતની
દીવાલ ઉપર લખાયેલા આ અક્ષરો
એમણે પારખી લીધા : 'તમારા
દહાડા ભરાઈ ચૂક્યા છે.' અને એ
અક્ષર ગાંધીજીએ લખ્યા હતા.

ભારતવાસીઓની ઈચ્છાથી

લોર્ડ માઉન્ટબેટન હિંદી સંઘના ગવર્નર જનરલ બન્યા હતા. માઉન્ટબેટન પાકિસ્તાનના પણ ગવર્નર જનરલ બને એવું નક્કી થયું હતું. આ રીતે તેઓ એકતાના પ્રતીકરૂપ થાય તેમ હતું, પણ એમ ન થયું. ત્યાં એમનું સ્થાન ઝીણાએ લીધું.

પાકિસ્તાન થતાં ભારતના બે ટુકડા થઈ ગયા. ખુદ પાકિસ્તાનના બે ટુકડા થઈ ગયા. બંને ટુકડા વચ્ચે ભારત સંઘનો આઠસોએક માઈલ જેટલો ભાગ પડેલો રહ્યો.

ભારતના ટુકડા કરનારી સરહદરેખાએ કુટુંબને બે ભાગોમાં વહેંચી દીધાં, કારખાનાંના ને કાચા માલના, ખેતરોની ઊપજના ને તેને માટેની બજારના ભાગોને ભાગલાએ જુદા પાડી દીધા.

પાકિસ્તાનમાં રહી ગયેલી લઘુમતી પોતાની ચિંતામાં પડી. ભારત સંઘના મુસલમાનો બેચેન બન્યા. બંને સંસ્થાનો બહુમતી અને ગભરાઈ ગયેલી લઘુમતી વચ્ચે મારામારી શરૂ થઈ ગઈ.

હિંદુસ્તાન શાંતિથી રહી શક્યું હોત. પણ અંગવિરહેદ થતાં એની માર્મિક શિરાઓ કપાઈ ગઈ. અને તેમાંથી મનુષ્યનું લોહી ને ધાર્મિક વેરનું ઝેર વહેવા લાગ્યું.

કલકત્તા અને પશ્ચિમ બંગાળ હિંદી સંઘમાં રહ્યાં, પૂર્વ બંગાળ પાકિસ્તાનમાં ગયું. કલકત્તાની વસ્તીમાં ૨૩ ટકા મુસલમાન હતા. હિંદુ અને મુસલમાન માંહોમાંહે લડી પડ્યા.

ગાંધીજીએ આ સળગી ઊઠેલી આગ પર શાંતિનું પાણી રેડવાનું બીડું ઝડપ્યું. ગાંધીજી ૯ ઓગસ્ટ,

૧૯૪૭ના રોજ કલકત્તા પહોંચ્યા. ઝીણાના સીધા પગલાના કાર્યક્રમથી માંડીને આખું વસ્તુ કલકત્તા લોહિયાળ ખુનામરકીથી ત્રાસી ગયું હતું. ધાર્મિક ઘેલછાથી ભરેલી શેરીએ-શેરીએ ગાંધીજી અને હસન સુહરાવદી હાથમાં હાથ રાખીને ફર્યા. સુહરાવદી જાતે ગાંધીજીને પોતાની ગાડીમાં હુલ્લડવાળા ભાગોમાં લઈ ગયા. જ્યાં એ બંને ગયા ત્યાં મારફાડ જાણે રફુચકકર થઈ ગઈ. હજારો મુસલમાનો ને હિંદુઓ એકબીજાને મળ્યા ને ભેટ્યા. તેમણે પોકાર કર્યા : 'મહાત્મા ગાંધી ઝિંદાબાદ.' 'હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા ઝિંદાબાદ.' ગાંધીજીની પ્રાર્થનાઓમાં વિશાળ માનવસમુદાય ભાઈચારો પ્રગટ કરવા લાગ્યો. ૧૪મી ઓગસ્ટ પછી કલકત્તામાં કોઈ હુલ્લડ થયું નહિ. ગાંધીજીએ તોફાન શમાવી દીધું હતું. વર્તમાનપત્રોએ એ

લંગોટીધારી જાદુગર ઉપર
પ્રશંસાનાં પુષ્પો વેચ્યાં હતાં.

૩૧મી ઓગસ્ટે ગાંધીજી એક મુસલમાનના ઘરમાં સૂતા હતા. રાત્રે દસેક વાગે એમણે મોટેમોટેથી અવાજ આવતો સાંભળ્યો. તેઓ શાંતિથી પડી રહ્યા. સુહરાવર્દી અને મહાત્માજી જોડેની કેટલીક બહેનો હુમલો લાવનારને શાંત પાડવા મથી રહી હતી. ત્યાં કાચ તૂટવા લાગ્યા; પથ્થરો અને લાતોથી બારીના કાચ તોડવામાં આવતા હતા. કેટલાક જુવાનિયા મકાનની અંદર ઘૂસી ગયા ને બારણાં પર લાત મારવા લાગ્યા. ગાંધીજીએ પથારીમાંથી ઊઠીને પોતાના ઓરડાનાં બારણાં ખોલી દીધાં. તેઓ પેલા ધૂંઆપૂંઆ થતા હુલ્લડખોરોની સામે આવી ગયા. તેમણે હાથ જોડ્યા. તેમના પર ઇંટ ફેંકાઈ. એ ઇંટ એમની પાસે

ઊભેલા એક મુસલમાન મિત્રને લાગી. એક હુદ્દાખોરે લાઠી ચલાવી, લાઠી ગાંધીજીના માથા પર પડતી જરા સારુ રહી ગઈ. ગાંધીજીએ દુઃખથી માથું હલાવ્યું. પોલીસ આવી પહેાંચી. પોલીસ અમલદારે ગાંધીજીને પોતાના ઓરડામાં ચાલ્યા જવા જણાવ્યું. પોલીસ અમલદારોએ હુદ્દાખોરોને ધક્કા મારીને બહાર કાઢ્યા. બહાર બેકાબૂ ટોળાને વિખેરવા માટે અશ્રુવાયુ ચલાવવો પડ્યો. એ ટોળું એક પાટો બાંધેલા મુસલમાનને જોઈને ઉશ્કેરાઈ ગયું હતું, એ લોકોનું કહેવું હતું કે એને હિંદુએ છરો માર્યો હતો.

ગાંધીજીએ ઉપવાસનો નિર્ણય કરી લીધો.

૧લી સપ્ટેમ્બરે વર્તમાનપત્રોને આપેલા નિવેદનમાં એમણે કહ્યું :

'બૂમાબૂમ કરનારા ટોળા સામે જવાથી કંઈ પરિણામ આવતું નથી. કંઈ નહિ તો ગઈ રાતે તો કંઈ પરિણામ આવ્યું નહિ. જે વાત મારા શબ્દથી થઈ શકી નહિ તે કદાચ મારા ઉપવાસથી થઈ શકશે, કલકતામાં હું લડતા બળવાખોરોનાં દિલ પર અસર કરી શકીશ તો પંજાબમાં પણ કરી શકીશ, તેથી હું આજે રાતે સવા આઠ વાગ્યાથી ઉપવાસ શરૂ કરવાનો છું. કલકતાવાસીઓમાં સદ્બુદ્ધિ આવેલી દેખાશે એટલે એ ઉપવાસ બંધ થશે.'

એ આમરણ ઉપવાસ થાય. જે લોકોમાં સદ્બુદ્ધિ ન આવે તો ગાંધીજીનું મૃત્યુ થાય.

૨જી સપ્ટેમ્બરે ટોળાંઓ અને પ્રતિનિધિમંડળોની ગાંધીજીના નિવાસસ્થાન પર હાર લાગી ગઈ.

તેઓએ કહ્યું : 'ગાંધીજીના પ્રાણ બચાવવા બધું કરી છૂટવા તૈયાર હતા. ગાંધીજીએ કહ્યું, 'એ દ્રષ્ટિ જ ખોટી છે. મારા ઉપવાસનો હેતુ છે અંતરાત્માને જગાડવાનો ને ચિત્તની જડતા દૂર કરવાનો.' હૃદય-પરિવર્તન એ મહત્વની વાત હતી, એમના જીવનની રક્ષા એ ગૌણ વાત હતી.

બધા ધર્મના ને અનેક સંસ્થાઓના નેતાઓ ગાંધીજીને મળવા આવ્યા. ગાંધીજીએ સહુ સાથે વાતો કરી. જ્યાં સુધી ધર્મધર્મના લોકો મેળથી રહેતા નહિ થાય ત્યાં સુધી તેઓ ઉપવાસ નહિ છોડે. કેટલાક આગળ પડતા મુસલમાનો ને પાકિસ્તાનના ખારવાઓના સંઘના એક સભ્ય ગાંધીજીને મળ્યા. એમણે શાંતિ જાળવવા સારુ પૂરેપૂરો પ્રયત્ન કરવાની ગાંધીજીને

ખાતરી આપી. બીજા મુસલમાનો પણ આવ્યા. એમના પર ઉપવાસની છાપ પડી હતી. એ ઉપવાસ એમના રક્ષણ માટે, એમનાં ઉજ્જડ થઈ ગયેલાં ઘરો ફરી વસાવવા માટેના હતા.

૪થી સપ્ટેમ્બરે મ્યુનિસિપલ અધિકારીઓએ જણાવ્યું કે છેલ્લા ચોવીસ કલાક શહેરમાં પૂરી શાંતિ જળવાઈ રહી હતી. લોકોએ ગાંધીજીને એ પણ જણાવ્યું કે ધર્મધર્મ વચ્ચે શાંતિ સ્થાપવાની પોતાની તૈયારીના પ્રમાણ તરીકે ઉત્તર કલકત્તાની પોલીસના અંગ્રેજ અમલદારો સહિત ૫૦૦ સિપાઈઓએ ચોવીસ કલાકનો ઉપવાસ શરૂ કરી દીધો છે. હુદ્દાખોરોના અહ્મદના સરદાર એવા રીઠા બદમાશો ગાંધીજીની પથારી પાસે આવીને પોતાની લૂંટફાટની ટેવ છોડી દેવાનું વચન

આપી ગયા. હિંદુ, મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી લોકોના પ્રતિનિધિઓએ, કાર્યકર્તાઓએ, વેપારીઓએ, દુકાનદારોએ ગાંધીજી સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરી : 'કલકત્તામાં હવે પછી હુલ્લડ નહિ થાય.' ગાંધીજીએ કહ્યું, 'મને તમારો વિશ્વાસ છે, પણ આ વખતે મારે લેખિત પ્રતિજ્ઞા જોઈશે. પ્રતિજ્ઞા પર સહી કરતાં પહેલાં તમારે એટલું સમજી લેવું જોઈએ કે જે પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થયો તો હું અખંડ ઉપવાસ શરૂ કરી દઈશ, જેનાથી મને મૃત્યુ સિવાય બીજી કોઈ પાર્થિવ વસ્તુ રોકી નહિ શકે.'

શહેરના નેતાઓ મંત્રણા કરવા માટે અલગ બેઠા. મહત્વનો સવાલ હતો. લોકો પોતાની જવાબદારી સમજતા હતા, છતાં એ લોકોએ પ્રતિજ્ઞાનો મુસદ્દો ઘડી કાઢ્યો ને તેના ઉપર સહી કરી.

જથી સપ્ટેમ્બરે ગાંધીજીએ સુહરાવર્દીને હાથે લીંબુના રસનો એક પ્યાલો પીધો. એમના અપવાસ તોતેર કલાકના થયા હતા.

તે દિવસથી કલકત્તા અને બંગાળના બંને ભાગ હુલ્લડોથી મુક્ત રહ્યા, જેકે તે પછી કેટલાય મહિના સુધી પંજાબ અને બીજા પ્રાંતોમાં ધર્મને નામે હત્યાઓ થતી રહી. પણ બંગાળ પોતાના વચનને ઈમાનદારીપૂર્વક વળગી રહ્યું.

૭મી ડિસેમ્બરે ગાંધીજી કલકત્તાથી દિલ્હી થઈ પંજાબ જવા સારુ રવાના થયા. બગીચાના બીજા ભાગમાં ગોડવાનું કામ ઊભેલું જ હતું.

સ્ટેશન પર ગાંધીજીને સરદાર પટેલ, રાજકુમારી અમૃતકૌર વગેરે

મબ્યાં. તેમના ચહેરા ઉપર નિરાશા છવાયેલી હતી. દિલ્હીમાં હુલ્લડનું જેર ચાલુ હતું. પંજાબની આગમાંથી નાસી છૂટેલા શીખ અને હિંદુ નિર્વાસિતોનો દિલ્હીમાં ભરાવો થવા લાગ્યો હતો. ગાંધીજી જે હરિજન વસાહતમાં જ્યાં રહેતા હતા તેને ઘેરીને એ લોકો પડ્યા હતા, તેથી ગાંધીજીને બિરલાભવનમાં રહેવું પડ્યું.

બિરલાભવનમાં ગાંધીજીનો ઓરડો તળમજલે હતો. ગાંધીજીએ ત્યાં પહેંચીને બધું ફરનિચર ખસેડાવી લીધું. આપનારાઓ નીચે જ બેસતા ને ગાંધીજી ઓરડા બહાર ઓશરીમાં સૂવાનું રાખતા.

બિરલાભવનમાં પહેંચતાં જ ગાંધીજીને ખબર પડી કે દિલ્હીમાં તાજાં ફળ ને શાકભાજી નથી મળતાં. હુલ્લડથી બધો વ્યવહાર

ખોરવાઈ ગયો હતો.

હવે ગાંધીજી પૂરા જોશથી દિલ્હીની સાન ઠેકાણે લાવવાના પ્રયત્નમાં પડ્યા — દિલ્હીની ને પંજાબની બંનેની. એમને મન બીજી કોઈ વાત મહત્ત્વની ન રહી. છેલ્લાં થોડાં વરસોથી ગાંધીજી ડોક્ટરોને લોહીનું દબાણ જોવા દેતા હતા. હવે એમણે કહી દીધું, 'હવે મને દુઃખી ન કરો. હું કામ કરવા માગું છું. મને લોહીના દબાણની પડી નથી.' ડોક્ટરોનું કહેવું હતું કે છેલ્લાં દસ વર્ષથી એમના લોહીના પરિભ્રમણમાં કંઈ વાંધો નહોતો આવ્યો, એમના મેં ઉપર કે શરીર ઉપર વધારે કચ્ચલીઓ પણ પડી ન હતી. તેઓ રાતે પાંચ છ કલાક ને દિવસે અડધો કલાક ઊંઘ લેતા હતા — ઊંઘ પણ નિરાંતે લેતા હતા. સવારે એમનામાં તાજગી ને સ્ફૂર્તિ

લાગતી.

રાજકીય પરિસ્થિતિમાં ભારે ઊથલપાથલ મચી હોવા છતાં ગાંધીજી પોતાના શરીરનું ખૂબ ધ્યાન રાખતા હતા. ગરમ પાણીના ટબમાં દશથી વીસ મિનિટ પડી રહેવાથી એમને બહુ સારું લાગતું. તે પછી નાવણિયામાં કુવારાવાળો નળ હોય તો તેની નીચે બેસીને તેઓ ઠંડા પાણીએ પણ નાહતા.

પ્રવાસોના ને ભારે માનસિક બોજાના એ દિવસોમાં તેઓ બહુ ઓછું ખાતા. એમનો સિદ્ધાંત હતો : 'ઠરાવ્યાથી વધારે કામ કરવું પડે તો ઓછું ખાઓ.' એમને સારું હજી ખૂબ કામ બાકી પડેલું હતું.

બિરલાભવન પહેંચ્યા ને પહેલે જ દિવસે ગાંધીજી દિલ્હીથી ચૌદ માઈલ દૂર ઓખલામાં ડો. ઝાકિર હુસેનને મળવા ગયા.

ઝાકિર હુસેન ઓખલાની જામિયા મિલિયા ઇસ્લામિયાના વડા હતા. તેઓ ભારે બુદ્ધિશાળી ને કર્તવ્યશીલ વિદ્વાન હતા. એ શાળાને સારુ ગાંધીજીએ ફાળો પણ એકઠો કર્યો હતો. એમણે ડો. ઝાકિર હુસેનને 'તાલીમી સંઘ'ના પ્રમુખ પણ બનાવ્યા હતા.

૧૯૪૭ના ઓગસ્ટમાં ખિજાયેલા હિંદુઓ અને શીખોનાં મોજાં ઉછળવાં લાગ્યાં, એમને સારુ તો મુસ્લિમને નામે બધું જ — પછી તે માણસ હો કે મકાન હો — ઢ્ઢેષને પાત્ર હતું. હુમલાની બીકે જામિયાના અધ્યાપકો ને વિદ્યાર્થીઓ રાત્રે પહેરો ભરતા હતા. ચારે બાજુનાં ગામોમાં મુસલમાનોનાં ઘરો આગમાં ભરખાતાં હતાં. હુમલો લાવનારાઓનો ઘેરો નજીક આવતો જતો હતો. એક અંધારી

રાતે એક ટેક્સી જામિયાના આંગણે આવી પહેાંચી. એમાંથી પંડિત નેહરુ ઊતર્યા. દિલ્હીને ઘેરવા ગાંડા બનેલા લોકોના ઘેરામાં થઈને તેઓ અહીં આવી પહેાંચ્યા હતા કે જેથી તેઓ ડો. ઝાકિર હુસેન અને તેમના વિદ્યાર્થીઓ પાસે રહી શકે ને તેમને બચાવી શકે.

જેવી ગાંધીજીએ જામિયા સામે આવી ઊભેલા ભયની વાત સાંભળી તેવા જ તેઓ ગાડીમાં ત્યાં જઈ પહેાંચ્યા. તેઓ ડો. ઝાકિર હુસેન અને વિદ્યાર્થીઓ સાથે એક કલાક રહ્યા. ગાંધીજીનાં પુનિત પગલાં થતાં જામિયા પવિત્ર થઈ ગયું. એ પછી એના પર હુમલાનો ભય રહ્યો નહિ.

તે જ દહાડે ગાંધીજીએ નિર્વાસિતોની છાવણીઓની

મુલાકાત લીધી. તેમને હથિયારબંધ રક્ષક સાથે લઈ જવાની ભલામણ કરવામાં આવી. શીખો અને હિંદુઓ એમને મુસ્લિમોના પક્ષપાતી ગણીને મારી પણ બેસે અને મુસ્લિમ તેમને હિંદુ માનીને. પરંતુ તેઓ પોતાના રક્ષણને માટે કોઈને પણ લઈ ન ગયા.

સાવધાની અને તંદુરસ્તી એ બેયને એકબાજુ મૂકી દઈએ. ગાંધીજીએ અસાધારણ શક્તિનું પ્રદર્શન કર્યું. દિવસમાં તેઓ કેટલીય વાર શહેરમાં આમતેમ દોડી વળતા, ક્યારેક હુલ્લડના વિસ્તારમાં પહેંચી જતા, તો ક્યારેક શહેરમાં કે બહાર શરણાર્થીઓની છાવણીઓમાં પહેંચી જતા, તો કોઈ વાર સઘળી કટુતા ભરેલા, આધાર વિનાના થઈ પડેલા લોકોની હજારોની

મેદની સામે ભાષણ આપતા.
 ૨૦મી ડિસેમ્બરની
 પ્રાર્થનાસભામાં એમણે કહ્યું હતું :
 'હું દિલ્હીના ને પૂર્વ પંજાબના
 દીનહીન શરણાર્થીઓનો વિચાર
 કરું છું. મેં સાંભળ્યું છે કે હિંદુઓ
 અને શીખોનો સત્તાવન માઈલ
 લાંબો કાફલો પશ્ચિમને માર્ગે
 ભારતમાં આવી રહ્યો છે. એ
 સાંભળીને મારું મગજ કહ્યું નથી
 કરતું. આ બને જ કેમ ? આવો
 બનાવ દુનિયાના ઇતિહાસમાં
 બીજે જોવા નહિ મળે. આ
 સાંભળીને મારું માથું શરમથી
 ઢળી પડે છે, તમારું પણ ઢળી
 જવું જોઈએ.'

શબોના ને પાગલોના એ
 શહેરમાં ગાંધીજી પ્રેમ અને
 શાંતિનો ઉપદેશ આપતા ફરતા
 હતા : એમણે કહ્યું. 'જે હિંદુ અને
 શીખ મુસલમાનોને સતાવે છે તે

પોતાના ધર્મને બદનામ કરે છે ને ભારતને એવું નુકસાન કરે છે કે જે કદી પૂરી શકાવાનું નથી.'

ગાંધીજી તોજ્ઞાનના પૂર સામે એકલા જ અડગ ઊભા રહી ગયા હતા.

તેઓ રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘની પાંચસોએક જણાની સભામાં ગયા. તેમણે કહ્યું, 'તમારી અસહિષ્ણુતાથી તમે હિંદુધર્મની હત્યા કરી નાખશો.'

ભાષણ પૂરું થતાં ગાંધીજીએ પ્રશ્નો પૂછવા જણાવ્યું. એક લેખિત સવાલ આવ્યો હતો.

'શું હિંદુ ધર્મ અત્યાચારીને મારવાની છૂટ આપે છે ?'

'એક અત્યાચારી બીજા અત્યાચારીને સજા નહિ કરી શકે.

સજા કરવી એ સરકારનું કામ છે,
જનતાનું નહિ.'

૨૭ ઓક્ટોબર, ૧૯૪૭ને દિવસે ગાંધીજીનો ઈક્ષોતેરમો જન્મદિવસ હતો. લેડી માઉન્ટબેટન અને પરદેશી રાજદ્વારી પ્રતિનિધિઓ ગાંધીજીને અભિનંદન આપવા આવ્યાં. અનેક મુસલમાનોએ શુભેચ્છાઓ પાઠવી. પૈસાદારોએ પૈસા મોકલ્યા, શરણાર્થીઓએ કૂલો મોકલ્યાં. ગાંધીજીએ પૂછ્યું, 'મુબારકબાદી આપવાનો આ વખત ક્યાં છે ? અત્યારે તો સહાનુભૂતિ પાઠવવી જ વધારે યોગ્ય ના લેખાત ? મારા હૃદયમાં તીવ્ર વેદના સિવાય બીજું કશું જ નથી. એક વખત એવો હતો જ્યારે જનસમુદાય મારું કહ્યું પૂરેપૂરું કરતો હતો. આજ મારો અવાજ અરણ્યરુદન સમાન થઈ પડ્યો

છે... મેં ૧૨૫ વર્ષ તો શું પણ આજથી વધારે જીવવાની આશા પણ છોડી દીધી છે. વેરઝેર અને કાપાકાપી વાતાવરણને દૂષિત કરી રહ્યાં હોય ત્યાં મારાથી રહી શકાતું નથી... મારી તમને વિનંતી છે કે તમારું હાલનું ગાંડપણ છોડી દો.'

ગાંધીજી નિરુત્સાહ નહોતા થયા; પણ નિરુપાય થઈ ગયા હતા. 'સર્વશક્તિમાન પ્રભુને હું મદદ માટે પ્રાર્થના કરું છું કે ગાંડા બનેલા મનુષ્યના કસાઈપણાનો મને લાચાર સાક્ષી બનાવે તે કરતાં એ મને આ આંસુઓના દરિયામાંથી ઉઠાવી લે તો સારું.'

તેઓ શરણાર્થીઓની છાવણીઓમાં ગયા. છાવણીઓ ગંદી હતી. સર્વળ નિરાશ્રિતોએ એની સાફસૂફી કરવાની ના પાડી દીધી. ગાંધીજીને હિંદુઓની એ

નબળાઈની ખબર લીધી.
શિયાળાની ઋતુ હતી, ગાંધીજીએ
એ બિચારાઓ માટે કામળાની,
રજાઈઓની, ચાદરોની માગણી
કરી.

કેટલા કામળા મળ્યા તેનો
તેઓ રોજ સાંજે હિસાબ આપતા.
એક દિવસ ગાંધીજી દિલ્હીની
સેન્ટ્રલ જેલમાં ગયા. તેમણે
૩૦૦૦ કેદીઓ સાથે પ્રાર્થના કરી.
એમણે હસતાંહસતાં કહ્યું : 'હું તો
જૂનો ટેવાઈ ગયેલો કેદી છું.'
એમણે પૂછ્યું, 'સ્વતંત્ર ભારતમાં
જેલો કેવી હશે ?' 'સઘળા
ગુનેગારો સાથે માંદા માણસ જેવું
વર્તન રાખવામાં આવશે, જેલ
હોસ્પિટલ જેવી બનશે, તેમાં
ઈલાજ કરવા અને સુધારવા માટે
રોગીઓને લાવવામાં આવશે.'
છેવટે એમણે કહ્યું, 'મારી ઈચ્છા
છે કે હિંદુ, મુસલમાન, શીખ સૌ

કેદીઓ હળીમળીને ભાઈચારાથી રહે.'

કલકત્તાથી સારા સમાચારો આવતા જતા હતા. ગાંધીજીએ પોતાની પ્રાર્થનાસભામાં પૂછ્યું, 'દિલ્હી પણ કલકત્તાના શાંતિના ઉદાહરણને કેમ અનુસરતું નથી ?'

બદલાની બીકે ભારત સંઘના મુસલમાનોએ પાકિસ્તાન જવાનો નિશ્ચય કર્યો. બદલો લેવાશે એવી બીકે પાકિસ્તાનના હિંદુ અને શીખ ભારતસંઘ તરફ આવવા લાગ્યા હતા. એક વિશાળ પ્રદેશ વેરઝેર, હત્યા ને લાખો નિર્વાસિતોની અવરજવરથી ખદખદી રહ્યો હતો. એ ઊથલપાથલની વચમાં સળેકડા સરખો લંગોટીધારી ઊભો હતો. એ કહેતો હતો; વેરનો બદલો વેર, મોતને બદલે મોત એ ભારતને માટે મોત સમાન છે.'

દિલ્હીમાં મારફાડના કેટલાક પ્રસંગો બનતા જતા હતા. મસ્જિદો તોડવી ને તેને બદલે મંદિરો બાંધવાં એને ગાંધીજીએ હિંદુ અને શીખ ધર્મ માટે કલંક સમાન વાત ગણાવી. તેઓ શીખોની એક સભામાં ગયા. ત્યાં એમણે શીખોને હાથે થતી મુસલમાનોની હિંસાને વખોડી કાઢી.

ગાંધીજીએ ભારત સરકારની પણ ટીકા કરી. લશ્કરના વધતા જતા ખર્ચના બોજને એમણે પશ્ચિમના આડંબરની ખોટી નકલના પરિણામરૂપ લેખાવ્યો. પણ તે સાથે એમણે એવી આશા પ્રગટ કરી કે ભારત મોતના આ ખેલમાંથી ઊગરી જશે ને બત્રીસ વરસથી એને અહિંસાની જે કેળવણી મળતી રહી છે તેને પરિણામે એણે નૈતિકતાની જે ઊંચાઈએ પહોંચવું જોઈતું હતું તે

ઊંચાઈએ પહોંચી જશે.

ગાંધીજીએ લખ્યું હતું : 'પ્રસંગ પડે ત્યારે સાચું બોલવું જ જોઈએ — પછી એ સત્ય ગમે તેટલું આકરું કેમ ન હોય ?.... પાકિસ્તાનના મુસલમાનોનાં કુટુંબોને રોકવાં કે બંધ કરવાં જરૂરી હોય તો ભારતસંઘના હિંદુઓનાં કુર્મોની વાત છત ઉપર ઊભા રહીને કહેવા વારો આવશે.' હિંદુ હોવાથી ગાંધીજી હિંદુઓ પ્રત્યે સહુથી વધારે નિષ્ફુર થઈ શકતા.

અનુક્રમણિકા

૮. ભારતનું
ભાવિ

ગાંધીજી સ્પષ્ટ ઉપાય બતાવ્યા વિના કોઈની પ્રતિકૂળ

ટીકા નો'તા કરતા. એમણે કોંગ્રેસપક્ષની તથા સ્વાધીન ભારતની નવી સરકારની ટીકા કરી હતી. તો તેઓ શા ઉપાય સૂચવતા હતા ?

ગાંધીજીએ તરત જ જોઈ લીધું કે ભારતની આઝાદી સાથે ભારતમાં આઝાદીનો પ્રશ્ન ઊભો થયો છે. ભારતમાં લોકશાસન શી રીતે જાળવી શકાય ?

ગાંધીજીની સામે વિચારવાનો પ્રશ્ન આ હતો : શું કોંગ્રેસ પક્ષ સરકારનું માર્ગદર્શન કરશે ને તેના ઉપર અંકુશ રાખશે ? તેમણે સોવિયેટ સંઘની કે ફ્રેંકોના સ્પેનની કે બીજા દેશોની સરમુખત્યારશાહીનો અભ્યાસ કર્યો ન હતો, પણ બીજા લોકો લાંબા અનુભવે ને પૃથકકરણે પરિણામે જે અનુમાન પર આવે છે

તે અનુમાન પર તેઓ સહજ અંતઃપ્રેરણાથી આવી શક્યા હતા. એમણે એટલું સમજી લીધું હતું કે એકપક્ષીય પ્રથા વ્યવહારમાં અપક્ષીય પ્રથા થઈ જાય છે, કારણ કે સરકાર અને પક્ષ એક જ હોય તો પક્ષ ખાલી રબ્બરના સિક્કા જેવો બની જાય છે. તેનું અસ્તિત્વ કાલ્પનિક જ રહે છે.

જે ભારતનો એકમાત્ર મહત્વનો રાજકીય પક્ષ કોંગ્રેસ એ સરકાર બાબતમાં સ્વતંત્ર અને ટીકાત્મક વૃત્તિ ન રાખે તો સરકારમાં પેદા થતી સંભવિત નિરંકુશ વૃત્તિઓને અવરોધવાનું કામ કોણ કરશે ?

શું ગાંધીજી અને સ્વતંત્ર વૃત્તપત્રોની સહાયતાથી કોંગ્રેસ પક્ષ ભારતમાં આવી સંભાવનાને રોકી શકશે ?

૧૫મી નવેમ્બર, ૧૯૪૭ને રોજ ગાંધીજીની હાજરીમાં કોંગ્રેસ પ્રમુખ આચાર્ય કૃપલાનીએ મહાસમિતિને કહી દીધું કે પોતે પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપી રહ્યા છે. સરકારે ન તો એમની સાથે સલાહમસલત કરી હતી, ન તો એમને પૂરા વિશ્વાસમાં લીધા. કૃપલાનીએ જણાવ્યું કે એવી પરિસ્થિતિમાં ગાંધીજીને મતે રાજીનામું આપવું યોગ્ય હતું.

કોંગ્રેસ કારોબારીની જે બેઠકમાં નવા પ્રમુખની ચૂંટણી થવાની હતી તેમાં ગાંધીજી પણ હાજર હતા. એ મહાત્માજીનો મૌનવાર હતો. ગાંધીજીએ પોતાના ઉમેદવારનું નામ એક કાપલી પર લખ્યું. એ કાપલી ગાંધીજીએ નેહરુને પહેંચાડી. નેહરુએ સહુ સાંભળે તેમ નામ વાંચ્યું : આચાર્ય નરેન્દ્રદેવ. નેહરુએ નરેન્દ્રદેવના

નામને ટેકો આપ્યો; બીજાઓએ વિરોધ કર્યો.

કારોબારીની સવારની બેઠક દસ વાગે ઊઠી ગઈ, મત લેવામાં ન આવ્યા.

બપોરે નેહરુ અને સરદારે રાજેન્દ્રબાબુને બોલાવ્યા ને ગાંધીને પૂછ્યા વિના જ એમને કોંગ્રેસના પ્રમુખપદ માટે ઊભા રહેવાનો આગ્રહ કર્યો.

રાજેન્દ્રબાબુ એક વાગે બિરલાભવનમાં ગાંધીજી પાસે પહોંચ્યા ને આ સૂચનની ગાંધીજી સાથે ચર્ચા કરવા બેઠા. ગાંધીજી કહે, 'એ સૂચન ગમ્યું નથી.'

આ ઘટનાઓનું વર્ણન કરતાં રાજેન્દ્રબાબુએ કહ્યું, 'મને યાદ નથી કે મેં ક્યારેય ગાંધીજીનો વિરોધ કરવાનું સાહસ કર્યું હોય.

એમની સાથે મારો મતભેદ હોય તોપણ મને થયા કરતું કે એમની વાત સાચી હશે ને હું હંમેશાં એમને અનુસરતો.'

આ પ્રસંગે પણ રાજેન્દ્રબાબુ ગાંધીજીની વાતને મળતા થઈ ગયા ને તેમણે પોતાની ઉમેદવારી પાછી ખેંચી લેવાનું વચન આપ્યું.

પરંતુ તે પછી રાજેન્દ્રબાબુને સમજાવી કરીને તેમનો વિચાર બદલાવવામાં આવ્યો. તેઓ કોંગ્રેસના નવા પ્રમુખ બન્યા. કોંગ્રેસમંડળે ને સરકારમાંની મુખ્ય વ્યક્તિઓએ ગાંધીજીને પાછા પાડયા.

૧૯૪૭ના ડિસેમ્બરના પહેલા પખવાડિયામાં ગાંધીજીએ એમના ખૂબ વિશ્વાસપાત્ર સાથીઓ જોડે ઘણી વાર એકત્ર થઈને વાતચીત કરી. એ લોકો સરકારમાં ન હતા ને

રચનાત્મક કાર્યોમાં પડેલા હતા. એ લોકો ગાંધીજીએ સ્થાપેલી રચનાત્મક કાર્ય કરતી સંસ્થાઓનું સંચાલન કરતા હતા.

ગાંધીજીની ઈચ્છા એવી હતી કે એ બધી સંસ્થાઓ મળીને એક થઈ જાય, પરંતુ એમની એવી ઈચ્છા ન હતી કે રચનાત્મક કાર્યકરો સત્તાના રાજકારણમાં પડી જાય, કારણ એથી તો સર્વનાશ થઈ જાય. એમણે કહ્યું, 'જો એવું ન હોત તો હું જાતે જ રાજકારણમાં ન પડી જાત ને મારી રીતે સરકાર ચલાવવાનો પ્રયત્ન ન કરત ? આજે જેમના હાથમાં સત્તાનાં સૂત્રો છે તે લોકો સહેલાઈથી દૂર ખસી જાત ને મને જગા કરી આપત.'

'પરંતુ હું મારા હાથમાં સત્તાની લગામ લેવા માગતો નથી, સત્તાનો ત્યાગ કરીને, શુદ્ધ

નિઃસ્વાર્થ સેવા કરીને આપણે મતદાતાઓને માર્ગ બતાવી શકીએ – દોરી શકીએ. આનાથી આપણને જે સત્તા પ્રાપ્ત થશે તે સત્તા સરકારમાં જવાથી પ્રાપ્ત થતી સત્તા કરતાં વધારે સાચી હશે. સત્તાનો ઉપયોગ આપણા હાથે જ થવો જોઈએ; બીજા મારફતે નહિ એવું લોકોને પોતાને લાગતું થાય ને લોકો કહેતા થાય એવી પરિસ્થિતિ કદાચ સરજાય તો તેનો વિચાર તે વખતે થઈ શકશે. ત્યાં સુધી હું કદાચ નહિ જીવું.'

ગાંધીજીએ જોયું કે તેઓ કોંગ્રેસને માર્ગદર્શન કરી શકે એમ નથી એટલે તેમણે સરકારને ધક્કો દઈને આગળ ચલાવે ને તાકીદેની વખતે સરકારનો ભાર પણ ઉઠાવી લે એવી નવી વ્યવસ્થા ઊભી કરવાની યોજના કરી. એ લોકો રાજકારણમાં રહે, પણ બીજો કોઈ

પણ ઉપાય ન રહે તે સિવાય કોઈ પણ જાતની સત્તા સ્વીકારે નહિ, મત મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે એ લોકો જનતાને પોતાના મતનો બુદ્ધિપૂર્વક ઉપયોગ શી રીતે થઈ શકે તે શીખવે.

એક પ્રતિનિધિએ સવાલ કર્યો, 'કોંગ્રેસ કે સરકાર લોકહિતનાં રચનાત્મક કાર્યો શા માટે હાથ ન ધરી શકે ?'

ગાંધીજીએ સરળ જવાબ આપ્યો, 'કારણ કે કોંગ્રેસવાદીઓને રચનાત્મક કાર્યમાં જોઈએ તેટલો રસ નથી. આપણે એટલી વાત સમજી લેવી જોઈએ કે આપણા આદર્શની સમાજવ્યવસ્થા આપણે આજની કોંગ્રેસ મારફતે સિદ્ધ કરી શકવાના નથી.'

ગાંધીજીએ ભાર મૂકીને

જણાવ્યું, 'આજે સડો એટલો પેઠો છે કે મને બીક લાગવા માંડી છે. માણસ પોતાના ખિસ્સામાં સઘળા મત લઈને ફરવા માગે છે, કારણ કે મતથી સત્તા મળી શકે છે. આથી તમે સત્તા મેળવવાનો વિચાર જ કાઢી નાખો તો તમે સત્તાનો યોગ્ય માર્ગે ઉપયોગ કરી શકશો. જે સડો આપણને સ્વતંત્રતા મળતાં જ આપણું ગળું દાબવા બેઠો છે તેને દૂર કરવાનો આનાથી બીજો કોઈ ઉપાય નથી.'

ગાંધીજી માનતા હતા કે સત્તાધારી વ્યક્તિઓનો બરાબર વિરોધ તે જ કરી શકે જે સત્તાના પ્રલોભનથી મુક્ત હોય. સરકારની બહાર રહેનાર જ સરકારમાં રહેલાઓને રોકી કે ટોકી શકે, એવો ગાંધીજીનો મત હતો.

ને તોય જે સરકાર એમના

પ્રયત્નોથી રચાવા પામી હતી, જે સરકારના સભ્યો તેમનાં ચરણોમાં શીશ ઝુકાવતા તે જ સરકારનો મુકાબલો ગાંધીજીની ઊંચી અધિકારપૂર્ણ સ્થિતિથી પણ થઈ શકતો નહોતો.

અનુક્રમણિકા

૯. આખરી ઉપવાસ

રિચર્ડ સિમન્ડસ નામના એક અંગ્રેજ મિત્ર ગાંધીજીને બંગાળમાં મળ્યા હતા તે ૧૯૪૭ના નવેમ્બરમાં જાવી દિલ્હીમાં બીમાર પડી ગયા. ગાંધીજીએ તેમને બિરલાભવનમાં બોલાવી લીધા.

ડોક્ટરે સિમન્ડસને સારુ બ્રાન્ડીની ભલામણ કરી. ગાંધીજીને પૂછ્યું તો તેમણે કહ્યું, 'સિમન્ડસને બ્રાન્ડી આપવામાં કંઈ બાધ નથી.'

સિમન્ડસ કાશ્મીર ગયા હતા અને ત્યાંની સ્થિતિ વિશે તે ગાંધીજી સાથે વાત કરવા માગતા હતા, પણ ગાંધીજીએ તેમને એ મોકો જ ન આપ્યો.

૧૯૪૭ના સપ્ટેમ્બરમાં સરહદ પરના કબીલાઓને કાશ્મીરમાં ઘૂસવામાં પાકિસ્તાને આડકતરી સહાય કરી હતી. તે પછી પાકિસ્તાનના લશ્કરના સૈનિકોએ કાશ્મીર પર હુમલો કર્યો. કાશ્મીરના મહારાજાએ ગભરાઈને — લાચાર થઈને પોતાનું રાજ્ય ભારતસંઘ સાથે જોડી દેવાની વિનંતી કરી. ૨૯મી ઓક્ટોબરે કાશ્મીરના વિલીનીકરણની સરકારી જાહેરાત થઈ ને મહારાજાએ શેખ અબ્દુલ્લાને પોતાના વડાપ્રધાન નીમ્યા. તે સાથે નવી દિલ્હીની સરકારે વિમાન અને જમીનમાર્ગે

કાશ્મીરમાં લશ્કર ઉતાર્યું. વિમાન મારફતે સૈનિકો મોકલ્યા ન હોત તો પાકિસ્તાન કાશ્મીરને જીતીને પોતાના રાજ્ય સાથે ભેળવી દેત. તરત જ કાશ્મીર અને જમ્મુની ભૂમિ ભારત અને પાકિસ્તાન વચ્ચેની નાની ચુદ્ધભૂમિ જેવી બની ગઈ.

રેડિયો ઉપર બોલતાં ગાંધીજીએ ભારત તરફથી કાશ્મીરમાં સેના મોકલવાની પ્રવૃત્તિનું સમર્થન કર્યું. ભારત અને પાકિસ્તાન વચ્ચેની દેશી રાજ્યોની વહેંચણીની વાતની એમણે ટીકા કરી. નેહરુએ એ ઝઘડો સંયુક્ત રાષ્ટ્રને સોંપ્યો તે બાબત તેમણે દુઃખ વ્યક્ત કર્યું. અંગ્રેજ શાંતિવાદી હોરેસ એલેક્ઝાન્ડરને એમણે કહ્યું હતું, 'કાશ્મીરની તકરારમાં અન્ય દેશોનું વલણ આંતરરાષ્ટ્રીય સત્તાલક્ષી

રાજકારણ ઉપર આધાર રાખશે, ન્યાય ઉપર નહિ. આથી ગાંધીજીએ ભારત તથા પાકિસ્તાનને ભલામણ કરી હતી કે 'નિષ્પક્ષ ભારતવાસીઓની સહાયથી બંને આપસમાં સમજી લે કે જેથી હિંદી સંઘ સંયુક્ત રાષ્ટ્રમાંથી પોતાની ફરિયાદ પાછી ખેંચી લે.'

ગાંધીજી ઉચ્ચ કક્ષાના રાજકારણ સાથે નીચેના રાજકારણને સંયોજી શકતા. એક દહાડો તેઓ નેહરુ સાથે કાશ્મીરની બાબતમાં વાતચીત કરતા હોય તો બીજે જ દહાડે તેઓ કોઈ ગામમાં જઈને મળમૂત્રનું ખાતર શી રીતે બનાવવું તેની સમજણ આપતા હોય.

ગાંધીજી એટલા મહાન હતા કે એમની સફળતા સંભવિત ન હતી.

એમનું લક્ષ્ય હતું ખૂબ ઊંચું,
એમના અનુગામી હતા તદ્દન
માનવી પ્રકૃતિના ને નિર્બળ.

ગાંધીજી માત્ર ભારતની જ
મિલકત નો'તા. ભારતમાંની
એમની અસફળતાઓને કારણે
દુનિયાને સારું એમના સંદેશનું ને
તેના અર્થનું મહત્ત્વ કંઈ ઓછું ન
હતું. કદાચ એવું પણ બને કે
ભારતમાં એ બિલકુલ ભૂંસાઈ
જાય, પણ ભારત બહાર ઉત્કટ
રૂપે અમર રહેવા પામે. આખરે ત્યાં
પણ અમર થઈ જાય, અહીં પણ.

ખરું મહત્ત્વ ગાંધીજીના
જીવનનું છે, નહીં કે તેમના
પડોશીઓ પર પડેલા તેના
તાત્કાલિક પ્રભાવનું.

ઈસુને થયું હશે, 'પ્રભુએ મને
છોડી દીધો.' ગાંધીજીને થયું હશે,
'મારા જ લોકોએ મને છોડી

દીધો.' ઇતિહાસનું નિર્માણ કરનારાઓ ઇતિહાસના નિર્ણયને પહેલેથી નથી જાણી શકતા.

મનુષ્યની મહત્તા પારખવા ઢ્રષ્ટિ જોઈતી હોય છે. ગાંધીજી એવા પરેશાન અને દુઃખી હતા, તેમ જ તેમના પોતાના જ ભક્તોએ એવા તો અવરોધ કરી મૂક્યા હતા કે તેઓ પોતાના જીવનના અંતિમ પળોમાં કેટલે ઊંચે પહેંચી ગયા હતા તે તેઓ પોતે જ જોઈ શકતા ન હતા. એટલા ટૂંકા વખતમાં એમણે એટલું બધું કરી નાખ્યું કે કોઈ પણ સમાજને સારું એ મહામૂલું થઈ પડે. તેમણે ભારત આગળ જીવનનો અજોડ અને શ્રેષ્ઠ આદર્શ રજૂ કર્યો. એમણે એ બતાવી આપ્યું કે માણસ ભાઈભાઈની માફક રહી શકે છે ને લોહીખરડયા હાથવાળો હેવાન માણસ પણ ભલે થોડી વાર પણ

— આત્માના સ્પર્શથી પ્રભાવિત થાય છે. આવી ક્ષણો સિવાય માનવતા ખુદ આત્મવિશ્વાસ ગુમાવી બેસે છે. લોકોએ અનંતકાળ સુધીના પ્રકાશની આ ઝલકનું મૂલ્ય સાધારણ જીવનના અંધકારને ધ્યાનમાં રાખીને કરવું જોઈએ.

૧૯૪૮ના જાન્યુઆરીની ૧૩મી તારીખે ગાંધીજીએ પોતાના છેલ્લા ઉપવાસનો આરંભ કર્યો. એ ઉપવાસને લીધે ભારતના હૃદયમાં સદ્ભાવનાની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા થઈ.

દિલ્હીની મારામારી બંધ થઈ ગઈ. ગાંધીજીની હાજરીનો શહેર પર પ્રભાવ પડ્યો, છતાં એમના મનમાં હજીય તીવ્ર વેદના ઘર કરી રહી હતી. એમણે કહ્યું હતું : 'ડો. ઝાકિર હુસેન જેવી વ્યક્તિ કે

શહીદ સુહરાવર્દી દિલ્હીમાં મારી પેઠે છૂટથી ને સલામતીથી ફરી નહિ શકે એ વાત સહી લઈ શકાય તેમ નથી... મારી જિંદગીમાં આટલો નિરાશ હું ક્યારેય થયો નથી.'

આટલા સારુ તેમણે ઉપવાસ શરૂ કરી દીધા. ગાંધીજીએ આમરણ ઉપવાસ કરવા ધાર્યું હતું. એ માટે એમને અચાનક જ પ્રેરણા મળી હતી. એમણે નેહરુ કે સરદાર સાથે ચર્ચા પણ કરી નો'તી. હુલ્લડ શરૂ થયાં ત્યારથી આખું વર્ષ એમણે ધીરજ ધરી રાખી હતી. ધર્મધર્મ વચ્ચે કાપાકાપીની લાગણી હજી દેશમાં ફેલાઈ રહી હતી. 'માનવી પ્રયત્નરૂપી સઘળાં સાધનો ખૂટી ગયાં... ત્યારે મેં મારું માથું ઈશ્વરને ચરણે ધરી દીધું... ઈશ્વરે મારે સારુ ઉપવાસ મોકલ્યા.' ઉપવાસનો નિર્ણય થઈ

ગયો ને એમણે મહિનાઓ પછી પહેલી વાર આનંદ અનુભવ્યો.

ઉપવાસ મૃત્યુ પણ લાવે એ ગાંધીજી જાણતા હતા, છતાં 'મૃત્યુ એ મારે માટે સફળ અંતરૂપ હશે, મારે લાચાર થઈને ભારતનો, હિંદુ ધર્મનો, શીખ ધર્મનો, ઈસ્લામનો વિનાશ થઈ રહેતો જોઈ રહેવો પડે તે કરતાં તો એ મૃત્યુ સારું જ હશે.'

ઉપવાસને પહેલે દિવસે તેઓ પ્રાર્થનાસ્થાને ગયા, એમણે રોજની માફક પ્રાર્થના કરાવી. એમને એક કાપલી પહોંચાડવામાં આવી. પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો : 'ઉપવાસનો દોષ કોના ઉપર ગણાય ?' એમણે જવાબ આપ્યો, 'કોઈ પર નહિ. પરંતુ હિંદુ અને શીખ લોકો મુસલમાનોને દિલ્લીમાંથી કાઢી મૂકવા પર જ

મક્કમ હોય તો તે લોકો ભારતનો
ને પોતાના ધર્મનો હાસ કરશે.
આથી મને દુઃખ થાય છે. કેટલાક
લોકો મહેણું મારે છે કે હું
મુસલમાનોને સારું ઉપવાસ કરી
રહ્યો છું. એ લોકો બરાબર કહે છે.
મેં મારી આખી જિંદગી
લઘુમતીઓની ને ગરીબોની
હિમાયત કર્યા કરી છે.'

એમણે કહ્યું, 'દિલ્હી સાચા
અર્થમાં શાંત થશે ત્યારે હું મારા
ઉપવાસ છોડીશ.'

ઉપવાસને બીજે દિવસે
ડોક્ટરોએ ગાંધીજીને
પ્રાર્થનાસભામાં જવાની મના કરી,
તેથી તેમણે સભામાં વાંચવા સારું
સંદેશો પણ લખાવ્યો. પરંતુ તે
પછી એમણે જવાનો નિર્ણય કર્યો.
એમની પાસે થોકબંધ સંદેશા
આવવા લાગ્યા. ખૂબ આનંદદાયક

સમાચાર લાહોરથી મૃદુલા સારાભાઈએ આપ્યા હતા. મૃદુલાબહેને તાર કર્યો'તો. મુસ્લિમ લીગવાળા અને પાકિસ્તાનના પ્રધાનો સહિતના ગાંધીજીના મિત્રો એમની ચિંતા કરતા હતા ને શું કરવું એ જાણવા માગતા હતા.

ગાંધીજીનો ઉત્તર હતો : 'મારા ઉપવાસ આત્મશુદ્ધિ અર્થે છે. જેમને આ ઉપવાસના હેતુ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ હોય તે સૌને આ ઉપવાસ આત્મશુદ્ધિના કાર્યમાં પડવાનું જણાવે છે... જે કે હિંદના બંને ભાગમાં આત્મશુદ્ધિનું મોજું ફરી વળે તો પાકિસ્તાન 'પાક' થઈ જશે. એવા પાકિસ્તાનનો કદીય વિનાશ નહિ થાય. ને ત્યારે મને પણ ભાગલાને પાપ ગણાવ્યાનો પસ્તાવો થશે. આજે તો હું એને પાપ જ ગણું છું.'

ગાંધીજીએ હાજર રહેલા લોકોને કહ્યું, 'ઉપવાસ જલદીમાં જલદી સમાપ્ત થાય એવી મારી જરા પણ ઈચ્છા નથી. મારા જેવા પાગલની પાગલ ઈચ્છાઓ પૂરી ન થાય, ઉપવાસ ન તૂટે તો તેની ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. જરૂર હોય ત્યાં સુધી રાહ જોવી પડે તેથી હું રાજી થાઉં છું, પરંતુ લોકોએ મારી જાતને ઉગારવા ખાતર જ કશું કર્યું છે એવું મને લાગશે તો તેથી મને દુઃખ થશે.'

આ ઉપવાસ વખતે ડોક્ટરો એમની તપાસ કરતા રહે એ ગાંધીજીને ગમ્યું નહિ. એમણે કહ્યું, 'મેં મારી જાતને ભગવાનને ભરોંસે સોંપી દીધી છે.' પરંતુ ડો. ગીલ્ડરે કહ્યું, 'ડોક્ટર લોકો નિવેદનો બહાર પાડવા માગે છે ને તપાસ કર્યા વિના સાચી હકીકત બહાર પાડી શકાય નહિ.' ગાંધીજી

નરમ પડયા. ડો. સુશીલાએ કહ્યું,
'પેશાબમાં એસિટોન જાય છે.'

'એનું કારણ એ છે કે મારામાં
હવે શ્રદ્ધા રહી નથી.' ગાંધીજીએ
જવાબ આપ્યો.

'પરંતુ એસિટોન એ તો
રાસાયણિક પદાર્થ છે,'
ગાંધીજીની વાત કાપતાં ડો.
સુશીલાએ જણાવ્યું.

ગાંધીજીએ ડો. સુશીલા તરફ
નજર કરી, જાણે દૂર ઊંડાણમાં
દ્રષ્ટિ ફેંકી રહ્યા ન હોય !
'વિજ્ઞાનને કેટલું ઓછું જ્ઞાન છે ?
વિજ્ઞાનમાં જે કંઈ છે તેના કરતાં
જીવનમાં વધારે છે, રસાયણમાં જે
કંઈ છે તે કરતાં વધારે ઈશ્વરમાં છે.'

ગાંધીજી પાણી નો'તા પી
શકતા. ઊબકા આવવા લાગતા
હતા. ઊબકા રોકવા પાણીમાં

લીંબુનો રસ કે મધ ભેળવવાની પણ એમણે ના પાડી દીધી. આંતરડાં બરાબર કામ કરતાં ન હતાં. ગાંધીજી નબળા પડી ગયા હતા. રોજ લગભગ એક શેર વજન ઘટતું જતું હતું.

ત્રીજે દિવસે તેમણે એનિમા લેવાની તૈયારી બતાવી. રાતે અઢી વાગે એમની ઊંઘ ઊડી ગઈ ને એમણે ગરમ પાણીએ નાહવાની મરજી બતાવી. ટબમાં બેઠાંબેઠાં એમણે પ્યારેલાલની પાસે નિવેદન લખાવ્યું. એમાં પાકિસ્તાનને ૫૫ કરોડ રૂપિયા આપવાનું જણાવ્યું. લખાવતાં લખાવતાં એમને ચકકર આવવા લાગ્યા. પ્યારેલાલે એમને ઊંચકીને ખુરસી પર બેસાડ્યા.

તે દિવસે ગાંધીજી બિરલાભવનની એક બંધ ઓરડીમાં પેટમાં ઘૂંટણ દબાવીને

ખાટલામાં સૂઈ રહ્યા. એમની આંખ બંધ હતી, સૂતા હતા તે અર્ધમૂર્છામાં હોય એવા લાગતા હતા. દસેક ફૂટ દૂરથી દર્શનાર્થીઓની હાર પસાર થઈ રહી હતી. ગાંધીજીને જોઈને હારમાં જનારા ભારતવાસીઓનાં ને વિદેશીઓનાં હૃદય ભરાઈ આવ્યાં, કેટલાય તો રોઈ પડ્યા, હાથ જોડીને મનમાં ને મનમાં પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. ગાંધીજીના મેં ઉપર તીવ્ર વેદના તરવરતી હતી. એ અવસ્થામાં એ વેદના પણ અલૌકિક લાગતી હતી. એ વેદના શ્રદ્ધાના ઉદ્ધાસમાં શમી જતી હતી, સેવાની તીવ્રતામાં ઘસડાઈ જતી હતી. પોતે શાંતિનું કાર્ય કરી રહ્યા હતા એવું એમનું અંતર કહેતું હતું ને તેથી એમના મનમાં નિરાંત હતી.

સાંજની પાંચ વાગ્યાની

પ્રાર્થના પહેલાં તેઓ બરાબર જાગી ગયા હતા, પણ પ્રાર્થનાસ્થાન સુધી એમનાથી જઈ શકાય તેમ ન હતું તેથી પથારી પાસે માઈક્રોફોન મૂકવામાં આવ્યું, એમનો અવાજ પ્રાર્થનાસ્થાન ઉપર રાખવામાં આવેલાં ધ્વનિવર્ધકો પરથી સાંભળી શકાય ને રેડિયો ઉપર ઝીલી શકાય એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી.

ક્ષીણ અવાજે એમણે કહ્યું, 'બીજા લોકો શું કરી રહ્યા છે તેની આપણે ચિંતા કરવી ન જોઈએ. આપણે દરેકે આપણું અંતર તપાસવું જોઈએ ને બની શકે તેટલું આપણું હૃદય શુદ્ધ કરી લેવું જોઈએ... મૃત્યુના મોંમાંથી કોઈ ઊગરવાનું નથી, તો પછી એનાથી બીવું શા માટે ? ખરું જોતાં મૃત્યુ એ ચાતનાઓમાંથી મુક્તિ અપાવનાર મિત્ર છે.'

ચોથે દિવસે ગાંધીજીની નાડની ગતિ અનિયમિત થઈ.

૧૭મી જાન્યુઆરીએ ગાંધીજીનું વજન ૧૦૭ રતલ પર આવીને અટક્યું. એમને ઉબકા આવતા રહ્યા, તોય તેઓ કલાકો સુધી પડ્યા રહેતા અથવા ઊંઘી જતા. નેહરુ આવ્યા ને રોવા લાગ્યા. મુસલમાનો ભય વિના પાછા ફરી શકે કે નહિ તે જોવા ગાંધીજીએ પ્યારેલાલને શહેરમાં મોકલ્યા હતા.

૧૮મી જાન્યુઆરીએ ગાંધીજીની તબિયત પહેલાં કરતાં સારી લાગી. એમણે હળવે-હળવે માલિશ કરાવ્યું. એમનું વજન ૧૦૭ રતલ જ રહ્યું.

૧૩મી તારીખે ૧૧ વાગે ગાંધીજીએ ઉપવાસ શરૂ કર્યા ત્યારથી ભિન્નભિન્ન કોમના,

ભિન્નભિન્ન મંડળોના, નિરાશ્રિતોના
 સમુદાયોના પ્રતિનિધિઓની
 સમિતિઓની બેઠક ડો.
 રાજેન્દ્રપ્રસાદના મુકામે મળતી રહી
 હતી, જે વિરોધી તત્ત્વો વચ્ચે
 શાંતિ સ્થાપવાના પ્રયત્નો કરી રહી
 હતી. આ વખતે કશા દસ્તાવેજ
 પર સહી કરવાની જ ન હતી.
 ગાંધીજીને તેટલાથી સંતોષ થાય
 તેમ જ હતું. લોકોએ પાકી પ્રતિજ્ઞા
 કરવાની હતી, અને તેમના
 અનુયાયીઓએ તે પ્રતિજ્ઞાનું
 પાલન કરવાનું હતું, આની પાછળ
 રહેલી જવાબદારીનું
 પ્રતિનિધિઓને ભાન હતું એટલે
 તેઓ અચકાતા હતા. તેઓ
 પોતાના મન સાથે જે પોતાના
 તાબાના લોકો સાથે વિચાર
 વિનિમય કરતા રહ્યા.

છેવટે ૧૮મી તારીખે સવારે
 પ્રતિજ્ઞાપત્રનો મુસદ્દો તૈયાર થઈ

ગયો, તે ઉપર સહીઓ થઈ ગઈ. તે લઈને રાજેન્દ્રબાબુ અને સોએક જેટલા પ્રતિનિધિ બિરલાભવન પર પહોંચી ગયા. નેહરુ અને આઝાદ પહેલેથી જ હાજર હતા. દિલ્હીની પોલીસના વડા તથા તેમના મદદનીશ પણ હાજર હતા. એ લોકોએ પણ પ્રતિજ્ઞાપત્ર પર સહીઓ કરી હતી. હિંદુ, મુસલમાન, શીખ, ખ્રિસ્તી, યહૂદી, સહુ હાજર હતા. હિંદુ મહાસભાના ને રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘના પ્રતિનિધિઓ પણ હાજર હતા.

પાકિસ્તાનના હાઈ કમિશ્નર જનાબ જાહિદ હુસેન પણ હાજર હતા.

રાજેન્દ્રબાબુએ ગાંધીજીને સમજાવ્યું કે પ્રતિજ્ઞાપત્રમાં પ્રતિજ્ઞા તો હતી જ પણ તે પૂરી

કરવાનો કાર્યક્રમ પણ હતો.
પ્રતિજ્ઞા નિશ્ચિત સ્વરૂપની હતી :

'અમે પ્રતિજ્ઞાથી બંધાઈએ
છીએ કે અમે મુસલમાનોના જાન,
માલ અને ઈમાનની રક્ષા કરીશું ને
દિલ્હીમાં જે કંઈ બન્યું છે તે ફરી
નહિ બનવા દઈએ.'

ગાંધીજી સાંભળતા જતા હતા
ને સંમતિ સૂચવવા માથું હલાવતા
જતા હતા.

'મુસલમાનો મૂકીને ચાલ્યા
ગયા હોય ને જેના ઉપર હિંદુઓએ
કે શીખોએ કબજો જમાવ્યો હોય
એવી મસ્જિદો પાછી સોંપવામાં
આવશે...'

'ભાગી ગયેલા મુસલમાનો
પાછા આવી શકશે ને પોતાનો
વ્યવહાર ચલાવી શકશે.'

'આ બધું અમે પોલીસની મદદથી નહિ પણ જાતપ્રયત્ને કરીશું.'

છેવટે રાજેન્દ્રબાબુએ ગાંધીજીને ઉપવાસ છોડી દેવાની વિનંતી કરી.

રાજેન્દ્રબાબુના મુકામે થયા કરતી ચર્ચાઓની માહિતી ગાંધીજીને મળ્યા કરતી હતી. પ્રતિનિધિઓએ સ્વીકારેલી કેટલીક બાબતો તો ગાંધીજીએ જ આગળથી સૂચવી હતી.

ગાંધીજીએ હાજર રહેલા લોકોને સંબોધન કર્યું : 'આપની પ્રતિજ્ઞાને હું સમજ્યો છું. પણ આપ જે આપની જાતને દિલ્હીની કોમી શાંતિ પૂરતા જ જવાબદાર માનતા હો તો આપના આશ્વાસનની કશી કિંમત નહિ રહે ને એક દિવસ મને ને આપને એવું

માનવા વારો આવે કે ઉપવાસ તોડવામાં મેં ભૂલ કરી હતી... હિંદુમહાસભા અને રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘના પ્રતિનિધિઓ આ ખંડમાં હાજર છે, એ લોકો પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રત્યે વફાદાર હોય તો દિલ્હી ઉપરાંત બીજે સ્થળે ફાટી નીકળતા ગાંડપણની બાબતમાં પણ તેઓ ઉદાસીન રહી નહિ શકે... દિલ્હી ભારતના હાર્દસમું છે, આપ તેના સારતત્વરૂપ છો. જે આપ આખા દેશને એવી ખાતરી નહિ કરાવી શકો કે હિંદુ, શીખ ને મુસ્લિમ એ બધા ભાઈભાઈ છે તો ભારત તથા પાકિસ્તાનના ભાવિમાં એક અભાગી ઘડી આવી પહેંચશે.'

ને એટલે આવતાં ગાંધીજી લાગણીવશ થઈને રોઈ પડ્યા. એમના ગાલો પર આંસુ વહેવા લાગ્યાં. જેનારાઓ પણ ગદ્ગદિત

થઈ ગયા, કેટલાક રોઈ પડ્યા.

ગાંધીજીએ પાછું બોલવા માંડ્યું, એમનો અવાજ એટલો ધીમો પડી ગયો હતો કે તે સંભળાતો પણ ન હતો. ગાંધીજીએ પૂછ્યું, 'આપ સહુ મને છેતરી તો નથી રહ્યા ને ? આપ સહુ ખાલી મારી જિંદગી બચાવવાનો તો પ્રયત્ન નથી કરતા ને ?'

મૌલાના આઝાદે, અન્ય મુસ્લિમ શિક્ષિતોએ, હિંદુ મહાસભા અને રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘ તરફથી ગણેશદત્ત ગોસ્વામીએ ખાતરી આપી કે એવું કશું નથી. તેમણે એમને ઉપવાસ તોડવાની વિનંતી કરી.

ગાંધીજી ખાટલા પર બેઠા હતા તે ગંભીર વિચારમાં પડી ગયા. સૌ રાહ જોઈ રહ્યા. છેવટે ગાંધીજીએ

ઉપવાસ તોડવાનું સ્વીકાર્યું.
પારસી, મુસ્લિમ અને જાપાની
ધર્મગ્રંથોમાંથી પાઠ થયા, પછી

અસતો મા સદ્ગમય |

તમસો મા જ્યોતિર્ગમય |

મૃત્યોર્મા અમૃતં ગમય |

એ પ્રાર્થના થઈ.

તે પછી મૌલાના આઝાદે
મોસંબીના રસનો પ્યાલો
ગાંધીજીને આપ્યો, ગાંધીજીએ
ધીરેધીરે રસ પીવા માંડ્યો.

તે દિવસે સવારે ઊઠતાં જ
નેહરુએ ગાંધીજી સાથે સાંજ સુધી
ઉપવાસ કરવાનો નિર્ણય કર્યો
હતો. તેમને બિરલાભવન પર
બોલાવવામાં આવ્યા હતા. તેમને
ત્યાં પ્રતિજ્ઞા લેવાતી જોવા મળી,

ઉપવાસનાં પારણાં થતાં જોવા મળ્યાં. ગમ્મતમાં નેહરુએ ગાંધીજીને કહ્યું, 'જુઓ, મેં ઉપવાસ શરૂ કરી નાખ્યો ને હવે મારે વખત પૂરો થાય તે પહેલાં ઉપવાસ તોડવો પડશે.'

ગાંધીજીને આનંદ થયો. પાછલે પહોરે એમણે નેહરુને થોડા કાગળો મોકલ્યા. સાથે જુદો કાગળ મોકલ્યો. તેમાં લખ્યું હતું : 'મને આશા છે કે તમે તમારો ઉપવાસ તોડ્યો હશે. ઈશ્વર કરે ને તમે દીર્ઘ કાળ સુધી ભારતના જવાહર બની રહો.'

પાકિસ્તાનના વિદેશ પ્રધાન સર મહમદ ઝફરુલ્લાખાંએ સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની સલામતી સમિતિને જણાવ્યું હતું : 'ઉપવાસને પરિણામે બંને સંસ્થાનો વચ્ચે મૈત્રીની ભાવનાની ને ઈચ્છાની

એક પ્રચંડ લહેરે આખા ઉપખંડને આવરી લીધો છે.'

પાકિસ્તાન અને ભારત વચ્ચેની સરહદરેખા એ ભારતના હૃદયમાં પડેલા ચીરા જેવી છે, એ ચીરો સંધાયો નથી ને બંને વચ્ચે મૈત્રી મુશ્કેલ છે. છતાં ગાંધીજીના ઉપવાસે એવો ચમત્કાર કરી બતાવ્યો કે દિલ્હીમાં શાંતિ સ્થપાઈ એટલું જ નહિ પણ બંને સંસ્થાનોમાં હુલ્લડ અને મારફાડ બંધ થઈ ગયાં.

વિશ્વવ્યાપી સમસ્યાનો આ થોડે અંશે ઉકેલ એ માર્ગ સેવાવૃત્તિ પ્રાણોની મમતાથી પણ અધિક ઉત્કટ હતી એવી વ્યક્તિના મનોબળના સ્મરણરૂપે જળવાઈ રહેશે. ગાંધીજીને જીવવું વહાલું હતું ને તેઓ જીવવા માગતા પણ હતા, પણ મરવા માટે સદા તત્પર

રહેતા. એમને સેવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ, એમાં જ એમને આનંદ રહ્યો. ઉપવાસ પછીના બાર દિવસો તેઓ પ્રસન્નચિત્ત રહ્યા. નિરાશા જાણે ભાગી ગઈ હતી, ભવિષ્યનાં કાર્યો માટે એમના મનમાં અનેક યોજનાઓ ઘોળાયા કરતી હતી. એમણે મૃત્યુને પડકાર ફેંક્યો ને એમને જિંદગીનો નવો પટો મળી ગયો.

અનુક્રમણિકા

૧૦. છેલ્લો

અધ્યાય

ઉપવાસ પૂરો થયાને પહેલે દિવસે ગાંધીજીને ખુરસી પર બેસાડીને પ્રાર્થના સભામાં લઈ જવામાં આવ્યા. એમણે ખૂબ ધીમે અવાજે ભાષણ કર્યું. એમણે કહ્યું, 'હિંદુ મહાસભાના એક હોદ્દાધારીએ દિલ્હીની શાંતિ પ્રતિજ્ઞા માનવા ના પાડી દીધી

છે.' ગાંધીજીએ એ વિશે દુઃખ વ્યક્ત કર્યું.

બીજે દિવસે પણ એમને પ્રાર્થનાને માટે ઊંચકીને લઈ જવા પડ્યા. એમના પ્રાર્થના-પ્રવચનમાં એમણે જલદી સાજા થઈ જવાની ને શાંતિનું કાર્ય આગળ વધારવા પાકિસ્તાન જવાની આશા વ્યક્ત કરી.

પ્રશ્નોત્તર દરમિયાન એક માણસે ગાંધીજીને પોતાને અવતારરૂપ જાહેર કરવાની માગણી કરી. ગાંધીજી થાકેલા જેવું હસીને બોલ્યા, 'શાંતિથી બેસી જાઓ !'

ગાંધીજી બોલતા હતા ત્યાં ધડાકાનો અવાજ આવ્યો. 'શું શું ?' એમણે પૂછ્યું ને એમણે જ કહ્યું, 'ખબર નથી પડતી શું છે ?' શ્રોતાઓમાં ગભરાટ ફેલાઈ ગયો.

ગાંધીજીએ કહ્યું. 'એ તરફ ધ્યાન ન આપો. મારી વાત સાંભળો.'

બાજુના જ બાગની દીવાલ ઉપરથી ગાંધીજી ઉપર બેંબ ફેંકવામાં આવ્યો હતો.

તે પછીને દિવસે ગાંધીજી જાતે જ ચાલીને પ્રાર્થના સભામાં પહોંચ્યા. આગલે દિવસે અડગ રહેવા બદલ ધન્યવાદ મળી રહ્યા તેની વાત કહી. તેમણે કહ્યું, 'એને માટે હું ધન્યવાદને પાત્ર નથી. મેં તો માન્યું હતું કે લશ્કર તાલીમ લઈ રહ્યું હશે. પ્રશંસાને પાત્ર તો હું ત્યારે લેખાઉં જ્યારે એવા ઘડાકાથી હું ઘવાઉં ને તોય મારા મેં ઉપર આનંદ છવાઈ રહે ને મારનાર પ્રત્યે મનમાં ઢ્રેષ ન જાગે. જે માર્ગ ભૂલ્યા જુવાને આ બેંબ ફેંક્યો હોય તેનો કોઈ તિરસ્કાર નહિ કરે. તે કદાચ મને હિંદુ

ધર્મનો દુશ્મન માનતો હશે... હિંદુ ધર્મને બચાવવાનો એ ઉપાય નથી. હિંદુ ધર્મ બચશે તો તે મારે જ રસ્તે બચશે.'

એક અભણ ડોસીએ બેંબ ફેંકનારને પકડી લીધો હતો ને તેને પોલીસ આવે ત્યાં સુધી પકડી રાખ્યો હતો. ગાંધીજીએ અભણ બહેનની નિરભિમાન વીરતાની પ્રશંસા કરી. તેમણે એ જુવાન ઉપર જુલમ ગુજારવામાં ન આવે એવી પોલીસના ઈન્સ્પેક્ટર જનરલને વિનંતી કરી.

એ જુવાનનું નામ હતું મદનલાલ. તે પંજાબથી આવેલો શરણાર્થી હતો. તેણે દિલ્હીની એક મસ્જિદમાં આશરો લીધો હતો. પણ ગાંધીજીની ઈચ્છાનુસાર એને એ મસ્જિદમાંથી ચાલ્યા જવું પડ્યું હતું.

રોષનો માર્યો મદનલાલ ગાંધીજીનું ખૂન કરવા ફરતા લોકોના મંડળમાં સામેલ થઈ ગયો. બેંબ નકામો નીવડ્યો ને મદનલાલ પકડાઈ ગયો એ જાણ્યું એટલે તેનો સાથી કાવતરાખોર નથુરામ વિનાયક ગોડસે દિલ્હી આવી ગયો.

ગોડસે બિરલાભવનની આજુબાજુ ભટકવા લાગ્યો. તે ખાખી જાકીટ પહેરી રાખતો હતો. જાકીટના ખિસ્સામાં એક નાની રિવોલ્વર રાખીને ફરતો હતો.

૨૫મી જાન્યુઆરી, ૧૯૪૮ને રવિવારે પ્રાર્થના સભામાં રોજ કરતાં વધારે મેદની થઈ. ગાંધીજી ખુશ થયા. એમણે લોકોને બેસવા માટે રોજ આસન અથવા જાડી ખાદીનો ટુકડો લઈને આવવા કહ્યું, કારણ કે શિયાળાને લીધે

ઘાસ ઠંડું ને ભીનું રહેતું હતું. એમણે કહ્યું, 'હિંદુઓ અને મુસલમાનો પાસેથી મને એ જાણીને સંતોષ થાય છે કે દિલ્હીએ હૃદયોનો આવો મેળ ક્યારેય જોયો નથી. આવી સુધરતી જતી સ્થિતિમાં શું એવું ન થઈ શકે કે પ્રત્યેક હિંદુ ને શીખ જ્યારે પ્રાર્થનામાં આવે ત્યારે પોતાની સાથે એકએક મુસલમાનને પણ લઈ આવે ?' ગાંધીજીને મન ભાઈચારાનું એ સાચું ઉદાહરણ હતું.

પણ મદનલાલ, ગોડસે ને તેમના જેવા સિદ્ધાંતોને માનનારા બીજા ઘણા હિંદુ પ્રાર્થનામાં મુસલમાનો આવે તેથી ને કુરાનની આચાતો પઢવામાં આવે તેથી ધૂંઆપૂંઆ થતા હતા. તે સિવાય એમના મનમાં એવી પણ આશા હતી કે હિંસા આચરીને ભારતને

ફરીથી એક કરવાના માર્ગમાં ગાંધીજીનું મૃત્યુ પહેલા પગથિયારૂપ નીવડશે. તેઓ ગાંધીજીને વચમાંથી ખસેડી મૂકીને મુસલમાનોને અરક્ષિત સ્થિતિમાં મૂકી દેવા માગતા હતા. ગાંધીજીની હત્યાથી મુસલમાનોના કટ્ટર વિરોધીઓ કેટલા ભયંકર અને અરાજકતાવાદી હોય છે એ ખુલ્લું થઈ જશે, તેનું ઊલટું જ પરિણામ આવશે તેનું તેમને ભાન જ રહ્યું નહિ.

ઉપવાસ પછી તંગ વાતાવરણ હળવું થયું હોવા છતાં પણ ગાંધીજી નવી અનુભવ વિનાની સરકાર સામે આવતી મુશ્કેલીઓનું ધ્યાન રાખવા લાગ્યા હતા. કોંગ્રેસની કાર્યશક્તિમાં એમને શ્રદ્ધા રહી ન હતી. મોટા ભાગની વાતોનો આધાર ટોચના બે નેતાઓ ઉપર હતો. એક હતા

વડાપ્રધાન નેહરુ, બીજા ઉપ વડાપ્રધાન સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ. એ બંને હંમેશાં એકબીજા જોડે સહમત નો'તા થઈ શકતા. બંનેના સ્વભાવ એકબીજાથી ઊલટા હતા. બંને વચ્ચે સંઘર્ષ ચાલતો હતો. ગાંધીજીને તેનું દુઃખ હતું. ખરું જોતાં મામલો એટલે સુધી આવ્યો હતો કે નેહરુ ને સરદાર સરકારમાં એકસાથે કામ કરી શકશે કે કેમ તેની પણ ગાંધીજીને શંકા થવા લાગી હતી. બેમાંથી એકની પસંદગી કરવાનો વખત આવ્યો હોત તો ગાંધીજી કદાચ નેહરુની જ પસંદગી કરત. સરદારને તેઓ જૂના મિત્ર તરીકે ને કુશળ સંચાલક તરીકે ઓળખતા હતા, પરંતુ નેહરુ પ્રત્યે એમનો સદ્ભાવ હતો. હિંદુ મુસલમાનો પ્રત્યે નેહરુ સમભાવની દ્રષ્ટિએ જોતા હતા એવી ગાંધીજીને ખાતરી હતી, સરદાર ઉપર રાજકારણમાં

હિંદુઓનો પક્ષપાત કરતા હોવાનો આક્ષેપ હતો.

છેવટે ગાંધીજી એવા નિર્ણય પર આવ્યા કે નેહરુ અને સરદાર એકબીજા માટે અનિવાર્ય છે; બેમાંથી એકના પણ વિના સરકાર તદ્દન નબળી બની જશે, તેથી ગાંધીજીએ નેહરુને અંગ્રેજીમાં એક ચિઠ્ઠી લખી હતી. તેમાં લખ્યું હતું કે નેહરુએ ને સરદારે દેશના હિત માટે એક થઈને રહેવું જોઈએ. ૩૦મી જાન્યુઆરીએ સરદાર બિરલાભવનમાં ગાંધીજીને મળવા ને આ સંદેશો સાંભળવા આવ્યા હતા.

પાંચ ઉપર પાંચ મિનિટ થઈને પ્રાર્થનામાં જવાનું મોડું થતાં ગાંધીજી અધીરા થઈ ગયા. તેમણે સરદાર પટેલને વિદાય કર્યા. આભા અને મનુના ખભા પર હાથ

રાખીને એમણે ઉતાવળે-ઉતાવળે પ્રાર્થના સ્થાન તરફ જવા માંડ્યું. જ્યાં તેઓ પ્રાર્થનાસ્થાન પર આવ્યા ત્યાં નથુરામ ગોડસે કોણીથી લોકોને બાજુએ કરતો આગળ આવ્યો. એ ગાંધીજીને નમવા માગતો હોય એવું લાગ્યું. એનો હાથ ખિસ્સામાંની પિસ્તોલ પર હતો.

ગોડસેના નમસ્કારનો ને હાજર રહેલા લોકોના આદરસૂચક ભાવોનો સ્વીકાર કરતાં ગાંધીજીએ હાથ જોડ્યા. હસીને સહુને આશીર્વાદ આપ્યા. તે જ વખતે ગોડસેએ પિસ્તોલનો ઘોડો દાબ્યો. ગાંધીજી ઢળી પડ્યા. તેમની જીવનલીલા સમાપ્ત થઈ ગઈ. તેમના મોંમાંથી આખરી શબ્દ નીકળ્યો : 'હે રામ !'

*****

હું જે જીર્ણ માંદગીને કારણે મરણ પામું, અરે, એક ફોક્ષી કે ચાંદાથી મરણ પામું, તો લોકો તમારા પર ક્રોધે ભરાય એ જોખમ વહોરીને પણ, દુનિયા આગળ જાહેર કરવાની તમારી ફરજ છે કે, ગાંધી જેનો દાવો કરતો હતો એવો ખુદાનો બંદો તે નહોતો. તમે એમ કરશો તો એથી મારા આત્માને શાંતિ મળશે. આ પણ નેાંધી રાખજો : હમણાં જ એક દિવસ કોઈકે બોમ્બ વતી કરવા ધાર્યું હતું તેમ કોઈ મને ગોળીથી ઠાર કરીને મારા જીવનનો અંત લાવવાનો પ્રયત્ન કરે અને હું તેની ગોળી દુઃખના એક પણ પોકાર વિના ઝીલી લઉં અને રામનું નામ રટતો-રટતો પ્રાણત્યાગ કરું તો જ મારો એ દાવો સાચો ઠરશે.*

* આ શબ્દો ગાંધીજીએ
૧૯૪૮ના જાન્યુઆરીની ૨૯મી
તારીખે, તેમના પર જીવલેણ
ગોળી છોડવામાં આવી તેના વીસ
કરતાંયે ઓછા કલાક અગાઉ
ઉચ્ચાર્યા હતા.

*****

ઘણુંય હતું સાંભળ્યું : અચૂક
ઊતરે શ્રીહરિ,

વિવિધ અવતાર લૈ જગત
તમને ઠારવા,

અકેક યુગે, ગ્લાનિગ્રસ્ત
ભયગ્રસ્તને રક્ષવા,

હશે, દીન દયાળુ કિન્તુ અમ
દેશ ના ઊતર્યા.

ગરીબ હિજરાય જ્યાં ગભરુ
ભીરુ ભૂખે મરે,

તમે કહ્યું : 'નહિ સહું જુલમ,
જખમ અન્યાયના,

ન લશ્કર, ન શસ્ત્ર, સંઘ નહિ
તોય જંગે ચડયા,

ઉખેડી જડમૂળથી પ્રબળ
વિશ્વસતા તમે.

તમે ન અપતાર છો,
મનુજમાત્ર, ગોત્રે વળી,

છતાં અડગ આત્મથી નીડર
કર્મ દૈવી કર્યું,

અપાર કરુણાભર્યા, ખમીર
ખૂબ શૌર્યે શૂરા,

ગુલામી કરી દૂર, ભીરુ ઉરમાં
ભરી વીરતા.

સ્વમાની, અભિમાની હું ન
નમતો કદી કોઈને,

પરંતુ તમને નમું, પુરુષ ઊદ્ધવ
ઉદ્ધારક.

નટવર ગાંધી

* * *

ચર્ચિલ, રૂઝવેલ્ટ, લોઈડ
જ્યોર્જ, સ્ટાલિન, હિટલર, વુડરો
વિલ્સન, કૈસર, લિંકન,
નેપોલિયન, મેટરનિક, તાલેરાં
વગેરે આજના ઇતિહાસની
નામાંકિત વ્યક્તિઓના હાથમાં
રાજ્યોની સત્તા હતી. રાજસત્તા
વિના લોકમાનસને સ્પર્શ કરી શકી
હોય એવી ગાંધીજીની કોટિમાં મૂકી
શકાય એવી બીજી વ્યક્તિઓમાં
કાર્લ માર્ક્સને મૂકી શકાય.
વ્યક્તિઓના અંતરને ગાંધીજી
જેટલા જબરદસ્ત પ્રભાવથી ભરી

દેતી વ્યક્તિઓની શોધમાં તો આપણે સદીઓ પહેલાંના જમાનામાં પહેંચી જવું પડે. પહેલાંના જમાનામાં એમના જેવા પુરુષો પયગંબરો કહેવાતા, ધર્માત્મા કહેવાતા. ગાંધીજીએ બતાવી આપ્યું છે કે ઈસુના, ઈસાઈ સંતોના, બુદ્ધના, હિંદૂ પયગંબરોના, ગ્રીક ફિલસૂફોના આધ્યાત્મવાદી સિદ્ધાંતો આજના યુગમાં ને આજની રાજનીતિમાં પણ વ્યવહારમાં લાવી શકાય છે. ગાંધીજી ઈશ્વર અને ધર્મ વિશેનો ઉપદેશ નો'તા કરતા. એ તો વ્યવહારનો ધર્મ ઉપદેશતા હતા. જે જમાનામાં સત્તા, ધન અને અહંના વિધ્વંસક પ્રભાવની સામે ટકી રહેનારા નહિવત્ છે; તે જમાનામાં ગાંધીજી મહાન પુરુષ થઈ ગયા. વીજળી, રેડિયો, નળ કે ટેલિફોન વિનાના હિંદના એક નાનકડાશા ગામની ઝૂંપડીમાં એ

અર્ધથીય વધારે નગ્ન અવસ્થામાં બેઠા હતા. એ અવસ્થા શ્રદ્ધાજનિત ભય પ્રેરે એવી, એમને ચમત્કારી પુરુષ માનવા મન થાય એવી તો ન જ હતી. એ હતા આ પૃથ્વી પરના પાર્થિવ માનવી. તેઓ જાણતા હતા કે જીવનની નાનીનાની બાબતોમાં જ જીવનનું રહસ્ય સમાયેલું હોય છે.

— લુઈ ફિશર

*****

ગાંધીજીમાં જબરી આકર્ષણશક્તિ હતી. એમની પ્રકૃતિમાં અજબ વિચિત્રતા હતી : શાંત છતાં એવા અભિભૂત કરી દેનારા કે ખબર પણ ન પડે. એમની સાથેનો માનસિક સંપર્ક હંમેશાં આનંદ આપનારો નીવડતો. તેઓ એમનું હૃદય એવું ખોલી દેતા કે એ હૃદયનાં ચક્રો શી

રીતે ચાલે છે તે સામા માણસને સ્પષ્ટ દેખાય. તેમને પોતાના વિચારોને પૂર્ણપણે વ્યક્ત કરવાનો પ્રયત્ન નો'તો કરવો પડતો. તેમનું હૈયું હોઠે આવીને બેસતું ને તેમની વિચારધારા વાણીરૂપે પ્રગટ થતી રહેતી. એમની વાણી જ નહિ, એમના વિચારો પણ શ્રવણગમ્ય બની જતા. એમની નિર્ણય પર પહેંચવાની ક્રિયા આંખ સામે તરવર્યા કરતી. આથી તેમને પ્રચારક તરીકે વાત કરવાનું રહેતું જ નહિ. તેઓ મિત્રની માફક વાતો કરતા. એમને વિચારની આપ-લેથી આનંદ થતો. તેનાથીય વધારે આનંદ થતો અંગત સંબંધો સ્થપાયા તેથી.

— લુઈ ફિશર

*****

મારું જીવન એ જ મારી
વાણી,

બીજું તે તો ઝાકળ પાણી.

મારા શબ્દો ભલે નાશ પામો,

કાળ ઉદરમાંથી વિરામો.

મારાં કૃત્ય બોલી રહે તોય,

જગે કેવળ સત્યનો જય.

મારો એ જ ટકો આધાર,

જેમાં સત્યનો જયજયકાર.

સત્ય ટકે, છો જાય આ દાસ,

સત્ય એ જ હો છેલ્લો શ્વાસ !

એને રાખવાનું કોણ બાંધી ?

એને મળી રહેશે એના ગાંધી.

જન્મી પામવો મુક્ત સ્વદેશ,

મારું જીવન એ જ સંદેશ.

ઉમાશંકર જેાશી

*****

ત્રણ ગોળી

અને ત્રણ અક્ષર

'હે રામ !'

— ધનસુખલાલ પારેખ

*****

'I never saw Mr. Gandhi... I do not know his language. I never set foot in his country and yet I feel the

same sorrow as if I had lost someone near and dear. The whole world has been plunged into mourning by the death of this extraordinary man.'

Leon Blum, Ex-prime Minister of France

****

મેં ગાંધી જોયા છે

મેં ગાંધી જોયા છે :

એ આંધી જેવા તો કદી પણ
ફૂંકાયા નવ હતા;

એ ફૂંકાયા ઝીણી મધુ લહરી
જેવા જ પવને;

જે કોને એ સ્પશ્ર્યા, સળવબ્યું

એ સર્જકપણે;

એ બર્ફીલી ભૂમિ પર અમથું
વાયા નવ હતા.

મેં ગાંધી જોયા છે :

એ બેઠા'તા તે મુઝા પણ નરી
પલાંઠીની ન હતી;

એ યોગાવસ્થાની કશી જુદી
સમાધિ જ હતી એ;

એ બેઠા'તા, તોયે ચલતી ગતિ
વૈશ્વિક રતિએ;

જે કંતાતું, તે તો જીવન,
સૂતની આંટી જ ન'તી.

મેં ગાંધી જોયા છે :

એ જે ચાલે ચાલ્યા, ચરણ જ
ન'તા ભોંચ અડતા;

એ યોગાવસ્થાનું ચલરૂપ હતું,
કર્મઠ ગતિ;

એ મહાત્મા-યાત્રાનું હરપદ
હતું યોગની કૃતિ;

એ જ્યાં જ્યાં થૈ ચાલ્યા, હઠી
ગઈ અહલ્યાની જડતા.

મેં ગાંધી જોયા છે :

મેં જોયા છે ગાંધી ઢળી પડત
'હે રામ' ઊચરી;

એ યોગાવસ્થામાં મરણ પણ
કો યોગ જ વળી;

મેં જોઈ એ મહાત્મા તણી હર
ક્રિયા યોગ જ હતી;

એ ચાલ્યા છે છંદોગતિથી,
ચતિયે મોઘ ન હતી.

ઉશનસ

*****

યથા ચિતં તથા વાચા યથા
વાચા તથા ક્રિયા |

ચિત્તે વાચિ ક્રિયાયાં ચ
મહતામેકરૂપતા ||

જેવું મન તેવી વાણી, જેવી
વાણી તેવી ક્રિયા. મહાનપુરુષો
મન, વાણી અને ક્રિયામાં એકરૂપ
હોય છે અર્થાત્ મનમાં જે વિચારે
છે તે વાણીમાં લાવે છે અને વાણી
બોલે છે એવી ક્રિયા કરે છે આમ
ત્રણેય વાતો એક સરખી હોય છે.

*****

મારામાં એ વીરની અહિંસા છે
ખરી ? એ એકમાત્ર મારું મૃત્યુ
પુરવાર કરી આપશે. કોઈ મને

મારી નાખે અને હું ખૂનીને માટે પ્રાર્થના કરતો કરતો તથા રામનું નામ રટતો રટતો તેમ જ તે મારા હૃદયમંદિરમાં વિરાજે છે એવા ભાન સાથે પ્રાણત્યાગ કરું તો જ, મારામાં વીરની અહિંસા હતી એમ કહી શકાશે.

શહીદ થવાની મને તાલાવેલી નથી, પરંતુ જેને હું ધર્મ ગણું છું તેની રક્ષા કરવાનું જે મારું પરમ કર્તવ્ય છે તે બજાવવા જતાં જે શહીદી વહોરવી પડે તો... તે મારી મોટી કમાણી હશે.

— ગાંધીજી

*****

આ માર્ગ જોકે ખાંડાની ધારે ચાલવા જેવો છે છતાં મને એ સહેલામાં સહેલો લાગ્યો છે. એ માર્ગે જતાં મારી ભયંકર ભૂલો પણ

મને નજીવી જેવી લાગી છે. કારણ એ ભૂલો કરતાં છતાં હું બચી ગયો છું અને મારી સમજણ પ્રમાણે, આગળ પણ વધ્યો છું. દૂર દૂરથી વિશુદ્ધ સત્યની-ઈશ્વરની ઝાંખી પણ કરી રહ્યો છું. સત્ય જ છે એ સિવાય બીજું કાંઈ જ આ જગતમાં નથી, એવો મારો વિશ્વાસ દિન-પ્રતિદિન વધતો જાય છે... સત્યની શોધનાં સાધનો જેટલાં કઠણ છે તેટલાં જ સહેલાં છે. એ અભિમાનીને અશક્ય લાગે અને એક નિર્દોષ બાળકને તદ્દન શક્ય લાગે. સત્યના શોધકને રજકણથી પણ નીચે રહેવું પડે છે. જગત આખું રજકણને કચડે છે, પણ સત્યનો પૂજારી તો રજકણ સુધ્ધાં તેને કચડી શકે એવો અલ્પ ન બને ત્યાં સુધી તેને સ્વતંત્ર સત્યની ઝાંખી પણ દુર્લભ છે.

— ગાંધીજી

*****

પરમેશ્વરની વ્યાખ્યાઓ અગણિત છે, કેમકે તેની વિભૂતિઓ પણ અગણિત છે. એ વિભૂતિઓ મને આશ્ચર્યચકિત કરે છે. એ મને ક્ષણવાર મુગ્ધ પણ કરે છે. પણ હું પૂજારી તો સત્યરૂપી પરમેશ્વરનો જ છું. એ એક જ સત્ય છે અને બીજું બધું મિથ્યા છે. એ સત્ય મને જડ્યું નથી, પણ એનો હું શોધક છું. એ શોધવાને અર્થે જે વસ્તુ મને પ્રિયમાં પ્રિય હોય તેનો ત્યાગ કરવા હું તૈયાર છું, અને એ શોધરૂપી યજ્ઞમાં આ શરીરને પણ હોમવાની મારી તૈયારી છે અને શક્તિ છે, એવો મને વિશ્વાસ છે. પણ એ સત્યનો હું સાક્ષાત્કાર ન કરું ત્યાં લગી મારો અંતરાત્મા જેને સત્ય ગણે છે તે કાલ્પનિક સત્યને મારો આધાર ગણી, મારી દીવાદાંડી ગણી તેને આશ્રયે મારું

જીવન હું વ્યતીત કરું છું.

—ગાંધીજી

*****

મારું જીવન એકરૂપ છે,
અખંડ છે, અને મારી બધી
પ્રવૃત્તિઓ એકબીજા જોડે
સંકળાયેલી છે. અને એ બધીનો
ઉદ્ભવ મારા અખૂટ
માનવપ્રેમમાંથી થયેલો છે.

— ગાંધીજી

***

મારા ક્રાંતિદળના સાથી
કૃપાલાની તે વખતે મુઝફ્ફરપુરની
કોલેજમાં અધ્યાપક હતા. મેં તાર
કરીને એમને પણ ગાંધીજીને
મળવા બોલાવી લીધા. એમણે
પણ ગાંધીજી સાથે ખૂબ ચર્ચા

કરી, વાંકાયુંકા અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા. ગાંધીજીએ એમને વ્યવસ્થિત જવાબો આપ્યા. કૃપાલાનીએ છેલ્લે કહ્યું, "હું ઇતિહાસનો અધ્યાપક છું. અહિંસા દ્વારા રાષ્ટ્ર સ્વતંત્ર થયાનો એક પણ દાખલો મને મનુષ્યજાતિના ઇતિહાસમાં મળ્યો નથી."

જાણે કોઈ સામાન્ય વાત બોલતા હોય એમ ગાંધીજીએ અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક, પણ તેટલા જ આત્મવિશ્વાસથી ઉત્તર દીધો : "તમે ઇતિહાસ શીખવનારા છો, હું ઇતિહાસ ઘડનારો છું. અહિંસક પ્રતિકાર દ્વારા આપણે ભારતને સ્વરાજ્ય મેળવી આપીશું. પછી ઇતિહાસના અધ્યાપકો એના પર વ્યાખ્યાનો આપશે."

કૃપાલાની પણ મારી પેઠે ગાંધીના થઈ ગયા.

— કાકા કાલેલકર

માનવજાતને માટેના મારા કદી મટી ન શકે એવા પ્રેમમાંથી મારાં બધાં કાર્યો નીપજે છે. સગાંવહાલાં ને પારકાંના, દેશબાંધવો ને પરદેશીના, ગોરા ને રંગવાળાના, હિંદુ અને મુસલમાન, પારસી, ઈસાઈ કે ચહૂદી એવા બીજા ધર્મના હિંદીઓના ભેદ મેં જાણ્યા નથી. હું એમ કહું કે એવા કોઈ ભેદ કરવાને મારું દિલ અસમર્થ છે. 'ઈશ્વરની પ્રાર્થના સાથેની લાંબી સાધનાના ફળરૂપે ચાળીસથીયે વધારે વરસોથી કોઈનોયે ઋષ કરતો હું મટી ગયો છું.

—ગાંધીજી

મારે આત્મકથા ક્યાં લખવી છે ? મારે તો આત્મકથાને બહાને

સત્યના મેં જે અનેક પ્રયોગો કરેલા છે તેની કથા લખવી છે. તેમાં મારું જીવન ઓતપ્રોત હોવાથી કથા એક જીવનવૃત્તાંત જેવી થઈ જશે એ ખરું છે. પણ જે તેમાંથી પાને પાને મારા પ્રયોગો જ નીતરી આવે તો એ કથાને હું પોતે નિર્દોષ ગણું.

—ગાંધીજી

ગાંધીજી સાથે મારે નિકટનો પરિચય છે તેને હું મારા જીવનનો એક લઠાવો સમજું છું. એમના કરતાં વિશુદ્ધ, પવિત્ર અને શૂરવીર તેમજ ઉન્નત આત્મા આ પૃથ્વી પર કદી વિચર્યો નથી. તેઓ સાદું, તપોમય જીવન ગાળે છે. માનવપ્રેમ, સત્ય અને ન્યાયના સિદ્ધાંતોને તેઓ નિષ્ઠાપૂર્વક અનુસરે છે. તેથી તેઓ પોતાના નિર્બળ માનવબંધુઓનાં ચક્ષુઓને જાણે જાદુઈ સ્પર્શ કરીને તેને નવી

દ્રષ્ટિ આપે છે. તેઓ પુરુષોમાં મહાપુરુષ, વીરોમાં મહાવીર અને દેશભક્તોમાં મહાન દેશભક્ત છે. ભારતવર્ષની માનવતા તેમનામાં સર્વોચ્ચ શિખરે પહોંચી છે.

ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે

[સને ૧૯૦૯ : લાહોરમાં મળેલી હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ સમક્ષ આપેલા વ્યાખ્યાનમાંથી]

આ પ્રયોગોને વિશે હું કોઈ પણ પ્રકારની સંપૂર્ણતા આરોપતો જ નથી. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી જેમ પોતાના પ્રયોગો અતિશય નિયમસર, વિચારપૂર્વક અને ઝીણવટથી કરે છે, છતાં તેમાંથી નિપજાવેલાં પરિણામોને તે છેવટનાં ગણાવતો નથી, અથવા તો એ એનાં સાચાં જ પરિણામ છે એ વિશે પણ સાશંક નહીં તો તટસ્થ રહે છે, તેવો જ મારા

પ્રયોગોને વિશે મારો દાવો છે. મેં
 ખૂબ આત્મનિરીક્ષણ કર્યું છે,
 એકેએક ભાવને તપાસ્યો છે, તેનું
 પૃથક્કરણ કર્યું છે પણ તેમાંથી
 નીપજેલાં પરિણામ એ સહુને સારુ
 છેવટનાં જ છે, એ ખરાં છે અથવા
 તો એ જ ખરાં છે, એવો દાવો હું
 કોઈ દિવસ કરવા ઈચ્છતો નથી.
 હા, એક દાવો હું અવશ્ય કરું છું કે
 મારી દ્રષ્ટિએ એ ખરાં છે, અને
 અત્યારે તો છેવટનાં જેવાં લાગે છે.
 જો ન લાગે તો મારે એના ઉપર
 કોઈ પણ કાર્ય ન રચવું જોઈએ.
 પણ હું તો પગલે પગલે જે-જે
 વસ્તુઓને જોઉં તેના ત્યાજ્ય અને
 ગ્રાહ્ય એવા બે ભાગ પાડી લઉં
 અને જેને ગ્રાહ્ય વસ્તુ સમજું તે
 પ્રમાણે મારા આચારોને ઘડું.

—ગાંધીજી

કેવા કેવા લોકો સહકારી તરીકે બાપુજીને મળ્યા ! પણ એમણે કદી ફરિયાદ કરી નહીં, પાનાંનો સારો ખેલાડી જે હોય છે તે લઈને રમે છે; હાથમાં ખરાબ પાનાં આવ્યાં, એવી ફરિયાદ કરતો નથી. એ કહે છે કે, 'ગમે તેવાં પાનાં આવે, હું તો એ લઈને બરાબર રમતો રહેવાનો; રમત તોડવાનો નથી.' પોતાના આખા જીવનમાં બાપુજીએ ફરિયાદ કરી નથી કે ભગવાન મને આવા સાથીઓ શા માટે આપ્યા, અથવા આવો દેશ કેમ આપ્યો ? જે કાંઈ ભાગે આવ્યું, તેનો એમણે યોગ્ય ને ઉત્તમ ઉપયોગ કર્યો, એવી અદ્ભુત શક્તિ એમનામાં હતી. આટલા જુદાજુદા પ્રકારના લોકોને સાચવવા, એમની પાસે મોટાં મોટાં કામ કરાવવાં અને વળી સત્યનો દ્રોહ ક્યાંય ન થાય તે માટે સાવધ રહેવું એ કાંઈ

નાનીસૂની સિદ્ધિ નથી.

— કાકા કાલેલકર

તેમના કરતાં અધિક
 અંતરનાદને અનુસરનાર,
 ધર્મપરાયણ ને સિદ્ધાંતની
 અસિધારા પર ચાલનાર પુરુષ
 હિંદુસ્તાનમાં કોઈ નથી. છતાં
 રાજકાજમાં તેમનાથી ચડે એવા
 મુત્સદ્દી પણ કોઈ નથી. તેમનામાં
 વિરલ નીતિબળ છે. તેમનું
 ખાનગી જીવન અણીશુદ્ધ ને
 નિષ્કલંક છે. તેમનામાં મન,
 વચન ને કર્મની એકવાક્યતા છે.
 તેઓ અત્યંત ધર્મપરાયણ છે.
 એટલે તેમને જોઈને આપણને
 આપણા સાધુસંતો ને ઓલિયાઓ
 જ યાદ આવે છે. બીજી બાજુ તેઓ
 નવજાગ્રત ભારતને પ્રેરણાનું પાન
 કરાવનાર નેતા છે. તેમણે

હિંદીઓમાં નવા પ્રાણનું સિંચન કર્યું છે, તેમનામાં સ્વમાનની ભાવના પેદા કરી છે, ને તેમને પોતાની સંસ્કૃતિ વિશે ગર્વ ધરાવતા કર્યા છે. તેઓ મહાન મુત્સદ્દી છે; અસાધારણ દ્રષ્ટા છે. એક ભારતીય રાષ્ટ્રનો ઉદય ધીરેધીરે થઈ રહ્યો છે. ગાંધીજી એ રાષ્ટ્રના વિધાયક છે, નિર્માતા છે.

— મિરઝા ઈસ્માઈલ

ગાંધીજીનો ધર્મ બુદ્ધિનો અને નીતિનો એટલે કે હૃદયનો હતો. પોતાની બુદ્ધિને રુચે નહીં તેવી એક પણ માન્યતા તેમણે સ્વીકારી નથી, અને પોતાના અંતરના અવાજને માન્ય ન હોય તેવો ધર્મને નામે થતો એક પણ આદેશ તેમણે પાળ્યો નથી.

— ડો. રાધાકૃષ્ણન

મારા મરણ બાદ કોઈ મારા દેહને સરઘસમાં લઈ જવાનો પ્રયત્ન કરે તો હું ખસૂસ તેમને કહું કે — મારું મુડદું બોલી શકે તો — ભલા, મને એમાંથી છોડો અને હું મર્યો હતો ત્યાં જ મને બાળી મૂકો.

મારા મરણ પછી કોઈ એક જ વ્યક્તિ સંપૂર્ણપણે મારો પ્રતિનિધિ નહીં બની શકે. પરંતુ મારો સ્વલ્પ અંશ તમારા પૈકી ઘણાના જીવનમાં જીવતો રહેશે. દરેક જણ ધ્યેયને પ્રથમ સ્થાન આપે અને પોતાની જાતને છેલ્લી મૂકશે તો પોલાણ ઘણે અંશે ભરાઈ જશે.

હું પુનર્જન્મ માગતો નથી. પણ હું આવતે જન્મે જન્મું તો અંત્યજ જ જન્મું અને તેમને પડતાં દુઃખો અનુભવું. હું બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય

કે શૂદ્ધ પણ નહીં, અતિશૂદ્ધ જ
જન્મવા ઈચ્છું છું.

— ગાંધીજી

કેટલાક મિત્રોએ મને કહ્યું છે કે રાજકારણમાં ને દુન્યવી વહેવારોમાં સત્ય અને અહિંસાને સ્થાન નથી. હું એ વાતમાં સંમત નથી. વ્યક્તિના મોક્ષના સાધન તરીકે મારે તેમનો ખપ નથી. રોજેરોજના જીવનવહેવારમાં તેમને દાખલ કરી લાગુ કરવાં એ મારો હંમેશનો પ્રયોગ છે.' 'ધર્મ વગરનું રાજકારણ મારે સારુ તદ્દન રહી છે અને તેનાથી હંમેશ અળગા રહેવું જોઈએ. રાજકારણ રાષ્ટ્રોના વહેવારની સાથે સંકળાયેલું છે અને જે ધાર્મિક વૃત્તિવાળો છે એટલે કે જે ઈશ્વર અને સત્યને પામવાને ઝંખે છે તે માણસે રાષ્ટ્રોના

કલ્યાણની સાથે લાગતીવળગતી વાતની ફિકર રાખવી જોઈએ. મારે સારું ઈશ્વર અને સત્ય બંને એકબીજાના પર્યાય છે અને કોઈ મને કહે કે ઈશ્વર અસત્યનો ઈશ્વર છે અથવા તે પીડા આપનારો છે તો હું તેને ભજવાનો ઈન્કાર કરું. તેથી રાજકારણમાં પણ આપણે ઈશ્વરનું, સત્યનું રાજ્ય સ્થાપવાનું છે.

— ગાંધીજી

ગાંધીજીના જીવનકાળમાં જ ટાગોરે લખ્યું હતું : 'કદાચ એ સફળ નહિ થાય; મનુષ્યમાં રહેલી ખલવૃત્તિને કાઢવામાં બુદ્ધ અને ઈસુને મળેલી એવી નિષ્ફળતા કદાચ એમને પણ મળે, પરંતુ એમની ગણતરી હવે પછીના અનંત યુગો માટે પોતાના જીવનને

આદર્શરૂપ બનાવી જનારાઓમાં
થયા કરશે.'

***

``Swaraj means a
continuous

attempt to free ourselves
from the

government regulations.

It does not matter
whether

the government is an

alien government or our
own.

If, after the coming of

Swaraj the people of
India will keep on

looking to the
government for

regulating every detail of
their lives,

then that Swaraj will be
meaningless."

– Gandhiji